

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
КҮМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- ЖОРЖ ОРУЭЛЛ. Ҳайвонлар хўжалиги ҳақида гаройиб қисса 3
Б. СЕН ПЬЕР. Пол ва Виржиния. Роман. Охири 67

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ҲОМЕР. Одиссея. Достон 58

ПУБЛИЦИСТИКА

- К. БАРАНОВСКИЙ. Мияни моғор босса... 93

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- З. МУҲАММАДЖОНОВ. Маънавиятимиз саҳнаси. 108
С. ХИДИРОВ. Соҳибқирон санъатига адолат ғояси..... 117

МАЪНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

- Н. АБДУЛ ҲАКИМ. “Жаҳон басти кушоди илм бирла...” 122

Август 2001

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

ИОСИФ БРОДСКИЙ. Ишончли суҳбатдон.....130

АДАБИЙ ТАНҚИД

В.КАРДИН. “Ривоятлар ва фактлар” 136

А.РАСУЛОВ. Бадийлик — эскирмайдиган янгилик 157

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ПОЛ АНДРЕОТА. Ҳаёт сўқмоқлари. Роман. Охири164

Япон халқ мақоллари ва ҳикматлари 193

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул қотиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қайпберганов
Саидахор Фуломов

Жаҳон адабиёти, 8. 2001

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳихлар Д.АЛИЕВА, Н.АШРАБХЎЖАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи А.СУЛТОНОВ

Теришга берилди 08.08.2001 й. Босишга рухсат этилди 11.10.2001й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1700 нусха. К-8887 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компьютерида теришиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2001 й.

Жорж ОРУЭЛЛ

Ҳайвонлар хўжалиги ҳақида ғаройиб қисса

1 6 0 6

Мистер Жоунз қош қорайиб қолганлиги учун товуқ катагининг эшигини ёпиб қўйди. Лекин катакнинг орқа томонидаги туйнукларни беркитиш ёдидан кўтарилди. “Манэл” фермасининг паст томонидан қайтаётган мистер Жоунзнинг кўлида фонар бор эди. Ундан таралаётган нур ферма ҳовлисида ўйнардди. Ширакайф мистер Жоунз гандираклаганча ферма ҳовлисини кесиб ўтди-да, омборхонанинг орқа эшигидан кириб оёғидаги этикларини улоқтирди. Қўлчани олиб, бочкадаги пивога ботирди ва тўғридаги каравотда хуррак отиб ухлаётган миссис Жоунзнинг ёнига ағдарилди.

Мистер Жоунзнинг ётоқхонаси деразаларидан нур тушганини кўрган ҳайвонлар елкаларини хурпайтиришди, қушлар пат-пат қанот қоқдилар. Кундузи фермадаги ҳайвонлар орасида бир хабар тарқалган эди. Кекса тўнғиз ўтган кунни кўрган ажойиб ва ғаройиб тушини ҳикоя қилиб бермоқчи эмиш. Шунинг учун ҳам ҳайвонлар қоронғи тушишини орзиқиб кутдилар. Мистер Жоунз ухлагани кириб кетганидан сўнг, барча ҳайвонлар огилхонада учрашишга келишиб олган эдилар.

Фермадаги ҳайвонлар орасида кексайиб қолган Майор тўнғизнинг ҳурмати жуда баланд бўлгани учун жониворлар унинг ҳикоясини тинглаш учун ҳатто уйқуларидан ҳам воз кечишга рози эдилар. Кекса Майор бир вақтлар танловга қатнашиб юқори ўринни олган эди. Муқкуллари бўртиб чиққан, жуда бақувват эди. Шунинг учун ҳам голибликни қўлга киритиб мукофотланганди, ҳайвонлар орасида унинг олдига тушадигани йўқ эди. Ҳозир тўсинга осиглиқ чироқ остида, қалин похол тўшалган суғачада ётарди. Ун икки ёшни уриб қўйган, семизлигидан қорни осилиб тушган бўлса ҳам ўзига жуда бино кўярди. Узини ҳаммадан доно ҳисобларди. Ҳайвонларга мурувватли эканлигини намоиш этишдан ҳузур қиларди.

Инглиз
тилидан
Санобар КАРИМОВА
Марк ДИККЕНС
таржимаси

Инглиз ёзувчиси Жорж Оруэллнинг “Ҳайвонлар хўжалиги ҳақида ғаройиб қисса” асарида мантиқий образлар орқали “Танэл” фермасида рўй берган воқеалар тасвирланади. Собиқ Совет Иттифоқи мустабид тузумининг ғаройиб “ўйинлари” асар мазмунига сингдириб юборилган. Ҳайвонлар мустақиллик, эрк, озодлик, бахт, фаровон ҳаёт учун курашадилар. Лекин уларнинг мақсадлари саробга айланаверади. Асарда қатагонлик даврининг халқ бошига солган фожиаларига алоҳида эътибор берилган.

Асл исми Эрик Биер бўлиб, Жорж Оруэлл тахаллуси билан ижод қилган адибнинг “Фил ови”, “Бирма кунлари” романлари машҳур.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Фермадаги барча ҳайвонлар кекса Майорнинг атрофига йиғила бошлашди. Улар оғилхонага кириб келиб, бир силкинишарди-да, сўнгра юнглариини хурпайтириб, бағирларини ерга берганча ётиб олишарди. Ҳайвонлар ётадиган катта оғилхонага биринчи бўлиб, етиб келган Блубел, Жесси, Пинчэр деган итлар Майор ётган супанинг олд томонига ўтиб, бошларини оёқлари устига қўйганча чўзилиб ётиб олдилар-да, мунчоқдек кўзларини кекса Майорга тикдилар. Товуқлар қўноққа чиқиб олишди, каптарлар учиб бориб ҳавозага тизилишди. Қўй ва сигирлар тўнғизнинг орқа томонига ўтиб, ёнбошлашганча кавш қайтара бошлашди. Шундан сўнгра аравага қўшиладиган отлар — Боксэр, Кловэр кириб келишди. Улар похоллар орасидаги майда ҳашоратларни туёқлари билан мажақлаб юбормаслик учун эҳтиёткорона қадам босишарди. Кловэр ёши ўтинқираган бўлишига қарамай, ҳали ҳам келишгангина бия эди. Болаларига меҳрибон, раҳмдил ва бахтли она бўлганиги шундоққина сезилиб турарди. Тўрт марта қулунлаганидан кейин ҳам унинг қомати ўз кўркини йўқотмаган эди. Боксэр Кловэрдан анча катта бўлиб, баданида икки от кучи бор, ўзига ишонган, ҳеч нарсадан ҳайиқмайдиган ботир от эди. Тумшуги узра осилиб тушган узун кокили унга анқовлик тусини бериб турарди. Ҳақиқатан ҳам у бир оз довдирроқ эди. Шунга қарамасдан, иродаси мустаҳкам, қатъиятли ва шартаки ҳайвонлардан эди. Шу феъли учун ҳам фермадаги бошқа ҳайвонлар ундан ҳайиқиб, ҳурмат қилишарди.

Отлардан кейин Мюриэл исмли оқ эчки ва Бенямин лақабли эшак кириб келди. Беняминнинг ёши бир жойга бориб қолган бўлиб, фермада кўп йиллардан бери яшарди. Бугун унинг кайфияти унчалик яхши эмасди. Одатда, у кам гапирар, ҳамиша нимадандир норози бўлиб юрарди. Атрофдагилар билан қўпол муомала қилар, ҳаёсиз сўзларни кўп ишлатарди. Ўта бефаросат ва дангаса эди. Ҳатто ўзини пашшалардан қўриш учун думини силкитишга ҳам эринарди. Думли ҳайвонлардан кўра думсиз ҳайвонларнинг афзаллиги ҳақида гапиргани-гапирган эди. Фермадаги жониворлар унинг бирор марта ҳам кулганини кўришмаганди. Бу ҳайвонлар орасида кўнгилни ёзадиган ҳеч нарсани кўрмайпман дерди у баттар хуноби ошиб. У ўзини бутунлай Боксэрга бағишлаган эди. Лекин бу ҳақда чурқ этмасди. Иккалалари ҳафтанинг яхши кунлари мевазор орқасидаги очиқ майдонда сайр қилишни яхши кўришарди. Баъзан улар бир-бирларига тегиб кетишганида ҳам товуш чиқаришмасди.

Иккала от, Мюриел ва Бенямин жойлашиб бўлишганидан кейин оғилхонага оналарини йўқотиб қўйган бир гала ўрдак болалари кириб келишди. Ўрдак болалари кучлироқ ҳайвонларга ем бўлмаслик учун чий-чийлашиб, ўзларига бошпана излардилар. Аналик меҳри жўшиб кетган Кловэр кўзлари жовдираб турган ўрдак болаларини чақириб, оёқлари билан ўраб олди. Бежавотир жой топганларидан хурсанд бўлган ўрдак болалари ҳам отнинг иссиқ бағрига бошларини қўйганча уйкуга кетишди. Жоунзнинг аравадига қўшиладиган чиройли, лекин фаҳм-фаросати камроқ Моли исмли от оғзидаги оқ қандларни қусурлатиб кавшаганча ирғишлаб кириб келди-ю, супанинг энг олдинги қисмига жойлашди. Бошқа ҳайвонларнинг диққатини тортиш учун кокилига қизил тасма тақилган бошини виқор билан силкитиб қўйди. Энг сўнги дақиқаларда ўзига иссиққина жой излаган мушук кириб келди. Йиғилган ҳайвонларга бир-бир қараб чиқди-да, Боксэр билан Кловэр орасига суқилди. Ширин уйқусини Майорнинг товуши бузолмайдиган жой топганлигидан мамнун бўлиб миёвлаб қўйди.

Ҳамма тўпланган, фақат Мусо исмли қора қарғагина кўринмасди. У орқа эшикнинг тепасидан чиқиб турган тўсинга кўнганича ухлаб қолган эди. Унинг кўзларини юмиб ухлаётганлиги узокдан сезилмасди. Қари Майор унга синчиклаб қаради ва жуда қулай жойга қўниб олиб, ҳикоямни бутун вужуди билан берилиб тингламоқчи экан-да, деган хаёлга борди ва томоғини қириб сўз бошлади:

— Ўртоқлар, кечаги тунда ажойиб ва гаройиб туш кўрганим ҳақидаги хабар аллақачон орангизда тарқалиб бўлган, лекин мен кўрган тушим ҳақида кейинроқ гапирмоқчиман. Аввало мени ўйлантриб юрган айрим фикрларни сизларга баён қилмоқчиман. Ўртоқлар, мен кўп гапирмоқчи эмасман. Мен

жуда узоқ яшадим, оғилхонада ёлғиз қолган пайтларимда ҳам кўрган-кечирган воқеаларимни сарҳисоб қилиш учун вақтим етарли бўлди. Назаримда ёруғ оламда яшашнинг мақсаду моҳиятини бошқа ҳайвонларга қараганда яхшироқ тушунаман десам хато бўлмас. Шу сабабли ҳам мени ўйлангирган муаммолар ҳақида сизларга гапириб беришни муқаддас бурчим деб ҳисоблайман.

Ўртоқлар, биз, ҳайвонларнинг кечираётган турмушимиз ҳақида бирор марта ўйлаб кўрганмисизлар? Менимча йўқ! Ўртоқлар, ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди, бор гапни кўзингизга тик қараб айтишим керак. Бизга табиат томонидан берилган қисқагина умр меҳнат ва машаққатлардан иборат эканлиги ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Қашшоқ яшашимизнинг сабаблари сизларни бирор марта қизиқтирганми? Бахтли ва фаровон ҳаёт ҳақида эса гапирмасам ҳам бўлади. Умримда қорнимиз тўйиб овқат еганимизни сира эслай олмайман. Ўртоқлар, бўш қоп тик турмаслигини яхши биласизлар. Оёқда туришимиз ва очимиздан ўлиб қолмаслигимиз учунгина овқат бериб туришади, ҳолбуки, бизлар эртадан кечгача тиним билмай ишлаймиз. Айниқса, кучли ҳайвонларни ишга ярамай қолгунларича аёвсиз ишлатишади. Куч-қувватларини зулукдай сўриб олишади. Англияда яшовчи ҳайвонлар умр бўйи тўкин-сочинлик, фаровонлик ва бахтли ҳаёт, дам олиш нима эканлигини билишмайди. Ақларини танишибдики, меҳнатдан бошқани билишмайди. Фақат қисқа болалик даврларидагина ўйнаб-қуладилар, кейин эса машаққатли меҳнат ва ҳайвон жисмини кемирувчи ғамдан бошлари чиқмайди. Англия ҳайвонларининг ҳақ-ҳуқуқлари ўз қўлларида эмас. Улар эркисизлик ва қулликка маҳкум этилганлар. Ҳа, бу аниқ, рад этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Хўш, бу табиатнинг одил қонуними ёки Англия мамлакати ниҳоятда қашшоқ бўлгани сабабидан ўз ҳайвонларини боқиб ололмаётганиданми? Йўқ, ўртоқлар! Минг карра йўқ! Англиянинг ерлари унумдор ва серҳосил. Обҳавоси эса мўл ҳосил олиш учун жуда қулай. Она еримиз ўз заминиде яшаётган барча ҳайвонларнинг қоринларини тўйдиришга қудрати етади. Ердан олинадиган ҳосилимиз турмушимизнинг фаровонлиги учун мутлоқ етарлидир. Фақат биз яшаётган ферма ерларининг ўзи ўн икки от, йигирма сигир ва тўрт юзлаб қўйни боқа олади. Улар ферма ерларидан олинадиган ҳосил эвазига жаннатда яшагандай яшайдилар. Ўртоқлар, биз орзу қилаётган тўкин-сочин, фаровон ва озод ҳаёт шак-шубҳасиз бизга насиб қилади. Шундай экан, нима учун биз меҳнат ва машаққатлар ичида қорнимиз тўймасдан яшашимиз керак?! Биз меҳнат қилиб етиштирган маҳсулотнинг кўп қисмини одамлар қўлимиздан тортиб олишмоқда. Мени ўйлангириб юрган ҳамма муаммоларнинг жавоби, ўртоқлар, шу ерга бориб тақалади. Англяяпсизми, ўртоқлар, инсонлар бизларнинг ашаддий душманларимиздир. Агар ҳаёт саҳнасида одамларни кўтариб ташласак, очликнинг ҳам, хўрликнинг ҳам, иш вақтидан ташқари мажбур қилинадиган қўшимча меҳнатларнинг ҳам илдизлари абадул-абадга қирқилади.

Инсон маҳсулот бермайдиган ягона маҳлуқ. У сут ҳам бермайди, тухум ҳам туғмайди, ферманинг ер майдонларини шудгорлашда омов тортишга ҳам ярамайди. У жуда ожиз ва нотовон. Ҳаттоки, тез югуриб, қуённи тутиб олишга ҳам қодир эмас. Лекин, ўртоқлар, инсон ҳамма ҳайвонларга ҳукмини ўтказа олади. Ҳайвонларни аёвсиз ишлатиб, очликдан ўлиб қолмасликлари учунгина овқат беришади. Озиқ-овқатнинг кўп қисмини эса ўзлари учун сарфлашади. Бизнинг кучимиз ва меҳнатимиз билан ер ҳайдайдилар, гўнгимиз билан ерларни ўғитлайдилар. Лекин биз-чи, биз, ҳайвонлар, суягимизга ёпишиб кетган теридан бошқа ҳеч нарсага эга бўлмаймиз.

Олдимда қаққайиб, кўзларини менга қадаб олган сигирлар, ўтган йили неча галлон¹ сут берганингизни биласизми?! Бузоқларингизнинг соғлом ва саломат ўсишлари учун керак бўладиган она сутлари қаерга кетди?! Бу сутлар охирги томчисига қадар ашаддий душманимиз бўлган одамларнинг то-

¹ Инглиз тилида: 1 галлон - 4,5 литр

моқларидан ўтиб кетган. Сиз-чи, товуқлар, ўтган йили қанча тухум туққан-лигингиздан хабардормисиз?! Тухумларнинг қанчасидан жўжа очдингиз, биласизми? Йўқ, билмайсиз! Ҳаммаси бозорга олиб чиқилган, Жоунз ва унинг хизматкорларининг чўнтақларини қаппайтириш учунгина сотиб юборилган. Сиз Кловэр, туққан қулунларингизнинг қаерда эканлиги ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Йўқ, ўйлашни хаёлингизга ҳам келтирмагансиз! Ахир, қариган пайтингизда жонингизга аро кирадиган, бошингизга оғир иш тушганда енгиллатадиган, юрагингизга мадад берадиган, оғир ишларингизга елка тирайдиган тойлоқчалар қани?! Уларнинг қаердалигини Сиз асло билмайсиз. Афсус билмайсиз. Улар ёшига тўлиши билан сотиб юборилган. Уларни энди ҳеч қачон кўра олмайсиз. Хайвонлар қул каби ишлатилаётган ерлар учун болаларингиз алмаштириб юборилган. Қанча кўп ишласангиз ҳам қорнингиз ҳеч қачон овқатга тўймайди. Қаранг, похол тўшалган супангиздан бошқа ҳеч вақонгиз йўқ.

Ҳаттоки хайвонларнинг умри ҳам бахтсизлик ва фожеа билан тугайди. Ўртоқлар, биз ҳаётнинг иссиқ-совуғини бошимиздан ўтказиб, сўнгра қариб-чириб ўз ажалимиз билан ўлмаймиз. Мен ўзим учун куйинаётганим йўқ. Мен омади чопган хайвонлардан бириман. 12 йил яшаб, 400 дан ортиқ бола кўрдим. Биласиз, чўчқалар учун кўпболалилик табиий ҳол ҳисобланади. Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз, нима учун фермадаги ҳар бир хайвон қассоб пичоғи остида жон таслим қилади, умри шафқатсизларча муддатидан олдин тугайди? Рўпарамда ўтирган норасида чўчқа болаларининг ҳар бири бошини кундага кўйиб жон таслим қилади. Жон талвасасидаги даҳшатли ўлим қичқириви ҳаммамизнинг бошимизда бор. Сигирлар, қўйлар, ҳаттоки отлар ва итлар ҳам бундай тақдирдан қочиб қутула олмайдилар. Боксэр, кучингиз кетиб мункиллаб қолганингизда Жоунз сизни арзимаган пул эвазига хайвонлар учун консерва тайёрлайдиган корхонага сотиб юборади. Жониворлар учун тайёр озуқага айланасиз. Ҳа, одамлар сизни жаллодлик билан сўядилар, қаттиқ ва чандир гўштингиз ва суягингиздан тулки ва итлар учун емиш тайёрлашади. Итлар эса қариб, шарти кетиб парти қолганида, оғизларидаги тишлари ҳам битта қолмай тўкилиб тушганида бўйинларига фишт боғлаб чўктириб юборадилар.

Ўртоқлар, ҳаётимиздаги барча ёмонликлар инсонлардан, уларнинг зўравонликларидан келиб чиқаётганлиги энди сизларга равшан бўлгандир? Ўртоқлар, агар биз фермамиздан одамларни қувиб юборсак, олинаётган барча маҳсулотлар ўзимизники бўлади. Биз бир кечадаёқ бойиб кетишимиз ва озодлигимизни қўлга киритишимиз мумкин. Бунинг учун эса жонимизни гаровга қўйиб бўлса ҳамки, инсонлар ҳокимиятини ағдаришимиз керак бўлади. Шундагина бизга бахт кулиб боқади. Ўртоқлар, сизларга етказишни зарур деб ҳисоблаган фикрларим шулардан иборат эди. Қўзғолоннинг қачон бўлишини мен ҳам аниқ билмайман. Эҳтимолки, бир ҳафтадан кейин, эҳтимолки, юз йилдан кейин рўй берар. Лекин кўзларим билан оёқларим остидаги похолни аниқ кўриб турганим каби адолатнинг тантанасига тўлиқ ишонаман. Ҳа, эртами-кечми адолат, албатта, ғалаба қозонади. Ўртоқлар, ҳақиқат ғалаба қилган кунни ўз кўзингиз билан кўриш сизга насиб қилади. Менинг сўзларимни келгуси авлодга албатта етказинг. Болаларингиз, келажакни қурувчилар ва яратувчилар бундан хабардор бўлишлари жуда-жуда зарурдир. Токи кейинги авлод ҳам ғалабага эришмагунча курашни давом эттираверсин.

Ўртоқлар, бу йўлда сиз ҳеч қачон иккиланманг. Сизни тўғри йўлдан адаштириш учун қилинган ҳаракатларга асло ишонманг. Инсонлар ва хайвонларнинг умумий манфаатлари ва қизиқишлари ҳақидаги уйдирмаларга ҳеч қачон қулоқ солманг. Инсонлар ва хайвонлар орасида бирлик бўлиши асло мумкин эмас. Инсон ва хайвонлар ўртасидаги монополистик бирлашмаларнинг равнақи ҳақидаги фикрларнинг ҳам ҳаммаси ёлғон. Инсон худбин ва айёрдир. У фақат ўзинигина ўйлайди. Хайвон манфаатлари уни ҳеч қачон қизиқтирмайди. Хайвонлар орасида тўла бирлик ва ҳамкорликка эришмаккина, бу кураш-

да голиб чиқамиз. Инсонлар бизнинг душманларимиз, ҳайвонлар эса бизнинг дўстларимиздир! Яшасин ҳайвонларнинг умумий бирлиги ва ҳамкорлиги!

Ҳайвонлар кекса Майорнинг нутқини гулдирос қарсақлар ва олқишлар билан тасдиқлашди. Тўртта каламуш инларининг оғзига ўрмалаб чиқиб, тешиклардан бошларини чиқариб, думларини тағларига босиб ўтирган ҳолда қари Майорнинг нутқини тингламоқда эди. Итлар уларни кўриб қолиб ириллашди. Кўрқиб кетган каламушлар инларига қараб қочишди.

Майор жимлик ўрнатиш учун олдинги оёқларини кўтарди:

— Ўртоқлар, — деди сўнгра, — биз бир муҳим масалани ҳал қилиб олишимиз керак. Сиз яхши биласиз. Орамизда кўён, каламуш каби ёввойи ҳайвонлар ҳам яшашади. Уларни сафимизга қабул қиламизми ёки йўқ? Улар бизнинг ўртоқларимизми ёки душманларимизми? Шу масалага аниқлик киритиб олишимиз керак. Ҳозир шу масалани кун тартибига қўяман. Оёқларимизни кўтариб овоз берайлик.

Ҳайвонлар оёқларини кўтариб овоз беришди. Уларнинг кўпчилиги каламушларни ўз сафларига қўшишга рози бўлишди. Фақат учта ит ва мажлисда овоз беришни ўйлаб топган кекса Майорнинг икки томонида турган мушукларгина қарши чиқди. Майор нутқини давом эттирди:

— Бошқа сизга айтадиган гапим йўқ. Фақат бир нарсани такрор айтаман. Инсон ва унинг барча ҳаракатларига қарши бўлишдек ҳайвонлик бурчингизни унутманг! Икки оёқда юрадиганлар душманларингиз, тўрт оёқда юрадиганлар ва қанотлари билан учадиганлар ўртоқларингиздир. Инсонларга қарши курашаётганингизда уларга ўхшаб қолишдан сақланинг. Ҳатто улар устидан галаба қозонганингизда ҳам, одамларнинг бузуқликлари ва ёмон ишларини ўзлаштирмаслигингиз керак. Инсонларга хос бўлган одатлардан ҳаминша сақланинг!

Ҳайвонлар ҳеч қачон:

- уйларда яшамасин;
- каравотларда ухламасин;
- спиртли ичимликлар ичмасин;
- тамаки чекмасин ва пул ишлатмасин;
- савдо билан шуғулланмасин.

Юқоридаги хусусиятларнинг ҳаммаси инсоннинг ёввойи ва шайтоний хусусиятларидир. Ҳаммасидан ҳам муҳими шуки, ҳеч бир ҳайвон иккинчиси устидан асло ҳукмронлик қилмасин. Ожизлар кучлиларга қарам бўлмасин. Ақллилар эса ақли заифларни эзмасин. Ҳайвонларнинг ҳаммалари бир-бирларига биродардирлар. Шунинг учун бир-бирларини асло ўлдирмасин. Ҳамма ҳайвонлар тенг ҳуқуқлидир.

Энди, ўртоқлар, кечаги тунда кўрган тушим ҳақида гапириб берай. Кўрган тушимни тўлалигича тасвирлаб беришдан ожизман. Бу инсон зоти қирилиб кетганидан кейинги ҳаёт ҳақидаги туш эди. Бу туш кўп йиллар ўтиб, унутилиб кетган бир воқеани ёдимга солди. Онам ва бошқа ургочи чўчқалар ёшлигимда бир ажойиб кўшиқни куйлашарди. Кўшиқ фақат уч байтдангина иборат бўлиб, оҳанги ҳайвонларни ўзига тортиб оларди. Болалигимда бу кўшиқни мен ҳам илҳом билан куйлардим. Орадан кўп йиллар ўтиши билан унутиб қўйганман. Кечаги кўрган тушим эса кўшиқнинг сўзларини ҳам, куйини ҳам эсимга солди. Ўша ашуланинг сўзлари хотирамда тикланди. Авлод-аждодаларимиз томонидан қадимда куйланиб келган бу кўшиқни биз унутиб қўйган эдик. Ҳозир мен сизларга ўша ашулани айтиб бермоқчиман. Кўриб турибсизлар, қариб қолганман. Овозим ҳам ўз ширасини йўқотган. Бунинг устига хириллаб қолганман. Лекин менимча, сизларга ўргатиб қўйганимдан кейин жойига қўйиб куйлайсизлар деган умиддаман. Кекса Майор томоғини қириб олиб, “Англия ҳайвонлари” деб номланган кўҳна кўшиқни куйлай бошлади.

Ўзи айтганидай, овози хириллаб чиқарди. Лекин бу билинмасди. Чунки у шу қадар берилиб, илҳом билан айтардики, ҳайвонлар тўлқинланиб кетган-

ликларини сезмай қолишди. Юраклари қинидан чиқиб кетгудай дукиллаб урарди. Кўкраклари ашуланинг куйига мос равишда кўтарилиб, пастга тушарди. Ашуланинг куйи “Клементайн”¹ ва “Ла кукарача”² деб аталувчи мусиқа оҳанглари эса солар ва уларнинг оралиғидаги бир куйни пайдо қиларди:

Эй буюк Англиянинг эзилган ҳайвонлари!
Эй буюк Ирландиянинг хўрланган ҳайвонлари!
Эй жаҳоннинг ҳақ-ҳуқуқи топталган ҳайвонлари!
Ҳамма ҳайвон тенгу адолат маёқ бўлган,
Олтин замон олов кўшигим тингланг!

Кўшиқ ҳайвонларнинг қонларини қайнатиб, ёввойи ҳисларни кўзғатиб юборди. Ҳайвонлар кўшиқни ўзлари куйлай бошлашди. Кекса Майор бундан хотиржам бўлиб аста кўзларини юмди. Ҳайвонлар эса янада баланд овоз билан жўрликда куйлай бошлашди. Ҳаттоки фаҳм-фаросати камроқ бўлган ҳайвонлар ҳам кўшиқнинг куйини ва уни бир неча байтларини ўзлаштириб олишди. Ақлли ҳисобланган чўчқалар ва итлар эса кўшиқни бир зумда ёдлаб олишиб, жону диллари билан берилиб қайта-қайта куйладилар. Ҳайвонлар кўшиқни бир неча маротаба такрорлаганларидан кейин эса фермани ларзага келтириб, шиддат билан куйлай бошладилар. Сигирлар мў-мўлаб, итлаб вовуллаб, кўйлар маъраб, отлар кишнаб, кучукчалар эса вангиллаб айтар эдилар. Кўшиқ уларнинг руҳини ҳаддан ташқари кўтариб юборган эди. Ўрганиб олганларидан кейин ҳам беш марта қайтариб-қайтариб баланд овоз билан айтишди. Агар кўшиқ узилиб қолмаганида тун бўйи ҳам тўхтамай айтишарди.

Юракни ўйнатиб юборадиган баланд ва шиддатли овоз билан айтилаётган кўшиқ қаравотда ухлаб ётган мистер Жоунзни уйғотиб юборди. Мистер Жоунз фермага ёввойи тулки ўрлади деб ўйлаб, ётоқхона бурчагига тикка қилиб қўйилган милтиқни қўлига олди-да, қоронғуликка қараб ўқ узди. Ўқлар молхона деворига бориб тегди ва деворлар орасига кириб йўқолди. Мажлис шошилишч тугатилди ва ҳамма ҳайвонлар ётиш учун ўз супаларига тарқалишди. Паррандалар эса кўноқларига учиб чиқишди. Сўнгра бир дақиқа ҳам ўтмасдан тош қотиб ухлаб қолишди. Бутун фермани тун сукунати қоплади.

П б о б

Мажлис ўтгандан кейин, учинчи кун кечқурун, уйқуга ётган Қари Майор эрталаб уйқудан уйғонмади. Марҳум мевазор боғнинг ёнига дафн этилди.

Дафн маросимида ўзи ўргатиб кетган кўшиқни ҳайвонлар маъюслик билан куйлашди. Сўнги уч ой давомида улар жуда серҳаракат бўлиб қолишганди. Майорнинг нутқи юракларига олов ташлаб қўйган эди. Ақллироқ ҳайвонлар келажакдаги ҳаётнинг қандай бўлиши ҳақидаги ўзларининг режаларини туза бошлашди. Улар режалар билан боғлиқ вазифалар ва вазифаларни бажаришдаги ҳайвонлик масъулияти ҳақида тинмай уқтиришарди. Майор томонидан башорат қилинган кўзғолоннинг қачон бўлишини ҳеч бир ҳайвон билмасди. Чунки кўзғолон бошланиши учун ижтимоий муҳитнинг етилиши ва исён бошланиши учун бирон бир туртки бўлиши керак эди. Лекин кўзғолонга тайёргарлик кўриш ва уни амалга ошириш ўзларининг ҳайвонлик бурчлари эканлигини англаб етгандилар.

Кўзғолонни ташкил қилиш ва унинг моҳиятини ҳамма ҳайвонларга бирдек етказиш ниҳоятда машаққатли вазифа эди. Бу ақлли ҳайвонлар чўчқаларнинг зиммасига юклатилди. Ферма ҳайвонлари тўнғизлардан иккитасини жуда ҳурмат қилишар, ўзларининг улуғлари деб санашарди. Улар мистер Жоунз сотиш учун боқувга қўйган Сноубол³ ва Наполеон эди. Наполеон жуда баҳайбат, кучли ва дадил, шиддатли, кўрқмас тўнғиз бўлиб, ферма ҳайвон-

¹ К л е м е н т а й н — оҳангнинг номи. Одатда қизларга исм сифатида қўйилади.

² Л а к у к а р а ч а — Испан тилида “суварақ” маъносини беради.

³ Маъноси: С н о у — қор, б о л — тўп.

лари орасида унга тенг келадигани йўқ эди. Ўзининг ишини яхши билар, шунинг учун ҳам ўзи хон, кўланкаси майдон эди. Ишнинг кўзини биларди. Наполеон кўп гапирмасди. Хайвонлар орасида обрў-эътиборли эди. Наполеонга қараганда Сноубол анча дилкаш бўлиб, хайвонлар билан тез элакишиб кетарди. Улфатчиликни жуда ёқтирарди. Тезоб бўлишига қарамасдан фикри теран, янгиликлар яратишга ўч эди. Наполеон фермадаги бошқа тўнғизларга қараганда қатъийроқ эди. Уларнинг орасида фаҳм-фаросатлиси жиккаккина, лекин семиз Скуйилэр деган тўнғиз эди. Унинг юзлари ташқарига бўртиб чиққан бўлиб, кўзлари юлдуздек ёнарди. Ҳаракатлари чаққон, овози ўткир. Ўзини ниҳоятда ақлли ва доно ҳисоблар, жимжимадор ва ялтироқ сўзларни кўп ишларди. Маъруза қилаётганида ёки бир муаммони ҳал этиш учун баҳсга кирганида ҳаммиша тебраниб, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ташлаб турарди. Думи эса девор соатининг тошлари каби ликилларди. Унинг бу туриши фикрини бошқа хайвонларга маъқуллатиш учун қўлланадиган энг самарали усул эди. Хайвонлар Скуйилэр тўғрисида қорани оқ деб ишонтира олади, дейишарди.

Шу уччала чўча хайвонизм таълимотининг тарғиботчилари бўлиб, хайвонлар орасида тушунтириш ишларини олиб боришда тиним нималигини билишмасди. Ҳар бир муаммони синчиклаб ўрганишарди. Мистер Жоунз уйкуга кетганидан сўнг ҳафтанинг бир неча тунларида мажлислар ўтказишар ва хайвонизм асослари ҳақида узундан узоқ маърузалар қилишарди. Дастлаб хайвонлар бу ҳаракатларга бепарволик билан қарашди ва аҳмоқона саволлар билан ҳам мурожаат қилиб туришди. Баъзи хайвонлар эса мистер Жоунз олдидаги хайвонлик бурчлари ва унга содиқлик муаммоларини ҳам кўтариб чиқишар, мистер Жоунзни ўзларининг ягона хўжайини деб тан олишарди. Баъзан хайвонлар муҳим муаммолар бўйича ниҳоятда гўллик билан мулоҳаза юри-тишарди:

— Агар мистер Жоунз бўлмаса оч қоламиз, бизнинг қорнимизни ким тўйди-рарди. Улганимиздан кейин қолганлар билан ишимиз нима? Мистер Жоунз-сиз яшаб бўладими? Ёки бу кўзғолон-ку, албатта амалга ошар экан, унда биз тайёргарлик кўриб нима қиламиз. Тайёргарлик кўрдик нима-ю кўрмадик нима? Бари бир эмасми? деган саволларни ҳам беришарди. Чўчқалар эса бундай фикр юритиш хайвонизм руҳиятига мос келмаслигини тушунтиришда жуда-жуда қийналарди. Энг аҳмоқона саволлар Моли исми оқ от томонидан бериларди. У мажлислардан бирида шундай савол берди:

— Кўзғолондан кейин хайвонларга шакар бериладими ёки йўқми?

— Йўқ, — деб жавоб берди Сноубол қатъийлик билан баланд овозда. — Бизнинг фермамизда шакар тайёрлаш учун ишлаб чиқариш қуроллари йўқ. Лекин, ўртоқ, у вақтда сизга шакар керак бўлмайди. Сули ва пичанлар фермада етарли миқдорда тўпланади ва улардан хоҳлаганингизча ейишингиз мумкин бўлади.

Моли иккинчи маротаба:

— Ўша пайтда сочларимга лента тақишим мумкинми? — деб сўради.

Сноубол ниҳоятда ҳайратланди.

— Ўртоқ, — деди у, — сиз яхши кўриб сочларингизга тақиб олган ўша ленталар қўлликнинг рамзидир. Наҳотки, озодлик деган муқаддас тушунчанинг моҳиятини англаб етмаган бўлсангиз!

Моли Сноуболнинг сўзларига қаршилик билдирмай, сукут сақлади. Лекин берилган жавобдан қаноатланмаганлиги шундоққина сезилиб турарди.

Чўчқалар қўлга ўргатилган Мусо томонидан тарқатилган уйдирмаларга қарши курашишнинг мураккаб эканлигини тушуниб турардилар. Гап ташувчи ва эртақ айтувчи бу қора қарға мистер Жоунзнинг эркатойи эди. У ниҳоятда чиройли сўзлар ва ўз фикрини сиполик билан тушунтира оларди. Эшитувчининг диққатини эса дарров ўзига жалб қилиб оларди. Мусо кўпинча Шакарқандтоғ деб аталган ажойиб ўлка ҳақида ривоят тўқирди. Улганларидан кейин хайвон ва паррандаларнинг руҳлари булутлардан ҳам юқорида жойлашган Шакарқандтоғ ўлкасига учиб кетади деб ишонтирарди. Жаннат ўлкасида ҳар якшанба кунлари шакарқанд ва беда берилиши, оқ қанд ва энгер уруғидан қилинган олий нав тортлар эса оёқлари остида ўсиб ётиши ҳақида қизиқар-

ли ҳикоя айтарди. Кўпчилик хайвонлар Мусони ёқтирмасдилар. Меҳнатдан қочиб, афсоналар тўқиб ва айтиб кун кўришини хушламасдилар. Шунга қарамасдан баъзи хайвонлар Шакарқандтоғи борлигига ишонардилар. Чўчқалар эса бу ишончини тарқатиб юбориш мақсадида қизгин баҳс олиб борардилар.

Чўчқаларнинг ишончли ва содиқ шогирдлари Боксэр ва Кловэр эди. Улар чўчқаларнинг фикрларини сўзсиз қабул қилишар, тез ўзлаштиришар ва ишонттира оладиган далиллар билан бошқа хайвонларга тарқатишарди. Улар ҳеч қачон мустақил фикр юритишмасди.

Молхона биноси ичида бўладиган йиғинлар ҳанузгача давом этиб келарди. Улар кўпайиб, “Англия хайвонлари” қўшиғини жўрликда куйлаш билан яқунланадиган бўлди.

Кўзголон чўчқалар кутганидан кўра эртароқ муддатда рўй берадиган вазиёт етилиб қолди. Исённи амалга оширишда бундай имконият бўлиб қолишини чўчқалар асло кутишмаганди. Мистер Жоунзнинг бошига қора кунлар тушди. У қобилиятли фермер бўлишига қарамасдан синиб қолди. Судлашиш жараёнида катта пул йўқотди. Оғир қайғуга ботиб, руҳи тушиб кетиб, ўзини билмайдиган даражада ичкиликка берилди. Соғлиғи ҳам ёмонлашиб борарди. Кун бўйи ошхонадаги стулда қимирламай ўтириб, турли рўзномаларни ўқир ва пивога бўктурилган нон билан Мусони овқатлантирарди. Фермадаги бўлаётган ишлар уни қизиқтирмай қўйди. Ишчилари эса ниҳоятда инсофсиз эди. Меҳнат қилишни асло ёқтиришмасди. Ферма далаларига фойдасиз ўсимликлар экила бошлади. Биноларнинг томлари эса тузатиш ва ямашга муҳтож эди. Фермани ўраб турган тўсиқлар қаровсиз ҳолда ағдарилиб ётарди. Хайвонларга бериладиган овқатлар ҳам маза-матрасиз бўлиб, қоринларини тўйдирмасди.

Июн ойига келиб пичан ўрими яқинлашди. Йилнинг энг узун тунни медамииузив (медсамиууз-ив тун маъносини билдириб, Ўзбекистонда 24 июнга тўғри келади.) ҳафтанинг шанба кунига тўғри келди. Шу кун мистер Жоунз Вилингдэн (Англия қишлоқларидан бирининг номи)га борди. У ерда жойлашган “Қизил шер” пивохонасида одатдагидек кўп ичиб қолиб кетди ва фермага қайтиб келолмади. Ферма ишчилари эрта тонгда туриб сигирларни соғиб олишди. Сўнгра куён овлагани кетишди. Улар жуда шошилганликлари туфайли хайвонларга ем беришмади. Мистер Жоунз чошгоҳга яқин фермага қайтиб келиб, ошхонадаги диванга чўзилди. Юзига рўзномани ёпиб олиб қаттиқ уйқуга кетди. Кеч тушиб, вақт аламаҳал бўлганлигига қарамасдан хайвонларга ҳанузгача овқат берилмаганди. Хайвонлар очликдан тоқатсизлана бошлашди. Сигирлардан бири озиқ-овқат сақланадиган омборхона эшигини шохи билан итариб очиб юборди. Очофатлик билан ўзини ичкарига урди. Унинг орқасидан бошқа хайвонлар ҳам омборхонага бостириб кирдилар. Сақланаётган озиқ-овқатларни очкўзлик билан оғизларига солиб ковшана бошлашди. Хайвонларнинг одатдан ташқариги шовқини мистер Жоунзни уйқудан уйғотиб юборди. Куён овидан қайтиб келиб аҳволни кўрган хизматкорлар қўлларидagi хипчинлар билан хайвонларни уриб ҳайдай бошлашди. Фазабланган ишчилар хайвонларнинг олди-орқасига қарамай урардилар. Кун бўйи оч қолиб кетган хайвонларнинг ҳам тоқатлари тугаб, ўзларини тутолмай қолишди ва одамларга ташланишди. Уларни ҳар томондан ўраб олиб, шохлари билан сузиб, оёқлари билан тепа бошладилар. Воқеа шу қадар тез рўй бердики, уни тўхтатиш ва бошқаришнинг асло иложи бўлмай қолди. Ферма ишчилари шошиб қолдилар, ўзларини йўқотиб, қандай чора кўриш кераклигини билмасдилар. Тўсатдан рўй берган бу воқеа, мистер Жоунз ва хизматкорларининг ҳар қандай зуғумларига чидаб келаётган хайвонларнинг ғалаёни уларнинг эсхонасини чиқариб юборганди. Бир неча дақиқалар ўтгандан кейингина одамлар ўзларини ҳимоя қила бошлашди. Сўнгра бунинг фойдасиз эканлигини сезишгач, ҳамма хизматкорлар 5 эркак жонларини сақлаб қолиш учунгина кичкинагина арава сигадиган сўқмоқдан ферма ташқарисидаги катта йўл томон орқа-олдиларига қарамай қоча бошлашди. Ғалаба суруридан завқланиб кетган хайвонлар уларни тақиб қилардилар.

Миссис Жоунз ётоқхона деразасидан бўлаётган воқеаларни кузатиб турарди. У тезлик билан керакли буюмларини йиғиштириб, сумкасига солди-

да, бошқа йўл билан фермани ташлаб қочди. Мусо ҳам қағиллаганича мистер Жоунзга эргашди.

Мистер Жоунзнинг хизматкорларини катта йўлга қадар қувиб боришган ҳайвонлар беш панжарали темир дарвозани ичкаридан беркитдилар. Ҳайвонлар ҳали қандай воқеа юз берганини англаб етмагандилар. Бу ўша Қари Майор башорат қилиб кетган қўзғолон муваффақият билан амалга ошган эди. Тўсатдан бошланган ғалаён натижасида мистер Жоунзга қарашли ферма ҳайвонларнинг ихтиёрига ўтган эди. Жоунз ва унинг хизматкорлари қувилиб, “Мэ-нэр ферма”си “Ҳайвонлар ферма”сига айланганди.

Дастлаб ҳайвонлар бу воқеани кўриб, кўзларига ишонолмадилар. Ҳайвонлар бирорта одам яшириниб қолмадимикин деган ўй билан қаттиқ шовқин солиб, туёқларини ерга зарб билан уриб, ферма атрофини айланиб чиқишди. Сўнгра фермадан Жоунз ҳукмронлигининг охири қолдиқларини ҳам йўқотиб юбориш мақсадида ферма ичига жойлашган биноларга қараб чопдилар. Оғил эшигини бузиб очишди. Унда сақланаётган сувлиқ, жилов, жугун, бурдундуқлар ва ит боғлайдиган занжирлар, қассоблик учун ишлатиладиган кундалар, ўтқир пичоқлар — ҳамма-ҳаммасини олиб чиқиб, ферма ичидаги қудуққа ташладилар. Ахта пичоқлар, сувлиқ тизгинлари, отнинг кўзларини тўсиб туриш учун бошига кийгизиладиган тунука туриқлар, фақат отлар учун ишлатиладиган ем халталари, ҳайвонларнинг ҳақ-ҳуқуқини камситиб, нуфузуну йўқотадиган барча нарсаларни ферма ҳовлисида тўпланган ахлат уюмига қўшиб ёқиб юбордилар. Ўзлари жуда ёмон кўрадиган хипчинларни ҳам оловга ирғитдилар.

Сноубол инсонларни эслатувчи ҳайвонларнинг барча кийимларини, жумладан, яқшанба кунлари отларнинг ёлларига тақиб ясатиладиган тасмаларни ҳам ўтга ташлади. “Ҳамма ҳайвонлар яланғоч юришлари керак”, — деб чийиллади Сноубол баланд овоз билан.

Бу сўзларни эшитган Боксэр ёз ойлари қулоқларига пашша кириб кетмаслиги учун походдан қилинган цилиндр шапкаларни ҳам бошқа нарсалар қатори оловга ташлаб юборди.

Бир зумда мистер Жоунзни эслатадиган ҳамма нарсалар йўқотилди. Наполеон ҳамма ҳайвонларни молхонага йиғиб, ҳар бирига икки ҳайвон тегиши миқдорида маккажўхори улашди. Ҳар бир итга икки донадан печенье бериб чиқди. Сўнгра етти карра “Англия ҳайвонлари” қўшиғини айтишиб, тунги йиғинни тугатишди ва шу кунгача насиб этмаган оромбахш уйқуга кетишди. Ҳайвонлар умрлари бино бўлиб, бу қадар лаззатли уйқуни билмаган эдилар.

Ҳайвонлар эртасига, одатдагидек, тонг сахарда уйғондилар. Кечаги бўлиб ўтган ғаройиб воқеани эслашиб, мамнунлик билан яйловга ўтлагани кетишди. Яйловнинг қоқ ўртасида чор атроф қафтдагидек кўриниб турадиган баланд тепалик бор эди. Ҳайвонлар шу тепаликка чопиб чиқишиб, чуқур-чуқур нафас олдилар. Тонгги шафақнинг нурларига чўмилган ҳолда табиат манзараларини завқланиб томоша қилдилар. Кўзларини яшнатиб, дилларини яйратаётган бу мислсиз гўзал табиат ва тўйиб ўтлайдиган бу ям-яшил яйлов энди уларнинг ўзлариники эди. Ахир, ғурурланмай бўладими?! Юракларини ҳаприқтириб юбораётган шодликдан ирғишлаб, муздек шудринглар устида юмаладилар. Ёз қуёшини эмиб, асалдек етилган ўтлардан чимдиб ковшана бошладилар. Ўтлар орасидан бўртиб кўриниб турган кесакларни ҳар томонга тепиб, ернинг хўшбўй ҳидидан маст бўлдилар. Сўнгра тепаликдан туриб ферма жойлашган кенг майдонни кузата бошладилар. Пичанзор, ҳайдалган ерлар, мевазорлар ва манзарали оромгоҳларни кўриб ҳайратда қолдилар. Кенг ва бу қадар гўзал ферманинг эгалари ўзлари эканлигига ҳали ҳам ишонишмаётганди.

Яйловдан қайтган ҳайвонлар мистер Жоунз яшаган кўркем бино эшикларига олдига келдилар ва ичкарига киргани ботина олмай, нафасларини ичларига ютиб тўхтаб қолдилар. Бир неча дақиқа ўтгандан сўнг Сноубол ва Наполеон елкалари билан эшикни итариб очишди. Уларнинг орқасидан бошқа ҳайвонлар эргашди. Эҳтиёткорлик билан хонадан хонага ўта бошладилар. Бир-бирлари билан иложи борича товушларини пастлатиб, пичирлашиб гаплашишарди. Бирдан орқа томондан бир сигирнинг ажабланиб “мў-ў”лагани эши-

тилди. Ҳайвонлар ўзларининг олдиларидаги ҳашаматларга: ётоқхонанинг паргўшаклари солинган юмшоқ каравотлари, пардоз ойнаси, от қиллари билан безатилган диван, Брюсселдан келтирилган патгиламли ва меҳмонхона деворига илинган малика Викториянинг литография усулида чизилган сурати-га ҳайратланиб тикилишди. Зиналардан пастга тушиб, ферма ҳовлиси саҳнига чиққанларида эса ораларида Молининг йўқлигини билиб қолдилар. Молини миссис Жоунзнинг пардозхонасидаги ойна столи устида турган хилма-хил рангдаги ленталар олиб қолган эди. Кўзлари ёниб, юзлари ловулаганича иккита кўк лентани Моли икки елкасига қадади. Фаросатсизлиги шундоққина акс этиб турган юзини ойнага солиб томоша қилаётган пайтда ҳайвонлар Молини топиб олдилар. Унинг ўйламай қилаётган бу ҳаракатларини юзига солиб айбладилар. Сўнгра ҳаммалари биргаликда пардозхонадан пастга тушишди. Ҳайвонлар ошхонада осилган чўчка гўштани дафн қилиш учун ташқарига олиб чиққан эдилар. Омборхонадаги пиво бочкаси Боксэрнинг туёқлари зарбидан ағдарилиб тушди. Бошқа нарсаларга тегмадилар. Ҳаммалари яқдиллик билан фермадаги мистер Жоунз яшаган уйни музей сифатида сақлашга, ҳайвонлардан ҳеч бирининг у ерда яшашига йўл қўймасликка қарор қилишди.

Ҳайвонлар овқатланиб бўлганларидан сўнг Сноубол ва Наполеон уларни йиғилишга чақирди:

— Ўртоқлар, — деб сўз бошлади Сноубол, — эртадан бошлаб иш соат 6.30 да бошланади. Ҳозир кунлар узайиб қолди. Олдимизда эса бажарилиши зарур бўлган вазифалар ниҳоятда кўп. Бугун пичан ўримини бошлаймиз. Бошқа қилинадиган ишлар ҳақида ҳам маслаҳатлашиб олишимиз керак.

Чўчқалар уч ой давомида мистер Жоунз фарзандларидан қолган, ахлат уюмига ташлаб юборилган эски имло китобларидан ўқиш ва ёзишни ўргандилар. Бошқа ҳайвонларнинг ҳам саводларини чиқариш зарурлигини таъкидлашди. Наполеон оқ ва қора рангдаги бўёқлар тўлдирилган пақирларни кўтариб, темир панжаралар билан бешга бўлинган катта йўлдаги дарвоза томон жўнади. Бошқа ҳайвонлар ҳам унинг орқасидан эргашишди. Ёзувни яхши ўзлаштириб олган Сноубол бармоқлари орасига бўёқ чўткасини олиб, темир панжаранинг энг баланд қисмидаги “Мэнэр ферма” ёзувини қора рангга бўяди ва унинг ўрнига оқ ранг билан “Ҳайвон ферма” деб ёзиб қўйди. Бу фермага қўйилган янги ном эди. Бундан буён ферма шу ном билан юритилиши лозим эди. Улар яна ферма ичига қайтдилар. Сноубол ва Наполеон катта молхона деворининг тепасига чиқиш учун ҳайвонларни шоти олиб келишга юборди. Сноубол уч ой ўқиш ва ёзишни ўрганиш давомида ҳайвонизмнинг асосини етти қоидага келтирилганларини тушунтириб берди. Булар “Ҳайвон ферма”сининг ЎЗГАРТИРИШ КИРИТИЛМАЙДИГАН ҚОНУН МОДДАЛАРИ ЭДИ. “Ҳайвон ферма”сида яшовчилар бу Қонун моддаларига амал қилишлари шарт эди. Қонун моддаларини яратишда барча ҳайвонларнинг тенглигига асосланиш чўчқалар учун осон бўлмаганди.

Сноубол қийинчилик билан нарвонга чиқиб, ишни бошлади. Нарвоннинг бир неча зинасидан пастда турган Скуийлэр бўёқ тўлдирилган пақирчани Сноуболга тутиб турар эди. Қонун моддалари катта оқ ҳарфлар билан молхона деворига ёзила бошлади. Ёзилган ҳарфларни ўттиз метр узоқликдан туриб ўқиш мумкин эди:

1. Икки оёқлаб юрадиганлар — душман.
2. Тўрт оёқлаб юрадиганлар ва қанотлари билан учадиганлар — дўст.
3. Ҳайвонлар кийим киймасдан яланғоч юришлари керак.
4. Ҳайвонлар каравотда ётмасин.
5. Ҳайвонлар спиртли ичимликлар ичмасин.
6. Ҳайвонлар бир-бирларини ўлдирмасин.
7. Ҳамма ҳайвонлар тенг ҳуқуқлидир.

Қонун моддалари хуснихат қоидаларига риоя этилган ҳолда ёзилган бўлиб, бир ҳарф тескари эди, холос. Бошқа ҳарфларнинг ҳаммаси тўғри ёзилганди. Сноубол ҳайвонларга Қонун моддаларини ўқиб эшиттирди. Улар саводсиз бўлганликлари учун бошларини қимирлатиб, маъқуллаб қўяқолдилар. Ақллироқлари эса моддаларни ўргана бошладилар. Сноубол қўлидаги бўёқ чўткасини ерга ташлаб, ҳайвонларга мурожаат қилди:

— Ўртоқлар, бизни пичанзорлар кутиб турибди. Зудлик билан пичанларни йиғиб-териб олишимиз керак. Жоунз ва унинг хизматкорларидан эҳтиёт бўлишимиз ва уларнинг қаерда бошпана топганларини ҳам билишимиз, албатта, зарур. Шундагина бизнинг тинчлигимиз сақланади. Бу бизнинг шараф билан бажарадиган вазифамиздир.

Елинлари сутга тўлиб кетиб қийналаётган уч сигир “мў-ў”лаб Сноуболнинг сўзларини бўлиб юборди. Улар бир кечаю кундуз давомида соғилмасдан, елинлари ёрилиб кетгудай тирсиллаб кетганди. Чўчқалар бир муддат ўйлаганларидан сўнг чўчқачаларни пақир олиб келиш учун юбордилар. Сўнгра чўчқачалар пақирларни оёқлари орасига жойлаштириб, сигирларнинг сутларини пов-пов соғиб ола бошлашди. Бир зумда бешта пақир серёғ сутга тўлди. Хайвонлар пақирлардаги оппоқ сутга ва сут устидаги кўпикларга қизиқиб қарай бошладилар. Шу пайт хайвонлардан бири:

— Бу сутларни нима қиламиз? — деб юборди.

— Жоунз бизнинг овқатимизга ишлатарди, — деди товуклардан бири.

— Сут ҳақида ўйлаб бошингизни қотирманг, — деди пақирлар олдида турган Наполеон баланд овоз билан. — Сут билан ишингиз бўлмасин. Биз ҳозир далалардаги ҳосилни йиғиб олиш ҳақида ўйлашимиз керак. Ўртоқ Сноубол йиғим-теримни бошқаради. Бир оздан кейин мен ҳам бораман. Ўртоқлар, пичан йиғим-теримига олға! Бизни пичан кутаяпти. Совуқ кунлар бошланмасдан олдин пичанларни битта қўймай йиғиштириб олишимиз керак. Оби ҳаво бизни кутиб турмайди.

Хайвонлар пичан экилган ферма ерига йўл олдилар ва шу заҳотиёқ ўримни бошлаб юборишди. Кечки пайт ишдан фермага келганларида эса сутнинг йўқолганлигини билдилар.

Ш б о б

Ҳосилни йиғиб-териб олиш учун жуда қаттиқ меҳнат қилишга тўғри келди. Хайвонлар жонларини жабборга бериб астойдил ишладилар. Мукофотлар ҳам олишди. Зеро, ҳосил улар мўлжаллаганидан мўлроқ бўлган эди.

Уроқ, паншаха каби иш қуроллари одамга, икки оёқлаб юрадиганларга мослаштирилганлиги учун хайвонлар анчагина қийналишди. Уларни тўрт оёқлаб ишлатишнинг асло иложи йўқ эди. Хайвонлар нима қилишларини билишмасди. Чўчқалар бу машаққатларни ҳам енгиб ўтишга йўл кўрсатдилар. Ҳамма хайвонлар ақлли деб ҳисоблаган чўчқалар ордин кетишди. Отлар фермага қарашли майдон ҳажмини аниқладилар. Экин экиладиган ерлар ҳисобини олишди. Хайвонлар пичанларни ўриш, йиғиштириш, тўплаш, гарамлаш ишларини Жоунз ва унинг хизматкорларига қараганда тез ва сифатли бажаришди. Чўчқаларнинг ўзлари ишламадилар. Ақлли бўлганликлари туфайли ҳам бажарилаётган ишларга раҳбарлик қилиб турдилар. Боксэр ва Кловэр ўзларини ихтиёрий равишда араваларга қўшишди. Энди уларга сувлиқ, юган, аргамчи ва қамчининг кераги йўқ эди. Аравага юкланган пичаннинг оғирлигидан отлар дала йўлида зўрга қадам ташлардилар. Чўчқалар улар орқасидан юриб “Чу, ўртоқ” деб қўйишарди, тўхташ керак бўлган пайтларда эса “Тррр, ўртоқ”, — дейишарди. Чўчқалар хайвонларнинг нимжонларига пичанларни ағдариб туришни топширдилар. Ҳаттоки ўрдак ва товуклар ҳам жазирама куёш тафтида кун бўйи тер тўкишди. Улар тумшуклари билан сомон йиғиштирдилар. Хайвонлар Жоунз ва унинг хизматкорлари ҳосилни йиғиб олишга сарфлайдиган одатдаги муддатдан икки кун олдин ишни тугатдилар. Бу йил ҳар йилдагига нисбатан кўп ҳосил тўпланганди. Инсон ҳукмронлиги давридагидек исрофгарчиликка йўл қўйилмади. Товуклар ва ўрдаклар ўткир кўзлари билан далада қолиб кетган барча донни чўқиб териб олдилар. Улар сидқидилдан ишлар эдилар. Ўғирлик қилишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Ҳатто бошқа хайвонлар билан биргаликда ишлаётган мушуклар ҳам ўғирлик қилмадилар.

Ёз бўйи фермадаги ҳар бир иш осонлик билан қийналмасдан силлиққина бажарилди. Ферма ҳаёти соат милларидек бир текисда борарди. Хайвонлар ўзла-

рида йўқ хурсанд эдилар. Шу давргача бу қадар тўкинчиликни тушларида ҳам кўрмагандилар. Фермадаги берилаётган озиқ-овқатлар етарли бўлиб, унинг устига ниҳоятда мазали ва лаззатли эди. Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ташкил қилинди. Ҳайвонлар доимо ўзларидан норози бўлиб минғирлаб юрувчи эгаларидан қутулишганди. Текинхўр ва Ҳайвонларга боқиманда бўлган инсонлар фермадан қувилганидан сўнг Ҳайвонларнинг емишлари одатдагидан мўлроқ эди. Олдинги даврларга қараганда Ҳайвонлар меъеридан ортиқ дам олишарди. Аммо ўзларини бўш вақтларидан қандай фойдаланишни билишмасди. Кўп муаммоларга дуч келишарди. Айниқса, маккажўхорини йиғиштириш, уни янчиш, шабадада шопириб донини ажратиб олишга қийналардилар. Чунки фермада маккажўхори донини ажратиб берадиган машина йўқ эди. Лекин чўчкаларнинг ақли, Боксэрнинг кучи билан муаммоларни бартараф қилинарди. Боксэр тортиб, ё суриб қилинадиган ишларни деярли ўзи бажарарди, бор кучини ишга соларди. Ҳамма Ҳайвонлар Боксэрга ҳавас қилар, унинг ишларидан ҳайратланарди. Аслида, у мистер Жоунз ҳукмронлик қилган пайтларда ҳам яхшигина ишларди. Ҳозир эса якка ўзи учта отнинг вазифасини бажармоқда эди. Фермадаги барча оғир ишлар Боксэрнинг зиммасига юклатилганди. Тонгдан шомга қадар тинимсиз ишларди. Ҳар доим иш қайнаган жойларда ҳозир у нозир бўларди. У тонгни қутлаб олган хўроз қичқирғи билан бирга уйғонар ва иш куни бошланмасданоқ ихтиёрий равишда ишга шошарди. “Мен кўпроқ ва кечагидан кўра яхшироқ ишлашим керак”, — деб ўйларди Боксэр. Шунинг учун ҳам олдида кўндаланг бўладиган қийинчилик ва муаммолардан кўрқмасди. “Ишлаш, ишлаш ва яна ишлаш” деган чақириққа оғишмай амал қиларди.

Бошқа Ҳайвонлар ҳам қараб туришмасди. Ҳамма имконият ва қобилиятига қараб меҳнат қиларди. Товуқлар ва ўрдаклар ҳосили йиғиштириб олинган даладан беш қоп макка-тўпладилар. Мистер Жоунз ҳукмронлиги даврида одатга айланиб қолган жанжаллашиш, қизғаниш, бир-бирини сузиш, тишлаш, тепиш кабилар деярли йўқолган эди. Ҳеч ким уларнинг ишидан норози ҳам бўлмасди. Моли эрталаб уйқудан уйғонишга қийналарди. Бошқалардан озгина бўлса ҳам кечроқ ўрнидан туриш мақсадида ишдан эртароқ қайтиб, туёқларини тозалаб олади. Мушукнинг одати ҳам ғалати эди. Умумий қоидаларга рия қилишни истамасди. Иш бошланиши билан йўқолиб қоларди, уни топиб бўлмасди. Иш тугаб ҳамма Ҳайвонлар даладан қайтиб келганларидан кейин эса ҳеч нима-бўлмагандай секингина пайдо бўларди ва ҳаммиша жуда асосли узр топарди. Сўнгра кўзларини мўлтиллайтиб меҳр билан шундай миёвлардики, унинг гапига ишонмасликнинг асло иложи қолмасди.

Қари Бенямин кўзғолондан кейин ҳам ўзгармаганди. Мистер Жоунз давридагидек жуда секин ва қайсарлик билан ишларди. Иш буюрилган пайтда ҳеч қачон йўқ демасди. Лекин шошилмасди ҳам. Кўзғолон ва унинг натижалари ҳақида ўйлашни ёқтирмасди. Баъзан Ҳайвонлар Жоунзнинг қувилганидан хурсанд эмасмисан деб сўрашарди. У эса бепарволик билан ҳамма Ҳайвонларга қараганда эшакларнинг узоқ умр кўриши ҳақида сўзларди. Гапининг охирида ўлиб ётган эшак мурдасини ҳали умри бино бўлиб ҳеч бир Ҳайвон кўрмаганлигини қайта-қайта таъкидларди. Фаросатсизлик ва мантиқсизлик билан берилган жавоблар олдида Ҳайвонлар сукут сақлашга мажбур бўлишарди.

Якшанба кунлар иш бўлмасди. Одатда бу куни Ҳайвонлар дам олишарди. Нонушта қилишгач, бирор соатлар чамаси вақт ўтганидан сўнг тантаналар бошланарди. Сноубол миссис Жоунзнинг яшил ипақдан қилинган эски дастурхонини эски-тускилар сақланадиган омборхонадан топиб олганди. Дастурхоннинг бир чеккасида Ҳайвон шохи ва тўғининг оқ рангдаги сурати бор эди. Дастурхон ферманинг боғига ўрнатилган узун таёққа байроқ сифатида илинди. Тантаналар бошланишидан олдин байроқ баланд қўтариларди. Ферма ҳовлиси устида қилпираётган байроққа Сноубол ғурур билан тикиларди ва Ҳайвонларга шундай тушунтирарди:

— Ўртоқлар, “Ҳайвон ферма”си байроғининг ранги яшилдир. Бу эса Англиядаги яшил далаларнинг рамзидир. Байроқдаги туёқ ва шох сурати эса Ҳайвонларнинг яқин кунларда ташкил қилинадиган Республикасининг гербидир.

Байроқ кўтарилиши билан фермадаги ҳайвонлар мажлис деб аталадиган умумий йиғилиш учун молхонага тўпланардилар. Бундай мажлисларда келаси ҳафтанинг ишлари режалаштириларди. Кун тартибига қўйилган масалалар муҳокама қилиниб қарорлаштириларди. Қарорлар ҳар доим чўчқалар томонидан чиқариларди. Бошқа ҳайвонлар эса қарорни қай йўсинда тасдиқлашни ва қандай овоз беришни ўрганардилар. Сноубол ва Наполеондан бошқа ҳайвонлар қабул қилинаётган қарорларнинг мазмуни билан қизиқишмасди. Иккала чўчқа муҳокамада фаоллик кўрсатишарди. Улар ҳар доим қизгин баҳслашар, тортишишар ва ҳеч қачон келишолмасди. Бири таклиф берса, иккинчиси рад этарди. Буни ҳамма ҳайвонлар сезиб турарди. Ҳатто мевазорнинг орқа томонини нафақахўр ҳайвонлар учун дам олиш боғига айлантириш, шунингдек турли ҳайвонларнинг нафақага чиқиш ёши ҳақидаги муҳокамаларда ҳам бир қарорга келолмасдилар. Мажлисларни “Англия ҳайвонлари” қўшигини жўр бўлиб қуйлаш билан тугатишарди. Тушлиқдан кейин эса ҳайвонлар ҳордиқ чиқаришарди.

Чўчқалар ҳайвонларнинг буюмлари сақланадиган омборхонани штаб-квартирага айлантиришганди. Кечқурунлари ферма уйидан олиб келган китобларни ўқишар ҳамда темирчилик, дурадгорлик каби ҳунарларни ўрганишарди.

Сноубол ҳайвон кўмиталарини ташкил қилиш билан шуғуллана бошлади. У ишлаб чарчамас, бутун куч-қувватини шу ишга сарфлар эди. Товуқлар учун тухум ишлаб чиқариш кўмитаси, сигирларга дум тозалаш иттифоқи, ёввойи ўртоқлар учун қўлга ўргатиш кўмитаси (каламуш ва қуёнларнинг қўлга ўрганиши назарда тутилган эди), қўйлар учун жун оқартириш ҳаракати каби уюшмаларни тузди. Шунингдек савод чиқариш дарсларини ҳам бошлаб юборди. Сноубол томонидан тузилган кўмиталар деярли ўзларини оқламади. Айниқса, ёввойи ўртоқларни қўлга ўргатиш кўмитаси кўп фаолият кўрсатолмади. Қисқа муддат ичида тугатилди. Ёввойи ҳайвонлар яшаш тарзини ўзгартирмадилар, аксинча, кўрсатилган моддий ёрдам ва ҳурматдан фойдаланиб қолдилар. Унинг ўрнига мушукларни қўлга ўргатиш кўмитаси тузилди. Бу кўмита ҳам бир неча кун фаоллик билан ишлади. Кўмита аъзолари томонидан томда ўтирган мушуклар ва мушукларга яқин келган чумчуқлар орасидаги муносабатни яхшилаш масаласи кўрилди. Ҳамма ҳайвонлар ва паррандаларнинг тенгхуққуқлилиги, бир-бирларига ўртоқ эканликлари таъкидланиб, томга чумчуқларнинг ҳам эркин қўна олишлари ҳақида қарор қабул қилинди. Лекин чумчуқлар мушуклар билан ўртоқлашолмадилар. Чунки бу қарорга ишониб қийин эди.

Лекин саводсизликни тугатиш ишлари қизгин борарди. Бу соҳадаги муваффақиятлар сезилиб турарди. Кузга қадар фермадаги ҳамма ҳайвонлар ёзиш ва ўқишни турли даражада ўзлаштириб олдилар.

Чўчқалар ҳамма ҳайвонлардан кўра яхшироқ ёзишар ва ўқишарди, бу соҳада илғорлик қилишарди. Итлар ўртача ўргандилар. Лекин улар етти қоидадан бошқасини ўқишга қизиқишмасди. Мюриел итлардан озгина тузукроқ ўқирди. Кўпинча ахлатлар ичидан топиб олган рўзнома парчаларини бошқаларга ўқиб бериш билан шуғулланарди. Бенямин чўчқалар каби ўқишни яхши ўзлаштирди. Лекин ўрганган нарсасини ёзиш ва ўқишга бўйни ёр бермасди, танбаллик қиларди. Кловэр эса бутун алифбони ўрганди, лекин сўзлар тузиб ёзолмасди. Боксэр А, Б, В, Г, Д ҳарфларни ўрганолди, холос. У туюқлари билан ерга А, Б, В, Г, Д ҳарфларини берилиб чизарди. Бу машғулот билан банд бўлган кезлари қулоқлари диккайиб кетарди, боши ликиларди. Алифбодаги бу беш ҳарфдан кейингиларини эслашга бор кучи билан ҳаракат қиларди. Лекин ҳеч хаёлига келтира олмасди. Бир неча марта Е, Ё, Ж ва З ни ёзишга уриниб кўрди. Лекин бу ҳарфларни ўргангунга қадар аввалги беш ҳарф — А, Б, В, Г, Д ёдидан кўтариларди. У ўзи учун беш ҳарфни ўзлаштиришнинг ўзи етарли эканлигини тушунди ва ўрганишни тўхатишга қарор қилди. Боксэр ўрганган ҳарфларини эсидан чиқариб қўймаслик учун ҳар куни бир-икки марта уларни ерга ёзарди. Моли эса исмини ёзиш учун ишлатиладиган тўртга ҳарфдан бошқасини ўрганишни истамасди. Пайраҳалардан ҳарфларнинг шаклини ясаб, исмини ёзарди. Гуллар билан атрофини ясатарди.

Сўнгра унинг атрофида айланиб завқланарди, шаклларга ва гулларга хузур қилиб тикиларди.

Фермадаги бошқа хайвонлар ҳам беш ҳарфдан бошқасини ўрганолмадилар. Тентакроқ, фаҳм-фаросати етарли бўлмаган хайвонлардан қўйлар, товуқлар, ўрдаклар етти қоидани ҳам ўзлаштира олмадилар. Сноубол ўйлаб кўриб, етти қоиданинг биттасини камайитириш мумкин эканлигини, яъни Қонуннинг биринчи ва иккинчи моддаларини бирлаштириш мумкин эканлигини ўртага ташлади. Моддалар қайта кўриб чиқилиб, қуйидаги ҳолатга келтирилди:

ИККИ ОЁҚЛИЛАР — ДУШМАН, ТҶРТ ОЁҚЛИЛАР — ДҶСТ

— Бу, — деди Сноубол, — хайвонизмнинг энг муҳим асосидир. Бунинг моҳиятини қайси хайвон чуқур англай олса, инсоннинг таъсиридан қутулиши шунчалик осон бўлади. Аввал қушлар бу фикрга қўшилмадилар. Чунки уларнинг ҳам фақат икки оёқлари бор эди. Лекин Сноубол бу модданинг тўғри эканлигини исботлаб берди:

— Ҷртоқлар, — деди Сноубол, — қушнинг қаноти учиш, одамларнинг қўллари эса ушлаш учун яратилган. Одамларнинг хайвонлардан фарқланиб турадиган ягона томони ҳам қўлларидир. Одамлар хайвонларга қиладиган ҳамма ёмонликларни қўли билан амалга оширади. Одам ҳамма нарсани қўли билан яратади. Қушларнинг қанотлари эса фақат учиш учунгина хизмат қилади. Қанотларни қўллари каби ишлатишнинг асло имқони йўқ. Шунинг учун ҳам қушларнинг қанотларини оёқлар каби қабул қилишимиз керак.

Қушлар Сноуболнинг узундан-узоқ ва жимжимадор, баландпарвоз сўзларининг маъноларини англамадилар. Ҷзларини тушунгандай кўрсатишиб, Қонуннинг янги моддасини қабул қилишди. Барча хайвонлар хайрихоҳлик билан моддаларни ўргана бошладилар. Молхона деворига ёзилган етти модда устига кўзга кўринадиган йирик ҳарфлар билан — “ИККИ ОЁҚЛИЛАР — ДУШМАН, ТҶРТ ОЁҚЛИЛАР — ДҶСТ” деб ёзиб қўйишди. Ҷамма хайвонлар бу моддани ёд олишди. Айниқса, бу модда қўйларга ёқиб қолди. Фермадаги далаларда ўтлаб юрганларида бошларини тез-тез кўтариб “тўрт оёқлилар — дўст, икки оёқлилар — душман” деб жўрликда маърардилар. Соатлар давомида шундай машғулот билан шуғулланишар ва бундан асло чарчашмасди.

Наполеон Сноубол шуғулланаётган қўмиталар иши билан қизиқмади. Унинг ўйлаши бўйича, Сноуболнинг қўмиталари катта ёшдаги хайвонлар ва уларнинг манфаатлари учун мўлжалланганди. Ёшларнинг маълумот олишларига эса эътибор қаратилмаганди. Пичан ҳосили йиғиб-териби олинганидан кейин Ҷеси ва Булбел тўққизта лайча туғиб беришди. Наполеон итваччаларни кўкракдан чиққанларидан сўнг оналаридан ажратиб олиб, уларнинг тарбияси билан шахсан ўзи шуғуллана бошлади. Кучукларни омборхона томи устидаги нарвон билан чиқиладиган чортоқ ичига қўйди. Лайчалар ўша ерда бошқа хайвонлардан ажралган ҳолда ўса бошлашди. Ҷатто фермадаги хайвонлар уларнинг борлигини ҳам унутиб қўйдилар.

Фермадаги сигирлардан соғиб олинаётган сутларнинг қаерга ишлатилаётганлиги қаттиқ сир тугиларди. Кейинчалик эса хайвонларнинг ўзлари ҳам бунга эътибор бермай қўйишди. Сутлар чўчқаларнинг овқатлари учун ишлатиларди. Мевазордаги майсалар устида тўкилиб ётадиган олмаларни хайвонлар тенг баҳам кўришарди. Чўчқалар олмаларни йиғиб олиш ва омборхонага келтиришга буйруқ беришди. Бу воқеа хайвонлар орасида норозилик келтириб чиқарди. Чўчқалар хайвонлар орасида уйғонган норозиликни йўқотиш учун тушунтириш ишларини бошлаб юбордилар. Бу ҳаракатга Наполеон ва Сноубол ҳам қўшилди. Скуийлэр тушунтириш ишларини олиб бориш учун сафарбар қилинди:

— Ҷртоқлар, — дерди у, — чўчқалар бу ишларни ўзлари ёки ўзларига имтиёз яратиш учун қилишяпти деб ўйламанг. Аслида, биз, чўчқалар, сут ва олмани ёқтирмаймиз. Бизнинг ягона мақсадимиз саломатлигимизни сақлаб қолишдир. Сут ва олмалар таркибида чўчқаларни соғломлаштирувчи кучли моддалар бор. (Ҷртоқлар, бу фанда исботланган.) Биз, чўчқалар эса, ўзингизга маълум, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи хайвонлармиз. “Хайвон фер-

ма”даги ҳамма ишларни ташкил қилиш эса гарданемизга юклатилган. Биз кечани кеча, кундузни кундуз демай фаровон яшашингиз учун хизмат қиламиз. Ҳа, бизнинг сут ичишимиз ва олмани тановул қилишимиз ўзимиз учун эмас, сизлар учундир. Агар соғлигимиз ёмонлашиб, ҳайвоний бурчимизни бажаришда панд берадиган бўлса, нима бўлишини тасаввур эта оласизларми?! Назаримда, тасаввур эта олмайсизлар! Уртоқлар, у ҳолатда Жоунз “Ҳайвон ферма”га қайтиб келади! Ҳа, Жоунз қайтиб келади! Албатта, сизларнинг орангизда ҳеч бир ҳайвон Жоунзнинг қайтиб келишини истамаса керак!

Скуийлэр ниҳоятда таъсирчанлик билан сўзларди. Думини ликиллади, у томондан бу томонга олиб бориб келарди. Жоунзнинг қайтиб келишини ҳайвонларнинг исташмаслиги Скуийлэр учун туёқларининг остидаги ерни босиб тургандай аён эди.

Шу сабабдан ҳам бунини алоҳида таъкид билан гапирарди. Булар эса ҳайвонлар орасида тушунтириш ишларини олиб боришнинг ишончли ва синалган усули эди. Шундай қилиб чўчқаларнинг соғлигини сақлаб қолишнинг зарурият эканлиги ҳайвонларга аён бўлди. Ҳайвонлар бунга ишонишди. Сут ва олмалар фақатгина чўчқалар учун ишлатилишига ҳамма ҳайвонлар яқдиллик билан рози бўлишди.

IV б о б

Ёзнинг охирига келиб “Манэр ферма”сида рўй берган воқеа атрофдаги фермаларга тарқалди. Сноубол билан Наполеон бошқа фермадаги ҳайвонларни ўзларига қўшилишга ундай бошлашди. Бошқа фермаларда яшаётган ҳайвонларга қўзғолоннинг дастури ва уни амалга оширишнинг ўзига хос йўллари ўргатиш учун каптарлар учирилди. Айниқса, “Англия ҳайвонлари” қўшиғини ўргатиш каптарларнинг асосий мақсади бўлиши кераклиги обдон ўқтирилди.

Фермадан қувиб юборилган мистер Жоунз эса кўп вақтини Вилингдэндаги “Қизил шер” пивохонасида ўтказётган эди. Пивохўрларга фермасидан уни ўзининг ҳайвонлари қувиб юборганликларини алам билан гапирарди. Ваҳшийлашиб кетган ҳайвонларнинг “адолатсизликлари” жонидан ўтиб кетганди. Пивохонага йиғилган айрим деҳқонларнинг унга ўта раҳми келарди. Лекин улар мистер Жоунзга ёрдам беришни ўйлашмасди ҳам. Баъзи пивохўрлар эса мистер Жоунзнинг фожиасидан фойда излашарди. “Ҳайвон фермаси”нинг яқинида “Фоксвуд” деб номланган ферма жойлашган эди. Ферма эгаси Пилкингтэн ниҳоятда масъулиятсиз ва унинг устига ландовур одам бўлиб, фермадаги ишларга эътиборсизлик билан қарарди. Атрофидаги фермерлар билан келишолмасди. Мистер Жоунзни ҳайдаб юборган ҳайвонлар билан ҳам муносабати ёмон эди. Кўп вақтини асосан балиқ овлаш билан ўтказарди. Ов қилишни жуда яхши кўрарди. Йилнинг тўрт фаслига хос ов машғулоти билан шуғулланиш унинг доимий иши эди. Натижада каттагина майдонни эгаллаган ферма қаровсиз ҳолатга келганди. Ферманинг боғлари ва мезазорлари чакалакзорларга айланиб кетганди. Яйловлар янгиланмасди. Яйловлар атрофидаги тўсиқлар бузилганди. Умуман айтганда, қаровсиз қолдирилган ферманинг аҳволи хароб эди. “Ҳайвон ферма”си яқинидаги фермалардан яна бири ер майдони кичикроқ бўлган “Пинчфийлд” фермаси бўлиб, унинг ҳолати яхшигина эди. Ферма эгаси Фредрик уддабуронлиги ва қаттиққўллиги билан ном чиқарганди. Суд жараёниларида ҳаммиша ютиб чиқиши билан машхур эди. Савдо ишларида ҳам уста, ўзи билан муомала қилувчи шеригининг бир сўзлиги ва дадиллиги билан лол қолдирарди. Пилкингтэн Фредрик билан ҳатто умумий манфаатлари йўлида ҳам келишолмасди. Улар доимо қаттиқ жанжаллашиб юришарди.

Лекин ҳар иккалалари ҳам “Ҳайвон ферма”сида рўй берган воқеадан жуда кўрқишарди. Фермаларидаги ҳайвонларнинг хабардор бўлиб қолишларини асло исташмасди. Шунинг учун ҳам ҳар иккалалари юз берган воқеа ҳақида ҳайвонларнинг хабар топишларини ва муҳокама қилишларини қаттиқ назорат

остига олишган эди. Фермани хайвонлар бошқара олишларига Фредрик ҳам, Пилкингтэн ҳам шубҳа билан қарарди. “Ҳаммаси икки ҳафтадан кейин тугайди. Бузоқнинг юургани сомонхонагача”, — дейишарди улар. “Хайвон ферма”си деган номга тоқат қилолмасдилар. Бу ферма ҳақида гап кетган пайтларда ҳанузгача “Манэр ферма”си деб аташарди. “Манэр ферма”сида хайвонлар бир-бирлари билан уришмоқдалар, улар орасида очарчилик бошланган деган хабарларни тарқатишарди. Лекин вақт ўтган сари бу маълумотларга хайвонларни ишонишга мажбур қилишлари бефойда эканлигини сезиб қолишди. Шунинг учун хайвонлар орасида авж олаётган воқеалар, яъни хайвонларнинг хайвонхўр ва одамхўрлиги, бир-бирларига қиздирилган тақа билан азоб бераётганлари, аёлларнинг эса ўртада эканлиги ҳақидаги хабарларни тарқатиша бошлашди. Одамлар хайвонлар кўзғолонининг табиат қонунларига зидлигини таъкидлашарди.

Хайвонлар эса бу хабарларга ишонишмасди. Одамларни қувиб юбориб, уларнинг ишларини ўзлари бажараётган хайвонлар ва “Хайвон ферма”сида рўй бераётган воқеалар ҳақидаги сохта хабарлар овозиси тезлик билан атроф фермалардаги хайвонлар орасида ёйилиб борарди. Йил бўйи кўзғолонлар шарпаси фермалар бўйлаб кезиб юрди. Кўлга ўрганган буқалар ёввойилашди, кўйлар эса тўсиқларни бузишарди, сигирлар пақирларни тепишарди, отлар панжаралар устидан сакраб ўтишдан бош тортишиб, тўсиқлар олдида тўхташиб хурпайиб олишар ва устларига миниб олган одамларни иргитиб юборишарди. “Англия хайвонлари” кўшиғи шитоб билан яшин тезлигида бошқа фермадаги хайвонлар орасида тарқалиб борарди. Инсонлар ашулани эшитганларида тоқат қилолмасдилар, тепа сочлари тикка бўлиб кетарди. Кўшиқнинг бемаза эканлигини, сўзлари ўринсиз ишлатилганлигини исботлашга ҳаракат қилишарди. Ахлатга иргитиб юбориладиган мағзавага ўхшаган ашулани қандай қилиб хайвонлар мароқ билан куйлашаётганларига ақллари бовар қилмаётганлигини қуйиниб гапиришарди. Агар фермаларидаги хайвонлар айтишаётганини сезиб қолишадиган бўлса, дарҳол тўхтатишиб, аёвсиз калтаклашарди. Лекин хайвонлар орасида тезлик билан ёйилиб бораётган ашулани ҳам тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Қушлар тўсиқлар устида хуштак чалиб чуғурлашарди, каптарлар қайрағоч дарахтларининг устига кўниб олиб хув-хувлашарди. Ҳатто темирчилик устахонасидаги товушлар ва черков кўнғироқларининг товушлари ҳам кўшиқ оҳангига мослаштирилган эди. Одамлар хайвонларни сеҳрлаб олган бу кўшиқни эшитганларида эртанги кунлари ҳақида башорат қилинаётгандай кўрқиб кетишарди.

Октябр ойининг бошлари эди. Хайвонлар маккажўхори пояларини ўриб, бир жойга тўплаб, навларга ажратаётган эдилар. Каптарлар гуруҳи, “Хайвон ферма”си ҳовлисига учиб келиб, безовталиқ билан ерга кўндилар. Улар Жоунз ва унинг хизматкорлари, Фоксвуд ва Пинчфийлд фермасида ишловчи олти одам “Хайвон ферма”сининг бешга бўлинган темир панжарали дарвозасига келиб туташувчи арава йўлида келаётганликлари ҳақидаги хабарни келтиргандилар. Одамларнинг олдида кўлидаги милтиқни маҳкам ушлаб, шаҳдам ва дадил қадамлар билан Жоунз келаётганди. Бошқа одамларнинг қўлларида эса таёқлари бор эди. Улар “Хайвон ферма”сидаги кўзғолонни бостириш учун келаётганликларини хайвонлар билишарди, лекин улар учун бу кутилмаган воқеа эди.

Улар мудофаага тайёрланишга мажбур бўлдилар. Фермадаги уйларнинг биридан Юлий Цезар ўз кўшинларини қандай бошқарганлиги ҳақидаги китобни топиб олиб мутолаа қилган Сноубол ферма мудофаасининг раҳбари эди. У шитоб билан ҳаракат қила бошлади. Катъий ва кескин буйруқлар берди. Бир неча дақиқалар ичида хайвонлар ўз ўринларини эгалладилар.

Одамлар фермага яқинлашиб қолганларида Сноубол биринчи ҳужумни бошлади. Ҳамма каптарлар (жами 35 та каптар бор эди) одамлар устидан учиб, гўнглари тўка бошлади. Одамлар ўзларини ҳимоя қилиш учун қўлларини бошларига соябон қилдилар. Шу пайт тўсиқлар орқасида яшириниб ётган гозлар тезлик билан чиқиб, уларнинг болдирларини чўқий бошлашди. Бу Сноубол томонидан қўлланган енгил ҳарбий усул эди. Одамлар таёқлари билан гозларни ҳайдашди. Сноубол иккинчи ҳужумни бошлади. Мюриел, Бенямин

ва барча қўйлар одамларнинг йўлларини тўсиб, бошлари ва шоҳлари билан сузишди. Бенямин одамлар атрофида айланиб, кичик туёқчалари билан одамларнинг дуч келган жойига тепарди. Одамлар ҳам бўш келишмасди. Ҳайвонларни таёқлари билан уриб, наҳал қоқилган этиклари билан тепардилар. Ҳайвонлар Сноуболнинг чекиниш белгисини билдирувчи чийиллаган товущини эшитишлари биланоқ Ҳайвонлар ферма ичкарасига орқалари билан қайтдилар.

Одамлар ғалаба шууридан маст бўлиб бақириб юборишди ва тартибсиз равишда Ҳайвонлар орқасидан қува бошладилар. Сноубол кутган воқеа юз бераётган эди. Одамлар ферма ичкарасига олиб кирувчи дарвоза олдига етай деганларида пистирмада турган уч от, уч сигир ва чўчқалардан бошқа ҳамма Ҳайвонлар уларнинг орқа томонида пайдо бўлдилар. Сноубол ҳужум қилишга ишора берди. Чекинаётган Ҳайвонлар бирданига орқага қайтдилар. Бир зумда Ҳайвонлар одамларни орқа ва олд томонидан ўраб олишди ва дарҳол ҳужум бошлашди. Сноуболнинг ўзи эса Жоунзнинг устига бостириб кела бошлади. Жоунз милтигини Сноуболга тўғрилаб туриб отди. Ўқ Сноуболнинг орқасини ялаб ўтиб, қонли из қолдирди. Унинг орқасидаги қўй ағдарилиб тушди. Вазни тўқсон беш килограмм бўлган Сноубол зарб билан келиб Жоунзни тепиб юборди. У уюлиб ётган гўнг устига учиб тушди. Милтиги қўлидан чиқиб ўзидан нарироққа отилиб кетди. Оёқларини осмонга кўтариб туриб Боксэрнинг бор овози билан кишнаши жуда даҳшатли эди. У бор кучини тўплаб тақа қоқилган баҳайбат туёқлари билан одамларга ҳамла қиларди. Унинг биринчи зарбаси Фоксвуд фермасида хизмат қилувчи отбоқарнинг бошига тушди. Отбоқар қўлмак сувга чалқанчасига ағдарилиб, нафаси ичига тушиб кетди. Буни кўриб турган бошқа одамларнинг капалаги учиб кетди ва таёқларини ташлаб, орқа-олдиларига қарамай қочишди. Улар кўркувдан ўзларини йўқотиб, даг-даг титрар эдилар. Ҳайвонлар қочаётган одамларни таёқиб қилар эдилар. Ҳар бир Ҳайвон ўз ҳолича одамлардан қасос оларди. Шоҳли Ҳайвонлар сузар, тепар, тишлар ва одамларни туёқлари остига олиб эзгилардилар. Шоҳлари эса одамларнинг танасига чуқур ботиб кирарди. Ҳаттоки, томда ўтирган мушук ҳам тўсатдан бир одам устига сақради ва ўткир тирноқларини унинг бўйнига ботирди. Одам бақириб юборди. Одамлар “Ҳайвон ферма”си ҳовлисидан қочиб, катта йўлга чиқиб, шармандаларча чекинмоқда эдилар. Ҳозлар галаси эса уларга етиб олиб, га-ғалашиб, оёқларини чўқий бошлашди. Одамлар жон-жаҳдлари билан қочишарди.

Боксэр ферма ҳовлисидаги ифлос қўлмак сув ичида ётган ошхона хизматчисининг танасини қимирлатиб кўрди. Тириклигини билдирувчи бирор нишон кўринмади. Оёқлари жонсиз эди.

— Улмаслиги керак эди, — деди Боксэр алам билан. Туёқларим остига қачон тақа қоқилганини унутиб қўйдим.

— Ҳиссиётга берилманг, — деди Сноубол ўртоқларча унинг елкасига қўлини қўйиб. Унинг яраси ҳанузгача очиқ эди, қон чакиллаб томиб турарди. Уруш уруш-да, — деб давом этди Боксэр. — Уруш қурбонсиз бўлмайди. Кўпинча урушнинг ўқиға яхши Ҳайвонлар дуч келишади.

Мен ўлимни, ҳаттоки одамлар ўлимни ҳам хохламайман.

Шу пайт Ҳайвонлар орасидан қайси биридир “Моли қаерда?! У йўқ-ку!” — деб сўради.

Ҳақиқатдан ҳам улар орасида Моли кўринмасди. Одамлар Молини ярадор қилганликлари ёки уни ўзлари билан асир тушириб олиб кетганликлари ҳақидаги ваҳимали ўйлар Ҳайвонларни безовта қиларди. Молини қидира бошладилар. Уни отхонадаги супа устига ўрнатилган охур ичидаги пичан орасига бошларини суқиб олган ҳолда топдилар. Милтиқ товущларидан ваҳимага тушган Моли отхона ичига қочиб кириб яширинган эди. Ҳайвонлар Молини топиб, ферма ҳовлисига қайтганларида қўлмак ичида ётган ошхона хизматчиси йўқ бўлиб қолган эди. Ҳушига келиб қочиб кетган эди.

Ҳайвонлар ваҳшиёна эҳтирос билан бир-бирларига сўз бермай, жанг пайти кўрсатган қахрамонликлари ҳақида шовқин солиб гапира бошлашди. Сўнгра қўлга киритилган ғалабани нишонлаш тантаналари бошланди. Ферма ҳовлисидаги байроқ баланд кўтарилди. “Англия Ҳайвонлари” кўшигини бир неча

маротаба такрорладилар. Сўнгра жанг пайти ўқ тегиб шаҳид бўлган қўйни қўмиш маросимини ўтказишди. Маросимда Сноубол қисқагина нутқ сўзлади. “Хайвон ферма” сени сақлаб қолишимиз учун жонимизни ҳам фидо қилишга тайёр туришимиз керак”, — деб нутқини тугатди. Қўйнинг қаҳрамонлиги бошқа хайвонлар учун ибрат бўлиши кераклигини таъкидлади. Қўйнинг жангда шаҳид бўлиш сабабларига алоҳида ургу берди. Қўй дафн этилган қабр бошига бута экишди.

Кейинги кун ўтказилган мажлисда хайвонлар бир овоздан “Қаҳрамон Хайвон” ҳарбий орденини таъсис этиш ҳақидаги қарорни тасдиқлашди. Сноубол билан Боксэр бу орденининг дастлабки лауреатлари бўлишди. Бронзадан қилинган орден мистер Жоунз ҳукмронлиги вақтида якшанба ва байрам кунлари отларни безатиш учун ишлатиларди. Хайвонлар уни омиборхонадан топган эдилар. Жангда ҳалок бўлган қўйга эса ўлимидан сўнг II даражали “Қаҳрамон Хайвон” орденини беришди.

Бўлиб ўтган жангни абадийлаштириш устида ҳам кўп тортишишди. Ниҳоят, “Молхона жанги” деб номлашга қарор қилишди. Жанг бўлиб ўтган ферма ҳовлиси яқинида молхона жойлашган эди. Хайвонлар мистер Жоунзнинг милтигини лой ичидан топиб олишди. Фермада милтиқ ўқлари сақланишини билишарди. Уни қидириб топдилар. Милтиқни байроқ ўрнатилган ёғоч тагига ўрнатишга қарор қилинди. Милтиқ йил давомида икки марта отиб туриладиган бўлди. Биринчи маротаба “Молхона жанги”нинг йиллигини нишонлаш мақсадида октябр ойининг 12-кунда, иккинчи маротаба эса қўзғолон ғалабасини байрам қилиш шарафига йилнинг энг узун кунда осмонга қарата ўқ узиладиган бўлди.

В б о б

Қиш яқинлашган сари Моли кўпроқ ташвишлана бошлади. Деярли ҳар кун ишга кеч қолиб борарди. Ҳар сафар ухлаб қолганини айтиб узр сўрарди ва бутун танасининг зирқираб оғриётганидан шикоят қиларди. Лекин иштаҳаси карнай эди. Турли баҳоналар билан ишдан эрта кетарди. Фаросатсизлиги шундоққина сезилиб турган юзини қўлмак сувга солиб узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Хайвонлар орасида Молининг қилмишлари ҳақида турли миш-мишлар ҳам юрарди. Кунлардан бир кун ферма ҳовлисида думини ўйнатиб айланиб юрган Молини сомон қовшаётган Кловэр имлаб чақирди:

— Моли, — деди у, — менинг сизга айтадиган жиддий гапим бор. Бугун саҳар пайти “Хайвон ферма” си билан “Фоксвурд” фермаси оралиғига қўйилган тўсиқ олдида сизни кўрдим. Мен узоқроқда эдим. Лекин тўсиқнинг орқа томонида мистер Пилкингтэн ишчиларидан бири турганини сездим. У сиз билан нима ҳақидадир гаплашарди. Ҳатто тумшугингизни силашига ҳам рухсат бердингиз. Тинчликми, Моли?! Нима гап?!

— Тўхмат қилманг! Бундай воқеа рўй бергани йўқ, — деди Моли туёқлари билан депсиниб туриб.

— Моли, ёлғон гапирманг! Тумшугингизни ҳақиқатдан ҳам силатмаганман деб қасам ича оласизми? — деди Колвэр.

— Гапингиз тўғри эмас, — деди Моли кўзларини ерга тиккан ҳолда. У Кловэрнинг кўзларига қарай олмасди. Моли Кловэрнинг олдида узоқ туролмай яйловга ўтлагани кетди.

Кловэрнинг калласида эса бу воқеани бошқаларга айтсамми ёки йўқми деган фикрлар ғужғон ўйнай бошлади. У отхонага кириб, Моли ётадиган супага солинган сомонни туёғи билан ағдариб кўрди. Сомон тагига бир неча оқ қанд ва ҳар хил рангдаги ленталар яширилган эди.

Бу воқеадан уч кун ўтгандан сўнг Моли йўқолиб қолди. Хайвонлар унинг қаерда эканлигини узоқ вақт билишолмади. Бир неча ҳафта ўтгандан кейин эса қаптарлар Вилингдэннинг бир чеккасида Молини кўрганликлари ҳақида хабар келтирдилар. У пивохона ёнида тўхтаб турган қизил ва қора рангга бўялган чиройли араваининг шотилари орасида турарди. Шахмат нусха мато-

дан шим кийиб олган ва ниҳоятда семириб, қоринлари осилиб кетган, чертса юзларидан қон томадиган бир майор Молининг тумшугини силарди ва унга оқ қанд берарди. Молининг танасидаги мўйларнинг яқиндагина қиртишланганлиги сезилиб турарди. Сочларига қизил лента боғланган эди. Молининг ҳаётидан мамнунлиги юзларидан кўриниб турарди. Бу хабарни эшитган фермадаги хайвонлар Молининг номини иккинчи марта тилларига олмай қўйдилар.

Январ ойида об-ҳаво жуда қаттиқ келди. Ер темир-метиндек музлаган, далада ишлашнинг ҳеч иложи йўқ эди. Катта молхонада кетма-кет мажлислар ўтказила бошлади. Келаси йили олинадиган ҳосилнинг режалари чўчқалар томонидан тузиларди. Чўчқалар фермада рўй бераётган сиёсий воқеаларни назардан қочирмасдилар. Хайвонлар бу тартибга кўникишганди. Чўчқалар томонидан чиқарилган қарорлар кўпчилик хайвонлар томонидан тасдиқланиши шарт эди. Хайвонларнинг ўзига ҳам қарорлар устида бош қотирмасликлари ёқиб тушарди. Лекин Сноубол билан Наполеон ҳеч бир масалада келиша олмас эди. Улар ўртасидаги келишмовчиликлар кучайиб борарди. Агар улардан бири ферманинг экин экиладиган майдонига арпа экишни таклиф қилса, иккинчиси буни албатта рад этиб, сули экиш фойдали эканлигини исботларди. Агар бири даланинг тупроғи фақат қарам экиш учунгина ярайди деса, иккинчиси бу ерга умуман экин экиб бўлмайди, ерга олдин ишлов бериш керак дерди. Ҳар иккаласининг ҳам тарафкашлари бўлиб, мажлислар жанжалга айланиб кетарди. Бир масала қайта-қайта муҳокама қилинарди. Сноубол хайвонларнинг ақлини ўғирлайдиган чиройли нутқлари билан кўпчиликни ишонтирарди. Аммо Наполеон овоз тўплашда уддабуронлик қиларди. Қўйлар унга яхшигина ёрдам берарди. Улар тортишувни диққат билан кузатиб, Наполеоннинг фикрларини доимо қувватлаб турардилар. Қўйлар Сноубол нутқларини энг муҳим ва таъсирчан жойларида узиб қўйиб, “Икки оёқлилар — душман, тўрт оёқлилар — дўст” деб маърашарди. Бу билан бошқа хайвонлар диққатини ўзларига тортишарди.

Сноубол Жоунзнинг уйдан “Фермер ва молбоқар” журналининг эски сонларидан бирини топиб олган эди. Уни қайта-қайта ўқирди. “Хайвон ферма” сини ривожлантириш учун турли режалар тузарди. Ферма ерлари атрофига зовурлар қазий ва могорлаб кетган овқат қолдиқларини қайта ишлатиш ҳақида фойдали маслаҳатлар берарди. Хайвонларнинг гўнгини ферма ҳовлисида қолдириш қўшимча иш кучини ва меҳнатни талаб қилишини асосларди. Гўнгни далаларга хайвонларнинг ўзлари ташлашлари ҳақида комплекс режа тузди ва уни ҳаётга татбиқ қилишга урина бошлади. Сноубол томонидан қилинаётган таклифларни Наполеон тан олмасди. Уларнинг ўрнига ўзининг лойиҳаларини ҳам бермасди. У ҳаддан ташқари босиқ эди. Афтидан, кимнидир ёки ниманидир кутаётганга ўхшарди. Улар орасидаги шамол тегирмони ҳақидаги тортишув айниқса жуда кескин бўлди.

Сноубол қуриладиган шамол тегирмони учун хайвонлар турадиган жойдан узокроқ бўлган кичкинагина бир тепаликни таклиф қилди. Тепаликни ўрганиб чиқиб, шамол тегирмони қурилиши учун шу жойнинг қулайлигини исботлаб берди. Қуриладиган шамол тегирмони мотор ёрдамида ишлаб, хайвонлар ётадиган супаларга ёруғлик бериши ҳамда қиш ойларида хайвонлар ётадиган биноларни иситиши кўзда тутилган эди. Сноубол шамол тегирмонида буғдойни тортиб, унга айлантириш, электр машиналари ёрдамида сугирларни соғиш ҳақида тўлқинланиб гапирарди. Ферма Жоунз ҳукмронлиги даврида ҳам ибтидоий машиналар билан ишларди. Хайвонлар Сноубол ваъда қилаётган машиналар ҳақида эшитмаган ҳам эдилар. Шунинг учун ҳам ҳайрат билан кулоқ солишарди. Яйловда ўтлаб юриб қилинган суҳбатлар давомида Сноубол хайвонларни лол қолдирарди. Келгусида яратиладиган турли электр машиналарини тасвирлаб бериб, хайвонларнинг ақлини шоширарди.

Орадан бир неча ҳафта ўтганидан кейин шамол тегирмонининг лойиҳаси тайёр бўлди. Сноубол шамол тегирмони лойиҳаси билан боғлиқ механикага оид билимларни мистер Жоунзга қарашли бўлган уч китобдан ўрганди. Ҳар бир эркак ўз оиласи заруриятидан келиб чиқиб, минг бир ҳунарни эгаллаган бўлиши, айниқса фишт териш қўлидан келмайдиган бирорта ҳам хайвон бўлмаслиги керак деб ўйларди.

Шамол тегирмонининг лойиҳасини чизиш учун мистер Жоунз даврида янги туғилган кўзиларни парваришlash учун ажратилган хонани танлади. Хонанинг поли текис эди. Шунинг учун ҳам иш кабинетига айлантирганди. Сноубол хонада кун бўйи қолиб кетарди. Уқийётган китобининг керакли саҳифасининг бир томонига тош бостириб кўярди, иккинчи саҳифасини эса панжалари орасига оларди. Иккинчи оёғи билан эса полга чизилган лойиҳани мукаммаллаштириб борарди. Думи эса девор соатининг тошлари каби у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Баъзан бошини кўтариб хурсандчилик билан “эх” деб юборарди. Бора-бора шамол тегирмонининг тишлари ва парраклари лойиҳада мукаммаллашиб борарди. Чигалликлар ечила бориб, шамол тегирмонининг лойиҳаси хона полининг ярмидан кўпини эгаллаб олди. Бошқа ҳайвонлар чизмаларга умуман тушунмас эди. Шунга қарамай, чизикларга қизиқсинишиб обдан тикилишарди. Бошларини чайқаб ҳайратланишарди. Лойиҳанинг тайёр бўлишини эса интиқлик билан кутардилар. Ҳеч бўлмаганда кунига бир марта ҳайвонлар ақлли Сноуболнинг чизма чизишини томоша қилиш учун келишарди. Ҳатто ҳеч нимага ақли етмайдиган товуклар ва ўрдаклар ҳам лойиҳаларга қизиқишарди. Ҳайвонлар оҳак бўлаклари билан чизилган чизмаларни босиб олмаслик учун эҳтиёткорлик билан қадам ташлашарди. Фақат Наполеон келмаётганди, холос. Наполеоннинг шамол тегирмони қурилишига қарши эканлигини ҳамма ҳайвонлар билишарди. Унинг ўзи буни очик айтган эди. Шунга қарамасдан, кунлардан бир кун кутилмаганда лойиҳани текшириб кўриш баҳонаси билан Сноубол ишлаётган хонага кириб келди. Атрофни синчиклаб қараб чиқди. Лойиҳани ҳам яқин келиб кузатди. Сўнгра бурнини бир неча марта тортиб, кўзларининг қири билан Сноуболга маънодор назар ташлади ва бирданга оёқларини кўтариб туриб лойиҳа устига пешоб қилиб юборди. Сўнгра лом-мим демасдан орқасига қайтиб кетди.

Фермадаги ҳайвонлар аллақачон икки гуруҳга ажралиб кетган эдилар. Улар шамол тегирмони лойиҳаси ва унинг қурилиши ҳақида бақириб-чақириб жанжаллашишарди. Сноубол қурилишнинг оғирлигини инкор қилмасди. Тошларни кесиш, улардан пойдевор ва деворлар кўтариш осон иш эмаслигини тан оларди. Қурилиш учун елкан, мотор ва кабеллар кераклигини таъкидларди, лекин уларни қаердан сотиб олишни айтмасди. Ҳатто ҳайвонлар астойдил меҳнат қилсалар қурилишни бир йилда тугатиш мумкинлигини ва бунинг учун эса ҳайвонлар ҳафтанинг ҳар уч кунда ҳашар қилиши кераклигини маълум қиларди.

Наполеон озиқ-овқатни кўпайтириш, ишлаб чиқаришни кучайтириш ҳақида қайғурарди. Агар фермадаги ҳамма куч шамол тегирмони қурилиши учун сарфланадиган бўлса, ҳайвонлар оч қолиши муқаррарлигини қайта-қайта таъкидларди. Сноубол эса чиройли нутқлари ва чақирлиқлари ҳамда ҳайвонлар ақлини ўғирлайдиган шиорлари билан ҳафтанинг уч кунда ҳашар йўли билан ишлашларига рози бўлиб овоз беришга ундарди. Наполеон эса охурларингизни ем ва тертларга тўлиқ бўлиши ва озиқ-овқатларингизнинг серобгарчилиги учун оёқларингизни кўтаринг, дерди. Хуллас, ҳайвонлар икки лагерга бўлингандилар. Улар орасида фақат Бенямингина бетараф эди. Унинг назарида, озиқ-овқатни кўпайтириш ҳам, шамол тегирмонини қуриш ҳам фермадаги ҳайвонлар ҳаётини яхшилашга ёрдам бермасди. Шамол тегирмони қурилса ҳам, қурилмаса ҳам турмуш бир текисда давом этиб, умр ўтаверади, шамол тегирмони қурилиши яхшиликка олиб бормади, деб ўйларди.

Ҳайвонлар шамол тегирмони қурилишидан ташқари “Ҳайвон ферма”сининг ҳимояси устида ҳам бош қотиришарди. Инсонлар “Молхона жанги”да мағлуб бўлишган бўлса ҳам хоҳлаган пайтларида яна ҳужум бошлашларини билишарди. Бирдан бостириб келиб, фермани Мистер Жоунзга олиб беришлари табиий ҳол эди. Буни ҳар қадамда кутиш мумкин эди. Ҳайвонлар бунинг ўзига хос сабаблари борлигини сезиб туришарди. Инсонлар устидан галаба қозонган ҳайвонлар ҳақидаги хабарлар ер юзи ҳайвонлари орасида тезлик билан тарқалиб борарди. Фермалардаги ҳайвонларнинг тинчи бузилиб бораётганди. Улар ҳам инсонларга қарши кўзғолон кўтариш ҳаракатига тушиб қолишган эди. Мудофаа муаммосини ҳал этишда ҳам, одатдагидек, Наполеон Сноубол билан келишолмасди. Наполеон қуроллар сотиб олиб, ҳайвон-

ларни қурол ишлатишга ўргатишни муҳим деб ҳисобларди. Сноубол эса ер юзидаги фермаларда яшовчи ҳайвонлар орасида тарғибот ишларини олиб бориш учун каптарларни сафарбар қилишга кўпроқ ишонарди. Каптарлар ёрдамида кўзғолонга ундашнинг афзалликлари ҳақида жўшиб ваъз айтарди. Ер юзидаги мавжуд фермаларнинг ҳаммасида кўзғолон кўтарилиб, галаба қозонадиган бўлса, ҳимоянинг ўз-ўзидан кераги бўлмайти деб тушунтиришга ҳаракат қиларди. Ҳайвонлар аввал Наполеонни тинглашарди, сўнгра Сноуболга кулоқ солишарди. Лекин қайси бири ҳақ эканлигини ажратолмасдилар. Шунинг учун улардан қайси бирининг нутқи таъсирчан бўладиган бўлса, ўша ёққа қараб оғиб кетишарди. Аравани от қайси томонга тортадиган бўлса, ўша томонга қараб йўл олишарди.

Ниҳоят, Сноубол шамол тегирмонининг лойиҳасини тугатганлигини эълон қилди. Унинг қурилиши ҳақидаги масалани ҳайвонлар орасида овозга қўйиш вақти ҳам етиб келди. Масала якшанба кунни ўтказиладиган мажлисда ҳал этиладиган бўлди. Ҳайвонлар катта молхонага йиғилишди. Шамол тегирмони ҳақида гапириш учун Сноуболга сўз беришди. У шамол тегирмонининг қурилишини ҳимоя қилиб, салобат билан таъсирчан маъруза қила бошлади. Қўйлар маърашиб, унинг сўзларини тез-тез бўлиб туришарди. Сўнгра Наполеон ўрнидан туриб шамол тегирмони ҳақида Сноубол айтган гаплар сафсата эканлигини тушунтира бошлади. Сўнгра ҳайвонларни овоз бермасликларини сўраб дарҳол ўтирди. У ниҳоятда қисқа гапирди. Узини бу масалага бепарводек тугатарди. Бирдан Сноубол сапчиб оёққа турди. Қўйлар марай бошлашди. Сноубол қўйларнинг товушини босиб тушадиган баланд овозда гапира бошлади. Шамол тегирмонининг қурилишига овоз беришларига ундаб, ўз фикрларини асослай бошлади. Овоз беришда тенг икки гуруҳга ажралиб кетган ҳайвонлар Сноуболнинг мароқли ва чиройли маърузаси таъсирга берилди бошладилар. Сноубол “Ҳайвон ферма”сининг келажаги ҳақида куйиб-ёниб гапирарди. Ҳайвонларнинг кўзи ўнгида келажакдаги фаровон ҳаёт манзараларни тикланарди. Кўл меҳнатини ҳайвонлар елкасидан кўтариб юборадиган, электр қуввати билан ишлайдиган машиналар яратилиши ҳақида ваъда берди. Фақат ҳозирда ҳайвонлар кўриб турган сомон майдаловчи машиналар эмас, балки ер ҳайдовчи тракторлар, ҳосил йиғувчи комбайнлар, хашакларни босиб маҳкам боғловчи ва донларни навларга ажратувчи техникаларнинг яратилиши ҳақида башорат берарди. “Ҳатто, — дерди у, — электр қуввати ёрдамида ҳайвонларни жарроҳлик йўли билан даволаш мумкин. Ундан ташқари, электр нурлари ёрдамида ҳар бир ҳайвон супасига ёруғлик узатилиши, иссиқ ва совуқ сувларнинг олиб борилиши, хоналарнинг иситилиши ҳақида сўзларди. Ҳайвонлар бутун хотирларини жамлаган ҳолда диққат билан кулоқ солишарди. Уларнинг юзларидан Сноуболга хайрхоҳ эканликлари сезилиб турарди. Уларнинг шамол тегирмони қурилиши учун овоз беришларига шубҳа ҳам қилмаса бўларди. Кутилмаганда Наполеон сакраб ўрнидан туриб кетди. Кўзларини ўқрайтириб ғазаб билан Сноуболга қаради ва ҳайвонлар шу пайтгача эшитишмаган ваҳимали овоз билан чийиллади.

Ташқаридан эса ҳайвонларни даҳшатга соладиган хуриш эшитилди. Сўнгра бронза кўзли бўйинбоғ таққан 9 ит ҳарбийча қадам ташлаб молхонага киришди ва тўғри Сноуболга қараб юришди. Итларнинг тишларини ғижирлатиб, ғазабга минган ҳолда ириллаб, ўзининг устига бостириб келаётганлигини кўрган Сноубол кўрқиб кетганидан шошиб қолди. Лекин тезда хушини йиғиб олиб молхона эшигидан қочиб чиқишга улгурди. Итлар унинг орқасидан қувий бошлашди. Юз бераётган воқеани кўриб ҳайвонларнинг тиллари айланмай қолди. Кўрққанларидан дағ-дағ титрашиб, уларни сўзсиз кузатишарди. Сноубол ферма ташқарисидаги катта йўлга туташиб кетган яйлов бўйлаб югура бошлади. У итлар каби тез югуролмасди. Лекин чопоғон итлар ҳам уни тутишолмасди. Итлар етай-етай деб қолганларида Сноуболнинг оёқлари қайрилиб, ерга юз тубан ағдарилиб тушди. Итларнинг тутиб олишлари аниққа ўхшарди. Сноубол жон ҳолатда ўрнидан туриб, яна олдинга интилди. Итлар яна яқинлашиб қолишди. Ҳатто улардан бири Сноуболнинг думини тишлаб олишига озгина қолди. Думини дарҳол ўзига тортиб олиб, бор кучи билан

қоча бошлади. Итлар тутиб олай деганларида, “Ҳайвон ферма”сини ўраб турган тўсиқнинг тешигидан ўтиб кетди. Сноубол итларга кўринмай қолди.

Жазаваси кўзиб кетган итлар бир зум жим қолишди. Сўнгра оғир қадамлар билан молхона биносига қайтдилар. Аввалига ҳайвонлар даҳшат солувчи итларнинг қаердан келиб қолганлигини англашолмади. Лекин кучуклар терисини қоплаб олган жунларнинг рангидан ва уларнинг сумбатидан Жеси ва Блубелнинг лайчалари эканлигини тушунишди. Уларнинг ёшлари қатта бўлмаса ҳам баҳайбат кўринардилар. Бўридек шиддатли ва кўрқинчли бўлган бу итларни Наполеоннинг атрофида айланиб юришганини ҳайвонлар кўришганди. Итлар авваллари мистер Жоунзнинг олдида думларини ликиллашиб қандай эркаланган бўлсалар, Наполеоннинг ёнида ҳам шундай эркин ҳаракат қилишарди. Ҳайвонлар буни сезиб туришарди.

Наполеон Қари Майор нутқ сўзлаган полнинг баланд қисмига чиқди. Ҳайвонларни бир-бир кўздан кечириб, бир оз тўхтади. Сўнгра бугундан бошлаб якшанба кунлари мажлислар бўлмаслигини эълон қилди. Шунча пайтдан бери мажлислар учун ҳайвонларнинг жуда кўп вақтлари сарф бўлганлигини айтиб таассуфланди. Бундан кейин “Ҳайвон ферма”сидаги барча муаммоларни чўчқалардан ташкил топган махсус кўмита ҳал этишини эълон қилди. Бу махсус кўмитага Наполеон раҳбарлик қиларди. Кўмита аъзолари масалаларни ҳал қилиш учун алоҳида йиғилишарди. Қабул қилинган қарорларни фермадаги ҳайвонларга етказиш билан шуғулланишарди. Ҳайвонлар ҳар якшанба кунини чақириларди. Лекин улар Наполеон билан ҳарбийчасига саломлашишар ва “Англия ҳайвонлари” кўшигини куйлашар, сўнгра қабул қилинган қарорларни эшитишарди.

Сноуболнинг фермадан ҳайдалиши улар орасида норозилик туғдирган бўлса ҳам буни тилларига чиқаришга ҳайқишарди. Агар олдинги мажлисларда бўлганидек мунозаралар бўлиб турганида, эътирозларини билдиришга имконият топишарди. Афсуски, ҳайвонлар энди у имкониятларини йўқотиб бўлгандилар.

Боксэр ниҳоятда нотинч эди. Бошини қимирлатиб, сочларини силкитиб, қулоқларини диккайтириб фикрларини бир жойга тўплашга ва бўлиб ўтган воқеани тушунишга ҳаракат қиларди. Лекин Сноуболнинг ҳайдалишига айтирили сабаб тополмасди. Мажлис воқеаларини хаёлида қайта-қайта тикларди: ўша мажлис ўтказилган кунини олдинги қаторда ўтирган тўртта ёш чўчқа бўлиб ўтган воқеани маъқулламаганликларини билдиришиб чийиллашарди. Улар бирдананига бараварига ўринларидан туришиб, бир-бирларига сўз бермай, бараварига гапира бошлашди. Шунда Наполеоннинг атрофини ўраб ўтирган итлар хавф солиб ириллашди. Чўчқалар дарҳол жим бўлишиб, жойларига ўтиришди. Кўйлар “Икки оёқчилар — душман, тўрт оёқчилар — дўст” деб маърай бошлашди. Чорак соат давом этган муҳокама шу тарзда якунланганди.

Сноубол ҳайдалгандан кейинги якшанбада Скуийлэр чўчқалар кўмитаси қабул қилган қарорлар билан ҳайвонларни таништирди:

— Ўртоқлар, — деб сўз бошлади Скуийлэр, — ўртоқ Наполеон машаққатли ва оғир вазифани бажаришни ўз устига олапти. Бу билан ферманинг иқтисодини мустаҳкамлаш ва кўзғолон ғалабаси берган озодликни кўлимизда сақлаб қолиш учун ўзини фидо қилмоқда. Мен сизларни ишонтириб айтманки, Наполеон елкасига олаётган масъулият талаб қилувчи бу иш, ҳақиқатан ҳам, қурбонлик талаб қиладиган меҳнатдир. Ўртоқлар, раҳбарликни роҳат ва фароғат деб ўйламанг. Аксинча, “Ҳайвон ферма”сини бошқариш учун чуқур билим, шижоат ва масъулият керак бўлади. Ҳайвонларнинг тенг ҳуқуқлилигини Наполеончалик тушунадиган ва уни ҳимоя қиладиган ҳайвон орамизда топилмайди. Ҳақиқатда, сизларнинг мустақил фикрлашларингизни кўриб, ўртоқ Наполеон ниҳоятда хурсанд бўлади. Лекин, ўртоқлар, афсуски, баъзан чалкашликлар орасида ўралашиб қолганингизни билмайсиз. Ўзингиз танангизга яхшилаб ўйлаб кўринг. Шошма-шошарлик билан чиқаришган нотўғри хулосалар бизни хароб этиши мумкин. Жиддий ўйлаб кўргангиздан кейингина бир фикрни айтишга ўрганишимиз керак. Яъни, етти ўлчаб бир кесмасак бўлмайди, ўртоқлар! Ахир Сноубол томонидан ўртага ташланган шамол тегирмонининг қурилиши тинка-мадоримизни қуришиб юбо-

риши ҳақида ўйлаб кўрдингизми?! Ойнинг ёруғида ҳам ишлашимизга мажбур қилаяпти. Бу эса ҳайвонлар ҳуқуқини паймол этиш эканлигини биласизми? Бу жиноят қилиш билан баробардир. Ҳа, ўртоқлар, Сноуболнинг қилмоқчи бўлган ишларининг ҳаммаси жиноят эди. У ҳайвон манфаатларини ҳимоя қилмайдиган ва ўзи ҳақидагина қайғурадиган жиноятчи эди. Агар Сноуболга эргашганимизда аҳволимиз нима бўлишини тасаввур қила оласизми! Йўқ, тасаввур эта олмайсиз! Бизнинг ҳолимизга маймунлар йиғларди.

— “Молхона жанги” да мислсиз қаҳрамонлик кўрсатган эди, — деди паст овоз билан қайсидир ҳайвон.

— Кўзғолон ғалабаларини сақлаб қолишимиз учун қаҳрамонликнинг ўзи камлик қилади, — деди Скуийлэр. — Ҳозирги кунимизда содиқлик ҳақида ўйлашимиз керак. Бугунги кунда “Ҳайвон ферма” сини бошқараётган раҳбарга бўйсунуш жуда муҳим. Шунини айтиш керакки, “Молхона жанги” да Сноуболнинг кўрсатган хизматларига берилган баҳо ниҳоятда ошириб юборилган. Ўртоқлар, ҳозир интизом, темир интизом керак! Интизом бугунги заруриятдир! Бир нотўғри ёки янглиш кўйилган қадам душманларимиз бўлган икки оёқли инсонларнинг қайтиб келишига йўл очади. Ўртоқлар, сизлар эса албатта, Жоунз ва унинг хизматчиларининг қайтиб келишини истамайсиз!

Ҳайвонлар баҳсни тўхтатдилар. Чунки Жоунз ва унинг хизматкорлари фермага қайтиб келиб, ўзларининг устидан ҳукмронлик қилишларини хоҳлашмасди. Агар, деб ўйлашарди ҳайвонлар, якшанба кунлари бўладиган мажлислар Жоунзнинг қайтиб келиши учун йўл очадиган бўлса, уларни тўхтатиш керак. Боксэр ҳайвонларнинг хаёлига келган бу фикрларни шундай ифодалади:

— Ўртоқлар, агар ўртоқ Наполеон шундай деб айтаётган бўлса, бунга ишонаверинг. Шу кундан бошлаб Наполеоннинг сўзларини тасдиқлаш Боксэрнинг доимий шиорига айланди. Унинг “Мен кўпроқ ва яхшироқ ишлашим керак” деган шиори ёнига “Наполеоннинг ҳамма сўзлари ҳақиқат” деган яна бир шиор қўшилди. Боксэр кейинги ҳаёти давомида ҳар иккала шиорга амал қилган ҳолда яшай бошлади.

Қишки совуқлар кетиб, об-ҳаво бир оз юмшади. Ферма далаларида баҳорги ишлар бошлаб юборилди. Сноуболнинг шамол тегирмони лойиҳаси чизилган хона маҳкам беркитилган эди. Бу билан чизмаларнинг йўқолиб кетмаслигининг олди олинган эди. Якшанба кунини соат ўнларда ҳайвонлар молхонага йиғилишди. Улар келаси ҳафта учун бериладиган топшириқларни олишлари керак эди. Шу кунини мевазор чеккасига дафн этилган Қари Майорнинг қабри очилди. Бош суягининг склети олиниб, байроқ осилган таёқ тагидаги тўнғак ёнига қўйилди. Ҳайвонлар йиғинлар ўтказиладиган молхона биноси ичига киришаётганларида баланд қилиб кўтарилиб, ҳавода ҳилпираётган байроқ остидан ўтишар, бош суяги чиганоғи қўйилган байроқ остидан узокроқ юриб, унга иззат-ҳурмат кўрсатишга мажбур бўлишди. Мажлисининг тартиби ўзгарган эди. Наполеон, Скуийлэр ва истеъдодли шоир деб тан олинган Минимус учалалари минбарга чиқиб ўтиришди. Уларнинг атрофини тўққизта ёш ит доира бўлиб ўраб олишди. Улар орқасида эса худди хор капеллаларидаги ашулачилар қатори каби чўчқалар ўтиришарди. Уларнинг орқасидан бошқа ҳайвонлар жой олишди. Ҳамма ҳайвонларнинг диққати минбарда савлат тўкиб ўтирган уч чўчқага қаратилганди. Наполеон бир ҳафталик топшириқларни кескин ва қатъий оҳангда йўғон овоз билан тушунтирди. Сўнгра “Англия ҳайвонлари” кўшигини бир марта куйлашганларидан кейин тарқалишди.

Сноубол фермадан ҳайдалганининг учинчи якшанбасида Наполеон шамол тегирмонининг қурилишини бошлаш ҳақида буйруқ берди. Бунини эшитган ҳайвонлар ҳайрон бўлишди. Наполеоннинг ўз қарорини ўзгартириш сабабини биллолмасдан ақллари шошиб қолди. Улар лол қолиб, бир-бирларига қарардилар. Наполеон ишнинг мураккаблиги ва қийинчиликлари ҳақида муфассал гапирди. Ҳатто қурилишга сарфланадиган маблағ ҳисобига ҳайвонларга бериладиган озиқ-овқатнинг миқдори камайиши мумкинлигини айтиб, уларни огоҳлантирди.

Шамол тегирмонининг лойиҳаси мукамал тайёрланганди. Унинг устида махсус тузилган чўчқалар гуруҳи уч ҳафта давомида тинимсиз ишлади. Ишчи

гуруҳи шамол тегирмони қурилишига икки йил сарфланиши ҳақидаги ўзининг хулосасини берди.

Скуийлэр бўлса ҳайвонлар орасида тушунтириш ишларини бошлаб юборди. У кечкурунлари ҳайвонлар қонини қизитиб юборадиган оташин нутқлар сўзларди:

— Уртоқлар, — деб мурожаат қиларди у. — Ҳурматли раҳбаримиз ўртоқ Наполеон шамол тегирмони қурилишига ҳеч қачон қаршилик қилган эмаслар. Аксинча, уни ҳимоя қилганлар. Сноуболнинг гўдаклар боқиладиган хона полига чизилган лойиҳаси асли ҳурматли раҳбаримиз Наполеон томонидан яратилганди. Сноубол уни ўғирлаб олган эди. Шамол тегирмонининг қурилиши ҳақидаги гоё ҳам дастлаб ўртоқ Наполеон томонидан кўтарилганди. Шу пайт ҳайвонлар орасида ўтирган қайси бир ҳайвон:

— Нима учун ўртоқ Наполеон шамол тегирмони қурилишига қаршилик қилганди? — деб сўраб қолди.

— Уртоқлар, — деб жавоб бера бошлади Скуийлэр, — бизнинг раҳбаримиз ўртоқ Наполеон хушёр, эпчил ва удабурон. У рўй берувчи воқеаларни олдиндан кўра олгани ҳамда Сноуболнинг яширин ҳаракатларини сезганлиги учун ҳам шундай қилган эди. Асл ҳақиқатни очиб, Сноуболнинг душманлигини фош этиш мақсадида шамол тегирмонининг қурилишига қаршилик қилишганди. Бизнинг ғалабамизни кўролмаган Сноубол хавfli душманимиз эди. Таъсирчан ва чиройли маърузалари билан ўзининг асли мақсадини ниқоблаб олганди. “Ҳайвон фермаси” ичидан туриб ташқи душманларимиз билан ҳамкорликда кўпурувчилик ишларини олиб боришга тайёргарлик кўраётганди. Доно раҳбаримиз ўртоқ Наполеон эса буни сезиб турарди. Шу боис ҳам шамол тегирмонининг қурилишига ўзини қаршидек қилиб кўрсатганди. Бу Сноуболнинг душманлигини фош этиш ва бўладиган кўнгилсиз ишларнинг олдини олиш учун қилинган ишлардан бири эди. Буни ҳарбийлар ва сиёсатчилар тактика деб атайдилар. Скуийлэр охириги жумлани уч маротаба баланд овоз билан такрорлади ва думини ликиллатиб, мароқ билан айёрона кулди. Ҳайвонлар бу сўзнинг маъносини аниқ тушунмасалар-да, Скуийлэрнинг сўзларидаги ишонтириш қуввати уларнинг ақлини ўғирлаб, муҳокама қилиш ҳофизасини йўқотди. Унинг устига итлардан учтаси таҳдид солиб ириллади. Натижада Скуийлэрнинг фикрлари ҳайвонлар томонидан сўзсиз қабул қилинди.

VI б о б

Ҳайвонлар йил бўйи қул каби ишладилар. Уларнинг ётишида ҳам, туришида ҳам ҳаловат йўқ эди. Бунинг устига берилаётган овқат ҳам қоринларини тўйдирмасди. Шунга қарамай, ҳайвонлар жуда хурсанд эдилар. Шикоят қилишни ҳаёлларига ҳам келтиришмасди. “Ҳайвон ферма”сининг келажаги учун жонларини ҳам қурбон қилишга тайёр турардилар. Улар амалга оширишаётган ишларга масъулият билан қарашар ва келаси авлоднинг фаровон яшаши учун буларни зарурият деб ҳисоблашарди.

Ҳайвонлар баҳор ва ёз ойлари ҳафтасига олтмиш соатлаб ишладилар. Тўрт соатгина ухлаш учун вақт бериларди. Ҳаттоки, Наполеон якшанба кунларини ҳам тушлиқдан кейин иш вақти деб эълон қилганда норозилик билдирмадилар. Улар учун ишлаш кўнгилли эди. Бунинг устига ишга келмаган ҳайвонларнинг емиши камайтириларди. Ҳайвонлар чиқарилган қарорларга асосан иш жойларида бошқа вазифалар билан ҳам шуғулланишлари лозим эди. Шамол тегирмони қурилиши билан банд бўлган ҳайвонларнинг йигим-терим ишларида эътибори сусайди. Натижада бу йилги ҳосил ўтган йиллардагига қараганда пасайиб кетди. Бу йил ҳосил аллақачон йигиб олинганига қарамасдан ерлар ҳанузгача ҳайдовсиз ётарди, кейинги йил олинадиган ҳосил учун ерларни тайёрлаш ишлари ўлда-жўлда бўлиб, ҳеч бир ҳайвон бунга эътибор қилмасди. Экиш учун уруғ ҳам тайёрланмаётганди.

Бу йил қишнинг оғир келишини олдиндан сезиш мумкин эди.

Шамол тегирмони қурилиши ҳам қутилмаган қийинчиликларни келтириб чиқараётгани. “Ҳайвон ферма”си ҳовлисида оҳактош кони бор эди. Ҳожатхонадан эса жуда кўп миқдорда қум ва цемент топилди. Қурилиш материаллари тайёрланган бўлишига қарамасдан ҳайвонлар қурилишни бошлай олишмасди. Бунга тўсқинлик қилувчи муаммолар талайгина эди. Айниқса, қурилиш учун ишлатиладиган тошларни кесиш ва уларни қандай катталикларда бўлакларга бўлиш ҳайвонларни ўйлангирарди. Фермада болға, темир ва мисрангдан бошқа асбоб-ускуналар йўқ эди. Улар одамларнинг ишлатиши учун мўлжалланган бўлиб, ҳайвонлар оёқлари билан тута олмасдилар. Ҳайвонлар бир неча ҳафталар давомида қийналиб ишладилар. Ишларининг ҳеч унуми бўлмасди. Шунда қайсидир ҳайвон янги таклифни ўртага ташлади. Ернинг тортишиш қонунидан фойдаланиш кераклигини айтиб қолди. Бу таклифни ҳайвонлар қувватладилар. Тош конида улкан тошлар жуда кўп эди. Уларни судраш учун ҳам катта куч керак бўларди. Сигирлар, отлар, қўйлар, яъни олдинги оёқлари билан нарса тута оладиган барча ҳайвонлар (энг қийин ва кескин дақиқаларда ҳатто чўчқаларнинг ўзлари ҳам бунга қўшилишарди) арқон билан боғланган катта тошларни қияликдан оҳак кони тепасига судрашарди. Тепаликка олиб чиқилган тошлар кейин пастга юмалатиб юбориларди. Пастликка зарб билан тушган тошлар бўлакларга бўлинар ва майдаланган тошларни судраш олдингига нисбатан осонроқ бўларди. Уларни шамол тегирмони қурилиши мўлжалланган ерга от араваларда ташишлари мумкин бўларди. Ҳаттоки, Мюриел ва Бенямин ҳам эски араваларга ўзларини қўшидилар. Қўйлар инқиллаб-синқиллаб катта-катта тош бўлақларини судрашарди.

Ёзнинг охири кунларига келиб шамол тегирмони қурилиши тошлар билан таъминланганди. Чўчқаларнинг етакчилиги ва назорати остида, ниҳоят, қурилиш ишлари бошланди.

Лекин иш жуда секинлик билан борарди. Қурилиш ишлари билан шу вақтга қадар шуғулланишмаган, тош териш, лой тиклаш, девор уриш каби ҳунарларга малакалари етишмасди. Баъзи кунлари фақат бир тошни тепаликка судраб чиқиш билан иш тугар эди. Баъзан эса тепаликдан ташлаб юборилган тош майдаланмай қолиб, кун бўйи қилинган меҳнат самарасиз кетарди. Шамол тегирмони қурилишидаги ҳеч бир ишни Боксэрсиз бажариб бўлмасди. Ниҳоятда бақувватлиги ва кучлилиги ишни бир оз силжитарди. Унинг кучи бошқа ҳамма ҳайвонларнинг кучи билан тенг эди. Ҳайвонлар арқонга боғланган улкан тошларни қияликдан тепаликка қараб торгаётганларида, баъзан тош пастга сирғаниб кетарди. Шундай пайтларда Боксэр дарҳол ёрдамга шошиларди. Якка ўзи бор кучини ишга солиб, арқонни тепаликка тортарди. Ишабликдан тепаликка қараб тортилаётган тошга ҳайвонлар ҳайрат билан қарардилар. Боксэрнинг ҳансираб нафас олиши, кўкракларининг дам босгандай кўтарилиб тушиши, туёқларини оғир кўтариб қадам босиши, мускулларининг зўриқиш натижасида бўртиб чиқиши, бутун танаси реза-реза терлар билан ювилиши ҳайвонларнинг ҳавасини келтирарди. Бу ҳолатни томоша қилиб завқланишарди. Баъзан Кловэр кучни меъеридан ортиқча сарфлашнинг зарарлиги ҳақида гапириб, Боксэрни огоҳлантирарди. Лекин Боксэр бундай гапларга қулоқ солишни хоҳламасди. Унинг ўзига хос нуқтаи назари мавжуд эди. Боксэр ҳамиша тинимсиз меҳнат қилиш, ғайрат ва шижоат, масъулият билан ишлаш керак деб ўйларди. У Наполеонни жуда ҳурмат қиларди. Ҳар қандай масалаларда унинг ҳақ эканлигига ишонарди. Ўз олдига кўндаланг бўлган муаммоларни юқоридаги эътиқодларга асосланиб осонгина ҳал этарди. Боксэр ҳар кун бошқа ҳайвонларга қараганда қирқ минут эрта уйғонарди. Ҳўроз билан келишиб олганди. Ҳўроз уни уйғотиш учун алоҳида, қирқ минут олдин қичқирарди. Боксэр бошқа ҳайвонлардан олдинроқ тош конига бориб иш бошлар эди. Майдалаб қўйилган тошларни ёлғиз ўзи қурилайтган шамол тегирмонининг ёнига таширди.

Ҳайвонлар бутун ёз давомида кунларини кўнгилли ўтказдилар. Уларнинг бош қашишга ҳам қўллари тегмади. Ишлари жуда кўп ва унинг устига оғир меҳнатни талаб қиларди. Овқат эса мистер Жоунз давридагига қараганда кам бериларди. Шунга қарамай ҳайвонларнинг кайфиятлари жуда баланд эди. Фермадаги умумий аҳволни ёмон деб бўлмасди. Ҳайвонлар фақат ўзлари ҳақида-

гина ўйлашга одатлангандилар. Энди одамларни боқиш ҳақидаги муаммолар уларни қизиқтирмай қўйган эди. Фермада муваффақиятсизликлар жуда кўп бўлишига қарамай, ҳайвонлар тушкунликка тушмасдилар. Чунки улар фаровон кунлар, тўкин-сочинлик ҳақида берилган ваъдаларга умид боғлашар, шунинг учун ҳам астойдил меҳнат қилишарди. Айниқса, далаларни ёввойи ўтлардан миришқорлик билан тозалашарди. Ҳар қандай берилган топшириқни аниқ, пухта, мукамал бажарардилар. Бу хусусиятлар, яъни топшириқни масъулият билан бажариш ҳисси ҳаттоки одамларда ҳам топилмасди. Ҳайвонлар яйловларда етиштирилаётган ҳосилни ўғирлашни ҳаёлларига ҳам келтиришмасди. Шунинг учун яйловлар ва мевазорларни инсон ҳукмронлик қилган даврдагидек тўсиқлар билан ўрашнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Натижада жуда кўп меҳнат ва маблағни талаб қиладиган тўсиқлар ва панжаралар муаммоси ҳайвонларни ўйлантирмади.

Ёз ойининг охирларига келиб ҳайвонлар олдидаги муаммолар кўпайгандан кўпайди. Айниқса, парафин мойининг иплари, итлар учун бисквит, тақалар тайёрлаш учун темир қабилар сув билан ҳаводай зарур бўлиб қолди. Уларни ферманинг ўзида тайёрлашнинг имкони йўқ эди. Далаларга экин экиш учун уруғлик ва турли кимёвий ўғитлар ҳам керак эди. Иш асбоблари ҳам етишмасди. Шамол тегирмони қурилиши учун керакли айрим механизмларни ҳам четдан олиб келиш зарурияти туғилди. Буларни қаердан, қандай олиб келишни ҳайвонлар билмасди. Шунинг учун ҳам улар жиддий ўйлай бошладилар.

Якшанба кунлари бўладиган мажлисларнинг бирида Наполеон ҳафталик вазифалар билан ҳайвонларни таништириб, ферма ҳаётига янги бир қонунни татбиқ этмоқчи эканлигини эълон қилди. Бу қўшни фермерлар ва шаҳар билан савдо-сотик алоқаларига киришиш ҳақидаги қарор эди. Бу қарорнинг қабул қилиниши “Ҳайвон ферма”сига савдо-сотикни олиб кириш учун эмас, балки фермада яшаётган ҳайвонларнинг эҳтиёжини қондириш заруриятидан келиб чиқан эди. Шу йилнинг ўзидаёқ Наполеон пичан ғарамлари ва бугдойдан олинган ҳосилнинг бир қисмини сотиш учун фермерлар билан шартнома тузишга мажбур бўлди. Шамол тегирмонининг қурилишини тезлатиш учун бир оз пул жамғариш керак эди. Фермадаги ҳайвонларнинг емиши учун керак бўлаётган тухумларни ҳам Вилингдэнда сотишни режалаштирди.

— Товуқлар, — деди Наполеон, — бу қарорни албатта қабул қилишлари ва олиб борилаётган шамол тегирмонининг қурилишига тухум туғишни кўпайтириш билан ўз ҳиссаларини қўшишлари керак.

Ҳайвонларни қарорнинг бир нозик нуқтаси ўйлантираётган эди. Агар бу қарорга амал қилинадиган бўлса, инсонлар билан ўзаро муносабатга киришишга мажбур бўлишар. Айниқса, инсонлар билан бўладиган пулли муомалалар, савдо-сотик қилиш ҳақидаги фикрлар уларни бир оз чўчитарди. Ҳайвонларнинг баъзилари мистер Жоунз қувилгандан кейин қабул қилинган Қонуннинг “Инсонлар билан алоқа қилмаслик” ҳақидаги моддасини эсладилар. Айримлари эса ҳаёлларига шунчаки бир келтириб қўя қолдилар. Наполеон “Якшанба кунлари ўтказиладиган мажлисларни тугатиш” ҳақидаги қарорини эълон қилганида эътироз билдирган тўртта ёш чўчқаларнинг овозларига ҳайвонлар бу сафар ҳам эътибор беришмади. Итларнинг жаҳл билан ириллашлари уларнинг овозларини учирди. Кейин одатдагидай қўйлар “Икки оёқлилар — душман, тўрт оёқлилар — дўст” деб баланд овоз билан маърай бошладилар. Шу билан бир зумгина давом этган эътироз бостирилди. Ниҳоят, Наполеон жимликни сақлаш учун олдинги оёқларини кўтарди. Қарор муносабати билан айрим масалалар устида келишиб олиш зарурияти туғилганини айтди. Ҳайвонларнинг тўғридан-тўғри одамлар билан алоқага киришмасликлари огоҳлантирилиб, қарор моддасига амал қилиш кераклиги ҳақида узундан-узқ гапирди. Сўнгра бу муаммонинг масъулиятини ўз бўйнига олишга ваъда берди. Вилингдэнда яшайдиган адвокат Вимпэр инсонлар билан бўладиган савдо-сотик муомалаларига воситачилик қилишга ёлланганини, ҳар душанба кун “Ҳайвон ферма”сига келиб, зарурий масалалар бўйича маслаҳатлашишга розилик берганлигини айтди. Наполеон одатдагидай ўзининг нутқини “Ҳайвон

ферма”си абадий яшасин!” деган шиор билан тугатди. Ҳайвонлар “Англия ҳайвонлари” мадҳиясини биргаликда айтишганидан сўнг тарқалишди.

Скуийлэр ҳайвонлар орасида юриб, қарор ҳақидаги фикрларга кулоқ солди. Бу қарорга қаршилиқ кўрсатиш бефойда эканлигини тушунтирди. Эътироз билдиришнинг ҳожати йўқ эканлигини айтиб, уларни тинчлантирди. Сноубол томонидан тарқатилаётган ёлгон-яшиқ гапларга эътибор бермасликларини таъкидлади. Қабул қилинган қарорга иккиланиб қараётган айрим ҳайвонларнинг шубҳасини тарқатиб юборишга ҳаракат қиларди:

— Ўртоқлар, қарорнинг матни билан, минг афсуски, ўзларингиз таниша олмайсизлар. Агар қарор матнини ўқиб чиқа олсангиз эди, бутун ҳақиқатни, яъни унинг мақсади ва моҳиятини англаб етардингиз. Ҳозир эса қарорда берилган фикрнинг тўла маъносини туш каби ғира-шира тасаввур эта оласизлар. Ўртоқлар, сиз менга ишонинг, ҳақиқат шу қарорда, унинг ҳаётга татбиқ қилинишида. Ҳаяжон билан айтилган бундай сўзлардан сўнг ҳайвонлардаги ишончсизлик аста-секин йўқолиб борарди.

Ҳафтанинг ҳар душанба кунлари мистер Вимпэр келишувга биноан фермада пайдо бўларди. У пихини ёрган муғомбир ва тулкидай айёр эди. У ҳаммаша сочларини бакенборт қилиб тараб юрар ва асосан адвокатлик, кичик бизнес билан шуғулланарди. У “Ҳайвон ферма”сига воситачи кераклигини, хизмат ҳақи ҳам кўнгилдагидай бўлишини бошқалардан кўра олдинроқ илғаб олди. Бу эса унинг фаҳм-фаросати ўткирлигидан далолат берарди. Ҳайвонлар мистер Вимпэрнинг фермага келиб кетишига кўрқинч билан қарардилар. Вимпэр ҳам эҳтиёткорлик билан муомалада бўлар ва ўзини ҳаддан ташқари сипо тутарди. Фермада рўй бераётган воқеаларга асло аралашмасди. Ҳайвонлар икки оёқлаб юрадиган инсонга буйруқ бераётганиларидан лаззатланишар ва ўзларининг хизматларини қилдиришаётгани учун ич-ичларидан мағрурланишарди. Ҳайвонларнинг ўзларига бўлган ишончлари тобора ортиб борарди. Одамлар билан бўладиган навбатдаги шартномаларга тайёрланишарди. Шунга қарамай, ҳайвонлар инсон билан ҳамма соҳаларда муносабатларга киришишни исташмасди. Ўзлари зарур деб топган масалалар бўйичагина алоқага киришмоқчи эдилар. Инсонлар “Ҳайвон ферма”сида бўлаётган воқеалардан беҳабар эдилар. Фақат “Ҳайвон ферма”си борлигини билардилар, холос. Бу фермага нисбатан эса нафратлари кучли эди. Нафратлари эса кундан-кунга ғазабга айланиб борарди. Инсонлар “Ҳайвон ферма”сини синиб, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетишига диний оятлар ва тушунчаларга ишонишгани каби ишонишарди. Улар олиб бораётган шамол тегирмонининг қурилишини муваффақиятсизлик билан туташини башорат қилардилар. Одамлар пивохоналарга тўпланиб “Ҳайвон ферма”си, унда қурилаётган шамол тегирмони ҳақида узоқ баҳслашишарди. Шамол тегирмони қурилиши билан боғлиқ хабарларга асосланишиб, унинг вайрон бўлиши ёки битказилгандан кейин умуман ишлай олмаслигини исботлашишарди. Лекин аксинча “Ҳайвон ферма”сидаги ишлар бир текисда борарди. Одамлар вақт ўтган сари ҳайвонларнинг иш бошқаришига ва иродаларининг мустаҳкамлигига тан бера бошладилар. Уларда ҳайвонларга нисбатан ҳурмат туйғуси аста-секин уйғониб борарди. Одамлар ниҳоят ферманинг номини ҳам “Ҳайвон ферма”си деб аташга кўникишди. Бу ҳайвонлар томонидан олиб борилаётган ишларнинг маъқул деб топилаётганининг дастлабки аломатларидан бири эди. Лекин одамлар ўзлари бошқариб келган “Манэр ферма”сига ҳам ҳурматсизлик қилишолмасди. Ҳарҳолда энди мистер Жоунз ҳам фермага қайтиб боришдан умидини узиб, мамлакатнинг бир чеккасига кўчиб кетди. Адвокат Вимпэр фермага келгунга қадар “Ҳайвонлар ферма”сининг ташқи дунё билан алоқаси йўқ эди. Наполеоннинг Фоксвуд фермасининг бошлиғи мистер Пилкингтэн ҳамда Пинчфийлд фермасининг бошлиғи Фредрик билан савдо-сотик қилаётганлиги ҳақидаги овозалар тарқалди.

Чўчқалар фермадаги мистер Жоунз яшаган уйга кўчиб ўтиб, ўша ерда истиқомат қила бошлашди. Дастлаб қабул қилинган Қонуннинг “Одамлар каби уйларда яшамаслик” моддаси ҳали ҳайвонларнинг ҳаёлидан кўтарилмаганди. Яна Скуийлэр жонбозлик кўрсатиб, тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтирди. Одамлар билан савдо-сотик қилиниши заруриятига қандай ишонтир-

ган бўлса, худди шундай йўллар билан Қонунда “Одамлар каби уйларда яшамаслик” моддасининг бўлмаганлиги ҳақида тушунтириш ишлари олиб борарди.

— Ферманинг асосий таянчи чўчқалардир, — дерди Скуийлэр. — Чунки уларнинг ақллари бошқа ҳайвонларникига қараганда ўткирроқдир. Фермани асосан улар бошқармоқда. Айниқса, бошлиғимиз (яқиндан бошлаб Скуийлэр Наполеонга нисбатан бошлиқ деган сўзни ишлата бошлаган эди) ҳамма қатори чўчқахонадаги супада эмас, балки алоҳида уйда яшаши керак. Доно раҳбаримиз Наполеон фермани бошқаришдаги муаммоларни ҳал этиши ва қилинадиган ишлар ҳақида чуқурроқ мулоҳаза юритиши, ўйлаши ва фикрлаши учун тинч, шовқин-суронсиз жой албатта керак. Ҳурматли бошлиғимиз бунга муносибдир, ўртоқлар!

Чўчқалар энди супаларга қоқилган охурларда эмас, мистер Жоунзнинг ошхонасида овқатлана бошлашди. Улар меҳмонлар қабул қилинадиган катта хонада дам олардилар. Каравотларда ухлардилар. Кўз олдиларида бўлаётган воқеаларни кўрган ҳайвонлар тобора ҳайратланишиб боришарди. “Наполеон ҳар доим тўғри йўл тутади”, — дерди Боксэр. Лекин шу заҳотиёқ “Ҳайвонларнинг каравотларда ухлаши мумкин эмас”лиги ҳақидаги Қонуннинг моддаси Кловэрнинг ёдига тушарди. Кловэр ҳайвонлар яшайдиган молхонанинг Қонун моддалари ёзилган девори ёнига борди. Деворга ёзилган Қонун моддаларини ўқишга ҳаракат қилди. Лекин алифбодаги ҳамма ҳарфларни ўрганмаганди, шунинг учун ўқий олмади.

Мюриэлдан деворга ёзилган Қонуннинг тўртинчи моддасини ўқиб беришни илтимос қилди “Ҳайвонларнинг каравотларда ухлаши мумкин эмас”ликлари ҳақидаги Қонун моддасида нима деб ёзилганини аниқ билмоқчи бўлди.

Мюриэл қийинчилик билан ҳарфларни бир-бирига уриштириб ўқиди: **“ҲЕЧ БИР ҲАЙВОН КАРАВОТДА ЧОЙШАБЛАР БИЛАН УХЛАМАГАН ВА УХЛАМАЙДИ”**.

Дастлаб Қонун қабул қилинганида чойшаблар ҳақида сўз борлигини эслай олмади. Лекин “деворда ёзилгани тўғри бўлиши керак, мен эҳтимол адашаётгандирман” деб ўйлади. Шу пайт унинг ёнига икки-уч итлар қуршовида Скуийлэр келди ва олиб борилаётган ҳамма ишлар режа асосида амалга оширилаётганини таъкидлади:

— Ўртоқ, биз, чўчқаларнинг уйлардаги каравотларда ухлаётганимиз ҳақида эшитдингизми? Хўш, қани айтинг-чи, нима учун ухлашимиз мумкин эмас? Қонуннинг “Ҳайвонларнинг каравотларда ухламаслик”лари ҳақидаги моддаси мавжуд эканлигини эслай оласизми? Менимча, йўқ! Қонуннинг бундай моддаси бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Бу факт ҳа, ўртоқ, бу факт. Каравотлар фақат ухлаш учунгина ясалган. Ҳайвонлар яшаётган ферма бинолари ичидаги сиз ухлайдиган, сомон тўшалган супачалар ҳам аслида каравот. Қонунда эса каравотларда эмас, балки инсон томонидан кашф этилган чойшабларда ухлаш маън этилган. Ферма уйидаги каравотларга тўшалган чойшабларни олиб ташладик. Фақат кўрпалар устидагина ухляпмиз. Каравотлар ухлаш учун жуда кулай, лекин биз ҳайвонларга мослаштирилмаган. Биз, чўчқалар, доимо ақлий меҳнат билан шуғулланамиз. Шу сабабдан ҳам бизнинг дам олишимизга алоҳида эътибор берилиши керак. Биз қанчалик яхши ҳордиқ чиқарсак, шунчалик яхши фикрлаймиз. Ўртоқлар, албатта бизнинг зўриқиб ишлашимиз натижасида чарчаб, соғлиғимизни йўқотишимизни, натижада бизга топширилган вазифаларни бажаролмай қолишимизни истамайсиз. Ахир Жоунзнинг қайтиб келишини ҳеч бир ҳайвон хоҳламайди!

Скуийлэрнинг ҳаяжон билан айтган охириги жумласи ҳайвонларни хушёр тортирди. Ферма уйидаги каравотларда чўчқаларнинг ухлаши ҳақида бошқа оғиз очишмади. Бир неча кундан кейин эса чўчқаларнинг бошқа ҳайвонлардан бир соат кейин уйқудан уйғонишлари эълон қилинганида ҳеч бир ҳайвон ажабланмади. Буни одатдаги ҳодиса сифатида жимгина қабул қилишди.

Куз етиб келганида ҳайвонлар ниҳоятда чарчаб қолишди. Лекин шунга қарамай уларнинг кайфиятлари кўтаринки эди. Бу йил оғир келганди. Тинмай меҳнат қилишганига қарамай ҳамда дон маҳсулотларининг бир қисмини сотишганидан кейин ҳам қиш учун етарли озуқа тўпланмаган эди. Лекин

шамол тегирмони қурилиши ҳамма қийинчиликларни унуттирарди. Ҳосил далалардан аллақачон йиғиштириб олинганига қарамай ҳаво қуруқ, ёгин-сочингарчиликдан асар ҳам йўқ эди. Хайвонлар шамол тегирмони қурилишида астойдил меҳнат қилишарди. Бунинг устига ферма атрофини катта тошлар билан бир метр баландликда ўраб олиш режалаштирилган эди. Хайвонлар оёқлари ерга тегмай ишлашар, эртанги кунга катта умид боғлашарди. Ҳатто ойдин тунларда Боксэрнинг ўзи бир-икки соат ишларди. Дам олиш пайтлари қурилиши яримлаб қолган шамол тегирмони атрофига тўпланишарди, тегирмоннинг битказилган қисмидаги деворларига тикилишиб, унинг силлиқ ва мустаҳкамлигидан завқланишарди. Атрофида айланишиб қўшиқлар айтишарди. Фақат қари Бенямингина шамол тегирмони қурилишида жонкуярлик билан ишламасди. Буни яшириш учун “Яхши от кейин чопади” деган мақолни тез-тез такрорларди. Афтрофдаги юз бераётган воқеаларга бепарволик билан қараб: “Бу дунё ўткинчи, ҳеч бир хайвонга вафо қилмайди”, — дерди.

Ноябр ойи жанубий ғарбдан эсаётган кучли шамоллар билан бошланди. Шамол кум билан цементни учириб кетарди. Шу сабабли цементли лой тайёрлашнинг ҳеч иложи бўлмай қолди. Қурилишдаги ишлар ҳам тўхтади. Шамол борган сари авж оларди. Кучли шамолдан фермадаги хайвонлар яшаётган уйлар пойдеворлари билан биргаликда тебранарди. Бўрон биноларнинг томларига қоқилган ту누ка ва шиферларни ҳам учириб кетарди. Товуқлар даҳшат ичида қичқира бошлашди. Товуқларнинг қичқириқларидан бошқа хайвонлар уйғониб кетишди. Улар туш кўраётган эдилар. Тушларидаги милтиқнинг қаттиқ овозидан чўчиб уйғонишди ва ташқарига отилиб чиқишди. Байроқ ҳамиша ҳилпираб турадиган ёғоч ағдарилиб тушган, мезазор яқинидаги қайрағоч илдиз-пилдизи билан кўпорилиб ётарди. Хайвонларнинг кўзлари олдидаги янада даҳшатлироқ бўлган бу кўриниш бошларидан ақлу ҳушини учириб юборди. Хайвонларнинг умидсизлик билан ҳайқирган товушлари фермани ларзага келтирди. Не кўз билан кўрсинларки, қурилаётган шамол тегирмони тагтуги билан вайрон бўлган эди.

Хайвонлар шамол тегирмони томон чопдилар. Наполеон ҳамма хайвонларнинг олдида учиб борарди. Унинг бу қадар тезлик билан чопганини ҳеч бир хайвон шу пайтгача кўрмаган эди. Илгарилари ҳамиша шошилмасдан, хотиржам қадам ташларди. Наполеон етиб келиб шамол тегирмонининг пойдевори гача бузилиб ётганини кўрди. Не-не машаққатлар билан келтирилган тошлар қурилиш майдонида сочилиб ётарди. Буларни кўрган Наполеоннинг ақли бошидан учиб, тили оғзида айланмай қолди. Сўнг шамолда тўпланиб қолган тошларга алам билан тикилди. Наполеон тўсатдан ерни искай бошлади. Унга қайтадан жон киргандай бир-икки қадам олдинга юрди. Думи қилич каби таранглашиб, у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Бу унинг қаттиқ ўйланаётганидан далолат берарди. Бирдан у тўхтади. Узоқ жимликдан сўнг:

— Ўртоқлар, — деб сўз бошлади паст овоз билан, — бу вайронагарчиликларнинг сабабчисини биласизми? Тунда яширинча келиб кўпоровчилик қилган душманнинг кимлигини фаҳмлаясизми? Бу СНОУБОЛ! — деб момақалди роқдек овоз билан бақирди Наполеон. — Сноубол гаразли ният билан қилган бу ишни! Биз тузган режаларни амалга ошишини истамасдан ишларимизга тўсқинлик қилган. Орамиздан шармандаларча қувилгани учун қасдини олмоқчи бўлган. Ҳа, у сотқин, ўртоқлар! Ҳа, у ҳақиқий душманимиз, ўртоқлар! Кечаси илондай ўрмалаб келиб, йил бўйи қилган меҳнатимизни ер билан яксон қилди. У хайвонларнинг душмани! Ўртоқлар, шу бугун мен Сноуболни ўлимга ҳукм қиламан. Унинг жиноятлари энг оғир жазога лойиқдир. Сноуболнинг тириклайин тутиб келган ҳар қандай хайвонга II даражали “Қаҳрамон-Хайвон” орденини ва бир ярим қоп олмани мукофот тариқасида топшираман. Бу мукофот адолат учун курашган, курашда жонбозлик кўрсатган, ҳақиқат учун жонини аямаган хайвонга берилади.

Хайвонлар ҳайратдан донг қотиб қолишганди. Бўлган ишлар учун Сноуболнинг айбдорлигига ақллари бовар қилмасди. Лекин шу дамдан бошлабоқ Сноуболни тутиб келиш йўллари ҳақида ўйлай бошлашди. Хайвонлар шамол тегирмони қурилаётган тепалик атрофини текшира бошладилар. Узоқдан чўчка изларини кўришди, излар бир неча метр жойдагина бор эди, холос. Кейин

кўринмай қолганди. Туёқлар билан эзилган майсалар изларни фермани ўраб турган тўсиқлар томон кетганлигини кўрсатар эди. Наполеон босилган майсаларни ҳидлаб кўриб, Сноуболнинг излари эканлигини тасдиқлади. Изларни қайта-қайта текшириб кўришди. Сноубол Фоксвуд фермасидан келган бўлса керак деган тахмин билдирилди.

— Ўртоқлар, — деб хитоб қилди Наполеон, — шу бугундан бошлаб биз яна қайта иш бошлаймиз. Шамол тегирмонининг қурилишини тўхтатмаймиз. Ёмғир ёғса ҳам, қор ва бўрон бўлса ҳам, ҳаттоки осмондан тош ёғиб турса ҳам шамол тегирмонининг қурилишини давом эттираемиз. “Ҳайвон ферма”си учун хоинлик қилган Сноуболга бизни осонлик билан енгиб бўлмаслигини кўрсатиб қўямиз. Ўртоқлар, олдимишга қўйилган мақсадлардан чекинмаслигимиз керак. Уларни амалга оширишимиз шарт! Олдинга қараб олға, ўртоқлар! Яшасин шамол тегирмони! Яшасин “Ҳайвон ферма”си!

VII 606

Қаҳратон қиш кириб келди. Бўронли об-ҳаводан кейин изғиринли кунлар бошланди. Қор эринмай ёғарди. Тунлари ниҳоятда аёз, ерлар метиндай қотиб, далалардаги ўт-ўланлар ҳам музлаб қолган эди. Қаҳратон совуқ феврал ойига қадар давом этди. Феврал ойида ҳавонинг совуқ бўлишига қарамасдан ҳайвонлар шамол тегирмонининг қурилишини бошлаб юбордилар. Улар “Ҳайвон ферма”сида бўлаётган воқеаларни одамлар четдан кузатиб турганликларини, агар шамол тегирмонининг қурилиши тўхтаб қоладиган бўлса, бундан душманларнинг қувонишларини ҳам билишарди.

Одамлар ҳайвонларнинг ишларига гараз билан қарардилар. Шамол тегирмонининг вайрон бўлганлиги ҳақидаги хабарлар ёлғон эканлигини билдириш мақсадида Наполеон ҳийла ишлатди. Шамол тегирмони деворларининг қалинлигини оширмоқчи бўлди. Бу билан одамлар шамол тегирмонининг деворларини мустаҳкамлаш учун деворларни ҳайвонларнинг ўзлари бузишиб, қайтадан қуришаяпти деган хулосага келишлари керак эди. Шунинг учун олдинги ярим метр қалинликдаги деворлар ўрнига икки метр қалинликдаги деворлар олина бошлади. Бунинг учун эса яна қўшимча тошлар йиғиштирилиши керак эди. Тош қони эса қалин қор остида қолиб, у ерда ишлашнинг ҳеч иложи йўқ эди. Кейинги кунларда қор ёғиши тўхтаб, об-ҳаво бир оз юришди. Ҳайвонлар қийналиб бўлса-да, бир оз ишлашга ҳаракат қилишарди. Лекин жуда кўп уринишлар эвазига иш ўта секинлик билан силжирди. Ҳайвонлар илгаригидек иштиёқ билан меҳнат қилишмасди. Кайфиятлари тушкун эди. Ҳар куни совуқда ишлашга мажбур бўлишар, қоринлари эса овқатга тўймасди. Фақат Боксэр ва Кловэргина умидсизланмас эдилар. Суйлэр эса шарафли меҳнат, унинг машаққатлари ва қувончлари ҳақида тинмай нутқ сўзларди. Ҳайвонлар Боксэрнинг келажакка бўлган ишончи, умиди ҳамда бугун кечагидан кўра яхшироқ ишлашим керак деган шиоридан озгина бўса ҳам илҳомланардилар. Айниқса, унинг ишлаб чарчамаслиги ҳайвонларга мадад бериб турарди.

Январ ойига келиб тўпланган озиқ-овқатлар заҳираси озайиб қолди. Берилаётган маккажўхори улушлари кескин камайтирилди. Унинг ўрнига музлаб қолган картошкалар берилди бошланди. Картошкалар даланинг ўзида тўпланган ҳолда қолиб кетган эди. Улар қопларга солиниб устма-уст тахланган бўлишига қарамасдан қорнинг тагида қолиб аёзли тунларда музлаган эди. Қоплар совуқни ўтказмайдиган даражада қалин эмас эди. Шунинг учун картошкалар музлаб, қорайиб кетган эди. Бир қоп картошкадан фақат бир неча донасинигина ишлатиш мумкин эди. Куруқ сомондан бошқа егулик ҳеч вақо йўқ эди. Ҳайвонларнинг юзлари очликдан буришиб кетганди. Кайфиятлари тушкун эди.

“Ҳайвон ферма”сидаги бўлаётган воқеаларни ташқи оламдан яшириш керак эди. Одамлар эса шамол тегирмонининг инқирозидан илҳомланиб, янги-янги ёлғонларни тўқишарди. Ер юзидаги фермалар бўйлаб “Ҳайвон ферма”-

сидаги яшаётган ҳайвонларнинг очлик ва касалликдан қирилиб кетаётганлиги, бир-бирларини аёвсиз ўлдираётганлиги, ҳайвонхўрлик ва болахўрлик авж олганлиги ҳақидаги миш-мишлар тарқалди. “Ҳайвон ферма”сидаги ҳақиқий аҳвол бошқа фермаларга маълум бўлиб қолса, натижаси ёмон бўлишини Наполеон биларди. Шу сабабдан “Ҳайвон ферма”сидаги яшаш шароитининг яхшилиги ҳақида одамларда таассурот уйғотмоқчи бўлди. Бу ниятни амалга ошириш учун мистер Вимпёрдан фойдаланишга қарор қилди. Ҳар ҳафтанинг бошларида келиб-кетиб юрган мистер Вимпэл билан ҳайвонлар орасида деярли алоқа бўлмасди. Наполеоннинг кўрсатмаларига кўра ҳайвонлар мистер Вимпёрнинг олдида асосан фермадаги тўкин-сочинлик ҳақида гаплашадиган бўлиб қолишди. Айниқса, ўзларига берилаётган улушларининг кўпайтирилгани ҳақида тинмай сўзлашарди. Наполеон ҳайвонлар ётадиган бинолар ичидаги супаларга қоқилган охурлар ичини кум билан салкам тўла қилиб тўлдиришга буйруқ берди. Кумнинг устига эса охурларни тўлдириб ғалла тўкиб қўйишди. Наполеон мистер Вимпёрнинг кўзи охурларга тушиши учун уни атайлаб бино ичидан олиб ўтарди. Мистер Вимпёр ем тўла охурларни кўрар ва алданганлигини сезмасди. Фермадан чиқиб Наполеон мўлжаллагандай, ҳайвонларнинг овқатдан камчилиги йўқ эканлиги ҳақида хабар берарди. “Ҳайвон ферма”сида бўлаётган очарчилик ҳақидаги гапларнинг бекорлигини тасдиқларди.

Январ ойининг охирларига келиб ғалла сотиб олиш зарурияти сезилиб қолди. Наполеон ферма ҳовлисида камдан кам кўринарди. У тўрт томонидан жаҳлдор ва кучли итлар билан қаттиқ қўриқланаётган уйда туну кун ўтирарди. Ферма ҳовлисига чиққан пайтларида уни бўрисифат олгита ит қўриқларди. Наполеон салобат билан салмоқчи қадам ташларди. Агар ҳайвонларнинг бирортаси унга яқинлашмоқчи бўлса, итлар тишларини кўрсатиб ирилларди. Одатда Наполеон якшанба кунлари эрталаб кўринмасди. Бир чўчқа унинг буйруқларини Скуийлэрга, Скуийлэр эса бошқа ҳайвонларга етказарди.

Якшанба кунларининг бирида Скуийлэр тухум туғишга келган товуқларга ўз тухумларини зудлик билан топшириш ҳақидаги янги қарорни эълон қилди. Наполеон Вимпэр орқали ҳар ҳафтада тўрт юздан тухум сотишга шартнома тузганди. Тухумларга тўланадиган нарх эса Наполеон кутгандан кўра юқорироқ эди. Агар бундан фойдаланилмай қолса, иссиқ кунлар бошланиб, тухумга тўланадиган нарх пасайиб кетарди. Ферма ҳайвонлари учун сотиб олиннадиган ғалла ва дон маҳсулотларининг пули сотилган тухумлар ҳисобидан тўланиши мўлжалланган эди.

Бу қарорни эшитган товуқлар ваҳима билан бақир-чақир қилишди. Бу “қурбонлик” ферманинг оёққа туриши ва ҳайвонларни қишдан эсон-омон олиб чиқиш учун кераклиги ҳақида олдиндан тушунтиришларига қарамай товуқлардаги норозилик кучайди. Кўрсатилган сабабларга товуқларнинг ишонгиси келмасди. Улар баҳор ойларида кўпайишлари учун иссиқ, пана, ишончли жойлар тайёрлаётган эдилар. Ҳозирги тухумларини тортиб олиш келгуси авлодларига қирон солиш билан тенглигини англаб турардилар. Жоунз қувилгандан бери “Ҳайвон ферма”сида атиги бир мартагина норозилик билдириб, тўполон қилинган эди. Лекин у дарҳол бостирилганди. Ҳозир ҳам товуқлар томонидан тайинланган уч ёш раҳбар Наполеон қарорига товуқларнинг қаршилигини билдиришди. Қолган товуқлар фермада ўрнатилган ёғочларнинг устига чиқиб олишиб, бор овозлари билан қичқиришди. Тепадан туриб тухумларини туғиб юборишди. Ерга тушган тухумлар чилпарчин бўларди. Наполеон тезлик билан чора кўра бошлади. Берилган жазолар раҳмсизлик билан амалга оширилди. Аввало товуқларга тухум туғишни тўхтатишга буйруқ берди. Сўнгра берилаётган озуқа тегиши ҳам тўхтатилди. Товуқларга ёрдам берган ҳайвонларга ўлим жазоси эълон қилинди.

Ҳайвонларга уларнинг ўнг ва чап томонида жойлашган Фоксвуд ва Пинчфийлд фермаси томонидан Сноуболнинг яширилганлиги ҳақидаги хабарлар етиб келди. Бу вақтга келиб Наполеоннинг бошқа фермалар билан муносабати анча яхшиланган эди. Ферма ҳовлисида ўн йиллардан бери сақланаётган ёғочлар бор эди. Улар куруқшаб кетганди. Мистер Вимпэр ёғочларни сотишга

маслаҳат бериб, мистер Пилкингтэн билан мистер Фредрик сотиб олишга розилигини айтди. Наполеон ҳам ёғочларни сотишга кўнганди. Лекин фермерлардан қайси бири билан алоқа қилишни билмасди. Фредрик билан алоқа қилиб бўлмасди. У ўз фермасида “Ҳайвон ферма” сининг душмани бўлган Сноуболни яширганлигини биларди. Пинчфийлд билан савдо муомаласига киришай деб турганда Сноуболнинг айнан Пинчфийлдда эканлиги ҳақида хабар топди.

Баҳорнинг илиқ кунларида ҳайвон фермасида ваҳимали воқеалар юз бера бошлади. Сноубол зулмат қоплаган тунда “Ҳайвон ферма” сига ўрмалаб келиб зарар етказарди. Маккажўхори ўғирлар, сут тўлдирилган пақирларни ағдарар ва тухумларни синдирарди. Ҳайвонлар тунларни уйқусизлик билан ўтказишарди. Ваҳима билан тонг оттиришарди. Сноубол уруғ экилган далаларни аёвсизлик билан топтарди. Мева дарахтларининг пўстлоғларини ғажиб ташларди. Фермадаги бўлаётган ҳар бир кўнгилсиз воқеа Сноубол билан боғлаларди. Ҳатто деразанинг кўзи синганида ҳам, зовурларнинг сувлари хас-ҳашак тушиб тўсиб қолганида ҳам Сноуболнинг келиб-кетганлиги ҳақида гапиришарди. Ҳатто молхона эшигининг калити йўқолганида ҳам Сноубол келиб калитни қудуққа ташлаб юборганига ҳайвонлар ишонтирилган эди. Калит дон солинган қопнинг тагидан топилганида ҳам Сноуболнинг калитни қудуққа ташлаб юборганлиги ҳақидаги гаплар тўхтамасди. Бу гапга ҳамма ҳайвонлар ишонишарди. Сигирлар ярим тунда қаттиқ уйқуга кетганларида Сноубол супаларга ўрмалаб келиб сутларни соғиб кетаётганлиги ҳақида яқдиллик билан гапиришарди. Каламушларнинг Сноуболга ёрдам бераётганлари ҳақида овозалар тарқалди.

Наполеон фермада рўй бераётган воқеаларни текширишга буйруқ берди. Ўзи эса шахсан итлар қуршовида ферманинг ҳовлиси ва ташқарисини, ферма ўралган тўсиқларни айланиб текширди. Бошқа ҳайвонлар эса ҳурмат кўрсатиш мақсадида анчагина масофада орқадан унга эргашарди. Наполеон баъзан тўхтаб, Сноуболнинг изларини аниқлаш учун ер искарди. У молхонани, товукхонани, сабзавотлар турадиган омборхонани, экинлар экиладиган ер майдонини, хуллас, ферманинг ҳар бир бурчагини синчковлик билан жиддий искаб чиқди. Деярли ҳамма жойдан Сноуболнинг изларини топди. Наполеон бурнини ерга қадаб туриб бир неча марта чуқур нафас олиб ерни ҳидлардида, сўнгра даҳшатли овоз билан бақирарди. “Сноубол! У бу ерда бўлган! Унинг исини аниқ билаяпман!” “Сноубол” деган номни итлар эшитишиб қонлари қайнаб кетарди, курак тишлари кўринадиган даражада оғизларини очишиб вовуллашарди.

Ҳайвонлар бутунлай ваҳимада қолган эдилар. Уларга Сноуболнинг номини эшитиш ҳам қўрқинчли эди. Ҳар хил овозаларнинг тарқалиши ҳайвонларга хавф соларди. Бир куни кечқурун Скуийлэр ҳамма ҳайвонларни йиғди. Юзларида ваҳимали ифода қотиб қолган эди. Ўрганилган масала бўйича жиддий аҳборот бермоқчи эканлигини таъкидлади:

— Ўртоқлар, — деди Скуийлэр, оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига ташлаб туриб асабий товушда, — атрофимизда нохуш воқеалар бўлаётганлиги ҳаммамизга маълум. Булар Сноуболнинг фитнаси. У Пинчфийлд фермасининг соҳиби Фредрикка сотилган. Улар ҳамкорликда “Ҳайвон ферма” сига ҳужум қилиш учун тайёргарлик кўришяпти. Ўртоқлар, улар фермамизни қўлимиздан тортиб олиб, яна устимиздан ҳукмронлик қилмоқчи. Бу ҳужумга Сноубол раҳбарлик қилади. Ундан ҳам ёмонроқ бир масалага эътиборингизни тортмоқчиман. Сноуболнинг ҳужуми умумҳайвоний манфаатлар учун эмас, балки ўзининг шахсий манфаати туфайли ва аҳмоқона мағрурлиги натижаси эканлигини англаб етишингиз керак. Бунинг ҳақиқий сабабларини биласизми? Йўқ, билмайсиз!.. Сноубол ҳаммаша Жоунз билан ҳамкорлик қилиб келган, Жоунзнинг ҳайвонлар орасидаги жосуси бўлган. Жоунз қоғозлари ичидан топилган янги ҳужжатлар асосида аниқланган янги далиллар Сноуболнинг Жоунз билан ҳамкорлик қилиб келганлигини исботламоқда. Сноубол ҳақиқатан ҳам Жоунзнинг ҳайвонлар орасидаги жосуси бўлган. Ўртоқлар, қўлимиздаги мавжуд фактлар кўп муаммоларни ойдинлаштириш учун

ёрдам бермоқда. “Молхона жанги”да биз — ҳайвонларнинг мағлуб бўлиши-мизга Сноубол томонидан жиддий ҳаракат қилинганлиги маълум бўлиб қолмоқда. Сизлар буни, албатта, сезган бўлишларингиз керак. Ҳайриятки, унинг уринишлари бефойда бўлиб, бу аёвсиз жангда биз голиб чиқдик.

Ҳайвонлар Скуийлэрнинг гапларини эшитаётган қулоқларига ишонишмасди. Улар донг қотиб қолган эдилар. Эшитаётган янгиликлари олдингиларига қараганда минг баробар ёмонроқ эди. Шамол тегирмонини вайрон қилишдаги Сноуболнинг “хизматларига” ҳайвонлар эндигина ишонишаётганди. Буниси эса ошиб тушди. Берилган маълумотларни ўзларига синдиришлари бир мунча қийин бўлди. Улар “Молхона жанги”да Сноуболнинг яғринига ўқ тегиб, оғир ярадор бўлганлигини улар ҳали унутишмаганди. Жанг майдонидаги манзараларни хаёлларида тикладилар. Одам душманларга қарши курашда чекинишни хаёлига ҳам келтирмай курашган Сноуболнинг хизматлари ҳайвонларни руҳлантириб юборган эди. Йўқ, Сноуболнинг жосус бўлганлигига ишониш қийин эди. Кўз олдларига келтирган манзараларда Сноуболнинг шубҳалантирувчи бирор ҳаракати кўринмасди. Боксэрнинг қалласи говлаб кетди. Миёсида жавоб топиш мушкул бўлган саволлар гўжгон ўйнай бошлади. Туёқларини кўксининг остига босиб, кўзларини маҳкам юмиб, ётиб олган ҳолда зўр бериб ўйланарди. Фикрларини тартибга солишга ҳаракат қиларди. Ниҳоят:

— Бунга ишонмайман. Айтилган гаплар асосли эмас, — деди Боксэр. — Сноубол “Молхона жанги”да ботирлик билан жанг қилган эди. Буни ўз кўзларим билан кўрганман. Унинг устига жангдан сўнг биринчи даражали “Қаҳрамон Ҳайвон” ордени билан мукофотланган эди-ку!

— Уртоқ, — деди Скуийлэр, — бу бизнинг хатомиз бўлган. Янги топилган ҳужжатларда Сноуболнинг хоин эканлиги тўла тасдиқланади. Бунга шубҳа қилиб бўлмайди, шубҳа қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Ҳақиқатдан ҳам Сноубол ҳаёт-мамат жангги кетаётган пайтларда ҳар бир ҳайвоннинг ўлим ўқиға дучор бўлишига ҳаракат қилган.

— Сноубол оғир яраланган эди-ку! — деди Боксэр. — Ҳамма ҳайвонлар Сноуболнинг яғринидан қон оққанлигини кўрганмиз.

— Бу ўзаро келишиш натижаси бўлган, — деди Скуийлэр. — Аслида Жоунзнинг ўқи унинг орқасини ялаб ўтган, холос. Агар сизлар озгина бўлса ҳам ўқишни билиб, саводингизни чиқарган бўлганингизда, келишув ҳужжати кўрсатган бўлардим. Ўзингиз уни ўқиб кўриб, бу гапларга ишонч ҳосил қилардингиз. Ҳужжатлардаги келишувга биноан яраланиш кескин дақиқаларда чекиниб вақтинчалик фермани ҳайвонларга қолдириш учун берилган белги эди. Бу фитна ҳақиқатдан ҳам ўзини оқлаганди. Уртоқлар, аслида қаҳрамонлик кўрсатган ҳурматли раҳбаримиз Наполеон бўлган. Акс ҳолда Сноубол галаба қозонган бўларди. Бўлиб ўтган воқеаларни бир эслаб кўринг. Хаёлингиздан кўтарилмаган бўлса керак, Жоунз ва унинг хизматкорлари фермага бостириб келишганида Сноубол уларга қарши чиқиш ўрнига айланиб қочиб қолди. Баъзи ҳурматли ҳайвонларимиз ҳам унга эргашган эдилар. Жангнинг кескин дақиқаларида доно раҳбаримиз ўртоқ Наполеон ҳайвонлардаги кўркувни энгишга ёрдам берган. “Инсонларга ўлим!” деб ҳайқириб олдинга ташланиб, ўткир тишларини Жоунзнинг оёқларига ботирганди. Ўйлайманки, албатта, бу воқеа эсингиздан чиқмаган! Хотирангизда ҳали узоқ вақт сақланиб қолади! — деди Скуийлэр, оғирлигини у оёғидан бу оёғига ташлаб туриб.

Скуийлэр жанг манзараларини муфассал, ипидан игнасиға қадар тасвирлаб, Наполеоннинг жангда кўрсатган қаҳрамонликларини ҳайвонлар хаёлида тиклашга ҳаракат қиларди. Унинг сўзларини эшитиб турган ҳайвонлар тасдиқ аломатини билдириб бошларини қимирлатдилар. Гўёки воқеаларни гирашира эслагандай қилиб ўзларини кўрсатардилар. Лекин ҳарҳолда жанг майдонини айланиб қочиб кетаётган Сноубол ҳаракатларини эсларига туширишди. Боксэр эса ҳеч тушунолмасди. Озгина ноқулай бўлса-да:

— Сноуболнинг жанг майдонида сотқинлик қилганига ишоналмаяпман, — деди. — “Ҳайвон ферма”сидаги кейинги пайтларда рўй берган воқеалар

ҳақиқатдан ҳам душманлик мақсадида қилинган бўлиши мумкин. “Молхона жанги” да эса ботир сафдош ва қаҳрамон жангчи бўлганига ишонмасдан иложим йўқ.

— Раҳбаримиз ўртоқ Наполеон, — деб сўзлай бошлади Скуийлэр сокин ва қатъийлик билан баланд овозда, — кўзғалон ҳақида ҳар хил фикр ва хулосалар туғилмасдан илгарийёқ Сноубол Жоунзнинг жосуси бўлганлигини айтган эдилар. Кечагидай менинг эсимда турибди. Ҳа, аниқ айтган эдилар.

— Бу бошқа гап, — деди Боксэр. — Агар ўртоқ Наполеон шундай деяётган бўлса бу жуда тўғри ва асосли фикрдир. Ўртоқ Наполеон ҳамиша ҳақ ва тўғри гапни айтадилар.

— Ҳа, бу асосли фикр, — деди Скуийлэр Боксэрга дадил қараб. Унинг кўзлари бир ёниб ўчган юлдуздай совуқ ялтираб кетди. Бир дақиқа жимликдан сўнг:

— Ўртоқлар, — деди, — биз жуда хушёр бўлишимиз керак. Орамизда Сноуболнинг маҳфийлари борлигини, улар бизнинг қаторимизда ўтирганлигини ҳеч бир ҳайвон инкор этолмайди. Скуийлэр фермадаги ҳайвонларнинг хушёр бўлишлари лозимлигини яна бир бор таъкидлаб, уларни қаттиқ огоҳлантирди.

Орадан тўрт кун ўтгач, тушликдан сўнг Наполеон ҳамма ҳайвонларни ферма ҳовлисига йиғишга буйруқ берди. Ҳайвонлар тўпланиб бўлганларидан сўнг, Наполеон ўз уйдан чиқди. У кўксига орденларини (яқиндагина ўзини-ўзи биринчи даражали “Қаҳрамон Ҳайвон”, иккинчи даражали “Қаҳрамон Ҳайвон” орденлари билан мукофотлаган эди) тақиб олганди. Уни тўққизта катта ва баҳайбат ит ўраб олганди. Итлар ҳайвонларнинг суяк-суякларигача титроқ солувчи товуш билан ирилладилар. Ҳайвонларнинг этлари сесканиб кетди. Кўрққанларидан бир-бирларининг пинжигача суқилишди. Ҳозир қандайдир даҳшатли воқеа юз беришини кута бошлашди.

Наполеон йиғилганларни қонга тўлиб кетган қаҳрли кўзлари билан бир-бир кузатиб чиқди ва ўткир чийиллаган товуш чиқарди. Итлар жон-жаҳдлари билан олдинга сакрадилар. Тўрт ёш чўққанинг кулоқларидан тишлаб, судрашди. Оғриқ зўри ва даҳшатдан чийиллаётган чўққаларни Наполеоннинг оёқлари остига ташладилар. Уларнинг кулоқларидан қон оқарди. Итлар қон лаззатини туйиб янада ваҳшийлашди. Уч ит тўсатдан Боксэрга ташланди. Узига қараб учиб келаётган итларни кўрган Боксэр улкан орқа туёқларини ерга маҳкам тиради. Олдинги оёқлари билан ҳавода учиб келаётган итлардан бирини ушлаб туёқлари остига олди. Ит жон аччиғида вангиллади. Қолган икки ит эса думларини қисиб орқага чекинишди. Боксэр туёқлари остида ётган итни ўлдирайми ёки ўлдирмайми деган маънода Наполеонга кўз тикди. Наполеоннинг рангида ранг қолмаган, юзи ўлган чўққанинг юзига ўхшаб оқариб кетган эди. “Итни қўйиб юбор”, — деб кескинлик билан буйруқ берди. Боксэр туёқларини кўтарди. Кўк рангдаги хол-хол доғлари бўлган ит унинг оёқлари тагидан судралиб чиқди.

Чўққалар ўзларини айбдор деб ўйлашиб, кўркувдан титрашарди. Наполеон чўққаларни ўз гуноҳларини ихтиёрий равишда бўйинларига олишга ундади. Улар Наполеоннинг “Якшанба кунларидаги мажлисларни бекор қилиш” ҳақидаги қарорига эътироз билдирган тўртта ёш чўққалар эди. Чўққалар Сноубол фермадан қувилгандан буён яширин алоқа қилганликларини, шамол тегирмонини вайрон қилишда ҳамкор эканликларини, “Ҳайвон ферма” сини мистер Фредрикка ўтказишга рози бўлганликларини тан олишди. Шунингдек Сноуболнинг Жоунз ҳукмронлиги даврида жосус бўлганлигини, буни унинг ўз оғзидан эшитганликларига иқрор бўлишди. Тўрт ёш чўққа ҳамма “жиноятларини” бўйинларига олганларидан сўнг итлар дарҳол ўткир тишларини уларнинг кекирдақларига ботириб, бошларини узиб ташлашди. Наполеон ҳайвонлар юрагига ваҳшат солувчи овоз билан хоинлик қилган ҳайвонлар уларнинг орасида яна борлигини эълон қилди.

Тухум сотиш шартномаси билан боғлиқ бўлган товуқларнинг “ўзбошимчаликларини” га раҳбарлик қилган уч товуқни итлар тишлаб олиб унинг олди-

га келтиришди. Бу товуклар чошгоҳ пайтлари йиғинлар ўтказиб, Наполеоннинг буйруқларига қарши чиқишга ундаганлигига қолган товуклар гувоҳлик беришди. Улар ҳам раҳмсизлик билан бўғузданди. Кейин эса бир ғоз ўтган йил ҳосилидан олти дона маккажўхори зўғаталарини ўғирлаб тунда еганлигига иқрор бўлди. Сноубол томонидан онги заҳарланган бир қўй эса сув ичиладиган қудуққа сийиб юборганига, яна бир қўй Наполеоннинг ғояларига ўзини бағишлаган ва сидқидилдан хизмат қилган икки қўй ҳамда тумов касаллигидан азоб чекаётган бир қўчқорни олов атрофида айлангириб ўлдирганига иқрор бўлди. Ҳаммалари ўлдирилди. Жиноятларни бўйнига олиш ва жазолаш узоқ вақт давом этди. Мурдалар Наполеон оёқлари остига ташланаверди. Ҳаво Жоунз қувилганидан бери ҳайвонларга нотаниш бўлиб қолган қон ҳиди билан оғирлашди.

Ҳамма ҳайвонлар воқеани қандай тугагини сабрсизлик билан кутишарди. Орага оғир сукунат чўкди. Итлар ва чўчқалардан ташқари юрагини олдириб қўйган ҳамма ҳайвонлар тарқала бошлашди. Улар зўр-базўр судралиб боришарди. Қўрққанларидан титраб-қақшардилар, ўзларини ниҳоятда ҳимоясиз ва ғариб сезишарди. Сноубол билан ҳамкорлик қилган ҳайвонларнинг хиёнаткорлиги ва улардан аёвсиз қасос олганлигидан бошлари қотган эди. Улар қонли воқеаларни жуда кўп бошларидан ўтказишган бўлиб, лекин бунақасини биринчи бор кўриб туришлари эди. Ҳайвонлар ўзларини-ўзлари ўлдираётгандилар. Мистер Жоунз фермадан қувилгандан бери ҳайвонқушандалик бўлмаганди, ҳаттоки зарарқушандалик қилган каламушлар ҳам ўлдирилмаганди. Ҳайвонлар ярни тугатилган шамол тегирмони жойлашган тепаликка ўрмалаб чиқдилар. Музлаб бораётган таналарини иситиш учун бир-бирларининг пинжига кирдилар. Кловэр, Мюриэл, Бенямин ва сигирлар, қўйлар, ғозлар, товуклар — ҳаммалари шу ерга тўпланишди. Фақат ҳамма ҳайвонларни йиғишга буйруқ берилишидан олдин йўқолиб қолган мушук кўринмасди, холос. Бир неча дақиқалар ўтса ҳам ҳеч қайси ҳайвондан садо чиқмасди. Боксэрнинг оёқларигина унинг танасини аранг кўтариб турарди. Асабларининг таранг тортилганлиги шундоққина юзларидан кўриниб турар эди. Узун қора думи деворга осилган соатнинг тошлари каби у ёқдан бу ёққа бориб келарди. Бирданига заиф товуш билан гапира бошлади:

— Мен ҳеч нарсани тушунмаяпман, фермамизда шундай воқеалар рўй бераётганига ишонгим келмайди. Бунга ўзимиз айбдормиз, бўлиб ўтаётган ҳамма воқеалар масъулиятсизлигимиз туфайли келиб чиқди. Камчиликларимизни тугатишимиз керак. Фақат ишлаш, ишлаш ва яна ишлаш билангина айбимиз ва гуноҳларимизни ювишимиз мумкин. Эртадан бошлаб мен барвақтроқ туриб бир соат олдин иш бошлайман.

Боксэр салмоқдор қадамлар билан тош конига қараб юрди. Тўплаб қўйилган тошлардан икки ҳайвонга мўлжалланганини бирлаштириб туриб, шамол тегирмони томон судрай бошлади.

Ҳайвонлар эса Кловэр атрофига ўрмалаб келиб, унга ёпишиб олдилар. Улар ётган баланд тепаликдан атроф қафтдек кўриниб турарди. Ҳайвонларнинг кўпчилиги табиатни завқ билан томоша қила бошлашди. Катта йўлга тугашиб кетган ям-яшил яйловлар, пичан далалари, тўнтариб қўйилган қўм-қўк осмонга ўхшаб кетувчи сув тўлдирилган ҳовуз ва ҳайдалган ерлар жуда гўзал эди. Ўзлари экиб парвариш қилган, ҳозир бўйи чўзилиб қолган буғдойлар, мўридан буралиб-буралиб чиқаётган тутунлар, молхонанинг қизил тунука қоқилган томлари эртаклардагидай сеҳрли эди. Бу кун баҳорнинг мусаффо ва кўркам кунларидан бири эди. Ер устида солланиб турган майсалар ва ферма атрофидаги тўсиқлар қуёш нурида товланарди. Ҳайвонлар учун табиатнинг манзараси ҳеч қачон бу қадар гўзал ва оромбахш бўлиб туйилмаган эди. Завқларини уйғотаётган фермани ўзлариники эканлиги бирдан ёдларига тушиб ҳайратландилар. Тепаликдан паства қараб, тикилиб турган Кловэрнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Юраги тўлиб кетганлигидан гапирилмасди. Ахир, фермадаги инсон ҳукмронлигини ағдаришдан мақсадлари бу эмас эди-ку! Ахир, қирғин-баротлар бўлишини орзу қилмаган эдилар! Нега шундай бўлди?

Нега бегуноҳ ҳайвон қонлари дарёдек оқмоқда?! Ахир, озод ва бахтиёр кунлар келиши ва тўкин-сочинлик, фаровонлик бўлиши учун курашган эдилар-ку! Қари Майор кўзғолонга даъват этганида бундай хунрезликлар ҳақида огоҳлантирмаганди. Ахир, Кекса Майор ҳамма ҳайвонлар очлик ва хипчинлардан озод бўлиб тенг ҳуқуқли бўлган, ҳар бир ҳайвон қобилиятига қараб ишловчи, эҳтиёжига яраша кун кўрувчи, кучлилар ожизларни Майор нутқ сўзлаган тунда Кловэр оёқлари билан етимларни ҳимоя қилгани каби ҳимоя қилувчи ҳайвон жамоасининг бунёд бўлиши ҳақида сўзлаган эди-ку?! Наҳотки, уларнинг ўрнига ақл бовар қилмайдиган қатағонлик воқеалари рўй бераётган бўлса! Наҳотки, ҳар бир ҳайвон эркин фикр юритолмайдиган, ҳар бир бурчакни жаллод болтаси каби тишларини кўрсатиб ириллаётган итлар кўриқлайдиган, англаб олишга ақлнинг кучи етмайдиган, қилмаган гуноҳларига ҳайвонларнинг ўзлари иқрор бўладиган, ҳайвонлар дўстларини ҳам сотиб юборадиган, ҳар бир ҳайвон яқинларидан ҳам ҳадиксирайдиган замон келган бўлса?! Кловэрнинг дилида исёнкорлик йўқ эди, қасос ўти билан қони ҳам кўпирмасди. Чўққаларга бўйсунмаслик ҳақидаги фикрлар ўйини ҳам йўқ эди. Ҳаттоки ҳозирги аҳволимиз Жоунз давридагига нисбатан ва бошқа фермадаги ҳайвонлар кўраётган кундан яхшироқ деб ўйларди. Жоунзнинг фермага қайтиб келмаслиги учун худди шундай қонли воқеалар заруриятдир деб ўйларди. Кловэр “Ҳайвон ферма”сининг гоёлирига содиқ эди. Бутун кучи борича жони-дили билан ишларди. Берилган буйруқларни сўзсиз бажарарди. Наполеоннинг раҳбарлигини тўлалигича тан оларди. Бошларига энг оғир кунлар тушган пайтларда ҳам Кловэр ва бошқа ҳайвонлар келажакка умид билан қараб яшадилар ва ишладилар. Улар Жоунз ва одамларнинг ўқларига кўксиларини тутиб бердилар, шамол тегирмонини қурдилар — ҳаммаси бугунги рўй бериб турган воқеалар учун эмас эди. Кловэр бошида шунга ўхшаш фикрлар гужғон ўйнарди, лекин буларнинг ҳаммасини ифодалаш учун сўзлар топа олмасада, аммо бутун вужуди билан ҳис этиб турарди.

Ниҳоят, ҳамма-ҳаммасини ўзида мужассам этувчи “Англия ҳайвонлари” кўшигини бошлаб юборди. Бошқа ҳайвонлар Кловэрга қўшилишди. Мадҳияни уч марта қайтаришди. Уни салмоқ билан куйлашарди. Фам-гуссага тўлиб кетган маънос овоз билан куйлашди. Оҳангини ҳақиқий санъаткорлар каби жойига қўйиб куйладилар. Авваллари ҳеч қачон бу қадар берилиб куйламагандилар.

Кўшиқ учинчи маротаба куйланиб тугаши биланоқ муҳим бир фикрни айтмоқчи бўлгандай Скуийлэр икки ит қоровуллигида ҳайвонларга яқинлашди. Ўртоқ Наполеоннинг махсус қарорига асосан “Англия ҳайвонлари” гимни бекор қлинганлиги ва уни куйлаш маън этилганлигини эълон қилди. Ҳайвонлар таажжубланишди.

— Нега? Нима учун? — ҳайрат билан сўради Мюриэл.

— Ўртоқ, ҳозирги кунимизда “Англия ҳайвонлари” кўшиғи биз учун керак эмас, — деди ўта жиддийлик билан Скуийлэр. — Бу гимн кўзғолончилар ҳаракатининг ифодаси эди. Кўзғолон амалга ошди, мақсадларимиз рўёбга чиқди. Сотқинларнинг қатл этилиши бизнинг мақсадимиз йўлидаги қилинган охириги ва энг сўнгги ҳаракат бўлди. Ташқи ва ички душманларимиз мағлуб бўлишди. “Англия ҳайвонлари” мадҳияда келажакда бунёд этилиши керак бўлган мукамал ҳайвонлар жамоаси иштиёқи ифодаланган эди. Ҳозирга келиб бизнинг орзуларимиз амалга ошиб, ана шундай ҳайвонлар жамоаси вужудга келди. Равшан кўриниб турибдики, энди бу мадҳия ўзини оқламай кўйди.

Ҳайвонлар ниҳоятда кўрқиб турган бўлишларига қарамай эътироз билдирмоқчи бўлди. Лекин одатдагидай, қўйлар маърашни бошлаб юборишди: “Икки оёқлилар — душман, тўрт оёқлилар — дўст”. Қўйлар маърашни тугатишгандан кейин эса муҳокамага ўрин қолмаган эди.

Бу воқеадан кейин “Англия ҳайвонлари” мадҳияси куйланмади. Унинг ўрнига шоир Минимуснинг:

“Ҳайвон ферма”си, “Ҳайвон ферма”си!
Мендан сенга зарар етмасин!

деган сўзлар билан бошланувчи мадҳияси яратилди. Якшанба кунлари эр-талаб “Ҳайвон ферма”си ҳовлисида байроқ баланд кўтарилганидан кейин шу мадҳия куйлана бошлади. Лекин ҳайвонлар назарида, унинг сўзлари ҳам, оҳанги ҳам олдинги мадҳияга тенг келолмасди. Бу мадҳиядан негадир ҳайвонларнинг кўнгли тўлмасди.

VIII б о б

Бўлиб ўтган воқеалардан бир неча кун ўтгач, ҳайвонлар бир оз ўзларига келди. Қонли воқеалар даҳшати ҳам унутилгандай бўлди. Шундагина уларнинг эсларига дастлаб чиқарилган Қонуннинг олтинчи моддаси тушиб қолди. Олтинчи моддада “Ҳайвонлар бир-бирларини ўлдирмасин” деб ёзилган эди. Ҳайвонлар қатағон воқеаларни Қонунга тўғри келмаслигини англаб турардилар. Лекин овоз чиқариб айтишга ҳеч бир ҳайвоннинг юраги дов бермасди. Кловэр Қонуннинг олтинчи моддасини Беняминдан ўқиб беришни илтимос қилди. Бенямин сиёсий воқеаларга аралашини хуш кўрмасди. Айниқса ҳар хил уюшмалардан ўзини тортиб юрарди. Шунинг учун Кловэрнинг илтимосини бажаришдан бош тортди. Кловэр Мюриэлни чақирди. У олтинчи моддани ўқиб берди: “Ҳайвонлар бир-бирларини сабабсиз ўлдирмасинлар” деб ёзилганди. Негадир моддадаги “сабабсиз” деган сўзнинг мавжудлиги ҳайвонларнинг хаёлидан кўтарилган эди. Бу сўзнинг борлигини ҳеч эсларига келтиришолмасди. Ҳайвонлар Қонуннинг ёдлашиб олишган 6-моддасини “сабабсиз” деган сўз билан тўлдириш кераклигини тушундилар. Шундагина Сноуболга ҳамкорлик қилган сотқин ҳайвонларнинг ўлдирилиши Қонунга зид эмаслигини англаш осонлашди.

Бу йил ўтган йилдагига нисбатан ҳайвонлар унумли ишладилар. Шамол тегирмони деворларини икки баробар қалинликда қайтадан тиклаш уларнинг ишларини кўпайтириб юборган эди. Қоринлари ҳанузгча овқатга тўймасди, доим оч-наҳор ишлардилар. Якшанба куни бўладиган йигинларда Скуийлэр узундан-узун қоғозни оёқлари билан ушлаганича турли хил озиқ-овқатларнинг икки юз уч юз беш юз фоизга кўпайтирилганини ўқиб эшиттирар эди. Ҳайвонларнинг бошларини айлангириб юборадиган адоғи кўринмайдиган рақамларни келтириб фикрини исботларди. Ҳайвонлар бу рўйхатларга ишонардилар. Ишонмасликка эса уларнинг асослари йўқ эди. Чунки кўзғолондан олдинги шароитлар ва яшаш тарзи ҳақида асло эслолмасдилар. Ҳарҳолда у даврларда охири кўринмайдиган ва бошни ғовлатиб юборадиган рақамлар билан ифодаланган маълумотлар бўлмасди. Лекин яхши боқишарди.

Ҳамма буйруқлар Скуийлэр ва бошқа чўчқалар орқали бериладиган бўлди. Наполеон бир ҳафтада бир мартагина ҳайвонларга кўринарди. Энди итлар гурўҳининг ўзи билангина юрмасди. Қатор бошида бошини ғоз кўтариб ҳарбийча қадам ташлаб бораётган хўроз ҳам бўларди. Наполеон сўзлашидан олдин хўроз “ку-ку-рей-ку” деб товушининг борича қичқирарди. Наполеон фермадаги уйда бошқа чўчқалардан алоҳида яшарди. Узига хизмат қиладиган икки ит билан бирга меҳмонхона шкафида турувчи қимматбаҳо ва чиройли идишларда (у овқатланадиган сервизнинг номи “отлар мусобақаси” деб номланарди) овқатланарди.

Йил давомида “Ҳайвон ферма”си ҳовлисида уч маротаба катта йигин ўтказилиб осмонга қараб ўқ узиларди. Биринчи тантана Наполеоннинг туғилган кунинда, иккинчиси эса кўзғолон ғалабаси муносабати билан ўтказиларди. Учинчисида эса “Молхона жанги” ғалабаси нишонланиб, байрам қилинарди.

Наполеонга “бизнинг раҳбаримиз ва йўлбошчимиз ўртоқ Наполеон” деб мурожаат қилинадиган бўлганди. Кунлар ўтган сари чўчқалар Наполеоннинг “ҳайвонлар отаси”, “инсон кушандаси”, “инсониятга даҳшат солувчи”, “қўйхона ҳимоячиси”, “гўдаклар дўсти” каби сифатларини кашф этардилар. Ай-

ниқса, Наполеоннинг донолиги, юрагининг олижаноблиги, ҳамма ҳайвонларга, бошқа фермаларда қуллик ва жаҳолат остида яшовчи бахтсиз ҳайвонларга бўлган чуқур муҳаббати ҳақида Скуийлэр кўзёшларини оқизиб, меҳри жўшиб сўзларди. Эришилаётган муваффақиятлар ва бугунги озод ҳамда бахтли ҳаёт учун Наполеонга миннатдорчилик билдирилиб, уни шарафлаш одат тусига кириб борар эди. Товуқлар ўртоқ Наполеон раҳбарлигида олти кунда бешта тухум туғдим деб ғурур билан гапирардилар. Ёки сигирларнинг ҳовуздан сув ичиб: “Ўртоқ Наполеонга катта раҳмат, сув жуда ширин, мазаси зўр экан, роҳатланиб маза қилдик”, — деб айтишганини эшитиш мумкин эди. Фермадаги ҳайвонларнинг Наполеонга бўлган умумий муносабати шоир Минимуснинг “Ўртоқ Наполеон” номли шеърисида қуйидагича ифодаланди:

Етимлар отаси-ю бахтимиз қуёшисиз,
Тўкин-сочин ферманинг ишончли посбонисиз.
Сизга тик қараб бўлмас, нигоҳингиз қуйдираб,
“Ҳайвонлар ферма”сининг қудратли сарбонисиз,
Ўртоқ Наполеон!

Ҳайвонларга борлиқни ўзингиз бергувчисиз,
Ризку рўзин ҳар куни улашгувчи ўзингиз,
Тағларига ҳаттоки сомонни солгувчисиз
Ҳайвонлар тинчлигини қўриқловчи ўзингиз,
Ўртоқ Наполеон!

Фермамизда яшовчи ҳар бир чўчка боласи,
Ғоянғизни дилига қуйиб содиқ ўсади.
Фарзандлар орасида асло бўлмас оласи,
Гўдакларнинг дастлабки чийиллаши бўлади:
Ўртоқ Наполеон!

Наполеон шеърни ўқиб кўриб жуда хурсанд бўлди. Молхонанинг деворига ёзилган Қонун моддаларининг рўпарасига шеърни чиройли қилиб ёздирди. Шеърнинг тепасига эса Наполеоннинг Скуийлэр томонидан оқ бўёқ билан чизилган портрети қоқилди.

Наполеоннинг адвокат Вимпэр орқали Фредрик ва Пилкингтэн билан бўлган муносабати ҳанузгача ноаниқ эди. Фермадаги ёғочлар ҳали ҳам сотилмаган, Фредрик ҳам, Пилкингтэн ҳам тезроқ сотиб олиш учун ҳаракат қилишарди. Фредрик ва унинг хизматкорларининг “Ҳайвон ферма”сига ҳужум қилиш ва шамол тегирмонини бузиб юбориш учун тайёргарлик кўраётганлари ҳақидаги хабарлар бор эди. Наполеон Фредрикнинг “Ҳайвон ферма”сига ғайирлиги бор, шу сабабли ҳам шамол тегирмони вайрон қилмоқчи деб ўйларди. Сноуболнинг эса Пинчфийлд фермасида эканлигини билишарди.

Ёзнинг ўрталарида уч товуқ ваҳшиёна ўлдирилди. Улар Сноубол билан яширинча алоқа боғлаб унинг топшириғига биноан Наполеонни ўлдирмоқчи бўлганликларига иқроп бўлишган эди. Ҳайвонлар орасида шунга ўхшаш ваҳимали гаплар юрарди. Наполеон ҳаётининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида эҳтиёт чоралари кўрилди. Тунда, Наполеон ухлаган пайтларда, тўрт ит каравотнинг тўрт томонидан туриб қўриқлай бошлади. Ёш Пинкай номли чўчкага баковуллик вазифаси юклатилди.

Наполеоннинг Пилкингтэн билан ёғочларни сотишга келишганлиги маълум бўлди. Пилкингтэннинг ҳам Наполеон сингари Фоксвуд фермаси билан алоқаси яхши эмас эди. Пилкингтэн Наполеон билан бошқа маҳсулотларни ҳам айирбошлаш режасини тузаётган эди. Адвокат Вимпэр улар орасида воқитчилик қилаётган бўлишига қарамасдан ўзларининг ораларида бир-бирига нисбатан хайрхоҳлиги ҳам бор эди. Лекин Пикингтэн ҳайвон бўлмаганлиги сабабли Наполеон унга тўлиқ ишонолмасди. Фредрикдан эса кўрқарди. Айниқса шамол тегирмони қурилиши тугалланай деб қолганида Фредрикнинг яширин ҳужумга тайёрланаётганлиги ҳақидаги хабарларнинг кўпайиб қолганлиги уни чўчитарди. Фредрик “Ҳайвон ферма”сига ҳужум қилиш мақсадида 20 та ҳарбийларни тайёрлаётганлиги ҳамда ферманинг васиқасини қўлга

киритиш учун шаҳар бошлиқлари ва полицейларни сотиб олганлиги маълум эди. Фредрикнинг хайвонларга нисбатан қилаётган раҳмсизлиги ҳақидаги даҳшатга тўлиб-тошган ҳикоялари Пинчфийлд орқали етиб келаётган эди. Қариб қолган отни уриб ўлдиргани, сигирларни оч қолдиргани, итни печкага солиб ёқиб юборгани, кечқурунлари хўрозларни уриштираётгани ва хўрозларнинг панжалари орасига металлдан қилинган ўткир тигни боғлагани кабиларни эшитганларида хайвонларнинг қонлари қайнаб кетарди. Айниқса, хўроз уриштирилганида голиб чиққанининг ўз мағлубини ўлдириши уларнинг нафратини оширарди. Хайвонлар Фредрик фермасига ҳужум қилиб, инсонларни қувиб юбориб, хайвонларни озод қилиш учун чўчқалардан рухсат сўрашарди. Скуийлэр тезоблик қилишдан ўзларини тийишларини маслаҳат бериб, ўзларича ҳаракат қилмасликларини қайта-қайта таъкидларди.

Наполеоннинг ҳарбий тажрибасига суянишга даъват қиларди Фредрикка нисбатан хайвонларнинг нафрати кундан кунга ортиб борарди. Якшанба кунларининг бирида Наполеон ферма ҳовлисидаги ёғочларни Фредрикка сотиш ҳатто хаёлига ҳам келмаганлигини айтди. (Шу пайтгача Наполеоннинг кенг феъллигига хайвонлар тан беришаётган эди. Энди эса ўз душмани бўлган Фредрик билан ҳам яхши муносабатда бўлишига қойил қолардилар.) Бошқа фермалардаги хайвонларни кўзғолон кўтаришларига тайёрлаш мақсадида каптарлар сафарбар қилинди. Уларнинг Фоксвуд фермасига қўнишлари ман этилди. Хайвонларнинг “Инсонларга ўлим” деган шиори “Фредрикка ўлим” тарзида ўзгартирилди.

Наполеон Фредрик томонидан ҳужум уюштирилаётгани ва хайвонларга нисбатан қилинаётган ваҳшийликлар ҳақидаги хабарларнинг асоссиз эканлигига баёнот берди. Уларнинг Сноубол томонидан тарқатилган бўлмагур овозлар эканлигини айтди. Сноуболнинг Пинчфийлд фермасида яширинганлиги ҳақидаги хабарларни тарқатиш орқали Наполеон маълум мақсадни кўзда тутганди. Аслида Сноубол Фоксвуд фермасида бой-бадавлат яшаётганлигини биларди. Унинг кўп йиллар давомида Пилкингтэнда пенсионер бўлганлиги Наполеонга маълум бўлса-да, бунинг билмасликка оларди. Чунки ферманинг хавфизлиги учун шундай қилиш зарурлигини биларди.

Чўчқалар Наполеоннинг удабурунлигидан хурсанд бўлардилар. Наполеоннинг Пилкингтэн билан “дўст”лиги ёғоч баҳосини 12 фунт стерлингга кўтарган эди. “Раҳбаримиз ўртоқ Наполеоннинг ажойиб сифатларидан бири, — деди Скуийлэр унинг Фредрикка ҳам ишонмаганлигидадир”. Фредрик сотиб олаётган ёғочлар ҳақини чек билан тўламоқчи бўлди. Ёғочлар учун 5 фунт пул бирлигидаги тўловни талаб қилди. Фредрик бу пулни олдиндан тўлаган ва шамол тегирмони учун керак бўладиган механизмларни сотиб олишга етadиган миқдорда эди.

Ёғочлар арваларга юкланиб, тезлик билан олиб кетилди. Фредрик берган пулни яна бир бор текшириб қуриш учун хайвонлар молхонага йиғилдилар. Орден ва медаллари билан кўксини тўлдириб олган Наполеон жилмайиб, ферма уйининг ошхонасидаги чинни идишга солинган пул ёнига, сомон устига чўкди. Хайвонлар оёқларининг учида юришиб, пулга яқинлашдилар ва қизиқиш билан унга тикилдилар. Боксэр бурнини яқинлаштириб пулни ҳидлади. Унинг нафасидан чинни идишга солинган пуллар қимирлаб кетди.

Орадан уч кун ўтгандан кейин хайвонларни даҳшатга солувчи бир хабар тарқалди. Адвокат Вимпэр велосипед билан физиллаганича фермага келди. Шошилганидан велосипедни ерга ташлаб юбориб, шитоб билан Наполеон турган уйга кириб кетди. Унинг юзларидан қони қочган эди. Бир зум ўтмасдан Наполеоннинг бўкирган товуши эшитилди. Вимплэр олиб келган шум хабар хайвонлар орасида яшиндай тарқалди. Пул ҳақиқий эмас, сохта экан. Фредрик ёғочларни текинга олиб кетган эди.

Наполеон ҳамма хайвонларни зудлик билан йиғди. Фредрикни ўлим жазосига ҳукм қилганлигини бўкириб эълон қилди. Унинг тириклайин қўлга олиниб, қайнаб турган сувга ташланишини айтди. Наполеон ҳаммани хушёр бўлишга чақирди. Бундан ёмонроқ ҳаракатларга ҳам тайёр туришларини буюрди. Бу воқеа Фредрик ва унинг ишчилари томонидан ҳар дақиқада бошланиб қолиши мумкин бўлган ҳужумдан дарак берарди. Ферманинг одамлар

кириши мумкин бўлган ҳамма жойларига қоровуллар қўйилди. Наполеон Пилкингтэн билан яхши муносабат ўрнатиш мақсадида мактуб ёзиб каптарлардан тўрттасини Фоксвудга учирди.

Эртаси куни эса саҳар пайти “Ҳайвон ферма”сига ҳужум қилинганлиги ҳақида хабар келди. Ҳайвонлар овқатланаётган эдилар. Қўйилган қоровуллар Фредрик бошлиқ одамларнинг аллақачон панжарали темир дарвозани очиб кирганликлари ҳақида хабар бердилар. Ҳайвонлар дадиллик билан қарши ҳужумга отландилар. Лекин бу сафар “Молхона жанги”даги каби ғалаба осонлик билан келмади. Одамлар сони ўн бешта бўлиб, улардан олтитасининг қўлида милтиғи бор эди. Бунинг устига жуда ҳам яқин келиб қолишган, уларни эллик метрча масофа ажратиб турар эди. Ҳайвонлар даҳшатли ўқларнинг тинимсиз чийиллашларига бардош беролмай қолдилар. Наполеон билан Боксэр зўр бериб ҳайвонларни бир жойга йиғишга ҳаракат қилишарди. Лекин бунинг иложи йўқ эди. Ҳайвонлар орқага чекиндиладар. Улардан бир нечтаси яранган эди. Наполеон бошлиқ ҳайвонлар ферма бинолари ичига кириб яшириндилар. Шундай бўлса ҳам ферма биноларининг тешикларидан узлуксиз кузатиб турардилар. Бутун ферма ҳовлиси, шамол тегирмони ҳайвонларнинг ашаддий душманлари қўлига ўтган эди. Ақлли ва доно ҳисобланган Наполеон ҳам нима қилишини билмай қолди. У думини диккайтириб, товуш чиқармай у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Фоксвуд томонга ғазаб билан тикилди. Агар Пилкингтэн ва унинг одамлари ёрдамга қўл чўзса аҳвол ўнгла-нишидан умид қилса бўларди. Лекин тўрт каптар олиб келган хат кўнгилда-гидай эмасди. Унда шундай сўзлар ёзилган эди: “Сиз шунга лойиқсиз. Сизга бу ҳам камлик қилади”.

Фредрик ва унинг одамлари шамол тегирмони ёнига тўпланишди. Уларни кузатиб турган ҳайвонларнинг юраклари орқага тортиб кетди. Одамлардан бирининг қўлида мисранг болға, иккинчисининг қўлида эса чўнг болға бор эди. Улар шамол тегирмонининг пойдеворини буза бошлашди. Ҳайвонлар умидсизликка тушишди. Наполеон эсанкираб қолган ҳайвонларга қарата:

— Дадил бўлинг, ўртоқлар, — деди. — Шамол тегирмонини бузишга уларнинг кучи етмайди. Ахир деворларини жуда мустаҳкам қилиб қурганмиз. Ҳафталаб уринганларида ҳам қўлларидан ҳеч нарса келмайди.

Бенямин эса одамлар ҳаракатига қовоқларини солиб жиддий тикилиб турарди. Икки одам қўлларидаги мисранг лўм ва чўнг болға билан шамол тегирмонининг пойдевори тагидан очилган тешикни кенгайтиришди. У секингина тумшуғини кўтариб, бошини ликиллатди. Сўнгра ўта хотиржамлик билан:

— Нима қилаётганликларини кўрмаяпсизми? — деди. Одамлар бирпасда очилган тешик ичига портлатувчи модда ўрнатишди.

Ҳайвонлар нафасларини ичига ютиб, даҳшат ичиде кузатардилар. Бинолар ичидан чиқиб, шамол тегирмонини сақлаб қолишининг эса ҳеч иложи йўқ эди. Одамлар портлатувчи модда қўйилган тешикдан югурганларича узоқлаша бошлашди. Сал ўтмай кулоқларни қоматга келтирувчи гумбирлаган товуш бутун фермани ларзага солди. Каптарлар осмонга кўтарилди. Наполеондан бошқа ҳамма ҳайвонлар даҳшатдан юракларини ҳовучлаб, ўзларини ерга отдилар. Бошларини кўтарганларида эса баҳайбат қора булут шамол тегирмонининг устини қоплаб турарди. Эсаётган шабада қора булутни суриб юборди. Ҳайвонлар не кўз билан кўрсинларки, шамол тегирмони ўз ўрнида йўқ эди.

Ҳайвонлар ғазабларидан титрардилар. Ғазаб қасос ўтига айлана бошлади. Қонларида ваҳшийлик уйғонди. Кучларига куч, қувватларига қувват қўшилди. Саросима ичидаги кўрқоқлик ва умидсизлик орқага чекинди. Одамларнинг бу ёвуз ҳаракати уларнинг жонидан ўтиб кетган эди. Одамларга бўлган нафрат қасос тауғусини алангалатиб юборди. Улар ҳеч қандай буйруқни кутиб ўтирмасдан одамлар устига тик босиб бора бошладилар. Бошлари устида дўлдай ёғилаётган ўқларга ҳам қарамасдан олдинга интилардилар. Қаттиқ ва аёвсиз жанг бошланди. Инсонлар ҳайвонларни тинмай ўққа тутардилар. Ҳайвонлар яқинлашганда эса таёқлари билан уришар ва оғир этиклари билан теппишарди. Бир сигир, уч қўй, икки гоз жанг майдонида ҳалок бўлишди. Деярли ҳамма ҳайвонлар яраланган эдилар. Ҳатто ҳайвонлар орқасида туриб,

буйруқ бериб турган Наполеоннинг думини ҳам ўқ ялаб ўтган эди. Одамлар ҳам жиддий талофат кўришди. Боксэр туёқларининг зарбидан уч кишининг бош суяклари майдаланган эди. Сигирнинг шоҳлари бир кишининг қорнига кириб кетганди. Жеси ва Блубелнинг ўткир тишлари бир одамнинг шимини парчалаб ташлади. Наполеонни кўриқлаб турган итларга тўсиқлар орқасидан бориб жанг майдониغا киришга буйруқ берилди. Ваҳшийлашиб кетган тўққизта ит одамлар устига ташланди. Одамлар ўзларини ҳайвонлар қуршовида кўриб кўрқиб кетдилар. Фредрик ўз одамларига жанг майдонини зудлик билан ташлаб кетишга буйруқ берди. Одамлар ҳаётларини сақлаб қолиш мақсадида ҳар томонга қоча бошладилар. Ҳайвонлар катта йўлга тутшиб кетган яйловнинг охирига қадар уларни таъқиб қилиб бордилар. Тиканли тўсиқлар орасидан қочаётган одамларни туёқлари билан тепдилар.

Ҳайвонлар ғалаба қилгандилар. Лекин ўзлари ҳам ҳаддан ташқари ҳолдан тойган эдилар. Ҳаммаларининг яраларидан қон оқарди. Ферма ерларини қизил қонларига бўяб, оқсаган ҳолда орқага қайтдилар. Утлар устидаги ўртоқларининг чўзилиб ётган мурдаларини кўришиб юраклари эзилиб кетди. Уларнинг кўзларидан тинимсиз ёш оқарди. Юракларни ўртаб юборган бир зумлик сукунатдан сўнг қайтадан вайрон бўлган шамол тегирмонининг олдида тўхтадилар. Шамол тегирмонининг кули кўкка совурилган, ҳайвонларнинг меҳнати зое кетган эди. Ҳатто пойдеворларининг ҳам бир қисми бузилганди. Кучли портлаш натижасида катта тошлар майдаланиб сочилиб ётар, гўё шамол тегирмони бу ерга қурилмагандай эди.

Ҳайвонлар ферма биноларига яқинлашганларида жангда қатнашмаган (бунинг сабабини ҳеч бир ҳайвон билмасди) Скуийлэр уларга пешвоз чиқиб думини ликиллатди. У мамнунлик билан жилмаярди. Ферма биносининг яқинида милтиқ товуши эшитилди. Боксэр бунинг сабабини сўради:

— Ғалабамизни нишонлаш учун, — деди Скуийлэр.

— Қандай ғалабамизни, — ҳайратланди Боксэр. Унинг тиззаларидан қон оқарди. Бир оёғи остидаги тақа йўқолиб, панжалари йирилиб кетган эди. Шу оёғига ўн иккита ўқ теккан эди.

— Қандай ғалаба, ўртоқ Скуийлэр?! — қайта сўради Боксэр.

— Душманни ўз еримиздан, “Ҳайвон ферма” мизнинг муқаддас еридан ҳайдаб юбордик. Бу ғалаба эмасми, ўртоқ Боксэр?!

— Лекин улар шамол тегирмонини йўқ қилиб юбордилар. Биз икки йил давомида шамол тегирмонини машаққат билан тиклаган эдик.

— Ўртоқ, Боксэр, шамол тегирмонини яна қайтадан қурамиз! Агар керак бўлса олтига шамол тегирмонини бунёд қиламиз. Ўртоқ, бугун биз қўлга киритган ғалабага тўғри баҳо беролмаямиз. Душман биз мана шу туёқларимиз билан босиб турган еримизни босиб олган эди. Ўртоқ Наполеон раҳбарлигида биз ўз еримизни қайтариб олдик.

— Ҳа, биз олдин эгаллаб олган мулкимизни қайтариб олдик, — деди Боксэр.

— Бу бизнинг ғалабамиз, — деди Скуийлэр.

Ҳайвонлар оқсаганларича ферма бинолари ёнига етиб келдилар. Боксэрга оёқларининг гўшти ичидаги қолиб кетган ўқлар азоб берарди. Шамол тегирмонини қайта тиклаш осон эмаслиги кўриниб турарди. Боксэр ўзича қурилишни бошлаш учун аллақачон тайёргарлик кўрарди. Бу тайёргарлик азоб, алам ва олдинда қайтадан кутиб турган машаққатли меҳнат қийинчиликларини ҳис этиш билан қоришиб кетган эди. Унинг ёши бир жойга бориб қолганди. Боксэр ўн бир ёшга кирганини, бўртиб чиққан мускулларидан қуввати кетганлигини фаҳмлаб қолди.

Ферма устида баланд кўтарилган яшил байроқнинг энгил шабадада тўлқиндай ўйнаши, етти марта отилиб ҳавони ларзага келтирган ўқ овозлари ҳайвонларга қайтадан куч-қувват ато этарди. Ҳайвонларнинг томирларига қон югурди. Улар ўзларига қайтадан жон кирганлигини сезишди. Айниқса, Наполеон жангда кўрсатилган жасоратларни шарафлаб маъруза қилганида буюк ғалабани қўлга киритганликларидан фахрландилар. Уруш майдонида жон берган ҳайвонлар тантанали равишда дафн қилинди. Тобутлар қўйилган аравани Боксэр ва Кловэр тортиб боришди. Ўртоқларини қабристонга олиб кетаётган ҳай-

вонлар олдида Наполеон борарди. Ҳайвонлар икки кун мотам тутишди. Марсиялар яратишиб, нутқлар сўзлашди. Шаҳидларни эслаб, шарафлаб осмонга ўқ узишди. Тирик қолган ҳайвонларга кўрсатган жасоратлари учун биттадан олма улашишди. Кушларга икки аксиядан маккажўхори, итларга учтадан печенье беришди. Бўлиб ўтган жангни “Шамол тегирмони жанги” деб аташга қарор қилишди. “Яшил байроқ” деб аталган орден таъсис этилиб, унинг биринчи номзоди Наполеон бўлди. Уруш муносабати билан Наполеонга яна бир қанча орден ва медаллар беришди. Сохта пуллар ҳақидаги баҳслар унутилди.

Бир неча кундан кейин байрам кайфияти сўнди. Ҳайвонлар, чўчқалар яшайдиган ферма уйи остидаги омбордан виски яшигини топиб олдилар. Бу яшикни олдин омборда кўрмагандилар. Ўша тунда “Ҳайвон ферма”сидаги чўчқалар яшаётган уйдан шовқин, бақир-чақирлар, баланд овозлар, маст-аласт айтилган кўшиқлар эшитилди. “Англия ҳайвонлари” мадҳияси сўзлари-га бошқа ашулаларнинг сўзлари аралаштирилиб айтилаётган кўшиқларни эшитиб ҳайвонлар ажабландилар. Тахминан соат йигирма биру ўттизларда мистер Жоунзнинг эски шляпасини кийиб олган Наполеон бинонинг орқа эшигидан чиқиб, ҳовли атрофида югуриб, яна ичкарига кириб кетганлигини кўришди. Эртасига эрталаб фермани жимжитлик қоплаб олган эди. Чўчқалардан биронтаси ҳам кўринмасди. Соат тўққизлар атрофида ниҳоятда ташвишланган Скуийлэр секингина юриб, ферма ҳовлисига чиқди. Унинг кўз остлари осилиб қолган, думининг учи ер устида судраларди. Ҳайвонларни йигиб Наполеоннинг ўлим тўшагида ётганлигини айтди.

Ғам ва изтиробга тўлган товушлар эшитилди. Бу хабардан ҳамма қайғуга тушган эди. Наполеон ётган уйнинг эшикларига ҳарбий қоровуллар қўйилди. Ҳайвонлар оёқ учида юрардилар. Кўзларида ёш билан шивирлашиб гаплашишарди. Агар раҳбарларига бир нима бўлиб қоладиган бўлса, аҳволлари ёмон бўлишидан қайғуришарди. Наполеоннинг овқатига Сноуболнинг захар солганлиги ҳақида овозалар тарқалди. Соат ўн бирлар атрофида ер юзидаги ҳаётнинг тўхтаб қолишидан олдинги сўнгги ҳаракат каби Наполеоннинг янги фармонини Скуийлэр ўқиб эшиттирди. У қуйидагича эди: “Спиртли ичимликларни ичиш қатъий ман этилсин. Бу қонунга амал қилмаган ҳайвонлар ўлим жазосига тортилсин”.

Кечга бориб Наполеоннинг аҳволи бир оз яхшиланди. Эртасига эса Скуийлэр Наполеоннинг даво топаётганлиги ҳақида хабар берди. Кечқурун соғлиги тамоман яхшиланган Наполеон эртасига ишга чиқди ва адвокат Вимпэрнинг пиво тайёрлашга оид китобни сотиб олиш ҳақидаги маслаҳатига амал қилишга қарор берди. Нафақахўр ҳайвонларнинг ўтлашлари учун ажратилган мевазордан кейинги кичкинагина яйловни ҳайдашга буйруқ берди. Ер чарчаганлиги туфайли алмашлаб экин экиш зарурияти туғилганлиги билан бу ҳаракат асосланди. Ҳақиқий мақсад эса кейинроқ ҳайвонларга маълум бўлиб қолди.

Бир куни ҳеч бир ҳайвон тушуна олмайдиган воқеа рўй берди. Соат миллари тунги ўн иккига яқинлашган пайтда тақиллаган баланд товуш эшитилди. Ҳайвонлар ухлаб ётган жойларидан отилиб ташқарига чиқишди. Тун сутдек ойдин эди. Ҳайвонлар ётадиган бино эшигининг тўғрисида, етти модда ёзилган девор остида иккига бўлиниб кетган нарвон ётарди. Ҳушидан кетиб қолган Скуийлэр эса шоти ёнида чалқанчасига ағдарилиб ётарди. Унинг яқинида эса осма фонар ва бўёқ чўткаси солинган пақирча ағдарилган, ичидаги оқ бўёқ ерга тўкилиб кетганди. Итлар дарҳол Скуийлэр атрофини занжирдай ўраб олишди. Скуийлэр ҳушига келгач, уни фермадаги уйига олиб бориб қўйишди. Тумшугини маънодор қимирлатиб, ўзини билимдон санаб, бўлган воқеани тушунаётгандай қилиб кўрсатаётган, аслида эса ҳеч нарсага фаҳми етмаган Беньяминдан бошқа ҳеч бир ҳайвон бунинг сирини англай олмади.

Бир неча кун ўтгандан сўнг, Мюриэл дастлаб қабул қилинган етти қоидани, сўнгра ўзгартирилиб, олтитага келтирилган Қонун моддаларини ўқиб кўриб уларнинг бири яна ўзгартирилганига эътибор берди. “СПИРТЛИ ИЧИМЛИКЛАР ИЧИШ МАН ЭТИЛСИН” деган бешинчи моддага унутиб қолдирилган сўз қўшиб ёзилган эди. Яъни: “СПИРТЛИ ИЧИМЛИКЛАРНИ ОРТИҚЧА ИЧИШ МАН ЭТИЛСИН”.

IX б о б

Боксэрнинг ёрилиб кетган туёқларини даволаш учун кўп вақт керак бўлди. Галаба тантаналаридан кейин шамол тегирмони қурилиши яна қайтадан бошланган эди. Боксэр эса бир кун ҳам ишдан қолмасди. Даволанишдан бош тортарди. Оғриқни билинтирмасликка ҳаракат қиларди. Кечқурунлари туёқлари зирқираб азоб берарди. Кловэр ўт-ўланлардан ўзи тайёрлаган малҳамларни туёқларининг остига қўйиб рўмолча билан боғлаб қўярди. Ҳайвонларнинг қовш қайтариш йўли билан тайёрлаган дорилари кўпам ёрдам бермаётганди. Боксэрнинг ишга чиқмасдан оёқларини даволаш кераклигини Бенямин тинмай уқтирарди. Кловэр ҳам:

— Умр ҳайвонга бир марта берилади. У абадий эмас, — деб қайғурарди. Лекин Боксэр бу гапларнинг бирортасига ҳам қулоқ солмасди. Нафақага чиққунга қадар ҳеч бўлмаганда шамол тегирмони қурилишининг ярмини тугатиш ҳақидаги фикри уни ҳоли-жонига қўймасди.

“Ҳайвон ферма”сининг қонунларига асосан чўчқалар ўн икки ёшдан, отлар ҳам ўн икки ёшдан, моллар ўн тўрт ёшдан, итлар тўққиз ёшдан, қўйлар етти ёшдан, товуқлар ва гозлар беш ёшдан нафақага чиқишарди. Нафақа ёшлари ниҳоятда ғамхўрлик билан белгиланганди. Лекин ҳеч бир ҳайвон бунга амал қилмасди. Мевазор ортидаги кичкинагина яйлов ҳайдалиб, арпа экилганидан кейин бу масала қайта-қайта муҳокама қилинди. Яйловнинг бир бурчагига тўсиқлар қўйилди. Бу ерда нафақага чиқишган ҳайвонлар ўтлаши керак эди. Отларга белгиланган нафақа беш фунт маккажўхори, қиш ойларида эса ўн беш фунт пичан миқдорида белгиланган эди. Байрамлар муносабати билан биттадан олма ва сабзи улашиларди. Боксэрнинг кейинги йили ёз ойида бўлдиган туғилган кунининг ўн икки йиллигини нишонлаш ва нафақага кузатиш маросими қийинчилик кунларига тўғри келди.

Ҳайвонлар ҳаёти жуда оғир эди. Бу йил қиш ҳам худди ўтган йилдагидек қаттиқ келди. Ем-хашак етишмасди. Чўчқа ва итлардан бошқа ҳайвонларга берилаётган улушлар камайтирилди. Берилаётган тегишларидаги меъёрий тенглик ҳайвонизм асосларига ёт эканлигини Скуийлэр тушунтириб берди. Ҳайвонларнинг яшаш шароитлари қандай бўлишидан қатъи назар етишмовчиликлар йўқлигини асослаш қийин эмас эди. Ҳозирча ҳар бир ҳайвоннинг ўзига мос келадиган улушни олишлариға қарор қилинди. Скуийлэр ҳар доим камайтириш ҳақида эмас, мослаш ҳақида гапирарди. Ҳамиша бериладиган озиқ-овқатнинг Жоунз давридагига нисбатан мўлроқ эканлигини таъкидларди. Уткир ва кескир овоз билан статистик маълумотларни ўқиб, сули, пичан, лавлаги каби маҳсулотларнинг кўпайтирилганини, иш соатининг қисқартирилганини, ичимлик сувлари сифатининг ошганлигини, ўртгача умрнинг узайгани, кўп болали ҳайвонларнинг ортиб бораётганлиги, ёш болалар ўртасида ўлимнинг камайгани, ҳатто ҳайвонлар ётадиган супалардаги сомоннинг кўпайтирилганлиги, бургалардан азоб чекишнинг камайганлигини ҳайвонларға исботларди. Ҳайвонлар унинг сўзларига ишониларди. Чунки Жоунз ва унинг давридаги ҳаёт улар ҳаёлларидан тобора кўтарилиб бораётганди. Аммо ҳозир яшаб турган турмушларининг ҳам тўкин-сочин эмаслигини билардилар. Оч-наҳорлик кечалари уйқуларини қочириб юборарди. Лекин, шубҳасиз, ўтган кунлар ёмон эди. Бунга тўлалигича ишонган ҳайвонлар бугунги кунларидан ўзларида йўқ хурсанд бўлардилар. Авваллари улар инсонға қул бўлишган. Ҳозир эса улар озод. Скуийлэрнинг тушунтиришича, олдинги ва ҳозирги ҳаёт орасидаги фарқ ер билан осмонча.

Фермада қўшимча овқатланувчилар сони кўпайиб қолган эди. Кузда тўрт аёл чўчқалар кўпайишди, бир пайтда болалашди. Уттиз бир ёш чўчқани ҳайвон жамияти боқиши керак эди. Қора ва тезак рангидаги хол-хол пўстинли ёш чўчқаларнинг отаси Наполеон эканлигини билиш унча қийин эмасди. Наполеон “Ҳайвон ферма”сидаги ёлғиз тўнғиз эди.

Ферманинг боғида мактаб қурилишини бошлаб юборишди. Қурилиш учун гишт ва ёғочлар сотиб олинди. Мактаб биноси битгунга қадар ёш чўчқаларни ферма уйининг ошхонасида Наполеоннинг ўзи ўқитди. Улар бўш вақтларида боғни айланишарди. Бошқа ҳайвон болалари билан ўйнашлари тақиқланган-

ди. Бошқа ҳайвонлар чўчқаларни алоҳида иззат-ҳурмат қилишлари мажбурий эди. Агар улар билан дуч келиб қолинадиган бўлса, албатта чўчқаларга йўл бўшатишлари шарт эди. Бу эса вақт ўтган сари ҳайвонлар орасида одатга айланиб борарди. Якшанба кунлари ҳамма чўчқалар думларига яшил лента тақийшарди. Бу ҳам одатдаги ҳолатга айланиб борарди.

“Ҳайвон ферма”сида эришилган ютуқлар талайгина бўлса-да, лекин ҳанузгача пулдан қийналишарди. Мактаб қурилиши учун гишт, қум, оҳак сотиб олишди. Шамол тегирмонининг асбоб-ускуналарини сотиб олиш учун эса яна пул жамғариш керак эди. Шунингдек, лампа мойи, отларга шамлар, Наполеоннинг ошхонадаги столи устига шакар (бошқа чўчқалар семиз бўлганликлари сабабли шакар ейишларига рухсат берилмасди), мих, ип, кўмир, ҳар хил симлар, темир ва печенье кабиларни ҳам сотиб олишлари керак эди. Пичан ва картошқаларнинг бир қисми сотиб юборилганди. Тухум сотиш шартномаси ҳафташига олти юз донага кўпайтирилган эди. Шу сабабли ҳам товуклар камайиб борарди. Бу йил товук бошига биттадан жўжа тўғри келди. Ҳайвон бошига бериладиган улушлар декабр ойига келиб кескин камайтирилди. Лампа мойини тежаш учун ҳайвонлар яшаётган бинодаги осма фонарларни ёқиш тақиқланди.

Чўчқалар кундан кунга тўлишиб боришарди. Ташқи кўринишларидан камчиликсиз яшаётганга ўхшашарди. Февралнинг сўнги кунларидан бирида чошгоҳдан кейин ширин бир ҳид таралди. Ҳайвонлар яқин орада бундай ҳавода нафас олишгани эди. Бу ёқимли ҳид Жоунз даврида ишга солинган кичкинагина пивохонадан келарди. Бир ҳайвон бу пиширилаётган арпанинг ҳиди эканлигини айтди. Ҳайвонлар бунини маъқулладилар ва энтикишиб ҳавони очқўзлик билан ичларига тортишди. Улар “Ҳайвон ферма”сида ҳам Жоунз давридагидек биринчи мартаба кечки овқат учун арпа бўтқаси тайёрланаётганлигидан хурсанд эдилар. Лекин бўтқадан дарак бўлмади. Келгуси якшанба кунини эса арпаларнинг чўчқалар учун берилиши эълон қилинди. Мевазор орқасидаги яйлов бузилиб, аллақачон арпа экилган эди. Улуш сифатида ҳар бир чўчқа бошига ярим литрдан пиво берилаётган ва Наполеоннинг ўзи эса “от пойгаси” сервизиди 4,54 литрдан пиво ичаётганлиги ҳақида хабар тарқалди.

Ҳайвонлар бўлса ойнанинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ деб умид қилишарди. Қийинчиликлар кўп бўлишига қарамасдан ўтган кунларга кўзғолондан олдинги даврларга қараганда яхши кунлар келганлигидан хурсанд эдилар. Тез-тез турли хил маросимлар ўтказишиб, кўшиқлар айтишарди. Наполеон ҳар ҳафтада бир марта нишонланиши керак бўлган нарсани ўйлаб топарди ва байрам қилишга буйруқ берарди. Наполеоннинг мақсади “Ҳайвон ферма”сининг галабаларини тантаналарга айлантириб юбориш эди. Ҳайвонлар ишларини ташлаб бўлса ҳам ҳарбий намоийишларда ферма атрофида айланишлари одатий тусга кириб бораётганди. Ўтказиладиган намоийишларда ҳаммиша чўчқалар олдинги сафда бўлишарди. Улардан кейин отлар, сўнгра қўйлар, буларнинг кетидан паррандалар жой оларди. Намойишнинг икки тарафдан итлар кўриқкетидан паррандалар жой оларди. Намойишнинг қора бабақ хўрози қадларди. Ҳамма ҳайвонларнинг олдида Наполеоннинг қора бабақ хўрози қадларди тик тутиб борарди. Боксёр билан Кловэр эса туёқ ва шох расми туширини “Яшасин ўртоқ Наполон” шиори ёзилган яшил плакатни кўтариб намоийишлардан ўтишарди. Бундай байрамларда Наполеон шарафига шеърлар ўқишарди. Скуйилэр эса маҳсулот ишлаб чиқариш кўпаяётганлиги ҳақида маърузалар ўқирди. Баъзан осмонга ўқ отишиб салют беришарди. Қўйлар Наполеон томонидан ўйлаб топилаётган байрамларни орзиқиб кутишарди ва намоийишларда сидқидилдан қатнашишарди. Баъзан чўчқа ва итлар намоийишларга кечикиб келишарди. Бошқа ҳайвонлар уларни кутиб туришга мажбур бўлардилар. Айрим пайтларда баъзи ҳайвонлар вақт йўқотганлари ёки совқотиб қолганликлари ҳақида шикоятмуз гапиришар, қўйларнинг “Икки оёқлилар — душман, тўрт оёқлилар — дўст” деган маърашларидан сўнг жимиб қолишарди. Умуман, тантаналар ниҳоятда юқори кайфиятда ўтказиларди. Бундай пайтларда ҳайвонлар ўзларини “Ҳайвон ферма”сининг ҳўжалигига ишончлари этишар ва ҳайвонлар жамиятининг ғояларини тўғри эканлигига ишончлари ортарди. Байрамларда ўтказиладиган намоийишлар уларнинг кўнгилларига тас-

кин бериб, гурур туйғуларини оширарди. Куйланаётган қўшиқлар ўйлаб топилган байрамларнинг тантаналари Скуийлэрнинг статистик рақамлар келтирилган оташин нутқлари, милтиқларнинг отилиши, хўрозларнинг қичқириши, байроқларнинг хилпирашлари озгина муддатга бўлса ҳам қоринларининг очлигини унуттирарди.

Апрел ойида “Ҳайвон ферма”си Республика деб эълон қилинди. Янги ташкил этилган Республиканинг Президентлигига фақат бир номзод Наполеон бир овоздан сайланди. Шу куни Сноуболнинг Жоунз билан ҳамкорлик қилганлиги ҳақидаги янги ҳужжатлар топилганлигини эълон қилишди. Топилган ҳужжатларга асосан Сноуболнинг “Молхона жанги”да Жоунз билан ҳамкорлик қилганлиги тасдиқланган эди. Яна бир бор одамлар армиясининг раҳбари бўлганлиги ва “Яшасин инсоният!” деб жангга кирганлиги ҳужжатларда ўз ифодасини топган эди. Наполеон тишларини Сноуболнинг орқасига ботирганлигини бир неча ҳайвонлар эслашди.

Ёз ойининг ўрталарида бир неча йиллардан бери кўринмай кетган Мусо бирдан яна пайдо бўлиб қолди. У ҳеч ўзгармаган эди. Бирор жойда ишламади. Шакарқандтоғи ҳақида олдингидай афсоналар сўзларди. У тўнғакда ўтириб олиб, қанотларини қимирлатиб-қимирлатиб, соатлар давомида тўхтамасдан гапирарди. Унинг атрофини ҳайвонлар ўраб олишарди. “У ерда, ўртоқлар, — дерди каттакон тумшуғи билан осмонни кўрсатиб ва юзларига жиддий тус бериб, — сиз кўриб турган қора булутлар ортида, у дунёда тортган азобларимизнинг роҳатини кўрамыз. Ором юрти деб аталган жойда Шакарқандтоғи бор. Баланд учган пайтларда ҳатто унинг ўзи ўша юртни кўрганлиги, Шакарқандтоғига қанотлари тегай-тегай деганини айтарди. Ҳайвонларнинг кўплари унга ишонардилар. Бу ерда оч-наҳор тинимсиз меҳнат қилинса-ю, қаердадир тўкин-сочинлик ва фаровонлик бўлса деган фикрлар ҳайвонларнинг хаёлидан ўтарди.

Чўчқаларнинг Мусога нисбатан муносабатларини билиш қийин эди. Улар Шакарқандтоғ ҳақидаги айтилган фикрларнинг уйдирма эканлигини айтишарди. Лекин шунга қарамасдан чўчқалар Мусонинг “Ҳайвон ферма”сида қолишига ва ҳеч қандай иш қилмасдан бир оз пиво улуши олишига рухсат беришди.

Боксэрнинг туёқлари тузалди. У янада қаттиқроқ ишлай бошлади. Ҳамма ҳайвонлар худди мистер Жоунз давридагидай қуллар каби ишлашарди, “Ҳайвон ферма”сидаги шамол тегирмони қурилишида бажарилиши керак бўлган ишлар кўп эди. Ёш чўчқалар таълим оладиган мактаб биносини қуриб тугатиш мўлжалланганди. Қурилиш март ойида бошланганига қарамасдан ҳанузгача чала ётарди. Қорни тўйиб овқат емаётган ҳайвонларнинг меҳнат қилишлари борган сари оғирлашарди. Боксэр ҳеч нолимасди. Қариб, белидан қуввати кетиб бораётганлигини сездирмасликка ҳаракат қиларди. Худди ёшлардек завқ билан меҳнат қиларди. Фақат унинг кўриниши бир оз ўзгарган эди. Терисининг ранги оқшироқ тусга кирган, думғазалари эса ичига кириб кетган эди. Ҳайвонлар баҳор келиши билан Боксэрнинг яна тўлишиб кетишини башорат қилишарди. Лекин баҳор ойи келганида ҳам Боксэр ўзгармади. Илгаригидай тош конининг тепасидаги нишоблиқдан катта тошларни судраётганида унинг муқуллари ҳозир ҳам бўртиб кетарди. Куч-қувватидан ҳам кўра иродасига суяниб ишлаётгани сезиларди, “Мен кўпроқ ва тезроқ ишлашим керак” деган фикр уни тинчитмасди. Лекин товуши чиқмасди. Кловэр ва Беньямин совуқдан эҳтиёт бўлиш кераклигини қайта-қайта уқтиришарди. Лекин Боксэр ҳар доимгидай эйтибор бермасди.

Боксэрнинг ўн икки йиллик юбилеи яқинлашмоқда эди. Лекин унинг ўзи буни хаёлига ҳам келтирмасди. Нафақага чиққунга қадар янада кўпроқ тошлар йиғиб, шамол тегирмонининг қурилишини тезлатишни ўйларди.

Ёз кунларининг бирида шом пайти Боксэрнинг ҳолдан тойиб йиқилганлиги ҳақидаги хабар келди. Катта тошларни тепаликка судраб олиб чиқиш учун ёлғиз ўзи шамол тегирмони қурилаётган майдонга кетганди. Тарқалган хабар ҳақиқатдан тўғри бўлиб чиқди. Каптарлар Боксэрнинг йиқилиб ётганини ва ўрнидан туролмаётганлиги ҳақидаги хабар билан келишди.

Ҳайвонларнинг ярми шамол тегирмони қурилиши томон чоғиб кетишди. Не кўз билан кўрсинларки, шу қадар кучли бўлган Боксэр арава шотисининг орасида бошини кўтаролмай ётарди. Кўзлари очилган ҳолда қотиб қолганди. Совуқ тер баданидан сувдай оқарди. Оғзидан қон сизиб чиққан эди. Кловэр тиззалари билан Боксэрнинг олдига чўккалади. Энгашиб туриб:

— Боксэр, аҳволингиз қалай? Нима бўлди Сизга?! — деб сўради.

— Менинг ҳаётим оз қолди. Жуда ҳам оз қолди, — деб жавоб берди Боксэр. У кучаниб туриб зўра гапирарди. — Шамол тегирмонининг қурилишини, албатта, тугатасизлар деб ўйлайман. Анчагина тош тўпланди. Менинг нафақага чиқишимга ҳали бир ой муддат бор. Мен ўша кунга етиб бораман деб умид қилгандим. Бенямин ҳам қариб қолди. Чўчқалар иккаламизни бир пайтда нафақага чиқишимизга рухсат берар деб ўйлаётган эдим. У менга ҳамхона бўларди.

— Чўчқаларни ёрдамга чақириб, бўлган воқеани Скуийлэрга айтишимиз керак, — деди Кловэр.

Ҳамма ҳайвонлар Скуийлэр яшайдиган уйга шошилдилар. Боксэрнинг ёнида унсиз товушини чиқармай тикилаётган Кловэр ва думи билан пашшаларни кўриётган Бенямингина қолдилар. Ўн беш минутлар чамаси вақт ўтгандан кейин меҳрибон ва шафқатли, ҳамма учун ғамхўр бўлган ўртоқ Наполеон ферманинг энг содиқ ишчиларидан бирининг шамол тегирмони қурилишида бахтсиз воқеа рўй берганлиги ҳақидаги сўзларини маъюслик билан тинглаётганди. Наполеоннинг содиқ ишчиси Вилингдэндаги шифохонага Боксэрни даволаш учун юбориш тайёргарлиги аллақачон кўрилганлиги ҳақида ҳайвонларга хабар берди. Ўзларининг энг яхши ўртоқларини инсон қўлига топшираётганликлари ҳайвонларга ёқинқирамади. Ахир, Моли билан Сноуболдан бошқа ҳеч бир ҳайвон уларнинг фермасидан кетмаган эди-да! Наҳотки, уларнинг касал ўртоқлари инсон қўлига тушса! Билиб бўладими, ахир! Лекин Скуийлэр Вилингдэндаги ҳайвонлар табиби Боксэрни яхши даволашини тушунтирди. Боксэр фермада ётиб даволангандан кўра табибнинг қўлида соғайиб кетишига ҳайвонлар ишондилар. Ярим соатлар муддатидаги вақт ўтгандан кейин Боксэр ҳайвонлар ёрдамида ўрнидан турди. Оёқларини қийинчилик билан зўра босарди. Оқсоқланиб, Кловэр ва Бенямин сомон тўшаб тайёрлаб қўйган жойга бориб ётди.

Боксэр икки кун давомида бир жойда ётиб қолди. Чўчқалар ҳаммомдан топилган пушти дориларни Боксэрга беришди. Дорилар катта шишага солинган эди. Кловэр ва Бенямин овқатланиб бўлишлари биланоқ Боксэрнинг олдига боришарди. Супасида ётган Боксэр билан ҳасратлашарди. Бенямин эса пашшаларни кўриб индамай ўтирарди. Боксэр ўтган умридан рози эканлигини, қайта-қайта таъкидларди. Агар тузалиб кетса яна уч йил яшашини башорат қиларди. Нафақахўрларга ажратилган катта майдоннинг бир бурчагида осойишта ўтказиладиган кунларга умид боғларди. Бу пайтда ўқиш ва ўрганишга, ўз устида ишлашга кўп вақт бўларди. Қолган ҳаёти давомида алифбонинг 22 ҳарфини ўрганишга имконият бўлишидан хурсанд бўларди.

Кловэр ва Бенямин иш вақтидан кейингина Боксэрнинг ёнига келишарди. Кундузи чошгоҳларда усти ёпиқ от арава Боксэрни шифохонага олиб кетгани келди. Фермада Беняминдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ҳайвонлар чўчқалар бошчилигида далаларни ёввойи ўтлардан тозалаётгандилар. Улар товушининг борица ҳанграб чоғиб келаётган Беняминни кўриб, ҳайрон бўлишди. Умрлари бино бўлиб Беняминнинг бу қадар ҳаяжонланганини кўрмаган эдилар. Шунчалик тез чоғишини ҳам билмасдилар.

— Тезроқ келинлар. Боксэрни олиб кетгани арава келди, — деб бақирарди Бенямин.

Ҳайвонлар чўчқалардан рухсат сўрамасданоқ ишларини ташлаб ферма бинони томон чоғдилар. Ҳақиқатан ҳам ҳовлида тепаси ёпиқ икки от тортадиган арава турарди. Араванинг ён томонида нимадир деб ёзилган эди. Арава тепасида эса мугомбирлиги юзларидан шундоққина билиниб турган, бошига қалпоқ кийиб олган аравакаш ўтирарди. Боксэрнинг сомон тўшалган супаси бўшаб қолган эди.

Ҳайвонлар арава атрофини бир зумда ўраб олдилар. Улар кўз ёшларини оқизиб:

— Хайр, Боксэр! Хайр, яхши боринг! — деб хайрлашишарди.

— Аҳмоқлар, аҳмоқлар, — дея чинқирди тепсиниб туриб Бенямин кичкинагина туёқлари билан ерни ўйганича. — Араванинг ёнига ёзилган сўзларни кўрмаяпсизларми?!

Ҳайвонлар шоша-пиша аравадаги ёзувга қарашди. Пашша учса эшитилдиган жимлик чўкди. Мюриэл арава ёнига ёзилган сўзларни ҳижжалаб ўқий бошлади. Бенямин Мюриэлни туртиб юбориб, унинг ёнбошида туриб ёзувларга тикилди. Қабристон сукунати қоплаган ҳавода Беняминнинг товуши ҳамма ҳайвонларга эшитила бошлади:

— Алфред Симэнз — от қассоби ва сиранч қайнатувчи. Ҳайвон терисини шилувчи ва суюқ майдаловчи.

— Вилингдэн. Буларнинг маъносини тушунаяпсизларми?! Улар Боксэрни от қассобига бериб юборишяпти!

Даҳшатли қичқириқлар ҳавони ларзага келтирди. Кўрқиб кетган аравакаш дарҳол бор кучи билан отларга қамчи босди. Отлар жон-жаҳдлари билан аравани тортишди. Ҳайвонлар унинг орқасидан бақириб-чақириб югура бошладилар. Кловэр ҳайвонлар тўдасини ёриб олдинга ўтиб олган эди. Отлар эса аравани елдек учириб борарди. Кловэр узун ва кучли оёқлари билан тезроқ чопишга ҳаракат қиларди.

— Боксэр, Боксэр, Боксэр, — деб бақирарди Кловэр. Араванинг орқасидаги кичкинагина деразадан Боксэрнинг тумшуги, бурни устидан тўғри тушган оқ чизиклар ва юзи кўринди. Ташқаридан келаётган товушларга қулоқларини диққайтирди.

— Боксэр, — деб бақирди товушининг борича Кловэр. — Аравадан тушинг, тушинг аравадан! Улар сизни ўлдиргани олиб кетишяпти!

Ҳамма ҳайвонлар жўрликда:

— Аравадан тушинг! Тушинг аравадан, — деб бақирешарди. Арава эса улардан узоқлашиб борарди. Боксэрнинг Кловэр сўзларини тушунган-тушунмаганлигини билиб бўлмасди. Лекин бир зумда араванинг орқа деразасидан Боксэрнинг юзи йўқолиб, туёқларининг қаттиқ урилганлиги эшитилди. Унинг оёқлари билан тепиниб аравадан чиқишга ва ерга сакрашга ҳаракат қилаётганлигини ҳайвонлар сезишди. Авваллари Боксэр туёқларининг зарби бундай аравани гугурт қутисидай парчалар юборарди. Ҳозир эса қариб, куч-қувватдан кетиб қолганлиги сабабли ҳеч нарса қилолмасди. Бир неча дақиқалардан сўнг туёқларнинг товуши пасайди, сўнгра умуман эшитилмай қолди. Ҳайвонларнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, хафсалалари пир бўлди. Энди аравани тортиб бораётган отларга мурожаат қила бошлашди. Ҳайвонлар уларни тўхтатишга даъват этишарди:

— Ўртоқлар, ўртоқлар, — дея бошлашди улар. — Сизлар ўз биродарингизни ўлимга олиб борманг! Лекин итоатгўй, эгасининг буйруғини бажаришга ўрганиб қолган манқурт отлар қулоқларини диққайтириб, қадамларини тезлаштирдилар. Боксэрнинг юзи деразадан қайтиб кўринмади. Қайсидир ҳайвон араванинг олдига ўтиб темир панжарали дарвозани беркитиш кераклигини айтди. Лекин кеч эди. От арава панжарали дарвозадан ўтиб, қатта йўлга чиқиб олган, тобора кўздан йўқолиб борарди. Шундан сўнг Боксэр “Ҳайвон ферма”сига қайтиб келмади ва унинг тақдири ҳайвонларга номаълумлигича қолаверди.

Уч кун ўтгандан кейин Скуийлэр Вилингдэндаги шифохонада табиблар имкони борича Боксэрни даволагани, лекин ҳеч иложи бўлмаганлиги ва унинг ҳаётдан кўз юмганлиги ҳақида хабар келтирди. Ўзи эса охириги дақиқаларда ёнида бўлганлигини айтди.

— Ҳаётимдаги энг мусибатли воқеа шу бўлди, — деди Скуийлэр кўзёшларини оқизиб. — Мен Боксэрнинг охириги нафасига қадар бирга бўлдим. Сўнгги сўзларини ўз қулоқларим билан эшитдим. Боксэр шамол тегирмонининг ишга тушишини кўролмаганлигидан афсусланди.

Ўртоқлар, Боксэр васиятини сизларга етказишимни илтимос қилди. Унинг васияти шундай бўлди: Олдинга, ўртоқлар! Кўзғолоннинг номи билан қаса-

мёд қилиб олдинга борамиз! Яшасин “Хайвон ферма”си! Наполеон ҳар дом ҳақиқатни ҳимоя қилади. Яшасин ўртоқ Наполеон! Ҳа, ўртоқлар, Боксэрнинг охирги сўзлари шу бўлди.

Скуийлэр сўзини тугатиб, ер остидан ҳайвонларга секин кўз югуртирди. Ҳайвонлардан садо чиқмасди. Унинг ранги ўзгариб, юзларидан қон қочди. Кўзларининг соққаси айлана бошлади. Ҳайвонлар унга шубҳа билан тикилишиб, каллаларини ликиллатишарди. Скуийлэрга ишонмаётганликлари сезилиб турарди. Скуийлэр Боксэрни олиб кетилаётгандаги воқеалардан хабардор эди. Соябон арава ёнига ёзилган “От қассоби” деган сўзларни улар ўқишиб, Боксэрни ўлимга олиб кетишган деб хулосага келишган бўлса керак деб ҳаёлидан ўтказди Скуийлэр.

— Ўртоқлар, шу қадар содда бўлганингизга ишонгим келмайди, — деб дарҳол сўз бошлади Скуийлэр. — Уйлаб кўрмадингизми, ахир, мен қандай қилиб Боксэрни от қассобининг кўлига тутқазаман. Ҳамма учун бирдай куйинадиган раҳбаримиз Наполеонни наҳотки танимай қолган бўлсангиз?! Думини қимирлатиб ғазаб билан туришларини бир кўз олдингизга келтиринг-а! Раҳбаримиз сизнинг ҳаёлингизга келган бузукликка ҳеч қачон йўл қўймайди! Йўқ, ўртоқлар! Соябон арава от қассобидан сотиб олиниб фойдаланиш учун ҳайвон табибига берилган эди. Ёнидаги ёзув эса ўчирилмасдан қолиб кетган. Бу эса сизнинг бошингизни айлантиб, қандайдир шубҳали ҳаёлларни ўйлашингизга сабаб бўлган.

Ҳайвонлар Скуийлэрнинг сўзларидан бир оз енгил тортишди. Айниқса, Боксэрнинг дардини енгиллатиш учун қилинган ҳаракатлар, шахсан, Наполеоннинг унга берган эътибори, сотиб олинган қимматбаҳо малҳамлар ва ниҳоят унинг ўлими ҳақидаги муфассал маълумотни эшитганларида гумонлари буткул тарқалди. Боксэрнинг кўзлари юмилаётган пайтда Наполеондан, ўзининг ўртоқларидан ва ўтган ҳаётдан рози эканлиги ҳақидаги фикрлар ҳайвонларни тинчланттирди.

Наполеон кейинги якшанба кuni катта йигин ўтказди. Боксэрнинг хизматлари ҳақида маъруза қилди. Ҳайвонлар Боксэрнинг жасадини олиб келишни сўрашди. Наполеон бунинг иложи йўқлигини тушунтирди. “Хайвон ферма”сидаги дафна дарахтидан қилинган гулчамбарни Боксэрнинг қабри устига қўйиб келишга рози бўлди. Бир неча кундан кейин эса Боксэрни хотирлаб зиёфат бердилар. Наполеон хотира зиёфатида сўзлаган нутқини Боксэрнинг сеvimли шиори билан тугатди. Боксэрнинг “Мен бугундан кўра эртага яхшироқ ишлайман”, “Ўртоқ Наполеон ҳамиша ҳақ” деган шиорлар энди ҳамма ҳайвонлар шиорига айланиши лозимлигини таъкидлади.

Боксэрни хотирлаш кунда Вилингдэндан келган соябон арава чўчқалар турган уй ёнида тўхтади. Аравакаш тахтдан қилинган саватни кўтариб ичкарига кириб кетди. Уша кuni кечқурун эса чўчқалар яшайдиган уйдаги шовқин-сурон узоқ давом этди. Ҳайвонларнинг асабини қақшатадиган кўшиқлар айтилди. Чўчқаларнинг жанжаллашгани ва соат ўн бирлар атрофида ойнанинг синган товуши эшитилди. Эртага чошгоҳга қадар ферма уйининг олдида ҳеч бир чўчқа кўринмади. Кечга бориб, чўчқаларнинг вискига пул ажратганлари ҳақидаги хабар “Хайвон ферма”си буйлаб тарқалди.

Х б о б

Орадан кўп йиллар ўтиб кетди. Йил фасллари ҳам бир неча бор ўзгарди. Ҳайвонларнинг ҳам ёшлари ўтиб, қарий бошладилар. Умрлари оқар сувдай тез ўтиб кетди. Кловэр, Бенямин, Мусо ҳамда чўчқалардан бошқа кўзғолондан кейинги кунларни эслай олмайдиган янги авлод вакиллари вояга етди.

Мюриел, Блубел, Жеси ва Пинчэр дунёдан ўтган эдилар. Мамлакатнинг бир чеккасидаги ичувчиларни даволовчи шифохонада Жоунзнинг ҳам жони узилди. Ҳайвонлар Сноуболни унутган эдилар. Боксэр ҳам ёдларидан кўтарилди. Кловэрнинг ёши ҳам бир жойга бориб, бесўнақай бўлиб семириб кетди. Қийинчилик билан ўрнидан кўзгаларди. Кўзлари ҳам хиралашиб, тиним-

сиз ёш оқадиган бўлиб қолди. Нафақага чиққанига ҳам икки йил бўлганди. Аслида, нафақа ёшига камдан-кам ҳайвонлар етиб борарди. Ферманинг бир бурчагида нафақахўр ҳайвонларга ажратилиши керак бўлган яйлов ҳақидаги гаплар ҳам эскирганди. Наполеоннинг ҳам бир оёғини гўр тортиб, озиб қуруқ чўп бўлиб қолган эди. Вазни 150 килограммдан ошмасди. Скуийлэрнинг эса семизлигидан кўзлари юмилиб кетган эди. Қари Бенамингина олдингидай ўзгармай юрарди. Лекин тумшўғининг тепасига тушиб турган сочлари оч кулранг тусга кирган эди. Боксэрнинг ўлими жуда қаттиқ таъсир қилиб, хафакон касалига мубтало бўлганди.

Фермадаги ҳайвонлар сон жиҳатидан кўпайган бўлишига қарамасдан уни кўзғолондан кейинги дастлабки даврлардагидек кўпайишга тенглаштириб бўлмасди. Кўп болали ҳайвон оналарга бериладиган имтиёзлар ҳақида ҳам камдан-кам эсланарди. Кўзғолоннинг дастлабки кунларидан беҳабар бўлган кўплаб ҳайвонлар сотиб олинганди. Фермада Кловэрдан бошқа яна уч от бўлиб, улар жон-жаҳдлари билан ишлашарди. Отлар алифбодаги “б” ҳарфидан кейинги ҳарфларни ўрганолмагандилар. Шунинг учун ҳам ҳайвонизм асослари ҳақида айтилган фикрларни сўзсиз қабул қилишаверарди. Кловэрда сақланиб қолган ўз-ўзини ва бошқаларни ҳурмат қилиш, биродарлик туйғулари бошқа отларда кўринмасди.

Фермада ташкилий ишлар яхши йўлга қўйилган эди. Пилкингтэндан янги ерлар сотиб олиниб, ферма кенгайтирилган эди. Шамол тегирмонининг қурилиши тугатилган, шунингдек фермада ҳосилни навларга ажратиб берадиган машина ҳам ишларди. Пичанхона ва турли-туман қўшимча бинолар қурилган эди. Адвокат Вимпэр ўзига янги арава сотиб олди. Шамол тегирмони ҳанузгача электр қуввати олиш учун мослаштирилмаган, лекин маккажўхори дони тортилиб катта фойда олинаётган эди. Ҳайвонлар иккинчи шамол тегирмони қурилиши билан ҳам банд эдилар. Янги қурилаётган тегирмоннинг динамолар ёрдамида ишлашини фахрланиб гапиришарди. Бир вақтлар Сноуболнинг ҳайвонларга берган ваъдалар, яъни улар ётадиган супаларга иссиқ ва совуқ сувлар олиб бориш, уч кунлик иш ҳафтасига ўтиш кабилар энди эсдан чиққанди. Ҳайвонларнинг ҳашамли яшашларининг ҳайвонизм асосларига ёт эканлигини Наполеон исботлаб берган эди. “Баркамоллик, — дерди Наполеон, — қаттиқ меҳнат қилишда ва камтарона яшашдадир. Пулни метёрида топиш ва уни сарфлаш, содда яшашга интилиш, маънавий етукликнинг белгисидир”.

“Ҳайвон ферма”си бирмунча бойиган эди. Чўчқалар ва итлар тўқ яшардилар. Лекин бошқа ҳайвонлар ҳали қашшоқ эдилар. Балки чўчқа ва итлар ҳаддан ташқари кўпайишиб кетганлиги учун шундай бўлгандир. Ҳайвонлар, чўчқалар, итлар тинмай ишлашарди. Чўчқалар ва итлар ўзлари учунгина ишлашарди. Шунда ҳам жисмоний меҳнат билан шуғулланишни исташмасди, қора ишдан қочишарди. Скуийлэр эса раҳбарлик ва ташкилотчиликнинг машаққатлари ҳақида гапиришдан толмасди:

— Чўчқалар бажараётган ишлар бошқа ҳайвонларнинг оёқларидан келмайди. Маълумотлари етарли эмас. Кўпчилик ҳайвонлар ўқиш ва ёзишни билмайдилар. Чўчқалар папка, реферат, қарор, эълон, мажлис баёни деб аталадиган, ҳайвонларнинг тушунишлари қийин бўлган ишлар билан шуғулланишади. Булар жуда катта меҳнатни талаб қилади.

Аслида фақат тутантириқ қилиш учунгина ярайдиган қоғозларнинг фермани ривожлантиришдаги аҳамияти ҳақида Скуийлэр жўшиб гапирарди. Чўчқаларнинг меҳнати қорин тўйдирмас, аммо уларнинг иштаҳалари карнай эди.

Бошқа ҳайвонларнинг турмуш тарзи ҳам деярли ўзгармаганди. Ҳанузгача қоринлари овқатга ёлчимасди. Сомон тўшалган супаларда ухлашарди. Илгаригидек ҳовузлардан сув ичишарди. Далаларда қулдек ишлашарди. Қишда совуқдан, ёзда пашшалардан азоб чекишарди. Баъзи вақтларда ёши ўтиб қолган ҳайвонлар ўтмишни эслашга ҳаракат қилардилар. Жоунзнинг қувилишидан олдинги ва кўзғолондан кейинги дастлабки даврлардаги яшаш шароитларини муҳокама қилишарди. Лекин у вақтларда жуда ёш бўлганликлари учун кўп нарсаларни хотираларида сақлаб қололмаган эдилар. Уларни ҳозирги ҳаётлари билан солиштиролмасдилар. Скуийлэрнинг рақамларигагина ишонишга мажбур бўлардилар. Ҳисоб-китобларда эса фермадаги ҳамма соҳалар бўйича

ўсиш ҳақида маълумот бериларди. Бу жумбоқлар устида астойдил бош қотиришга хайвонларнинг вақти етишмасди. Фақат қариб қолган Бенямингина узоқ умри давомида кўрган-билганларини эсга тушира оларди. Хайвонлар ҳеч ҳақон тўкин-сочин яшаган эмас ва яшамайди деб ўйларди у. Назарида, очлик ва касаллик, машаққат ва меҳнат, алам ва кулфат ҳаётнинг ўзгартириб бўлмайдиган темир қонунлари эди.

Шундай бўлса-да, хайвонлар умид билан яшардилар. “Хайвон ферма”сининг аъзоси бўлишнинг ўзи уларда битмас-туганмас фахр ҳиссини уйғотарди. Ахир, Англияда, ҳаттоки ер юзида хайвонлар бошқараётган ферма ягона эди-да. Бундай мағрурлик фермага янги сотиб олинган хайвонлар кўнглини ҳам қамраб олган эди. Мушак отиб салют берилганда, ферма устида баланд кўтарилган яшил байроқнинг хилпирашларини кўрганларида диллари яйраб, қувончга тўларди. Бундай пайтларда айниқса қаҳрамонликлар ҳақида гапиришни ёқтиришарди. Фермадан Жоунзнинг қувилиши, Қонуннинг етти моддасини деворга ёзилиши, одам босқинчиларининг аёвсиз жанглarda мағлуб этилиши ҳақида гапирардилар. Қари Майор ваъда қилган Хайвон Республикасининг барпо бўлиши, Англия ям-яшил яйловларининг келажақда инсон оёғи билан топталмайдиган кунлари келиши ҳақида ҳикоялар тўқишарди. Баъзида “Англия хайвонлари” мадҳиясини пинҳона айтишарди. Фермадаги ҳар бир хайвон бунинг учун жазоланишини яхши биларди. Шу сабабдан ҳам очиқ-ойдин куйлашдан қўрқишарди. Улар, ниҳоят, ҳеч қайси орзулари амалга ошмаганлигини, аҳволлари бошқа фермадаги хайвонларникидан фарқ қилмаслигини, оч ва қашшоқликлари мустабид тузумнинг натижаси эканлигини англаб етдилар. Меҳнат қилиш ўзларини қониқтирадиган ягона манба бўлганлигини ҳис этиб турардилар. Лекин ҳеч бир хайвон билан ҳар қунга бошқа хайвонлардан ажралиб қолмади, бири иккинчисини хўжайин деб атамади. “Хайвон ферма”сида ҳамма хайвонлар тенг ҳуқуқли эдилар.

Ёзнинг дастлабки кунларидан бирида Скуийлэр кўйларни эргаштириб ферманинг қайинлар экилган қаровсиз майдонига олиб кетди. Кўйлар Скуийлэрнинг назорати остида кун бўйи барглари едилар. Шом тушгандан кейин Скуийлэрнинг ўзи фермага қайтди. Тунлар илиқ бўлганлиги учун кўйларнинг далада қолишига руҳсат берди. Кўйлар бир ҳафта далада қолиб кетдилар. Ҳеч бир хайвон уларни кўрмади. Скуийлэр эса улар билан ҳар қунга бирга эди. “Кўйларга янги ашула ўргатяпман, бунинг учун бошқа хайвонлардан уларни ажратилиши керак”, — дерди Скуийлэр.

Кўйлар яйловдан фермага қайтиб келганларидан кейин эса гаройиб ҳодиса рўй берди. Бу вақтда хайвонлар ишларидан қайтиб келиб, похол солинган супаларда дам олишаётган эди. Бирдан отнинг гайри-табиий кишнагани эшитилди. Хайвонлар саросимага тушиб қолдилар. Бу Кловэрнинг товуши эди. Унинг кишнаши яна қайтарилди. Ҳамма хайвонлар ферма ҳовлисига чошиб чиқдилар. Уларнинг кўзлари Кловэрни даҳшатга солган манзарага тушди.

Бир чўчка орқа оёқлари билан одамга ўхшаб юрарди. Бу Скуийлэр эди. Оғирлигини икки оёғи билан кўтариб юришга қийналаётганлиги учун айиққа ўхшаб талпанглаб қадам ташларди. Бир оздан кейин ферма биносидан икки оёқлаб чиқаётган чўчкаларнинг қатори кўринди. Бир-икки ёш чўчкалардан ташқари ҳаммалари аранг юришарди. Кўтариб олган олдинги оёқларига ҳасса керак эди. Лекин улар тўғри қадам ташлашга тиришганларича ҳовли атрофини айланишарди. Ниҳоят, итларнинг вовуллаши, қора бабақ хўрознинг баланд қичқириви остида Наполеон бошини тик ушлаб, улугворлик билан ферма биносидан икки оёқлаб чиқди. Унинг атрофини итлар ўраб олган эди. Олдинги туёқларидан бирида қамчи бор эди.

Ферма ҳовлисига даҳшатли жимлик чўкди. Кўрқиб кетган хайвонлар бир-бирларининг пинжига суқилишди. Титраганларича ҳовли бўйлаб марш қилаётган чўчкаларни кўрқа-писа кузатардилар. Уларнинг назарида хайвонот дунёси ўзгараётганга ўхшарди. Бир оз вақт ўтгандан кейин кўрқувлари чекинди. Ўтироз билдирмаслик кўп йиллар давомида уларнинг одатларига айланаиб қолганлигига қарамасдан, ҳатто итларнинг даҳшат солиб туришларига ҳам қарамай шикоятга эндигина оғиз жуфтланганларида кўйлар маърашиб қолди: “Тўрт оёқ яхшидир, икки оёқ эса ундан ҳам яхшидир”.

Кўйларнинг маърашлари тугагунча анча вақт ўтган эди. Чўчқалар ферма ҳовлисида кўринмасди. Улар бинолар ичига кириб кетиб бўлишганди.

Бенямин қулоқлари остига урилган иссиқ нафасни сезиб орқасига ўгирилди. Ёнида Кловэр турарди. Кловэр кўзларининг нури кетиб, нарсаларни ғира-шира кўрадиган бўлиб қолганди. Лом-мим демасдан Беняминнинг бошидаги сочидан тишлади ва унга озор бермай молхона томон бошлади. Улар қора девордаги оппоқ ҳарфлар билан ёзилган ёзувларга тикилишди.

— Кўзим хиралашгани туфайли, — деди Кловэр, — ўзим ёзган ёзувларни ҳам ўқишга қийналяпман. Бенямин, ўқиб кўринг-чи, Қонуннинг еттинчи моддасига ҳам ўзгартириш киритилганга ўхшайди.

Бенямин авваллари бирор марта ҳам ўқиб кўрмаган ёзувларни ҳижжалаб ўқий бошлади: “ҲАММА ҲАЙВОНЛАР ТЕНГ. ЛЕКИН БИР ҲАЙВОН БОШҚА ҲАЙВОНЛАРДАН УСТУН”. Деворда Қонуннинг битта моддасидан бошқа ёзув йўқ эди.

Кейинги кунларда эса фермани назорат қилиб юрган чўчқаларнинг туёқлариди қамчи ушлаб, икки оёқлаб юришлари ҳайвонларни ажаблантирмади. Чўчқаларнинг радио сотиб олишини, ферма биносига телефон туширишларини, рўзномаларга обуна бўлишларини одатдаги ҳол деб қабул қилишди. Кечки овқатдан кейин Наполеоннинг оғзига трубка солиб, ферма боғининг айланишлари ҳам ғайритабиий ҳол эмасди. Мистер Жоунзнинг кийим шкафидаги қора чармдан тикилган энгил кузги кийимини Наполеоннинг устиди кўрганларида ҳам, Наполеон энг яхши кўрган аёл чўчқанинг эса миссис Жоунзнинг бозор кунлари киядиган, ипакли матодан тикилган кўйлагини кийганида ҳам ҳайратланишмади.

Бир ҳафта ўтгандан кейин чошгоҳ билан шом оралиғида “Ҳайвон ферма”сига бир неча арава кириб келди. Араваларда кўшни фермалардаги депутат-деҳқонларнинг ўзоро текшириш бригадаси келган эди. Уларни “Ҳайвон ферма”си бўйлаб экскурсия қилдиришди. Депутат-деҳқонлар шамол тегирмонининг гуруллаб ишлашидан жуда завқландилар. Ҳайвонларнинг далаларда тер тўкиб, астойдил меҳнат қилаётганликларини кўрдилар. Ҳайвонларнинг чўчқаларданми ёки одамларданми, ишқилиб қайси бирларидан ҳайиқиб бошларини ҳам кўтармай ишлаётганликларини кўрдилар.

Кечга бориб чўчқалар яшаётган ферма уйдан шовқин-сурон ва кулги овозлари эшитилди. Улар ашула айтишарди. Бирдан ҳайвон товушлари ва одам сўзларини қориштириб гапиришаётганликларини ҳайвонлар эшитишди. Улар ҳайвонлар ва одамларнинг бир бинода бир уйда тўпланишиб хурсандчилик қилишаётганликларини биринчи маротаба кўриб туришлари эди. Ичкарида қандай воқеалар бўлаётганлигига ақллари етмасди. Ферма ҳовлисини ўлик чиққан уйдаги каби жимлик қолаб олган эди.

Ҳайвонлар чўчқалар яшаётган уйнинг олдида тўхташди. Эшикни очиб ичкарига киришга ботинолмадилар. Кловэр эшикни оёғи билан итарди ва уларни ичкарига бошлади. Ҳайвонлар товуш чиқармаслик учун оёқларининг учиди юриб меҳмонхона деразаси ёнида тўхташди. Новчароқлари эса дераза ойнасидан қизиқиб қарай бошладилар. Меҳмонхона ичидаги узун стол атрофида олти одам-деҳқон ва олти хурматли чўчқалар ўтиришарди. Наполеон столнинг тўрида эди. Чўчқалар столларда қийналмасдан ўтирадилар. Ҳайвонлар ва одамлар айтиладиган қадаҳ сўзларини эшитиш учун карта уйинини тўхтатган эдилар. Катта кружка давра бўйлаб айланарди. Ҳайвонлар ва одамлар олдидаги стаканларни пиво билан тез-тез тўлдириб туришарди. Улар ҳайвонларнинг деразадан қараб турганлигига эътибор бермадилар.

Фоксвуд фермасининг раҳбари Пилкингтэн қадаҳ сўзини айтиш учун ўрнидан туриб, стаканни қўлида ушлаб турарди:

— Ҳайвонлар ва инсонларнинг бир-бирларини тушунишлари мураккаб бўлган даврлар орқада қолди, — деб сўз бошлади Пилкингтэн, — бугун бир стол атрофида ўтиришимизни, ўйлайманки, ҳамма мамнуният билан табриклайди. Ўтирганларнинг биронтаси бир-бирига душманлик қилиш ҳақида ўйлаган эмас. Фақат ҳайвонларгина кўшнилари бўлган одамларга бир оз ишончсизлик билдиришди. Тўғри, бахтсиз воқеалар, нотўғри фикрлар бўлиб ўтди. Ҳақиқатан ҳам, чўчқалар томонидан бошқариладиган ферманинг вужудга ке-

лиши одатдаги воқеалардан эмас эди. Бу эса кўшниларида ёмон таассурот пайдо бўлишига оз бўлса-да таъсир кўрсатди. Ҳозир уларнинг ҳаммаси унутилди. Одамларнинг “Ҳайвон ферма”сида бўлиб ўтган воқеаларни аниқ билмасдан туриб турли миш-мишлар тарқатишганидан кўз юмиб бўлмайди. Бундай сафсаталарнинг тарқатилиши одамларни ҳам, инсонларни ҳам бир оз чалғитди. Бугун эса ҳайвонларнинг дўсти бўлган одамлар “Ҳайвон ферма”сидаги тартиб-интизомни, яшаш шароитларини ўз кўзлари билан кўрдилар. Ишлаб чиқаришга энг илғор усуллар тадбиқ этилмаган бўлса-да, ҳар бир фермага омалаштирилиши лозим бўлган намунали тартиб ва интизомга тан бердилар. Айниқса “Ҳайвон ферма”сидаги паст табақа ҳайвонларнинг кўп меҳнат қилиб, оз иш ҳақи олишлари биз учун янгилик бўлди. Одам-деҳқонлар ўз фермаларига тадбиқ этишлари мумкин бўлган яна кўп ишларнинг гувоҳи бўлдилар. Уртоқлар, бугундан бошлаб ҳайвон фермаси кўшни фермалар билан дўстлик муносабатларини ўрнатди. Буни табриклаш керак. Чўчқалар ва инсонларнинг қизиқишлари, мақсадлари ва манфаатлари орасида ҳеч қачон келишмовчилик бўлган эмас. Уларнинг интилишлари ва курашлари фермани бошқаришдаги машаққат ва қийинчиликлари бир хил. Ахир ҳамма фермаларда ҳам меҳнат қилиш муаммолари бир хил ечилади. Тўғри эмасми, ўртоқлар?!

Пилкингтэн муҳим бир фикрни айтмоқчи бўлгандай ер остидан ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Ичкилик ва хурсандчилик натижасида, бу фикр-ни айтиш учун қулай вазият етилганлигини ҳис этди. Қават-қават бўлиб осилиб кетган, уйнинг димиққан ҳавосидан бинафша тусга кирган бақбақасини айёрлик билан силаб: “Агар сизларда пастроқ ҳайвонлар бўлса, — деди у, — бизда пастроқ синфлар бор”. Узун стол атрофида ўтирганлар кулишди. Мистер Пилкингтэн “Ҳайвон ферма”сида иш соатларининг узайтирилганлиги ва кам иш ҳақ берилаётганлиги ҳамда моддий раббатланишларнинг йўқлиги билан чўчқаларни табриклади.

Сўнгра ҳайвонлар ва инсонлар стаканлардаги ичимликларни кўзлари билан кузатди, уларнинг тўлалигига ишонч ҳосил қилгач: “Жаноблар, — деди Пилкингтэн, — “Ҳайвон ферма”сининг гуллаб яшнаши учун стаканларимизни кўтарайлик.

Стол атрофида ўтирганлар “Ҳайвон ферма”сини ва унинг ташаббусларини шарафлаб оёққа турдилар. Наполеон жуда хурсанд эди. Ўрнидан туриб столнинг қарши томонида ўтирган Пилкингтэннинг олдида борди, қўлидаги стаканини унинг стакани билан чўқиштирди. Икки оёқлаб турган Наполеон сўз айтмоқчи эканлигини билдирди.

Унинг сўзлари ҳар доимгидай қисқа ва аниқ эди. “Бир-биримизни тушуна бошлаганимиздан жуда хурсандман, — деб сўз бошлади. — Ҳоявий душманларимиз томонидан тарқатилган игволар ҳақиқатан ҳам орамизга бир оз совуқчилик солди. Улар бузғунчилик мақсадида инқилобий ғояларни оммага бузиб етказмоқни ният қилгандилар. Кўшни фермалардаги ҳайвонлар орасида кўзғолон ҳақидаги ҳақиқатдан йироқ бўлган нотўғри тушунчаларни уйғотмоқчи эдилар. Бизнинг асл мақсадимиз атрофимиздаги фермалар билан кўшничилик муносабатларини ўрнатиш ва тинчликни сақлашдир. Мен “Ҳайвон ферма”сининг шон-шухратини сақлаш учун ҳамиша курашиб келдим. Бу ишга бор умримни бағишладим. Менинг номимдаги мулкка эгалик гувоҳномаси ҳамма чўчқаларга тегишлидир, яъни мулк ҳамма чўчқаларникидир.

Шубҳага ўрин йўқ. Бир-биримизга бўлган ишонч ҳамиша барқарор бўлсин!”

Кейинги пайтларда ферма ҳаётига жуда кўп ўзгартиришлар киритилган эди. Ҳайвонларнинг ўзаро “ўртоқ” деб мурожаат қилишлари йўқотилди. Ҳар якшанба куни эрталаб ёғочга миҳланган чўчқанинг бош суяги олдидаги тантаналар ҳам ўтказилмайдиган бўлди. Бош суягини эса қайтадан дафн этишди. Балки хурматли инсон меҳмонлар ферма биноси устида ҳилпираб турган яшил байроқдаги шох ва туёқ суратларининг ҳам йўқлигини сезишган бўлсалар, ажаб эмас.

Мистер Пилкингтэн ўзининг қадаҳ сўзида ферманинг номини “Ҳайвон ферма”си деган ном билан атади. Мистер Пилкингтэн Наполеон меҳмондорчилигида биринчи мартаба бўлаётганлиги учун ферма номининг ўзгарганлигини билмасди. “Ҳайвон ферма”си ўзининг ҳақиқий номи “Манэр ферма”си номи билан юритилаётган эди.

“Жаноблар, — деб қадаҳ сўзини тугата бошлади Наполеон. — Стаканларингизни пивога тўлдиринг! Менинг мақсадларим амалга ошсин! “Манэр ферма” сининг бойлигига бойлик қўшилсин!”

Ўтирган ҳамма ҳайвонлар ва инсонлар яқдиллик билан Наполеоннинг сўзларига қўшилдилар ва стаканларини бўшатдилар.

Ташқаридан, меҳмонхона деразасидан қараб турган ҳайвонларнинг назарида эса ғайритабиий воқеалар рўй бераётган эди. Чўчқаларнинг юзларидаги ўзгаришлар Кловэрнинг диққатини тортди. Хиралашиб қолган кўзлари билан чўчқаларнинг юзларига бир-бир қараб чиқди. Чўчқаларнинг томоқлари тагидаги бақбақалари осилиб кетган эди. Уларнинг баъзиларида уч қатор, баъзиларида тўрт қатор эди. Кловэр ҳайвонлар ҳаётида қандай ўзгариш рўй берган экан-а? деб таажжубланарди.

Узун стол атрофида ўтирган ҳайвонлар ва инсонлар узилиб қолган карта ўйинини давом эттира бошладилар. Деразадан мўралаб турган ҳайвонлар ташқарига, ферма ҳовлисига чиқдилар.

Йигирма метрлар чамаси масофага етиб бормасданоқ таққа тўхтадилар. Ферма уйдан жанжаллашиб, бир-бирини ҳақорат қилаётган сўзлар эшитилаётган эди. Ҳайвонлар орқаларига қайтишиб, яна меҳмонхона деразасидан ичкарига қарашди. Чўчқалар ва одамлар жанжаллашаётган эдилар. Столни муштлири билан уриб, бир-бирларига бақришарди. Бир-бирларига шубҳа билдириб, бир-бирларини инкор қилишарди. Наполеон ва мистер Пилкингтэн карта ўйинидаги туз қаргани талашаётган эди.

Ўн иккита овоз бараварига ғазаб билан бақирарди. Ҳаммалари бир хил эди. Чўчқаларнинг юзидаги ифода билан одамларнинг юзидаги ифодани фарқлаб бўлмасди. Меҳмонхона деразасидан қараб турган ҳайвонлар чўчқаларга, чўчқалардан одамларга, одамлардан чўчқаларга, яна чўчқалардан одамларга тикилишарди. Уларни бир-бирларидан ажратиб олиш мумкин эмас эди.

ОРУЭЛЛИНИНГ СИЁСИЙ ЭРТАГИ

Жорж Оруэлл 1903 йилда Ҳиндистонда камбағаллашган инглиз-ҳинд амалдорининг аристократик оиласида таваллуд топган. Уни хусусий инглиз мактабига ўқишга беришади. Мактаб йилларининг даҳшатлари “Қувончлар шундай эди” бадиасида ўз ифодасини топган. Конкурсада ғолиб чиққанлиги учун Итон университетига қабул қилинди. Лекин университетда ўқишни хоҳламай, Бирмага кетади ва у ерда беш йил яшайди, миришаблик қилади. Ўша ерда ўзининг илк романи “Бирма кунлари”ни ёзади. Бу асарида ўзи кўрган империализм кўринишларига нафратини ифодалайди. Оруэлл миришабликдан бўшаб, Париж ва Лондонда яшайди, арзон рестороанларнинг ошхоналарида ишлаб топилган тасодикий даромадлар билан кун кечиради. Бу таассуротлар биринчи салмоқли асари — автобиографик диологияси “Париж ва Лондондаги ит турмуши”, “Уайгенга йўл”да ўз аксини топган. Шундан кейин Оруэлл журналист ва ёзувчи сифатида фаолият кўрсатади. У ҳаммиса

инсон ҳуқуқларини паймол этувчи сиёсий ўйинларга нафрат билан қарайди.

Оруэлл қисматида янги тарихнинг энг мураккаб воқеаларидан бири — Испаниядаги фуқаролар уруши ҳал қилувчи аҳамият касб этди. У сўл газета муҳбири сифатида Испанияга боради. Ўша вақтларда у сўл сиёсатдонлар ва халқ бир мақсад йўлида кураш олиб боради деб ишонарди. Каталонияда яшаб турганида ўз фикрининг хатолигини, халққа биринчи навбатда ер ва эрк кераклигини тушуниб етди. Энг даҳшатлиси, бу вазиятни ёзиш, оммага ошкор этишнинг тақиқланганини англаш эди. Оруэлл раҳнаомлари Испан компартиясига оппозицияда бўлган ва сталинча террорни кескин қоралаган антифашистик армия сафига кириди.

Асрнинг асосий воқеалари — иқтисодий турғунлик, фашизм, жаҳон уруши, тоталитар террор унинг шахсий ҳаётига бевосита алақадор воқеалар бўлди. Томоғидан оғир яраланган (у қарийб бир йил мобайнида овози чиқ-

маган) Оруэлл бундан кейин жанг майдонларида қатнашмаган. Дўстлари ва хотини қамқондан озод қилган Оруэлл шундан кейинги бутун ҳаёти давомида фашизм ва сталинизм қурбонларига ҳамдардлик туйғулари билан яшади.

1936 йилда дўсти Кестлерга ёзган хатида: “Испанияда тарих тўхтаб қолган. 1936 йилдан эътиборан ёзганларимнинг деярли ҳар бир сатри билвосита ва бевосита тоталитаризмга қарши ва демократик социализмни қўллаб-қувватлаш руҳида ёзилган”, деган эди. Бу ҳолат унинг ички эҳтиёжга айланади. Оруэллнинг Испания, Италия, Германия, Россиядаги зўравонликларга нафрати, демократия билан тоталитаризм ўртасидаги ихтилофнинг тобора реаллашиб келаётгани гоят маҳорат билан ёзилган кўплаб эсселарида ҳаққоний очиб берилган. Бу асарларга ё буткул эътибор берилмади ёхуд улар сўлчилар ва ўнгчиларнинг бараварига ҳужумига учради.

Испания Оруэллнинг социалист сифатидаги сиёсий позициясини кескин ўзгартиришга мажбур этди. Бу мамлакатдан қайтгач, унинг эътиқоди янги синновдан ўтди. 1939 йил охирида борарди. Европада инсоният тарихида мисли кўрилмаган уруш ҳаракатлари бошланганди. Молотов ва Риббентроп Москвада имзо чекишган шартнома “совет эксперименти” кўплаб тарафдорларини довдиратиб қўйди. Инглиз зиёлилари саросимага тушиб қолишди. Жаҳон мантиқли ва қатъий туюлган бундай схема асосида яшашни истамасди. Бу схема кутилмаганда чок-чокидан сўкилиб кетди, зориқиб қутилган тараққиёт ўрнига мисли кўрилмаган ваҳшийлик авж олди, ақл тантанаси ўрнига диктаторлар голиб кела бошлади.

Инсоният янги даврга қадам қўйгани, тоталитаризм реал ҳақиқатга айланаётгани аён бўлиб қолди. Оруэлл ана шу янги ижтимоий вазиятни биринчилардан бўлиб тасвирлашга уринди. Оруэллнинг тоталитар террор моҳиятини англашида Россия тарихидаги фожиа ва ҳалокатлар муҳим ўрин тутди. Ута хаста Оруэлл 1943 йилда ўткир сатирик асари “Ҳайвон ферма”сини яратади. Асарнинг иккинчи нашрига ёзилган сўз бошида: “Сталинизм ҳақидаги афсонанинг емирилиши социалистик ҳаракатнинг юзага келиши учун зарур” деган сўзларни ўқиш мумкин. У социализмни утопия сифатида қабул этса-да, социалистик тартиб ва бюрократияни ҳазм қилолмади. Маъмурий социализм — бу муқаррар равишда социализмнинг тоталитар варианты деб билди. Оруэлл учун доимо икки

социализм мавжуд эди. Бири инқилобий Барселонада кўрган социализм. Бу социализм илк фазосининг жонли образидир”. Бошқаси эса, Сталин ўрнатган социализм. Шу боисдан “Ҳайвон ферма”си асаридagi Наполеон образига Сталиннинг кўпгина хусусиятлари атайин киритилган.

“Ҳайвон ферма”си асари Россиядаги инқилобнинг тантанаси, хоинликлари ва инқирози тўғрисидаги ажойиб сиёсий эртак. Фермер Жоунзнинг ўтакетган зулми туфайли ҳайвонлар ниҳоятда оғир кун кечирадилар. Ҳайвонлар кўзғолон кўтаришиб, Жоунзни фермадан ҳайдаб юборишади, ўзлари фермада тартиб ўрнатмоқчи бўлишади. Кўзғолонга раҳбарликни энг ақлли ҳайвонлар ҳисобланган чўчқалар ўз бўйниларига олишади. “Кўрғон” (Жоунз фермасининг номи) янгича “Молхона” деб аталади. Биринчи ва иккинчи даражали “Ҳайвон-қаҳрамон” орденлари таъсис этилади. Ҳар бир мажлисда айтиладиган ҳайвонлар мадҳияси “Англия ҳайвонлари” қабул қилинади. “Маориф ва ҳар хил ташкилий ишларни ақлий қобилиятлари ҳар жиҳатдан бирдек эътироф этилган чўчқалар ўз зиммаларига оладилар”.

Эртакда турли қиёфа — образлар яратилган: ёш чўчқалар Наполеон ва Сноубол — инқилоб доҳийлари. Наполеон — ваҳший табиатли, Сноубол ажойиб нотиклиги, тадбиркорлиги билан ажралиб туради. (Кейинчалик Наполеон барча хато ва камчиликларни унга ағдариб, Сноуболни ҳайдаб юборди. Жажжи семиз чўчқача Визгун образи гоят қизиқарли. У оқни қорага, ёки аксинча, қорани оққа айлантириш хусусиятига эга. Икки уловбоп от Кловэр ва Боксэр чексиз садоқати билан ажралиб туради. Бу образлар шуниси билан қизиқки, улар чўчқаларни ўзларига доимий доҳий деб билиб, айтганларини сўзсиз бажарадилар. Боксэрнинг севимли сўзи: “Наполеон доимо ҳақ”, шиори эса “Мен бундан кўпроқ меҳнат қиламан”. Ҳайвонлар орасида эшак Бениямин бўлиб, умрида бирор марта қулмаган. Кўзғолондан кейин ҳаёт ўз йўлига тушиб кетди, адолат тантана қилди. Барча ҳайвонлар, гарчи эртадан кечгача тиним билмай меҳнат қилишса-да, ўзларини бахтиёр санашади. Инсон фермадан қувиб чиқарилади, хўжайинни эслатадиган барча нарсалар яксон қилинади.

Лекин тез орада қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсунishi бошланди. Юқори мансабларни айёрроқ ва худбинроқ чўчқалар эгаллашиб, итоаткорроқ ва

гайратли бўлмаган чўчқалар устидан ҳукмронлик қила бошлашади. Инқилоб арафасида эълон қилинган барча ҳайвонларнинг тенглиги ва мустақиллиги тўғрисидаги юксак идеаллар аста-секин улоқтириб ташланди. Бутун ҳокимиятни тажовузкор, фитначи Наполеон ўз қўлига олади. Унинг зулми, тажовузкорлиги туфайли ҳайвонларнинг асосий кўпчилиги фермер Жоунз пайтидагидек бахтсизликда кун кечира бошлайдилар. Энди фермадаги ҳаёт тарзи бошқача йўлдан кетади. Боксэр барча хатоликлар ва камчиликларда айбдор деб топилади, фавқулодда оғир меҳнатдан ўлади. “Ҳайвон ферма”сида чўчқа ва итлардан ташқари барча ҳайвонлар оч-наҳор ҳаёт кечиришади, сомон устида ухлашади, қўлмакдан сув ичишади, эртаю кеч далада меҳнат қилишади, қишда совуқдан, ёзда иссиқдан азоб чекишади. Визгун ўз ҳисоботлари ва маълумотномаларида эса фермадаги ҳаёт кун сайин яхшиланиб бораётганлиги айтилади. Ҳайвонлар ўз ҳаётлари бошқа ҳайвонларникидан яхшилиги, улар Англияда ягона бўлган, барча тенг, эркин, ўз манфаати йўлида меҳнат қилаётганликларидан фахрланишади. Лекин чўчқалар қабул этилган қоидаларни бузишади. Наполеон ва унинг яқинлари эса Жоунз уйини эгаллаб ўрин-қўрпаларда ухлашади, одамлар билан савдо алоқалари олиб боришади. Ниҳоят, бошқа ҳайвонларнинг ишонувчанлигидан фойдаланган чўчқалар қонун-қоидаларни ўзлари истаганларидек ўзгартиришади. “Тўрт оёқ яхши, икки оёқ ундан аълороқ” сингари янги шиорлар пайдо бўлади. Бу шиор Наполеоннинг одам каби икки оёқда туришига олиб келади, фермадаги барча ҳайвонлар бутун умрлари мобайнида курашган нарса барбод бўлади. Ниҳоят “Ҳайвон ферма” аввалгидек “Кўрғон” деб атала бошлайди. Наполеон илгариги ҳўжайинга айланади. Шундай экан, инқилоб нима учун рўй берди, шунча ҳайвон нега ўлди деган савол туғилади. Бир неча шахснинг манфаати деб хоҳлаган нарса шунчалик осонлик билан ўзгартирилаверар экан, бундан не фойда? Шундай қилиб, бу асар агар одамлар давлатнинг ўзбошимчилигига йўл қўяверар эканлар,

ҳаёт ана шу тариқа бачканалашиб ва барбод топиб кетиши ҳеч гап эмаслиги башорат қилинади ва огоҳлантирилади. Оруэлл аини шу асарда тоталитаризмнинг асосий сирини фош этади. У дунё ишларининг икки карра иккидай оддийлигини маҳорат билан тасвирлади. Агар у икки карра икки беш деса, демак, беш бўлади. Бинобарин, $2X2=4$ формуласи аллақачонлардан бери Достоевский, Пруст, Замятин, Оруэллнинг абадий истиорасига айланган.

Тасвирда ўта реалликка интилиш Оруэллнинг ёзувчилик талантини бирмунча чеклаб қўйган. Оруэлл мазкур асариде Россиянинг бепоен ерларида галаба қозонган социализмнинг нурафшон истиқболи ҳақидаги афсонага узилкесил зарба берди. Шунингдек, мавжуд оқимга тескари бориб, “ягона тўғри” дунёқараш тарафдорларининг қақшатқич зарбаларига учраган ижодкорнинг башорати ва мардлигига қойил қоласиз. Аччиқ тажрибадан сабоқ чиқарган ҳолда биз аслида XX аср озодлик тантанасига айланмаганини, аксинча, озодлик гоёси мисли кўрилмаган синовга дучор этилганини шундай бўлиши керакдай кузатиб турдик. Тарихий оптимизм фалсафаси гарчи ўткинчи бўлса-да, гоёят катта қийинчиликларни бошдан кечирди. Лекин ёзувчи 30-йилларда ҳукмрон бўлган ақллар йўналишини энгиб, бу ҳақиқатни топишга муваффақ бўлди, бирданига эмас, балки мураккаб ҳаётий ва ижодий йўлни босиб ўтгандан кейингина шундай хулосага келди. Кўрганимиздек ўз ижодий вазифасини “сиёсатнинг санъатга айланиши”да кўрган Оруэлл ўз даврида ҳаммани қизиқтирган масала асосида кўпчилик эътироф этган машҳур асари “Ҳайвон ферма”сини ярата олди. Бу Ғарбнинг демократик зиёлилари томонидан “Антик давр юксак сиёсати анъаналарининг тирилиши” (К.Крик), Периклнинг “Эркинлик жасорат демакдир” деган шиорининг рўёбга чиқиши сифатида баҳоланди. Оруэлл ҳажвий эртақдан сўнг янада қийинроқ жанр — сиёсий романга қўл уриб, “1984” асариде тоталитаризмнинг бадиий тимсолини гоёят санъаткорона очиб беришга муваффақ бўлди.

*Муҳаббат ШАРАФИДДИНОВА,
филология фанлари номзоди.*

ХОМЕР

Одиссея

Достон

ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

- Т**ун қўйнидан балқиб чиқди гул бармоқли навнихол Эос;
Одиссейнинг азиз ўғли ҳам ўрнидан турди шу маҳал;
У кийинди, елкасига осди дарҳол обдор шамширин,
Кейин оппоқ оёғига боғлаб ажиб кафшларини.
5. Чиқди уйдан — ул мунаввар тангри мисол эди жамоли.
Саройдаги янгроқ сасли жарчиларни чорлаб, майдонга
Узун сочли ахейларни тўпланг, дея амр этди у;
Жар солдилар; кенг майдонга тўпланди халқ; ҳамма йиғилгач,
Қўлга олиб мис найзасин эл олдига чиқди Телемах;
10. Ёлғизмасди у — ортидан чопиб келди икки кўппағи.
Унга чирой берган эди, ҳуснига ҳусн қўшиб Афина;
Буни кўриб, маъракага йиғилганлар ҳайрон қолдилар.
Қариялар йўл очдилар — инди ота мақомига у.
Олижаноб Ёгиптий сўз олди шунда биринчи бўлиб:
15. Қадди дол бу чол умрида чеккан эди кўп мусибатлар;
Унинг ўғли найзабардор Антифонт шоҳ Одиссей билан
Бир вақтлар Трояга чўнг кемада сузиб кетганди;
Аммо уни маҳв этганди теран горда қаҳҳор Полифем:
Ямламасдан ютиб уни, сўнгги марта кечлик қилганди.

Қодир
МИРМУХАМЕДОВ
таржимаси

Буюк Ҳомернинг “Илиада” достони ўзбек тилида дунё юзи-
ни кўрганига ҳам 13 йил бўлибди.

Шундан кейин мен унинг иккинчи йирик асари — “Одис-
сея” достонини (“Илиада”нинг давоми) таржима қилишга
киришдим. Лекин вақт ва шароит тақозоси бу муаззам ишни
ниҳоясига етказишимга имкон бермади. Мен достоннинг
фақат дастлабки 3 та қўшиғини таржима қила олдим, холос.
Ҳурматли Президентимиз Ислам Каримовнинг фармонида кўра,
китобсевар халқимиз кўпдан орзу қилган “Жаҳон адабиёти”
журнали таъсис этилганида, мен ҳам кўп қатори мамнун бўлдим
ва ўзбек журналхонни ҳеч бўлмаса, буюк “Одиссея”нинг бир-
гина қўшиғи билан таништиришни ният қилдим.
Шунга кўра, Сизга “Одиссея”нинг иккинчи қўшиғини ўзбек
тилида тавсия этмоқчиман.

Журналхоннинг воқеа мазмунига кириб бориши осон бўлиши
учун, қуйида биринчи қўшиқнинг қисқача баённи келтираман:
Олимп тоғида маскан қурган маъбуд ва маъбудалар олий тан-
гри Зевс бошчилигида машварат қилмоқдалар. Улар ден-
гизлар илоҳи Посейдон таъқибида бўлган Троя жанги қахра-
мони Одиссейнинг (Одиссей Посейдоннинг бир кўзли дев-
сифат ўғли Полифемнинг кўзини кўр қилиб қўйган эди)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

58

20. Чол уч ўғил билан қолди: бири базм қураб қуёвлар
Даврасида; икки ўғил тўқарди тер ота ерида;
Лек марҳумин унутолмай, ҳамон аза тутарди ота;
Ҳамон ғамгин, маҳзун эди; гап бошлади ҳозир ҳам маҳзун:
“Гапларимга қулоқ беринг, итакалик азиз фуқаро;
25. Шоҳ Одиссей жўнаб кетгач ўшал учқур кемаларида,
Бул майдонга бизлар ҳеч ҳам машваратга тўпланмагандик.
Кимга керак экан мажлис? Бугун бизни чақиртирган ким?
Қирчиллама йигитми у? Ё улугвор комил инсонми?
Эшитдими, юртни босиб келмоқда ёв, деган шум хабар?
30. Ҳамма гапни билиб энди бизни огоҳлантирмоқчими?
Ёки кўзлаб эл нафини, айтмоқчими бирон хуш таклиф?
Омон бўлсин! Билишимча, диёнатли зот бўлса керак;
Шундай эрса, унинг эзгу ниятига етказсин тангри,”
Деди бобо. Хурсанд бўлди Одиссейнинг ўғли бу гапдан
35. Ва аҳд қилди жамоага нутқ айтмоқни ўрнидан туриб;
У олдинга чиқди: дарҳол хушсас жарчи доно мушовир
Певсенеор подшолик таёқчасин тутқазди унга.
Йигит аввал қарияга юзланди: “Эй покдомон бобо,
Билмасанг бил, сизларни бу маъракага чақирган — менман;
40. Не қилайки, мубталоман кўпдан бери теран андуҳга.
Эшитмадим юртимизга ёв бостириб келаётганин;
Бирон сирдан мен сизларни огоҳлантирмоқчи ҳаммасман.
Ё эл нафин кўзлаб, бирон хуш таклиф ҳам айтмоқчимасман.
Тингланг, сўзлай мен бошимга тушган икки бало ҳақида:
45. Бирис шуки, сизларни ўз фарзандидек севган шоҳингиз
Одиссейдан — олий ҳиммат падаримдан жудо бўлдим мен;
Иккинчиси — яқин кунда хонавайрон қилиб уйимни,
Бутун молу давлатимни совурувчи қуюндек бало,
Яъни бунда ҳозир бўлган киборларнинг фарзандларидир;
50. Улар хира пашша бўлиб онамга кун бермаётирлар;
Ундан кўра, тўғри бориб Икарийдан сўрашса эди,
Бобом тинглаб арзларини, гар хоҳласа, муносиб кўрган
Бирон эрга сепи билан узатарди эрка қизини.
Йўқ; бу суллоҳ қуёвлар-чун уйимизга тўпланиб олиб,
55. Кун-уззукун бўрдоқи қўй, семиз буқа ва эчкиларни
Сўйиб, токи ёрилгунча ейиш ҳамда майи ноб ичиш
Афзалроқдир. Оёқ ости бўлди уйим. Чунки бу уйда
Балоларни даф қилувчи Одиссейдек мард йўқдир энди.
Биз ўзимиз ожиздурмиз, бундан буён яна беш баттар
60. Аянчлироқ ҳолга тушиб, ҳимоясиз қолурмиз мутлақ;
Агар кучим етганида додларини берардим ўзим;
Азобларим кундан-кунга ортиб борар, тоқат бўлди тоқ;
Уйимизни шафқат билмай талашмоқда. Виждон азоби
Наҳот сизни қийнамаса? Ҳеч бўлмаса бегоналардан,

ниҳоят ўз ватани Итакага қайтиш пайти келди, деб ҳукм чиқарадилар. Бу аснода Одиссей Оигия оролининг мали-каси соҳибжамол Калинсо ҳузурда тутқинда эди. Зевснинг қизи маъбуда Афина анжуман аҳлига: “Мен ҳозироқ Итакага учиб тушиб, у ерда Одиссейнинг ўғли Телемах билан учрашаман”, деб айтади.

Мана, Афина Одиссейнинг содиқ дўсти Ментес деган одам қиёфасига кириб, қаҳрамоннинг уйи олдида Телемах билан учрашади. Телемах уни азиз меҳмондек қарши олади. Бу ерда Итаканинг бир талай бойвачча йигитлари Одиссейнинг хотини Пенелопага уйланиш ниятида тўпланишиб, кун-уззукун айшу ишрат қилардилар.

Ментес қиёфасига кирган маъбуда Афина Телемахга, бу суллоҳ қуёвларнинг думини тугишни, сўнгра ўз отасининг тақдири ҳақида бирон янгилик эшитиш учун, Пилос оролига ва Спартага бориб, Одиссейнинг қуролдош дўстлари билан сўхбатлашишни маслаҳат беради.

65. Атрофдаги чегарадош элатлардан уялсангизчи,
Тангриларнинг ғазабидан кўрқсангизчи — улар беомон
Уч олғайлар сиздек нокас, сиздек суллоҳ бандаларидан.
Мен Зевсга ҳамда эрлар кенгашини таъсис этгувчи
Адолатли маъбуьдамиз Фемидага тавалло қилгум!
70. Ҳуқуқимиз ҳурмат қилинг, халал берманг ғам чекишимга.
Нима, менинг олижаноб отам бунда мис пойбанд таққан
Ахейларни бир вақтлар таҳқирлаганмиди атайлаб?
Балки ўшал таҳқир учун мендан қасос олмоқчидирсиз
Уйимизни ғорат қилиб? Ундан кўра, яхши бўларди
75. Агарда сиз тирик моллар ва уйдаги заҳираларни
Зўравонлик билан тортиб олсангизлар: ана унда биз
Орқангиздан югурардик ялинганча кўчама-кўча
То қайтариб олмагунча сиздан ҳамма бойлигимизни;
Ҳозир эса умидсизлик азобидан вайрондир дилим”,
80. Дея ўғлон ғазаб ила, ерга отди шоҳлик рамзини;
Кўзларидан тирқираб ёш оқди, ҳамма ачинди унга;
Эл гунг бўлиб ўтирарди қилт этмасдан; ҳеч ким Одиссей
Фарзандига густоҳона сўз демоққа этмади журъат.
Ҳақатгина бир Антиной туриб олиб қаршилиқ қилди:
85. “Не деюрсен, эй Телемах — тили бурро, бежилов бола?
Ўзинг таҳқир этиб бизни, яна айбдор қилмоқчимисан?
Сен айбни бизларгамас, айёр онанг Пенелопага
Куймоғинг шарт бутун ахей жамоаси олдида туриб, —
Уч йидирки, мана, онанг ҳаммамизни умидвор қилиб
90. Алдаб келур: бошқа-бошқа ваъда берур ҳар биттамызга;
Ширин-ширин салом йўллар, лек нияти ёмон тамоман.
Ҳамма билсин ул бевафо қандай найранг ўйлаб топганин:
Ётоғига катта дастгоҳ ўрнатиб, у ғоятда нафис
Мато тўқий бошлади ва бизни йиғиб шундай гапирди:
95. “Эй йигитлар, бугун эса — маъшукларим, мадомики шоҳ
Одиссей йўқ экан энди, никоҳга биз андак шошмайлик —
Аввало мен бу матони тўқиб бўлай охиригача;
Қайин отам тобутига ёпмоқ учун тўқилган уртук
Чол дунёдан кўз юммасдан олдин тайёр бўлмоғи керак,
100. Токи ахей аёллари бўлмасинлар мендан домангир,
Шундай азиз инсон гўрга уртуксиз дафн этилди, дея”.
Деди онанг, гапларига биз ҳам рози бўлдик мардона.
Хўш, кейин-чи? У кун бўйи тўқиркан-у ўша уртукни,
Вале тунда чироқ ёқиб, тўқиганин сўқаркан қайта.
105. Уч йил давом этди алдов, уч йилгача ишондик унга;
Тўртинчи йил бошланганда бу сирни биз эшитиб қолдик
Бир оқсочдан; ўзимиз ҳам чиқиб қолдик найранг устидан
Мато сўқаётган чоғда; шундай қилиб у мажбур бўлди
Уртугини битиришга хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам.
110. Сен яхшилаб гапимизни қулоғингга куйиб ол, ука;
Барча ахей жамоаси ҳам яхшилаб билиб қўйсинлар:
Сен онангни унат; айтгин — рози бўлсин эрга тегишга
Ичимиздан ўзига ва отасига ёққанин танлаб.
Агар бундан кейин ҳам у бизларни гел қилмоқчи бўлса...
115. (Ҳа, Афина ато этмиш волидангга теран заковат;
У нафақат моҳир чевар, ҳатто қадим замонда сумбул
Сочли ахей аёллари ҳам билмаган айёрликлардан
Воқифдирки, бу найранглар на Тиронинг, на Алкменанинг,
На обдор тож соҳибаси Микенанинг ақлига келган.)
120. Агар онанг бизга яна зиён-заҳмат етказмоқ учун
Найранг ишлатмоқчи бўлса ва тангрилар кўнглига солган
Ниятида ҳамон қаттиқ тураверса, овора бўлур:
Шуни билки, рўзгорингни бизлар торож қилавераимиз.
Тўғри, онанг бул рафтори ила катта довруқ қозонур.

125. Вале зиён кўргайсан сен бутун молинг соврилиб елга;
 Билиб қўй, то Пенелопа биттамитни танламагунча
 Бир қадам ҳам жилмагаймиз ҳеч қаёққа сенинг уйингдан”.
 “Эй Антиной, — жавоб қилди Одиссейнинг донишманд ўғли, —
 Мени туғиб кўкрак берган волидамга, уйдан чиқиб кет,
130. Деб айтишга тилим бормас; бузрукворим — отам йироқда;
 Тирикми ё ўлик — билмам; гар онамни қувсам мен уйдан
 Зўрлик билан, мушкул бўлур Икарийга товон тўлашим, —
 Онам уйдан кета туриб мени қарғар, — ҳам Эринийлар
 Таъқибига, ҳам отамнинг ғазабига учрагум унда
135. Ва то абад эл олдида шармандаи шармсор бўлгум.
 Йўқ, ҳеч қачон айтолмайман мен онамга бундайин сўзни;
 Гар сизларни бир оз бўлса ҳам қийнаса виждон азоби,
 Жўнаб қолинг уйимиздан; бизнинг моллар ҳисобигамас,
 Ўзингиз пул харжлаб базм қурингизлар навбатма-навбат.
140. Агар сизга ўзгаларни хонавайрон қилиш хуш ёқса,
 Бировларнинг ҳисобига кун кўришдан уялмасангиз,
 Бутун буду шудни, майли, қуритинглар; вале сизни мен
 Худоларга солгум ва Зевс ғазабига олгай тўхтовсиз:
 Ана унда сиз ўзингиз ғорат қилган уйда муқаррар
145. Битта қолмай ҳалокатга учрагайсиз тўлов ҳам олмай”.
 Деди йигит. Шунда бирдан чақмоқдор Зевс баланд қояли
 Тоғдан аҳли жамоага йўналтирди икки бургутни;
 Кушлар аввал, гўё шамол учиргандай, осмон-фалақда
 Маҳобатли қанотларин кенг ёзганча ёнма-ён учди;
150. Кейин сурон солган омма тепасига шўнғиб ногаҳон,
 Жадал қоқиб қанотларин, чарх урганча уча кетдилар;
 Халқнинг боши узра мудҳиш чақнар эди бургутлар кўзи.
 Сўнг бу кушлар бир-бирига чангал солиб тимдалашди-да
 Қанот қоқиб шаҳар узра ўнг томонга учиб кетишди.
155. Ҳамма ҳайрон бўлиб, кушлар орқасидан кузатиб қолди.
 Уйлардилар: не балонинг аломати бўлди бу кушлар?
 Халқ олдига чиқди шунга омилкор зот — кекса Алиферс;
 Тенгқурлари ичра бу чол уста эди куш парвозини
 Кузатиб фол очишга ва келажақдан дарак беришга;
160. Шундай деди эзгу фикр соҳиби ўз юртдошларига:
 “Эй Итака аҳли, тингланг гапларимни — илтимосим шу.
 Аввало мен куёвларни этмоқчиман даъват инсофга;
 Билинг: тезда ёғилгуси бошингизга бало-офатлар;
 Одиссей ўз оиласи билан дийдор кўришгай тезда;
165. Ҳозир ҳам у шу ўртада пусиб ётиб ўйлаётгандир
 Қандай қилиб итакалик рақибларин маҳв этмоқчи.
 Келинг, дўстлар, куёвларни тизгинлашни ўйлаб кўрайлик;
 Лекин яхши бўлур эди, гар ўзлари кирса инсофга;
 Ўзларига наф келтирган бўлур эди бу рафторлари:
170. Келажақдан огоҳ бўлиб айтмоқдаман мен бу сўзларни;
 Бир пайтлар мард ахейлар ва улар-ла оқил Одиссей
 Кемаларда Трояга йўл олганда, мана шу орда
 Айтганларим, эслаб кўринг, тўла-тўқис ешди амалга.
 Мен дегандим: узоқ юртда ғайритаъриф азоблар чекиб,
175. Дўстларидан жудо бўлиб, йигирма йил ўтгач, ватанга
 Қайтиб келгай нотанишдай... Башоратим тўғри чиқмоқда”,
 Деди. Унга жавоб қилди Полибийнинг ўғли Евримах:
 “Сен, эзма чол, уйингга бор, гўдакларга пайғамбарлик қил,
 Ки гирифтор бўлмасинлар тагин улар бирон балога.
180. Бизнинг ишда ўзим қилгум пайғамбарлик сендан яхшироқ;
 Кўп-кўп кушлар Ҳелиоснинг нурин эмиб кўкда учурлар;
 Лек уларнинг ҳаммаси ҳам шумқадаммас; подшо Одиссей
 Ҳалок бўлган ўзга юртда. Сен ҳам тўнғиз кўпсанг бўларди!
 Ана унда алланима балоларни башорат қилиб,

185. Ҳазабланган Телемахнинг қонин баттар қайнатмас эдинг —
Ундан бирон музд олмоқлик илинжида оиланг учун.
Агарда эшит, — эшитганинг бажарилгай аниқ албатта, —
Аларда сен билимдонлик қилиб яна йигит ғазабин
Алангалатмоқчи бўлсанг, шуни билки, бу дарғазаблик
190. Телемахнинг бошига чўнг машъум бало бўлиб ёғилур;
Ҳаммамизга қарши у ҳеч қандай чора кўра олмайди.
Валекин сен, эй овсар чол, тортилгайсан оғир жазога:
Ҳали роса юм-юм йиғлаб оҳ ургайсан бу қилмишингдан.
Телемахга энг фойдали маслаҳатни, мана, мен бергум:
195. Жўнатсин у онасини Икарийнинг хонадонига,
У ерда чол кўриб никоҳ тадоригин, эрка қизига
Рутбасига монанд бисёр сеп ажратсин ўз бисотидан.
Йўқса бизлар — аслзода ахейларнинг арзандалари, —
Ҳадеб совчи қўявериб қилажакмиз онангни безор.
200. Бизни ҳеч ким: Телемахнинг баланд парвоз ваъзлари ҳам,
Манов чолнинг жонга теккан сохта, қуруқ башорати ҳам
Кўрқотилмас — фақат ортур нафратимиз сен вайсақига;
Токи рози бўлмас экан Пенелопа биз қўйган шартга,
Совурумиз бойлигингни базм қуриб ҳар куни бунда.
205. Агар онанг ичимиздан биттамизни танламас экан,
Ҳеч қаёққа бормаймиз ҳам, бошқа қаллиқ қидирмаймиз ҳам”.
Одиссейнинг оқил ўғли жавоб қилди унга мулоим:
“Эй Евримах, сиз ҳам тингланг, номи улур куёв йигитлар:
Сизларга гап уқдирганим билан топмам асло барака;
210. Бари аён тангриларга, соҳибкарам ахейларга ҳам.
Илтимос, сиз менга битта гумбур кема жиҳозланг ҳамда
Денгизда кўп сузган сара йигирмата эшқакчи беринг:
Спартага ва Пилосга бориб, азиз отам ҳақида
Одамлардан бирон янги гап ё хабар ёки Оссанинг
215. Башоратин эшитарман — бул муждачи Зевс каломини
Одамларга ақсадодек такрорлайди ҳамиша, ҳар он.
“Отанг тирик ва юртига қайтгай”, деган хабар эшитсам,
Қийналсам ҳам яна бир йил сабр қилиб чидай; мабодо,
“Отанг ўлган, энди йўқ у”, деган машъум хабар эшитсам,
220. Шу заҳоти жондан азиз ватанимга қайтиб келибон,
Қабр устига баланд тепа уйгум руҳин эъзозлаб
Ва маърака оши бергум элу юртга одат бўйича;
Эр қилишга даъват этгум кейин онам Пенелопани”.
Сўзлаб бўлиб ўтирди жим. Ва ўрнидан турди бекусур
225. Одиссейнинг ҳамроҳи ва садоқатли ўртоғи Ментор.
Шоҳ Одиссей кета туриб уйни унга қолдирган эди,
Лаэрт чолга қулоқ сол ва ундан хабар олиб тур, дея.
Шундай деди эзгу фикр соҳиби ўз юртошларига:
“Эй Итака фуқароси, қулоқ беринг каломларимга:
230. Бундан буён биронта ҳам тождор подшо хушмуомала,
Беозор ва эзгу хулқли бўлмасин-да ҳақ йўлдан озиб,
Шафқат билмай, раиятга, майли, зулм ўтказаверсин, —
Баски сизлар саховатли подшо бўлган ва ўз халқини
Дилдан севган Одиссейни унутворган бўлсангиз агар.
235. Бевош, суллоҳ куёвларни қоралашдан фойда йўқ энди;
Улар бузуқ ният билан Одиссейнинг уйини талаб,
Зўравонлик қиларканлар, уни, ўлган, деб ўйлайдилар.
Валекин бу шум ўйлари бало бўлгай ўз бошларига.
Итакалик фуқаролар, энди сизга икки оғиз гап:
240. Нечун лоқайд ўтирибсиз куёвларнинг оғзига урмай?
Ахир сизлар кўпчиликсиз, улар эса фақат бир сиқим”.
Қаҳри қайнаб шовқин солди Евенорнинг ўғли Леокрит:
“Нималар деб вайсаяпсан, эй эси паст бадният Ментор?
Одамларга бизни тийиб қўймоқликни уқдирмоқдасан;

245. Лекин бизни бўйсундириш маҳол — биз ҳам озчиликмасмиз.
 Ҳатто агар ўша сенинг Одиссейинг — Итака шоҳи
 Бирдан кириб келиб, базм кўраётган биз — аслзода
 Куёвларни ўз уйдан қувишга жазм қилганида ҳам,
 Уни узоқ йил интизор бўлиб кутган умр йўлдоши
250. Севинмасди бу ташрифдан: ки Одиссей биз куёвларни
 Ёлғиз ўзи маҳв этмоқчи бўлса, ўлим топган бўларди;
 Тутуруғи йўқ гапингнинг. Ҳей одамлар, уй-уйингизга
 Тарқалинглар. Алиферс ва Ментор икков шоҳ Одиссейга
 Содиқ қолиб, Телемахга ҳозирлашсин сафар жабдуғин;
255. Уйлайманки, у сафарга жўнай олмай, ҳали узоқ вақт
 Итакада қолиб кетур одамларнинг гийбатин тинглаб”.
 Шундай деб бу ўзбошимча барҳам берди халқ мажлисига;
 Ҳамма тарқаб машғул бўлди ўз иши-ла; куёвлар эса,
 Қайтдилар шоҳ Одиссейнинг данғиллама уйига яна.
260. Телемах бир ўзи ёлғиз қумлоқ соҳил ёқалаб кетди.
 Қўлин ювиб шўр сувда у, Афинага қилди илтижо:
 “Эй маъбуда, сен меҳмоним бўлиб кеча бергандинг ўғит:
 —Азиз отанг тўғрисида билмоқ бўлсанг бирон хуш хабар,
 Рутубатли денгизда суз, элу юрт кез, суриштир, дея.
265. Энди лутфан мадад бергил; гов бўлмоқда менга ахейлар;
 Адоватли куёвлар-ку итдан баттар қутурмоқдалар”.
 Деди йигит. Шу заҳоти пайдо бўлди рўпарасида
 Ҳам сўзи, ҳам ўзи худди Ментор мисол шаҳло Афина.
 У жарангдор овоз билан баландпарвоз сўз айтди шундай:
270. “Агар сен падарингнинг олижаноб иқтидорини
 Қалбингга жо қилган бўлсанг (отанг ҳар бир ишда ва гапта
 Суянган шул куввасига), сен оқил ва жасур фарзандсан;
 Ва етгайсан муродингга сафаринг ҳам бўлиб бехатар;
 Бордию сен Одиссейнинг зурриёти бўлмасанг, агар
275. Пенелопа тўлғоқ тутиб сени туққан бўлмаса, унда
 Ниятингга етишмоқдан умидингни узавер буткул.
 Фарзандларнинг камдан-ками ўхшайдилар оталарига:
 Ҳа, уларнинг камдан-ками аъло бўлур отадан, аммо
 Кўпчилиги арзимади отасининг тирноғига ҳам.
280. Сен, Телемах, баски оқил ва жувонмард йигит экансан,
 Жисму жонинг йўғрилганкан Одиссейнинг кувваси ила,
 Бу хайрли ишда зафар қозонмоқдан узма умидинг.
 Майли аҳмоқ ёв-куёвлар безорилик қилаверсинлар —
 Парво қилма: улар сўқир — ҳақиқатни кўрмаёттирлар,
285. Яқин келиб қолган машғум қисматлари — шўрлари қуриб,
 Бир оқшомда ялписига ўлишларин сезмаёттирлар.
 Валекин сен алҳол ўшал сафарингга жўнашинг мумкин,
 Мен отангнинг энг қадрдон дўстидурмен, шу боис сенга
 Жиҳозлагум учқур кема ва ҳамроҳинг бўлгум сафарда.
290. Ҳозир эса сен куёвлар олдига бор; жорияларга
 Буюр: тезроқ озуқалар тайёрлашсин сафаринг учун,
 Хумларга май қуйишсин ва тўлдиришсин кўпроқ мешларни
 Баҳрийларнинг энг тўйимли озуқаси — арпа уни-ла.
 Унгача мен эшкакчилар ёллай бориб; кемалар эса
295. Итакада жуда сероб — янгиси ҳам, эскилари ҳам;
 Ўзим танлаб олгум улар ичидан энг яхши кемани
 Ва сафарга шайлаб уни туширгаймиз кудсий денгизга”.
 Шундай деди Телемахга чақмоқдор Зевс қизи Афина.
 Соҳилни тарк этди йигит маъбуданинг сасин эшитиб.
300. Уйга қайтиб келди дили вайрон бўлиб. Суллоҳ куёвлар
 Ошхонада эчки сўйиб терисини шилар эдилар,
 Ўзгалари қуйдирарди чўчқа тукин ҳовли саҳнида.
 Шум Антиной яқин келиб Телемахга, унинг қўлидан
 Ушлади ва отин айтиб деди аччиқ истеҳзо билан:

305. “Эй жиртаки, маҳмадона Телемах, сен эшит яхшилаб:
Бизга зарар етказмоқни келтирма ҳеч хаёлингга ҳам.
Ундан кўра, улфатчилик қил биз билан, ташвишни унут.
Шунда барча истагингни бажарурлар ахейлар сўзсиз:
Қарабсанки, сараланган эшкакчилар ва пишиқ кема
310. Хизматингда бўлгай ва сен билмоқ учун отанг ҳақида
Бирон хабар, зудлик билан йўл оласан кудсий Пилосга”.
Одиссейнинг доно ўғли лўнда қилиб жавоб айлади:
“Йўқ, Антиной, мен ўзимни зўрлаб, сиздек суллоҳлар билан
Бир даврада ўтиролмаи ишрат қилиб бе ғам, бе ташвиш.
315. Шукр қилинг — фойдаланиб сизлар менинг гўдаклигимдан,
Совурдингиз не-не ноёб, асл молу давлатимизни.
Балоғатга етдим энди доноларнинг ўгитин тинглаб,
Ҳамма гапга тушундим ва диловарлик ошди қалбимда.
Энди бориб мен Пилосга, ё шу ерда топиб иложин,
320. Ҳаммангизни Мойраларга дучор қилгум — ниятим қатъий.
Мен кетаман — ўйлайманки, бу сафарим бўлмас бесамар,
Жўнаётган бўлсам ҳамки ёт кемада йўловчи бўлиб —
Иложим йўқ (сизнинг касофатингиз-ла) кема ёллашга”.
Шундай деб у тортиб олди Антинойнинг қўлидан кўлин.
325. Бу аснода шум куёвлар маишатни бошлаб юбориб,
Аччиқ-аччиқ гаплар билан унинг дилин қилдилар вайрон.
Мутақаббир куёвларнинг баъзилари гап қотардилар:
“Бу Телемах тушгур бизни бир балога учратмоқчи-ёв;
Балки кумлоқ Пилосдан ва Спартадан у гала-гала
330. Мадад кучин бошлаб келар; йўрға бўлиб қолди оёғи.
Эҳтимол у сермуҳассал Эфирага бориб у ердан
Оғу олиб келмоқчидир — май жомига солиб оғуни,
Ҳаммаизни бира-тўла ўлдирмоқчи бўлаётгандир?”
“Лекин, — дерди бошқалари истеҳзо-ла, — ким билсин яна!
335. Ҳали ўзи ҳам уммонма-уммон сузиб юриб, ватандан
Олис ёқда отасидек гумдон бўлиб кетар эҳтимол.
Ана унда ташвишимиз ортар яна: ки Телемахнинг
Бутун молу давлатини тенг бўлашиб олишимизга
Тўғри келар; уйни эса қолдиурмиз Пенелопага
340. Ҳамда ўзи ичимиздан танлаб олган куёв йигитга”,
Деди улар. Телемах йўл олди шунда шоҳ Одиссейнинг
Омборига; симу зарлар тўп-тўп бўлиб ётарди бунда;
Сандиқларда сақланарди зар либослар, муаттар мойлар;
Узоқ йиллик илоҳий ва хуштам майинобга лиқ тўла
345. Хумлар саф-саф турар эди девор бўйлаб; булар Одиссей
Азоблардан, машаққатли синовлардан кутулиб, уйга
Қайтганида зиёфатда ичиш учун сақланар эди.
Кўш табақа, кўш қулфли эди мазкур омбор эшиги;
Бунда мудом хушёр бўлиб сидқидилдан тартиб сақларди
350. ОПС қизи муҳтарама Еврикля — калитдор аёл.
Телемах шу ерга чорлаб калитдорни бир калом деди:
“Сен, энага, биз учун энг азиз бўлган инсондан кейин
Энг лазиз ва муаттар май ила тўлдири ўн икки хумни
Бахти қаро Одиссейни ёдлагин-у унинг ўлимни,
355. Мўйраларни доғ қолдириб уйга омон қайтишин тила.
Хумлар оғзин тиқин тиқиб маҳкам беркит; ундан кейин сен
Пишиқ мешлар танлаб, тўлдир жавдар уни билан уларни;
Ўн йигирма чора бўлсин ҳар бир мешда; ёлғиз ўзинг бил
Буни, эна ва бир ерга тўпла ҳамма айтганларимни;
360. Оқшом чоғи онам юксак хобхонада кўзига уйку
Илинганда, қайтиб келгум мен буларни олиб кетгани.
Мен Спарта ва Пилосга бормоқчиман, азиз падарим
Тўғрисида бирон янги, эзгу хабар эшитмоқ учун”.
Жавоб қилди ўқсиб йиғлаб Еврикля — мушфиқ энага:

365. “Қайдан келди бундай фикр хаёлингга, азиз тойчоғим?
Не қиласан бегона ва олис юртда, эй нури дийдам,
Эй ёлғизим? Етмасиди отангнинг ўз азиз юртидан
Йироқларда, ёв элатлар орасида маҳв бўлгани?
Гар сафарга кетсанг, суллоҳ куёвлар бу ерда бойлигинг
370. Хўп таркана қилиб буткул, хонавайрон этгайлар сени.
Кетма, эркам, шу ерда қол; ҳеч ҳожат йўқ даҳшатли денгиз
Сафарига чиқишингга, бўронларга дош беришингга”.
Одиссейнинг оқил ўғли шундай жавоб қилди кампирга:
“Кўрқма, азиз энага, мен тангриларнинг хоҳиши ила
375. Жазм қилдим бу сафарга. Сен қасам ич: мен кетгандан сўнг
То ўн бир ё ўн икки кун ўтгунгача, агар онам ё
Бошқа биров сўрамаса мен ҳақимда, чурқ ҳам этмагин —
Онам йиғлаб ўз ҳуснига етказмасин дейман-да завол”.
Евриклея қасам ичди тангриларнинг ҳаққига шу он;
380. Қасам ичгач, у хумларга қўйди лазиз муаттар майлар,
Қалин, пишиқ мешларни у жавдар уни билан тўлдириди.
Йигит уйга қайтиб, кирди куёвларнинг жамоасига.
Афинанинг қалбида бир доно фикр туғилди шу он:
Телемахнинг суратига кириб олиб шаҳарни кезди;
385. Учраганга мурожаат қилиб ширинсуханлик билан,
Даъват этди кўпчиликни оқшом учкур кема олдида
Учрашмоққа. Шундан кейин Ноемоннинг олдига бориб,
Кемасини сўрагани — бажонидил рози бўлди у.
Бу пайт қуёш ботиб, зулмат чулғаб олди ҳамма йўлларни
390. Ва маъбуда қушдек енгил кемани шўр сувга тушириб,
Унга ортди сузиш учун зарур бўлган ҳамма анжомни.
Сўнг денгизнинг кўрфазига тайёр қилиб қўйди кемани.
Ҳамма таклиф этилганлар тўпландилар кема пойига.
Янги фикр пайдо бўлди маъбуданинг дилида шу дам:
395. Кириб бориб у ҳимматли шоҳ Одиссей хонадонига,
Базм қурган куёвларнинг кўзларига уйқу уфурди,
Тортиб олиб қадаҳларин, хаёлларин қилди паришон;
Ҳаммалари уй-уйига тарқалдилар уйқу элитиб
Ва хиёл вақт ўтар-ўтмас маст уйқуга ғориб бўлдилар.
400. Зевснинг шаҳло кўзли қизи Телемахни шунда муҳташам
Хонасидан чорлаб олиб, ҳам сўзлари, ҳам қиёфаси
Ментор мисол бўлиб деди: “Отланақол тезроқ, Телемах!
Тўпландилар бизнинг барча мис пойбандли ҳамроҳларимиз;
Улар сени кутмоқдалар эшкакларнинг бандидан ушлаб;
405. Жўнаш керак; ортга суриб бўлмайди ҳеч энди сафарни”.
Деб Афина шаҳдам юрди Телемахнинг олдига тушиб;
Телемах ҳам шошганича маъбудага эргашди дарҳол.
Улар етиб келиб денгиз соҳилига, сузишга тайёр
Турган кема яқинида учратдилар ҳамроҳларини.
410. Деди шунда дўстларига Телемахнинг кудсий қудрати:
“Биродарлар, қани, юринг, сафар учун зарур жамики
Озуқаю анжомларни тезроқ бориб олиб келайлик;
Улар уйда шай турибди; онам ғофил бундан мутлақо.
Жориялар ҳам беҳабар; огоҳ бундан фақат биттаси”.
415. Дея у тез юриб кетди, ҳамроҳлари эргашди унга.
Олиб келиб ҳамма юкни, Одиссейнинг азиз ўғлони
Буюргандек, жойладилар барин гумбир, пишиқ кемага.
Сўнг кемага чиқди йигит маъбуданинг ортидан юриб;
Жой олди Зевс қизи кема қўйруғидан, Телемах инди
420. Маъбуданинг яқинига. Эшкакчилар арқонни ечиб,
Тез кемага чиқдилар ва ўтирдилар ўринларига;
Сўнг уларга боди мурод йўллади Зевс қизи Афина.
Сарин Зефир эсди шунда — чўнг денгизни тўлқинлатгувчи.
Ёш Телемах ёронларин ширин сўз-ла ғайратлантириб,

425. Амр этди анжомларни сафар учун ҳозирламоқни;
Улар елкан устунини кўтарибон бараварига,
Уясига ўрнатдилар, арқонларни ҳар ён тортдилар;
Кейин унга оқ елканни боғладилар қайишлар ила;
Шунда шамол елканни тез шиширди ва алвон тўлқинлар
430. Шовуллади кема пуштаги остида ваҳима солиб;
Тўлқинларнинг тўшин тилиб уча кетди кема жадаллаб.
Ҳамроҳларнинг жамоаси оқ йўл тилаб учқур кемага,
Қадаҳларни лазиз майга тўлдирдилар ва боқийларга
Сигинишиб, уларни ва шаҳло кўзли энг муаззама
435. Маъбудани ёдга олиб, шароб паймо қилдилар дилдан.
Кема бутун тун ва тонгда кетаверди сузиб бехатар.

“Одиссея”га изоҳлар

21-сатр. Эос — Тонг шафаги маъбудаси.

11-сатр. Афина (Афина-Паллада) — Зевснинг қизи. Мангу маъсума, жанговар илоҳа, донишмандлик маъбудаси.

18-сатр. Полифем — Бир кўзли дев. Денгиз худоси Посейдоннинг ўгли. Одиссей унинг кўзини кўр қилади.

131-132-сатрлар. Гар онамни қувсам мен уйдан зўрлик билан, мушкул бўлур Икарийга товон тўлашим. — Бегуноҳ хотинини ҳеч қандай сабабсиз отаси уйига жўнатувчи эр (бу ўринда, онасини жўнатувчи ўғил) қайин отасига (бу ўринда, бувасига) жарима тўлаши лозим бўлган.

133-сатр. Эринийлар — интиқом маъбудалари.

145-сатр. Тўлов ҳам олмай. Қатл этилгани учун жарима олмай.

181-сатр. Ҳелиос — Кўёш худоси.

214-сатр. Осса — Зевснинг даракчиси.

320-сатр. Мойралар — Қисмат маъбудалари.

403-сатр. Мис пойбанд — Юнонлар (Ахейлар) жанг чоғида жароҳатланмаслик учун тиззаларига мисдан зирх боғлаганлар.

Бернарден де СЕН-ПЬЕР

Пол ва Виржиния

Роман¹

Кунларнинг бирида Папайи дарахтининг қовунга ўхшаш мевасини еб бўлиб қолган бири неча пистасини тоғ этагига экиб қўяди. Тезда улар униб чиқишади, улардан бири мева берадиган нави бўлиб, Виржиниянинг кетар чоғига яқин тиззасига етиб қолади. Чунки Папайи жуда тез ўсар дарахт-да. Орадан икки йил ўтгач, унинг бўйи беш метрга етиб, теппа шоҳларида бир қатор қовунлар осилишиб қолди. Пол шу ёқларда айланиб юриб, ўз кўзи олдида севгилисидан эккан урудан шунчалик катта дарахт униб-ўсганини кўрганда ҳайратдан ёқа ушлади. Айни пайтда бу Виржиния билан ўзининг ўртасидаги жудодуликни қайта эсига солиб, кўнглида оғир ҳасрат уйғотди. Ҳар куни кўриб юрган нарсаларимиз умримиз қанчалик тез ўтиб кетаётганига гувоҳдир. Бир неча йиллар аввал кўрганларимиз билан қайта учрашар эканмиз, унинг қанчалик ўзгарганига назаримиз тушиши билан кунларимиз шиддатли оқар дарёдай тез оқиб ўтаётганини ҳис қила бошлаймиз. Пол ҳам мазкур дарахт улкан қад ёйиб, йирик-йирик, салмоқли меваларини кўрганда юрагига қандайдир аянчли гулгула илашгандай бўлди. Узоқ муддатга сафарга чиққан сайёҳатчилар ҳам бир неча йилдан кейин қайтганларида ўз тенгқурларини танимай қолишлари, яқингинада чақалоқ ҳолда ташлаб кетган фарзандлари бўйга етиб қолганини кўрганлари чоқда ҳам худди шундай вазиятни бошдан кечиришлари мумкин. Пол Виржиния билан ўрталарида ўтган ҳижрон муддатини эслатиш орқали қаттиқ озор етказётган бу дарахтни кесиб ташлашга аҳд қилди-ю, кўп ўтмай шаштидан қайтди: энг азиз кишисидан қолган муқаддас хотирани кўз қорачиғидай асраши керак. Шундай қарорга келгач уни тўйиб-тўйиб ўпди-да, қалби тотли ҳис-туйғуга тўлиб-тошиб, ўкинч аралаш мурожаат қилди: “О, азиз дарахт, бу ерда мавжуд наботот ичра кимнинг зурриёти сифат бош кўтариб турганинг учун ҳам қишилар қадимий юнонлар салтанати қасрига қанчалик суқланиб тикилганлари каби мен ҳам сенга катта эътибор ва ихлос билан тикиламан. Қанча-қанча шухратпараст шохларнинг ҳайкалларини кундан-кун кемириб, нобуд қилаётган табиатдан илтижо билан сўрайманки, ёш, норасида бир қиз эккан дарахти мазкур ўрмонимиз кўркига кўрк қўшиб туриш учун бир умр асрасин сени!

Ҳар гал Пол оролнинг мен истиқомат қилиб турган қисмида пайдо бўлган пайтлар, уни худди ана шу дарахт остидан топардим доим. Бир куни чуқур ҳаёлга ботиб ўтирган маҳали учратдим. Агар эзмалик қилиб, чарчатиб қўйган бўлсам, узр сўраб, ўша кунги ўзаро суҳбатни ҳам гапириб бердим. Ахир мулоқот менинг сўнгги бирдан-бир хушбахтлик дамларим ҳақида бораяпти-ку? Ёш дўстимнинг табиий соғлом фикр юритишга баҳо беришингиз учун суҳбатимизни диалог шаклида келтирмоқчиман, бундан ташқари бу усул ўзаро суҳбатдошларнинг қайсиниси қандай савол беришию ва қандай жавоб олишини фарқлашингизга осонлик туғдиради.

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Ўша маҳал биринчи бўлиб Пол гап бошлайди:

“Мен уни жуда соғинаяпман. Виржиния бизларни ташлаб кетганига мана икки йил, хат ёзмай қўйганига эса саккиз ярим ой бўлди. Бедараклик одамни эзиб ташлар экан. Нима ҳам деймиз, у киши бойвучча, мен эсам қашшоқман; уни мен эмас, мени у унутишга ҳақли. Майли, энди мен ҳам кетаман, кемага ўтираману Францияга қараб жўнайман; қирол саройига хизматга ёлланаман, бирор юқорироқ мартабани эгаллаганимдан кейин бойлик орттираман, сўнгра бувиси Виржиния хонимни менга тегишига розилик беради”.

М ў й с а ф и д

“Азиз дўстим! Қонунсиз туғилган фарзандлигингизни айнан ўзингиздан эшитгандим шекилли?”

П о л

“Онам шунақа деб айтган эдилар, ўзим уни нималигига тушунмайман. Хўш, шунақа деб ҳам ўйлайлик, айтингчи, кимдан қандай камчилигим бор, ёки бошқаларнинг менга қараганда ортиқроқ жойи борми?”

М ў й с а ф и д

“Қонунсиз туғилганингиз ва келиб чиқишингиз Францияда юқори мартабага интилишингиз йўлини таққа тўсиб қўяди. Бундан ташқари сиз ҳатто биронта нуфузли жамиятга қабул ҳам қилинмайсиз”.

П о л

“Сиз бир неча бор Франциянинг буюклигидан бири шундаки, у ерда эътиборга илинмаган фуқаро ҳам барча нарсага эришиши мумкин, дегандингизку? Сиз номларини айтиб, жуда кўп машҳур кишилар энг паст табақадан чиққанликларига қарамай, ўз ватанларининг фаҳрига айланиб кетишганликларини ҳам таъкидлаган эдингиз. Демак, менинг умидсизланишимни истаганингиз ҳолда яна хато йўлга бошламоқчи ҳам бўлибсиз-да?”

М ў й с а ф и д

“Ўғилгинам! Мен ҳеч қачон ундай қилишни ўзимга эп кўрмаганман ва кўрмайман ҳам. Мен сизга ўтган замонлар ҳақида тўғри гапни айтганман; ҳозир вазият бутунлай ўзгариб кетган; Францияда ҳамма нарса пулга сотилади, ҳамма нарса бир сиқим оилаларнинг бобомеросига айланиб ёки юқори табақа вакиллари эгаллигига ўтиб кетган. Қирол қуёш бўлса, унинг нурини фақат юқори табақа вакиллари, аслзодалар булутдай тўсиб олишган; шунинг учун сиздай кимсалар у нурдан баҳра топиши асло мумкин эмас. Бир замонлар, давлатни бошқариш тизими қийин аҳволга тушиб қолганда шундай мўъжиза юз бергани рост. Қайта ҳайдалиб, шудгор олинган ерларда ниҳоллар униб, унумли ҳосил бергани каби ҳаммаёқда энг зўр маҳорат эгалари, жасоратли кишилар кўпайиб, фан ва санъат гуркираб кетган. Бироқ буюк давлатпаноҳлар атрофидагилар ичида адолат билан иш юритадиганлар бармоқ билан санарли. Бошқалари эса аслзодалар, ўз доирасидаги олий табақа вакиллариининг таъсири остида иш юритишни билишади, холос”.

П о л

“Балки биронта мени ҳомийликка оладиганини учратиб қоларман?”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

68

М ў й с а ф и д

“Ҳомилийликка ярайдиган аслзодани топиш учун унинг иззатини ўрнига қўя билиш ёки қўнглини кўтариш йўлларини топа оладиган бўлиш керак. Бу ҳеч қачон сизнинг қўлингиздан келмайди, чунки сизнинг насл-насабингиз номаълум, бунинг устига ҳалол одамсиз”.

П о л

“Лекин мен нималарга қодирлигимни кўрсатиб, сўзимнинг устидан чиқадиган бўлсам, бурчимни ҳалол адо этиш билан жонимни жабборга бериб ишласам, дўстликда садоқат билдирсам, сиз менга ўқишга берган тарихий қиссаларда ёзилганидек биронтаси ўғил қилиб олмасмикин?”

М ў й с а ф и д

“О, менинг азиз дўстим! Юнонистонун Рим давлатлари ҳатто тушкунликка юз тутган маҳаллари ҳам оққўнғил одамларга ҳурмат, иззат билдирилди; бизда ҳам барча соҳалар бўйича оддий халқ ичидан жуда қўп етук арбоблар етишиб чиққан, аммо уларнинг бирорталарини бирор номдор кимса сақлаб олиб, тарбиялаганини билмайман. Бордию Франциянинг қироли энг саҳоватли қирол бўлганда ҳам бу ишларни бажариш унинг қўлидан келмайди. Қироллар аввал сизга айтганимдай уларни баъзида сезиб, баъзида сезмай сийлов билдириб қўйишарди, ҳозир эса ҳаммаси фақат пул кучи билан амалга оширилади”.

П о л

“Наҳотки биронта инсофли аслзода топилмаса-я, йўқ, мен бирортасини топиб, унга ёқишга ҳаракат қиламан. Бутун вужудим билан унинг руҳига кириб бораман, дунёқарашини паққос ўзгартириб юбораман, мени яхши кўриб қолишига мажбур қиламан”.

М ў й с а ф и д

“Демак, теп-текис йўл қидириш пайига тушасиз, виждонингиздан кечиб бўлса ҳам бойлик орттиришингиз керак, шундайми?”

П о л

“Йўқ, асло! Мен фақат ҳақиқат йўлидан бораман”.

М ў й с а ф и д

“Унда сиз ўзингизга нисбатан кишиларда муҳаббат орттириш ўрнига нафрат уйғатиб оласиз. Бунинг устига табақалар ўртасида ҳақиқатни тан оладиганлар йўқ. Аслзодалар учун омманинг фикри бир чақадай гап — улар ҳукмронлик қилишнигина билишади, холос”.

П о л

“Оҳ, қанчалик бахтсиз одамман-а! Ҳамма менга қарши, Виржиниядан олисда оддий меҳнатимгагина суяниб, кун кўриб юравераманми-я!
Шу ерга келганда у чуқур хўрсиниб қўяди.

М ў й с а ф и д

“Сиз якка-ёлғиз Оллоҳга суянинг, инсон зоти эса сиздай тоифаларга ён боссин. Икковларига ҳам баробар садоқат билдиринг. Аслзодалар оиласининг

ҳам, олий табақаларнинг ҳам, халқларнинг ҳам, давлатпаноҳларнинг ҳам ўзига хос бидъатлари, ўзларига хос дунёқарашлари бор; улуғ мартаба эгаларига хизмат қилиш орқали бирор нуқсонга йўл қўймаслик ҳеч мумкин эмас. Аммо Тангри таоло ва оддий инсон зоти бўлган бизлардан эзгуликдан бошқа ҳеч нимани талаб қилмайди.

Нима учун сиз бошқалардан фарқ қилишни истаётганингизга ҳайронман. Бу бизнинг давр учун ёт истак, бордию, ҳар кимсада худди шу истак мавжуд бўлганда, сўзсиз ҳар бири ўзининг энг яқини билан ёқалашаверганини кўрардингиз. Энг муҳими, имонингиз бутун, виждонингиз эркин, тангри таоло белгилаб берганига қаноат қилиб Худо олдидаги бурчингизни адо этиб яшайверинг-да, ўз манфаатини бошқалар манфаатидан юқори қўйишга ўрганган ўша аслзодаларга ўхшамаганингизга ёхуд бир бурда нон топиш илинжида уларга минг қуллиқ қилиб, етти букилиб кунингиз ўтмаганига шукроналар айтаб, умр кечираётганингизга не етсин? Сиз ҳозир шундай юртда, шундай шароитда яшаяпсизки, тирикчилигим ўтсин, деб бировни алдаш, бировга кўзбўямачилик қилишга ҳожат йўқ асло, Европада яшовчилар сингари бахт топиш мақсадида бировлар олдида камситилмайсиз, таҳқирланмайсиз ҳам. Сиз ўзингизнинг камтарона кечираётган турмуш тарзингиз билан бошқаларга саҳоват кўрсатишингизга ҳеч ким ҳалал бермайдиган юртда истиқомат қилмоқдасиз, бу ерда ўз истагингиз билан яхшилик қилганингиз учун жазо олмайсиз, ҳақиқатпарвар, самимий, маърифатли, мурувватли, иродали, бокирнали, хайрхоҳли, динга эътиқодли бўлишингиз учун ақл-заковатингиз шакл топиб, барқ ураётганидан мазаҳнамо кулиб, таҳқирланмайдиган масканда яшамоқдасиз. Худо сизга эркинлик инъом қилган, сиҳат-саломатлик, пок виждон ҳамда яхши дўстлар ато қилган; бунақанги бахт ҳозир сиз бориб шафқат сўрайдиган қиролларингизга ҳам насиб қилмаган”.

П о л

“Сиз ҳақсиз! Аммо менинг тўла бахтиёр бўлишим учун бари бир Виржиния етмаётир! Усиз мен ҳеч нарсасиз, қипяланғочман, у билан ҳаммаси муҳайё бўлади. Угина менинг насл-насабим, менинг шон-шухратим, бор давлатим ҳам угина фақат. Не иложки, қариндоши уни номи чиққан одамга бериш ниятида. Ван оламига кириш, китоб ўқиш орқали киши олимликни эгаллар, машхурликка эришар эканми, демак мен ҳам бундан буён астойдил ўқиш, ўрганишга киришганим бўлсин. Маърифатга эришаман ва орттирган илмим билан она юртимга наф келтиришни ўйлайман, ҳеч қачон ҳеч кимга зиёним тегмайдиган, ҳеч кимга тобе бўлмайдиган, мустақил равишда машхур одам бўлиб кетаман ҳали. Ўзим орттирган шон-шухратим учун фақат ўзимни қарздор деб санайман”.

М ў й с а ф и д

“Ўғилгинам! Маҳорат эгаларини машхурлик ва бойлик эгаларидан кўра ҳам камроқ учратиш мумкин дунёда; сўзсиз, шубҳасиз улар жуда нодир ва бебаҳо хазинадир, зеро, уларни биздан ҳеч қандай куч тортиб ололмайди, уларнинг жамиятимизда тутган ўрни фахрлидир, бироқ уларнинг маҳоратлари ўзларига жуда қимматга тушаётир, маҳоратни деб кўп нарсдан маҳрумдирлар, ақл-заковатлари учун кўп озор чекишга тўғри келаётир. Бу ўз навбатида бизнинг бахтсизлигимиздир, замондошларимизнинг ортидан тушиб, кузатишу таҳқирлашлар яхшилик келтирмас ҳеч қачон. Францияда суд арбоблари ҳарбийлар шухратига ғайрлик билдиришмайди, ҳарбийларнинг денгизчиларга нисбатан ғаразлари йўқ, аммо ҳаммалари бир бўлиб, маҳорат йўлига ғов бўлиш ҳаракатида, ҳар ким ўзича ақлли. Сиз инсоният учун фойда келтиришни ният қилмоқдасиз, бир парча ерда ортиқча буғдой боғлами етиштиригандан фойда кўп уларга, аммо ана шу буғдой етиштиригanning оғир меҳнатини шарафлаб, китоб битганининг бир чақалик обрўси йўқ”.

П о л

“Менимча ҳам шундай! Мана бу ерга дарахт экиш билан бутун ўрмон аҳлига шодонлик бахш этди Виржиния, бу тухфа бутун бир кутубхонани тақдим этгандан кўра қимматроқдир!”

Шундай деди-ю, дарахтни маҳкам кучоқлаб, эҳтирос ила ўпа бошлади.

М ў й с а ф и д

“Таврот — китоблар ичида энг яхшиси ҳисобланади. Тенглик, муҳаббат, инсонийлик, ўзаро иттифоқликни тарғиб қилгувчи бу китоб неча асрлар бўйи европаликларнинг ғазаб-нафратига дучор бўлди. У туфайли ҳали-ҳамон қанча-қанча жамоа ва шахслар бешафқат муносабатларни бошдан кечираётир. Шундан кейин қанақасига китобларнинг инсонга наф келтириши ҳақида ўйлаши мумкин? Кишиларга ақл-заковат бахшида этган талай файласуфларнинг қисматларини тасаввур қилинг: ажойиб шеърлар битиб, оламга машҳур бўлган Ҳомер тиланчилик қилиб яшаган, бетакрор нутқи ва маърузаси, шахсий ибрати билан афиналикларни лол қолдирган Суқрот суд ҳукмига биноан заҳарлаб ўлдирилган. Уни ҳимояга олган машҳур шоғирди Афлотун эса давлат-паноҳнинг буйруғига биноан кул қилиб сотилади. Унга қадар барча одамзоду ва ҳатто жониворларгача шифо топишини тарғиб қилган Пифагор тириклигида гулханга ташлаб ёндирилади. Яна нимасини айтай? Номлари бизгача етиб келган бу буюк кишиларнинг юзларига қора чапланиб кулгили, масхарамо тариха талқин этилади ҳамон, бундай муносабатда бўлиш бизнинг уларга нисбатан нонтепкилик қилишимиздан нишонадир; агарда шон-шуҳрат эгаларининг бир қисми покиза ва номи булганмаган тариха етиб келган бўлса, демак, улар ўша жамият кирдикорларидан ҳоли ва ҳамма ватандошларидан йироқда, бегона ўлкаларда яшаб, ижод қилганлар. Улар Юнонистон ва Италия ерлари қаъридан кавлаб олинган ҳамда узоқ йиллар ваҳшийлар қаҳридан яширин, тупроқ остида ҳам асли қиёфалари бузилмай сақланган ҳайкалларни эслатишади.

Шундан маълумки, олимона шон-шуҳрат орттирмоқ учун бу йўлда анчамунча жасорат кўрсатиш ва ҳатто ҳаётдан воз кечишгача тайёр туришлик талаб қилинади. Бундан ташқарисини айтадиган бўлсак Франциядай жойда орттирган шуҳратингиз бадавлат одамларнинг диққатини дарров торга олақолади деб ўйлайсизми? Ҳақиқий фан йўлида жонини жабборга берадиган олимларнинг кашфиётлари ҳозирги куннинг ўзида олий мартабаларга эришиш учун имконият яратолмаса, юқори вазифалари сари йўл очиб беролмаса, қирол саройига чорлай олишга қодир бўлмаса, ундай фан арбобларининг зарурати ҳеч кимга керак эмас, мутлақо. Тўғриси айтиш керак, бизнинг асримизда бойлик орттириш, ҳузур-ҳаловат топишлардан бўлак ҳамма нарсага бефарқ қаралади, тўғри, бировларни қувгин остига олишлар ҳам камайиб қолди, бироқ маърифат ва эзуликнинг намоёндалари ҳеч қандай имтиёзларга эга бўлишолмайди, чунки бизнинг давлатимизда ҳамма нарса пулга сотиб олинади. Қадим-қадимларда билимдонлар, олий ҳимматлилар черков, суд идоралари, ҳукумат белгилаган имтиёзлар асосида тақдирланиб туриларди, бизнинг даврда ундай гаплар фақат китобларда битиб қолдирилган, холос. Дарвоқе, инсон тафаккурининг мевалари ҳам оқсуяклар жамиятида бир чақалик баҳога эга эмас, фақат Тангрининг муқаддас неъмат сифатида сақланиб қолаверади. Аслида мазкур китобларнинг асосий мақсади эзулик соҳиблари номини улуғлаш, бева-бечораларнинг кўнглини кўтариш, халққа маърифат бериш, подшоларга ҳақиқат йўлини кўрсатишдан иборатдир!”

П о л

“Шуҳрат чўққисини эгаллашга бўлган интилишимдан бирдан-бир мақсад Виржинияга муносиб бўлиш ва бутун оламини уни севишга мажбур этишдир. Мана, сиз билимдон одамсиз, қани айтингчи, бирор кун келиб биз эр-хо-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тин бўла оламизми ё йўқми? Масалан, мен ақалли келажакда нима бўлишини олдиндан билишни ўрганиш учун олимликка ҳавас қўймоқдаман”.

М ў й с а ф и д

“Агар ҳар ким келажagini олдиндан билаверса, бу дунёда яшашининг қизиғи қолармиди, ўғлим? Эртага қандай бахтсизлик юз беришини ҳис қилишнинг ўзиёқ одамни қанчалар ваҳимага солиб, ташвишини орттиради-я! Фалокат оёғинг остидадир, унга дуч келиш муддатини билиб турган кунингнинг ҳар дақиқаси заҳару заққум билан тенг бўлади. Ҳатто бугунги куннинг оқибати ҳақида чуқур хаёлга берилаверишга ҳам ҳожат йўқ; Худо бизга фикрлаш қобилиятини марҳамат қилган экан, уни кундалик эҳтиёжизми қондиришга йўналтириш билангина шукр қилиб яшашимиз керак”.

П о л

“Сизнинг гапингизга қараганда, Европада мансаб ҳам, мартаба ҳам пулга сотиб олинар экан, жуда яхши, унда мен Бенгалияга йўл оламан, бойлик ортираман, кейин Парижга бориб, Виржинияга уланаман. Ҳа, мен жўнашим керак!”

М ў й с а ф и д

“Бу қанақаси? Унинг онаси, ўзингизнинг онангизни қандай ташлаб кета оласиз?”

П о л

“Бирда ўзингиз Ҳиндистонга жўнашимга маслаҳат бергандингиз-ку?”

М ў й с а ф и д

“Унда Виржиния шу ерда эди. Энди эса иккала онангиз ҳам ёлғиз, уларнинг сиздан бошқа суянчиги йўқ ҳозир”.

П о л

“Виржиния бой қариндоши орқали уларга ёрдам қўлини чўзар деб ўйлайман”.

М ў й с а ф и д

“Бойлар бутун дунё кўзи олдида эҳтиром қозониш илинжидагина бировга ёрдам беришга қодирлар. Афсуски, ундайларнинг де Латур хонимга қараганда эътиборлироқ, умид қилса, нафи чиқадиганроқ қариндошлари бўлади. Ўзгалар эҳсонидан маҳрум одамлар эса бир бурда нон учун эрklarини қурбон қилиш эвазига атрофи баланд деворлар билан қуршалган черков теварагида кун кўришга мажбурлар”.

П о л

“Қанақа ярамас мамлакат экан бу Европа дегани! Оҳ, Виржиния тезда бу ёққа қайтиб келишинг керак. Бой-бадавлат қариндошингни бошингга ура-санми? Камтарона кулбамиз остида биз билан бирга қандайин бахтиёр яшардинг-а, кийим-кечакларинг ҳам бут — яхши безаниб, бошингга қизил рўмолча боғлаб ёки сочингга гул тақиб юриш билан камчил жойинг бормиди? Қайт, қайт, азизам Виржиния! Тарк эт ўша данғиллама кошоналарни, тупур

ўша эҳтиромларга, сени қуршаган барча шуҳратлардан воз кеч. Ўзингнинг қояларинг, шу ўрмонлар паноҳига, ўзимизнинг кокос ёнғоғи дарахтлари остига қайт! Агтанг! Балки ҳозир ўзингни бахтсиз ҳис қилаётгандирсан!.. — У шундай деб туриб йиғлаб юборди. — Отажоним, — деди кейин, — мендан ҳеч нарсани яширманг, айтинг тўғриси, агар Виржинияга уйланишимга кўзингиз етмаса, ҳамон мени илгаригиндай севадими-йўқми ёки доим қирол билан мулоқотда бўладиган, у билан дам-бадам суҳбат қурадиган аслзодалар қатори юриб, паққос мени унутиб юбордими? Шуни билгим келади, айтинг, тўғриси айтинг, отагинам!”

М ў й с а ф и д

“Оҳ, азиз дўстим! Жуда кўп сабабларга суяниб айтаманки, у сизни севади, чунки унинг қалби булоқ сувидай тоза, нияти пок қиз, сиздан бошқага кўнгили қўйиш нималигини хаёлига келтиролмади — бунга ишончим комил!”

Шу гапларимни эшитгандан сўнг қувониб кетди-ю, мен томон ташлаиб, бўйнимдан кучоқлаб олди.

П о л

“Сиз менга ўқиш учун берган комедия ва китобларда ёзилганидек, Европада яшовчи аёлларнинг ҳаммаси ҳақиқатан ҳам алдамчи, хиёнатқорми ё сиз бошқача ўйлайсизми?”

М ў й с а ф и д

“Эркаклари ҳаддан зиёд солим мамлакатнинг аёллари алдамчи ва хиёнатқор бўлади, чунки зўрлик ҳукм сурган жойда айёрлик барқарор”.

П о л

“Аёлларга нисбатан солимлик қилиш қандай намоён бўлади?”

М ў й с а ф и д

“Улардан сўраб ўтирмай истаган одамларига турмушга узатилаверилади: ёш қизни кекса кишига, дилбар ҳиссиётга эга аёлни лоқайд табиатли кимсага унаштирилаверади”.

П о л

“Нима учун ўзаро мос келганнигина бир-бирига уйлантириш мумкин эмас? Ёш йигитни ёш қизга, ошиқани мошиғига қўшишнинг иложи йўқми?”

М ў й с а ф и д

“Чунки Францияда яшовчи ёшларнинг ҳаммаси ҳам уйланишга қодир эмас, уйланиш учун пул керак, бойлик керак, бойликка эса кўпинча қаригандан кейингина эришиш мумкин. Ёшлиқда қўшниларининг хотинини йўлдан уриш ҳаракатида бўладилар, қаригандан сўнг ўз хотинларини тутиб туролмай қоладилар. Улар ёш паллаларида бировларнинг бошини айлантириб, алдаб юрадилар, қаригандан кейин эса ўзлари алданиш қурбони бўладилар. Ҳукмрон доираларга хос бир-бирига қарши одилона жавоб зарбалари шундан иборат. Ҳар бир тутуруқсиз ҳаракат ўзига ўхшаган бошқа бевурдликни келтириб чиқараверади. Шу йўсинда кўпчилик европаликаларнинг ҳаёти иккиёқламали ахлоқсизлик асосига қурилган. Бу бидъатлар бир ҳовуч доира одамлардан ташкил топганлар қўлида бойлик тўпланишига қараб жамият ичида кенг тарқа-

лиш билан ривожланаверади. Давлат эса улкан дарахтлар бемалол ривож топётган катта боғ мисол, улкан дарахтлар соясида қуёш нуридан бебахра қолган майда дарахтлар улғайишига имкон йўқ; фақат фарқи шундаки, боғнинг кўрк очиши учун бир неча улкан дарахтнинг борлиги кифоядир, аммо давлат эса бойлик эгаларининг сонига қараб эмас, балки кўпчилик ва тенг ҳуқуқли фуқаролар қудратига таяниб гуллаб-яшнайдими?”

П о л

“Нимага уйланиш учун албатта бой бўлиш керак одам?”

М ў й с а ф и д

“Ҳеч нарсага зориқиш сезмай фаровон ва беками-кўст яшаш учун”.

П о л

“Бунинг учун ишлаб, пул топса бўлмайдами? Мен ишляпман-ку?”

М ў й с а ф и д

“Чунки Европада жисмоний меҳнат қилиш иснод ҳисобланади. Унга менсимай қаралади доим. Айниқса, деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат энг жирканч меҳнат саналади. Ҳунарманд деҳқонларга нисбатан анча-мунча юқори ҳурматга эга”.

П о л

“Бу қанақаси? Наҳотки одамларни едириш, ичириш учун тер тўкиб қилинган меҳнат Европада жирканч ва манфур саналса? Мен сизга тушунмай қолдим”.

М ў й с а ф и д

“О, табиат қўйнида ўсиб-улғайган сендай одам жамиятимизнинг ярамас иллатларига қандай тушунсин. Бутун тартиб ва саришталикларни кўз олдига келтириши мумкин, аммо тартибсизликларни тасаввур ҳам қилолмайди киши. Гўзаллик, эзгулик, бахтиёрлик маълум мутаносибликка эгадир, аммо бадбурушлик, қусурлилик, бахтсизлик ҳеч қандай шаклга эга эмас”.

П о л

“Бой одамларни энг бахтиёр одамлар деб биламан. Уларнинг қўли ҳам-маёққа етади; ўзлари истаган маҳаллари истаган фароғатга эришаверадилар, ҳатто муҳаббатга ҳам”.

М ў й с а ф и д

“Фароғат топишнинг ҳамма хиллари кўпчиликларининг жонига теккан аллақачонлар, чунки барини улар жуда осон йўллар билан қўлга киритадилар. Наҳотки сезмаган бўлсангиз, дам олиш қувончига ҳориб-чарчаш ҳисобига эришасиз-ку, ахир, емоқ-ичмоқ фароғатига эса оч қолиш ва чанқоқлик ҳисобига. Худди шунингдек, севиш, севилиш қувончига ҳам жуда кўп қурбонликлар ва йўқотишлар, жудоликлар азоби ҳисобига эришиш мумкин. Пул давлатмандларни бундай ҳузур-ҳаловат борлигидан огоҳлантиради, холос, аммо қондирмайди ҳеч қачон. Бунга яна бир жиҳатни қўшиб қўйинг: ҳадеб бир хил фаолият юритишлар натижасида зерикишликларга берилишлар, бойлик орттириш туфайли манманликка юз тутишлар, керилишлар туфайли ҳамма

нарсдан ҳафсалалари совиб, роҳат-фароғатлари ҳам юракларига сиғмай қолиши мумкин, бунинг устига кичкина йўқотиш ҳам уларга катта зарбадай туйилиб, вужудларини қаттиқ яралашини айтмайсизми. Мингларча туп атиргул ҳам хушбўйлик таратиб, бир зумгина сизни маст қилиши мумкин, аммо биргина тикони баданингизга ботса, кечгача унинг азобини тортиб юрасиз. Худди шунга ўхшаб, бойлар эришган шунча ҳузур-ҳаловат ичида биргина содир бўлган кўнгилгашлик гул шоҳидаги ана шундай тикон азобидай гап. Аксинча камбағаллар учун бир зумлик фароғатга муяссар бўлиш талай тиканлар ичидаги хушбўй бир туп атиргул мисол: унинг нафаси дилингизни яйратиб, кечгача вақтингизни чоғ қилади. Ҳар бир таассурот эса қарама-қаршилиқ орасидан балқиб чиқади. Табиат худди ана шундай усулда ўз мувозанатини ушлаб туради. Умуман айтганда, сиз икки жиҳатнинг бирини танлашингиз мумкин: ҳеч нарса истамай ҳамма нарсдан ҳайиқиб юриш ёки деярли ҳеч нарсдан қўрқмай ҳамма нарсали бўлиш: биринчиси — бойлар қисмати, иккинчиси — қашшоқларга тегишли қисмат. Бироқ икковиси ҳам ўртаҳол яшаб, умрини эзгулик манфаатига бахшида этиш билан бахтиёр одамларга мутлақо тўғри келмайди”.

П о л

“Сиз эзгулик деб нимани назарда тутасиз?”

М ў й с а ф и д

“Ўғилгинам! Сиздай ўз қўли кучи билан меҳнат қилиб, бутун оила эҳтиёжини қондираётган одамга буни тушунтиришга ҳожат йўқ. Эзгулик — хайрли ва савобли иш. Ўз манфаатидан кўра ўзгалар манфаати, яқин кишилари манфаатини кўзлаб, жонбозлик кўрсатиш билан Оллоҳнинг илтифотига лойиқ бўлишдир”.

П о л

“Оҳ, Виржиния, эзгуликка шунчалик боймидинг-а? Ахир эзгу ниятлар билан бой бўлишга розилик бердинг, эзгу тилаклар билан оролимизни тарк этдинг, эзгулик олиб қайтасанми яна!”

Қизнинг тез кун ичида қайтиши тасаввурига берилган йигит бир зумда ҳаяжонга тушиб, ички ҳасрат ва ташвишлари тарқаб кетди. “Виржиния хат ёзмаяпти, чунки ўзи тез кунда етиб келиши керак. Ҳамроҳ шамол кўмагида йўлга тушган кема учун Европадан биз томонга келиши унча узоққа чўзилмайди!” У уч ойга яқин муддат ичида тўрт ярим минг мил йўл босадиган кемаларни санаб, ҳисоблай бошлади. Унинг тахминича Виржиния тушган кема икки ойчадан кейин етиб келиши эҳтимоли бор экан. Шунингдек, Виржинияни кутиб олишга тараддуд кўриш режалари билан таништира бошлади. Қиз кутмаган даражада чиройли уй қуриб қўйишни мўлжаллайди. Бу уй қизнинг етиб келадиган кунигача тайёр бўлиши керак. Унга уйлангандан сўнг эса ҳар кунни бир янгилик инъом қилиб, вақтини ҳуш этиш ниятида эканлигини ҳам айтиб берди. Ҳа, уйлангандан кейин эса... Бу фикридан ўзи ҳам қувониб, ҳаяжонланиб кетди. “Ҳали қараб турунг, отагинам, — деди у менга, — сизнинг юмушларингизни ҳам ўз зиммамизга олиб, мушкулингизни осон қиламиз. Виржиния бой бўлиб келса, сизга ҳам бир неча қул сотиб олиб берамиз, бутун оғир ишларингизни уларга топширавасиз. Бизникига кўчиб келиб, бирга яшайсиз, хурсандчилик, вақтингизни шод-хуррамлик билан ўтказишдан бошқа ташвишингиз бўлмайди”. Шундан сўнг завқ-шавқини уйдагилар билан бўлишиш учун ошиқади.

Не иложки, катта умидлар ўрнини бешафқат ҳадиксираш шарпаси эгаллайди. Унинг хўшрўй чехрасига қайғу ва ҳажр доғи яна соя ташлайди. Кўкрак қафаси остида юрак тиним билмай типирчилайди. Уша куннинг эртасидан

бошлаб менинг олдимга серкатнов бўлиб қолади. Дард-алам аломатлари бор қиёфасида намоён. “Виржиния бир луқма ҳам хат ёзмапти, зорланади у, — агар Европадан йўлга чиққан бўлса, бу ҳақда менга хабар қиларди. Э, воҳ! Унинг тўғрисидаги миш-мишларнинг тагида жон борга ўхшайди. Бувиси биронта аслзодага узатгани рост. Ўзига ўхшаш кўплар қатори бойликка интилиш уни ҳам адои тамом қилди чоғимда. Китобда бўлагу ҳаётда бўлакча экан асли: эзгулик соҳибалари фақат китоблар учун мавзу, холос. Агар Виржиния ҳақиқатан ҳам эзгулик соҳибаси бўлганда онасини ҳам, мени ҳам ташлаб кетмаган бўларди. Мен уни кечаю-кундуз ўйлайман, у эса мени заррача ҳам эсламаса керак. Мен соғинч изтиробида эзиламан, у бўлса, қувонч оғушида маст. Э, воҳ! Ноумидлик мени мушкул аҳволга солмоқда. Ҳадеб ишлайвериш ҳам жонимга тегди, ҳамма кўзимга ёмон кўриниб кетаяпти. Худодан бўлиб, Ҳиндистон томонларда уруш-муруш бошланиб қолганда эди, бориб ўшаёқларда жон берардим”.

“Ўғилгинам, — дейман унга жавобан, — ўлим панжаси сари ошиқилади-ган мардлик — бир нафаслик жасорат, холос. У кўпинча чуқур фаросат юри-та билмаслик орқасида содир бўладиган фожеа. Аммо жасорат кўрсатишнинг камдан-кам учрайдиган ва жуда оддий усуллари бор. Бу биздан ҳар куни, ҳар соат талаб қилинади: унинг номи сабр-тоқатдир. У сиз билан менинг яқинларим хоҳиши, эҳтиросларимизнинг жунбушга келиши туфайли эмас, фақат Худонинг иродаси туфайли барқарор неъматдир. Сабр-тоқат — эзгуликка интилувчи учун бахш этилган марди-майдонлик!

“Э, воҳ, унда мен эзгуликдан бутунлай йироқ одам эканман, — хитоб қилади у, — ҳамма менинг бошимни гангитгани гангитган, ҳамма менинг умидимга танда қўяди”.

“Ҳар бир мақсад учун жон куйдириб, астойдил ёнмаслик, бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар қабилида иш тутишлик — инсонга хос фазилат эмас, — дея давом этдим мен, — аммо эҳтироси ҳаддан зиёд қайнаб-тошган одамнинг ақли қочади, фаросати издан чиқади, лекин олдинда шундай чироқлар борки, унинг шуъласи таъсирида киши ўзини тўғри йўлга солиб олиши мумкин. — бу фан йўлидир.

Фан, ўғлим, Худонинг бизга юборган илтифотидир. Фан — бу бутун ер курраси ва коинотни бошқаришга илҳомлантирувчи илохий куч ва буюк қудратдир. Куёш нурлари каби фан ҳам оламни ёритади, қувонтиради, иситади, фан худо томонидан инсоният юрагида ёқилган олов. Ана шу олов таъсирида донолар бутун табиатни ўзига бўйсундиради: уларнинг воситачилиги орқали атрофимиздагилар билан фаол мулоқотда ҳамда ўзимиз учун зарур нарсаларга эга бўламиз, ер ўзлаштирамиз, вақтдан унумли фойдаланишни ўрганамиз. Инсониятга қандай ҳаёт кечириш қонун-қоидаларини ўргатувчилар ҳам худди ўшалардир. Фақат улар туфайлигина эҳтиросларимизга танда қўямиз, нуқсонларимиздан қутиламиз, олий фазилатли кишилардан ибрат олиш, бир умрлик жасоратли бўлишлик йўллари биламиз. Улар марди-майдонларнинг ҳақиқий қиёфаларини моҳирона чизиб бериш орқали бизни тарбиялайдилар, ҳақиқатни рўй-рост очиб ташлаш борасида мактаб бўладилар. Улар инсонларни ғам-ташвишдан форигъ этувчи осмондан тушган ҳақиқий маликушшуорони ҳам-ташвишдан улар адиблар жамият бошига энг оғир кунлар ёғилган йилларда ҳам, ўзаро буюшлар туфайли баъзилар ваҳшийликка юз тутган маҳалларда ҳам, ахлоқ-одоб тушкунликка учраган дамларда ҳам элни эзгулик руҳида тарбиялаганлар, яхши ишларга илҳомлантирганлар. Ўғилгинам, фан сиз билан мендан кўра бахтсизроқ кўпларни овунч топдириб, сабр-тоқат йўлида ҳалол хизмат қилишга ундаган доим. Аммо фан арбобларининг ўзлари камдан-кам рўшнолик топганлар: ўн минг нафар юнонни асирликдан қутқариб қолгани учун Ксенофонт ўз юртидан бадарга қилинган, африкалик Сципион римликларни ғийбат қилишда айбланган, Лукулл макр ишлатишнинг устаси сифатида, Кангинат сарой шароитига ношукрчилик билдирганликда айбланиб жазоланган. Юнонлар ихтирочилик билан дунёга танилишган: уларнинг санъати, маданияти қанча-қанча авлодга маънавий озуқа таратиб келадди ҳамон. Шу сабабдан буюк алломаларнинг холис хизматларини камситмай

қайтага санъатлари, мумтоз асарларидан ибрат олганимиз эвазига таъзим-тавозе қилиб, ҳурматларини ўрнига қўйиш муқаддас бурчимиз бўлиши керак.

Шундай қилиб, сизга насиҳат, ўғлим, кўп ўқинг, кўп ўрганинг. Яхши китоб яхши дўстдир”.

“Э, воҳ! — дея хитоб қилди яна у, — Виржиния шу ердалигида ўқишим, ўрганишим шарт эмасди. Унинг билими меникига қараганда ҳам пастроқ эдию, аммо фариштаси бор эди юзида. Менга бир нигоҳ ташлаб қўйса бас. Дўстим, дея оғиз очган замони ичимдаги бутун ғам-ғуссам йўқолиб, руҳим енгил тортиб кетарди”.

“Дарҳақиқат шундай, — дедим мен унга, — сени севган йўлдошдан ортиқ бебаҳо йўлдош йўқ дунёда. Аёл кишининг санъати шундаки, у юзига мулоимлик бериши билан эркак кишининг дардини ола билади. Мафтунокор ишвайи латофати ила мудҳиш хаёлларингни миянгдан сугириб ташлайди. Меҳр-шафқат билан боққан юзларни кўрганда баҳор сувидай эриб кетмай иложинг йўқ. Унинг шод-хуррамлиги кимнинг дилини яйратиб юбормасин? Унинг табассумидан кимнинг қалби ёришмасин? Унинг кўзёшлари олдида қайси тошбағир тоқат қилаолсин! Виржиния у ёқдан сизга қараганда ўн баробар ортиқ ақл жамғариб келади. У ўз боғининг тартибсизлигини кўриб жуда ҳайрон бўлиши мумкин. Қариндошининг муқим қузатишларига парво қилмай, онаси ва сиздан олисдалигини ўйлашдан ташқари, қайтиб келгач боғини қандай безаш ҳақида тинмай фикр қилмоқда ҳозир”.

Бу гапларим унга қайта бардамлик ато этди ва шиддат билан ишга киришиб, деҳқончиликни давом эттирди. Режаллаган ишларини охирига етказиш билан муқаддас бурчини адо этадиган одамдай тиним билмасди асло. Бор андуҳларини унутиб, қайтага бахтиёр ҳис қиларди ўзини.

Кунларнинг бирида осмон ёришар-ёришмас (бу 1744 йилнинг 24 декабрида содир бўлган эди) уйғониб кетган Пол Яланғоч тоғда оқ байроқ ҳилпираб турганини кўриб қолади. Бу денгизда кема пайдо бўлганидан далолат эди. Пол Виржиниядан хат-хабар йўқмикин, деган ўй билан шаҳар томон ошиқади. Одат бўйича келаётган кема ҳақида олдиндан хабар берадиган Лоцманни кутади у. Лоцман эса жуда кеч келди. У губернатор олдига кириб, йўлдаги кема етти юз тонналик юк кўтарадиган “Сен-Жеран” кемаси бўлиб, уни жаноб Обен исмли дарға бошқараётгани ва ҳозир қирғоқдан тўрт мил олис очиқ денгиздалиги, ангар шамол ўнг келиб турса, эртага тушдан сўнг Людовик Португа етиб, лангар ташлаши мумкинлиги тўғрисида батафсил ҳисобот беради. Ўша маҳал эса атрофда қилт этган шамол сезилмасди. Лоцман кема орқали Франциядан юборилган мактубларни губернаторга топширади. Улар ичида Виржиниянинг қўли билан де Латур хоним номига ёзилган мактуб ҳам бор эди. Пол уни тортиб олади-да соғинч билан ўпади ва қўлтиғига яширганча уйига югуради. Алвидо қояси устига чиқиб, унинг қайтишини сабрсизлик билан кутаётган бутун оила аъзоларини олисдан кўрибоқ қўлидаги мактубни кўтарганча силкитади, аммо нафаси бўғзига тикилганидан ломим дейишга ҳоли келмайди. Ҳамма де Латур хоним хонасига йиғилиб, мактубни ўқитишга шошишади. Виржиниянинг ёзишича, аввалига мажбурий равишда турмушга бермоқчи бўлган бувисининг кирдикорларига қандай дош берганликлари, охири бўлмагач, у меросдан маҳрум қилингани, ниҳоят уйига жўнатилаётгани, яна қанақа пайтда денг, Франция ороллари атрофида йилнинг айнан денгиз қутуриши, кучли тўфонлар содир бўладиган пайтларида йўлга чиқишга тўғри келаётганлиги баён этилган эди. У бувисига онаси ва ёшлиги бирга ўтган энг яқинлари олдидаги бурчини адо этишдай истақлари ҳам борлигини айтганда, бувиси унинг мияси ҳавойи, енгил-елпи ўй-хаёлларга тўлиб-тошган телбаликда айблабди. Лекин буларнинг ҳаммаси орқада қолиб, ўтган ишларга саловот, дея энди биргина умид билан: қадрдон оила аъзоларини тезда кўриш, кучоқлаб ўпиш орзуси билан бахтиёр эмиш. Бу оташин хоҳишини тезроқ қондириш учун ўзини Лоцман қайиғи орқали жўнатилишини кема дарғасидан сўраган экан, у кўнмабди: очиқ денгиз билан қирғоқ ораси анчагина масофа эмиш, ҳали замон кўтариладиган кучли тўлқинларга дуч келиб, бир фалокат содир бўлишини истамас эмиш. Аслида эса

Ўқ отилганини ҳикоя қилиб берди. Денгиз шунақанги кучли жунбушга келиб, қутура бошлабдики, биронта қайиққа тушиб, кема аҳволидан хабар топишга асло илож бўлмабди. Худди шунинг устига унда фонус ёқилганини сезгандай бўлибди. У яна шуни ҳам ваҳима билан айтиб берди: тўфон ичида гарангсиб қолган кема соҳилга жуда яқинлашган маҳал Людовик Портига томон айланиб ўтиладиган Замбарак қозиғи деб аталувчи оролни тахмин қилиб, Ёқут ороли билан ер орасида тиқилиб қолмаганмикин, деб қўрқаётганини яширмайди. Агар унинг ҳикоясига ишониладиган бўлинса, демак, кема қатта хавф остида. Унинг гапини бошқаси давом эттирди: у бир неча бор Ёқут ороли билан қирғоқни ажратиб турувчи бўғозни сузиб ўтишга тўғри келган, чуқурлигини ҳам ўлчаб кўрган экан, ҳар қандай кема лангар ташлаб, хавф-хатарсиз туришга жуда боп жой эмиш. “Мен бемалол айтишим мумкин, — дея хулоса қилди у, — бутун кўч-кўронимни кўтариб, кўчиб борсам, қуруқликдан кўра ўша ерда бемалол уйқуни ураверишим мумкин”. Учинчисининг таъкидлашича, оддий қайиқ аранг сузиб ўтадиган бўғоз орқали каттакон кеманинг ўтиб келишининг имкони йўқ. Яна таъкидлашларича кема Ёқут оролининг нариги ёнбошига лангар ташланган. Буни улардан бири ўз кўзи билан кўрган эмиш. Шундай қилиб, тонгга яқин шамол ўнг келса, кема очиқ денгизга чиқиб олиши ёки гаванга бемалол кириб келиши мумкин. Бошқа кўчманчилар вакиллари бутунлай бошқача фикрларни баён қилардилар. Ўзаро тортишиб, ҳар ким ўзиникини маъқуллашда давом этар экан, бу орада Пол ҳам, мен ҳам бирон оғиз сўз қотмай ўтираверардик. Тонг отганга қадар худди шу алпозда ўтириб чиқдик, аммо ҳаво очилишидан дарак йўқ, денгиз юзини қалин туман қоплагани учун бирон нарсани фарқлаб бўлмасди. Олис-олисдан қандайдир қоп-қора булутни аранг илғаб олиш мумкин, холос. Лекин айтишларича, у турган жойимиздан чорак мил узоқдаги Ёқут оролининг қораси эмиш. Зимистонлик қуршовида ҳалигина биз турган нариги қирғоқнинг денгизга чўзилиб кирган жойи ва оролнинг ўрта қисмидаги айрим тоғ чўққилари, улар узра гир айланган булутлар гирдобигина аҳён-аҳён кўзга ташланиб қоларди.

Эрталаб соат еттиларга бориб ўрмондан ноғора товуши эшитила бошлади; бу — губернатор жаноб де Лабурдонненинг от миниб, қуролланган бир неча аскар, анча-мунча кўчманчилар ва негрлар кузатувида келаётганидан далолат эди. У аскарларни қирғоқда саф тортириб, милтиқлардан бир неча бор ўқ узишни буюради. Милтиқларнинг овози тиниб улгурмай денгиз томонда чироқ ёнади-да, айна шу пайтнинг ўзидан гумбурлатиб тўплардан ўқ отилади. Бизлар кеманинг унчалик узоқ масофада эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ўша тўп отилган томонга қараб чопдик. Ниҳоят қуюқ туман оралаб орол билан катта кема мачталарининг елканлари боғланган устунларни фарқлаш мумкин бўлди. Биз унга шунчалик яқин турардикки, тўлқинларнинг кучли суронига қарамай кема дарғасининг ҳуштагию матросларга берилаётган буйруқлар ва уларнинг уч бора “Яшасин қирол” дея бақирлишлари баралла эшитиларди. Французлар одати бўйича ифода этиладиган бундай хитоблар бирон оғир фалокатга йўлиқилган ёки шодликларини изҳор қилиш пайтларида янграйди. Демак, бу сафар ҳам улар ўз давлатпаноҳларининг ёрдамига муҳтож эканликлари ёки унинг учун ўлимга ҳам тайёр эканликларини изҳор этаётган эдилар.

“Сен-Жеран”дан ҳар уч дақиқада ўқ отилиб турарди. Жаноб де Лабурдонне қирғоқ бўйлаб катта гулханлар ёқишни ва яқин ўртадаги қишлоққа бориб, озиқ-овқат, тахталар, арқон ва ичи бўш бир неча бочка олиб келишни буюрди. Кўп ўтмай елкаларига турли емишлар, кема учун зарурий ашқолдошқаллар орган қуллари билан келган кўчманчиларга қирғоқ тўлиб кетади. Улар Олтин Кум, Ботқоқлик деб аталмиш бўлинмалардан ва Таянч дарёси ёнида жойлашган қишлоқлардан келишган эди. Кўчманчиларнинг оқсоқолларидан бири губернаторга яқинлашиб, дейди: “Ҳазратим, туни билан тоғ томон гумбур-гумбурдан тинай демади-ю, ўрмонда эса қилт этган шамол сезилмади-я, шунга қарамай дарахт барглари нуқул шитирлар, қушлар ўзларини гур-гур ерга уриб, паноҳ излашарди. Буларнинг ҳаммаси шубҳасиз катта тўфон кўтарилишидан далолатдир”. — “Не илож, дўстларим! — дейди унга

жавобан губернатор, — бизлар унга қарши тараддуд кўриб қўйдик, ана, кемадагилар ҳам шундай қилишаётир чоғи”.

Ҳақиқатан ҳам тўфон кўтарилишига ҳеч кимда шубҳа қолмаган эди. Осмон қаърини эгаллаган қоп-қора булут этаклари қизғиш мис рангида бўзрайиб кўринарди. Ҳавода тиним билмай безовта чарх урган сон-саноксиз чағалай, чағирқанот, фрегат ва бошқа хил денгиз қушларининг қий-чув, чағир-чуғури тинай демайди, атроф зим-зиё бўлишлигига қарамай улар ўзларига орол оғушидан паноҳ излардилар.

Эрталабки соат тўққизларга яқин денгиз томондан тоғлардан улкан тошларни қулатиб тушган сел янглиқ юракни ларзага келтирувчи тасур-тусур аралаш гумбурлашлар, даҳшатли момақалди роқ қалди роғига ўхшаш суронлар эшитилади. “Тўфон!” дея бақриб юборади ҳамма. Худди шу дақиқада кучли хуруж бошлаган шамол Ёкут ороли ва унга яқин бўғоз устини қоплаган булутлар бағрини тилка-пора қилиб атрофга тўзғитиб юборади. Ана шундан кейингина елкан ва мачталари туширилган “Сен-Жеран” кемаси ва унинг саҳнида тўп-тўп, зичланиб турган одамлар яққол кўзга ташланади. Кема байроғи маҳкам боғланиб, барча ашқол-дашқоллар бир четга тахлаб қўйилган, тўрт қатор арқон бурун томонда ва бир эҳтиёт қирсим арқони кема ортида осилиб турарди. У Ёкут ороли билан қирғоқ ўртасига лангар ташлаб, ҳар тарафи Франция оролларига хос сувости қоя тошлар билан қуршалганча таққа тўхтаган эди. Сув ости тошлари кемани шунчалик зич қисиб олган эдики, унга ёрдам қўлини чўзиш у ёқда турсин, ҳатто кўмакчи кема ёки қайиқ билан ҳам яқинлашиб бўлмасди. Кеманинг олди қисми очик денгиздан ёпирилиб келиб, урилаётган кучли тўлқинлар ҳукмига таққа топшириб қўйилган, орқа қисми эса сувга ботиб туради. Бундай вазиятда кема на қирғоққа яқинлаша олар ва на очик денгиз сари силжий оларди. Бордию, қирғоқ томон йўл оладиган бўлса, даҳшатли шамол бир силташ билан уни оддий пайраҳадай улоқтириб ташлаши муқаррар. Натижада кема сувости қояларига қайта-қайта урилиб, чилпарчин бўлиб кетиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Арқонларни шартта кесиб, очик денгиз сари йўл олар бўлса ўша заҳоти ёғоч тоғорадай ағдарилиб, асфалософилинга учраб, жаҳаннам қаърига фарқ бўлиши мумкин. Бири бирини қувалаб, устма-уст ирғишлаб, бало-қазодай ёпирилаётган қудратли тўлқинлар соҳилга зарб билан урилар, ҳар бири эллик футдан кам келмайдиган харсанглари отиб, тошбўрон қилар, бухтанинг остигача ёпирилиб кирар, сўнг, парча-парча бўлган ҳолда яна ортига ўрмалар эди. Даҳшатли сурон кўтариб, талай кўм-шағалларни шалдираганча қанча-қанча масофани қип-яланғочлаб кетарди. Шамол амри билан осмону фалакка найзадай отилган тўлқин ўрқачлари тагидан кесилган азамат дарахтлар каби гурсиллаб қулаган пайтлар бутун бўғоз ҳавзаси тоғ-тоғ кўпикларга тўлиб-тошиб кетарди. Улкан эгатлар тортган палаҳса-палаҳса кўпиклар эса ўз навбатида олти-етти метр баландликка сакраш билан бутун бухтани қоплаб оларди. Яна шамол уларни сув юзидан сидириб олиб, орол ичкараси сари деярли ярим миллик олисликка ёйиб юборарди. Уфқ чети, тоғ этакларидаги кўпиклар ўркачига кўзи тушган одам нима бало, денгиз ёқдан қор уюми босиб келяптими, деб ўйлаши мумкин. Худди ўша ёқда осмон билан денгиз туташиб кетганга ўхшарди. Айнан ўша ердан кетма-кет шарт-шурт узилиб чиқиб, ниҳоятда бадбашара қиёфага кирган булутлар тўдаси учқур қуш парвози тезлигида осмон бўйлаб ёйилса, бир тўдаси жойида муаллақ осилиб қолгандай. Кўк юзида бирон парча ложувардлик йўқ. Бутун ер сатҳи, денгиз усти, осмон кўкси ҳам кўкиш рангга бурканган.

Ва ниҳоят қаттиқ ваҳимага тушиб, содир бўлишини олдиндан сезиб, юрагимизни чангаллашга мажбур қилган мудҳиш ҳодиса юз берди: бетиним чайқалишларга дош беролмай олд томонидаги арқон шартта узилиб кетади-ю, кема мувозанатини ушлаб қололмайди. Орқа томондаги биргина арқоннинг кучи нимага етарди дейсиз. Бурун томон енгилгина қалқиб бориб, қоялар бағрига шундайин кучли зарб билан урилдики, буни кўриб турганларнинг ҳаммаси баб-баравар бақриб юборишди. Пол ўзини сувга отишга чоғланди, мен кўлидан ушлаб қолдим. “Ўғилгинам, — дейман унга, — ўзингни нобуд

қилишингдан нима наф?” — “Унга ёрдам беролмасам нобуд бўлганим афзал эмасми?” — дея хитоб қилади у. Умидсизликка берилиши орқасида ақли-хушини йўқотиб қўйганини кўриб, Доминго иккимиз унинг белига арқон боғладик, сўнг бир учидан маҳкам ушлаганча сувга туширдик. Шу йўсинда у сувости қоялари оралаб, “Сен-Жеран” сари суза бошлади. Қирғоқ томон ёпирилиши билан кучли тўлқинлар қутилмаганда унга кўмак бермоқчидай кемага яқинлашиши учун имкон яратади, бироқ ортга қайтиш билан эса кеманинг бурун томонини икки-уч уй бўйи кўтариб ташлайди-да, Полни гир айлангириб чирпирак қилганча қирғоқ томон улоқтиради. Кузатиб турганларнинг эхонаси чиқиб, овозлари борича додлаб юборишади. Кўз очиб-юмгунча муддат чида боёқши йигитнинг оёқлари моматалоқ бўлиб, қора қонига беланиб, кўкраги эзилган, қорни эса сувга тўлган ҳолда қумлоққа келиб тушади. Шу заҳотиёқ ўзини ўнглаб олиб, яна кема томон отилади. Бу маҳал денгизнинг баттар жазаваси тутиб, ер-кўкни қаттиқ ларзага солаётган эди. Кемани асраб қолишдан бутунлай умидини узган дарға бошлиқ барчани уни бошқарувчи жамоаси елкан боғланадиган ходалар, тахталар, товук қафаслари, столу бочкаларга қапишиб, бирин-кетин ўзларини сувга ота бошладилар. Худди ана шу маҳал бизларни бир умрга доғда қолдирган воқеа содир бўлади. Кеманинг орқа томон саҳнида ёшгина қиз пайдо бўлиб, уни йиқилиб тушишдан сақлаб қолиш мақсадида қўлини чўзган кимсага парво ҳам қилмай мувозанатини аранг ушлаб туради. Фариштадай хушрўйлиги билан барчанинг диққатини ўзига тортган бу қиз айнан Виржиния эди. У олисда бўлишлигига қарамай соҳил бўйлаб шердай қутуриб, ўзини ҳарён ураётган севгилисини дарров танийди. Ана шу дилрабо зебонинг ниҳоятда бешафқат фалокат ёқасида турганлигини кўзимиз билан кўриш бизлар учун қанчалик қайғу аламли бўлганлигини таърифлаб беришга ожизман ҳозир. Виржиния эса ўзини хотиржам қилиб кўрсатиш билан ҳиёл жилмайган қиёфада, ҳаммангизга алвидо, дегандай биз томонга қўл силтаб кўяди. Барча матрослар ўзларини сувга отиб, фақат биттасигина қизга мадад бермоқлик учун кема саҳнида Виржинияга қўлини чўзар, ҳалокатдан асраб қолишга уринарди. Бироқ қиз ўзига яқинлашган ўша яримяланғоч кимсани нари итаради-да, шартта терс бурилиб олади. Буни кузатиб турган соҳилдагиларнинг ҳаммаси бир овоздан бақира бошлайди: “Уни маҳкам ушланг, ҳой йигит, бечора қизнинг жонини асраб қолинг!” Айни маҳал Ёкут ороли билан соҳил ўртасига ёпириб қирган тоғ-тоғ тўлқинлар галаси тўппа-тўғри кеманинг қаншарига бориб урилади. Бу даҳшатдан жон талвасасига тушган яримяланғоч матрос ҳам қизни якка-ёлғиз қолдириб ўзини сувга улоқтиради. Виржиния эса ҳалокатдан қочиб қутулиб бўлмаслигини астойдил сезгандай бир қўли билан этакларини тутганча иккинчи қўлини кўксига қўйиб, кўкка тикилади. Шу туришда у осмон сари парвозга чоғланаётган тоғ лочинини эслатарди.

Оҳ, вужуд-вужудингни даҳшатга солиб, қаттиқ қақшатгувчи бу дамлар... Сени таъриф-тафсифлаб беришга сўз тополсам кошки!

Виржиниянинг қиёфасини кўриб, жон ҳовучлаб турганлар борки, уни қутқариш пайида ўзларини денгиз қаърига отадилар. Бироқ кучли тўлқинлар зум ўтмай уларни ҳам бирин-кетин қирғоққа улоқтириб ташлайди. Тирик қолган ҳалиги яримяланғоч матрос эса қирғоққа чиқиши билан қумлоққа тиз чўкканча қўлларини кўкка чўзиб ёлборади: “Ё Тангрим, менинг жонимни асраб қолдинг, аммо мен анави ҳурлиқо қизнинг умри учун борлигимни бахшида қилишга рози эдим-ку, ё Парвардигор!”

Биз Доминго билан бирга Полни сув домидан тортиб олдик. У хушсиз, оғиз-бурунидан эса сув ўрнига қон оқмоқда эди. Губернатор уни табиблар ихтиёрига топширади. Бизлар денгиз улоқтириб ташлаган Виржиниянинг жасадини қидириб, қирғоқ бўйлаб югурдик. Тўфон қутурган пайтлари ҳар доим қайтақилаб турадиган шамол яна ўз йўналишини ўзгартирди. Бизлар наҳотки бечора қиз олдидаги сўнгги бурчимизни адо этишга улгуролмасак, деган ташвишда жон-жаҳдимиз билан югуришда давом этардик. Минг жонимизни жабборга бермайлик, тинка-мадоримиз қуригунча минг югуриб қидирмайлик қизнинг на тирик жони, на ўлик жасадидан ном-нишон тополмадик. Кўзлар

тўла ёш, қалбимизни алам кемиради. Алламаҳалга борганда юрак тўла армон билан ортга қайтишга мажбур бўлдик. Сув ютмаган, эти қақшамаган одам қолмади шу кунни. Кема ҳалокати натижасида камгина қурбон берилмади. Сув қаърида қолиб кетди кўпчилик. Аммо бизлар якка-ёлғиз биргина норасида дардида йиғлаб, алам чекардик. Шундай фожиа даҳшатини бошдан кечирганлар ичида ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган бегуноҳ бокира қиз умрига умр кўшиб беришнинг уддасидан чиқолмаган илоҳий қудрат мавжудлигига шак келтирганлар ҳам бўлди, албатта. Зеро, нақадар мудҳиш ва ноҳақ жиноий оқибатлар боисига ақл бовар қилмаслиги натижасида осий бандасига нисбатан ҳам ихлоси қайтиб, минг хил шубҳага боришлари табиийдир. Оллоҳ кечирсин уларни.

Бу орада Пол ўзига кела бошлайди. Уни уйига олиб боришга рухсат берилишига қадар кўшни қишлоқ хонадонларининг бирида сақлаб турилди. Доминго билан иккимиз бўлиб ўтган бахтсизликдан Виржиниянинг оналарини хабардор қилиш учун ўз қишлоғимизга йўл олдик. Латаний дарёсига яқинлашиб қолган маҳалимиз шу ерлик негрлар қайси бир кўрфаз қаршисидаги қирғоқда ҳалокатга учраган кема қолдиқлари сочилиб ётганлиги ҳақида гапириб қолишди. Биз ўша ёққа чопдик. Тоғ-тошли тепалиқлардан пастлик томон тушишимиз билан биринчи бўлиб Виржиниянинг жонсиз жасадини учратдик. Унинг ярим танаси кум остида бўлиб, ҳалокат олдидан қандай қиёфада кўрган бўлсак худди шу қиёфада жилмайиб ётарди. Кўзлари юмук, аммо юзларида ҳар вақтдагидай соф тиниқлик барқ уриб турарди, рангпар яноқларида ўлимнинг оч гунафшаранг бокира ҳаё акси қоғиб қолгандай эди. Унинг бир қўли ҳамон кўйлак этагини тутиб турар, иккинчиси кўкси устида бўлиб, мушти сиқилган, совуқдан акашак бўлиб қолганга ўхшарди. Бармоқларини аранг очиб, қандайдир қути шакл нарсани ажратиб олдим. Қарасам, бир вақтлар Пол унга совға қилган азиз авлиё тасвири акс этган тумор.

Муҳаббатга бўлган садоқатини исботловчи бу сўнгги нишонани кўришим билан ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим. Доминго эса кўкси узра мушт ура-ура бақариб йиғлар, теваракни ларзага соларди.

Виржиниянинг жасадини кўтариб, балиқчилар кулбаси сари олиб бордик, боёқиш аёллар мурдани ювиб-гараб беришни зиммаларига олдилар.

Улар мазкур тadbирни охирига етказгунларига қадар биз яна бир мудҳиш вазифани адо этмоқ учун титраб-қақшаб, қишлоқ томон шошилдик. Де Латур хоним билан Маргаритани кемадан яхши хабар келтирилишини худодан тилаб, ибодат қилаётганлари устига кириб бордик. Де Латур хоним мени кўриши билан ҳовлиқиб, савол берди: “Менинг қизим қани? Менинг азиз ва меҳрибон болагинам қани?” Унга жавобан бирон оғиз сўз айтолмаган даражада тилим танглаймга ёпишиб, нафас чиқаролмай қолдим. Кўзларимдан тинмай оқаётган ёшни кўриши билан катта фалокат юз берганига тушундида, унинг ҳам ранги қумдай ўчиб, анграйганча қотди. Бутун вужудини ўлим ғуссаси эгаллади, кўкси остидан оғир хўрсиниш отилиб чиқиб, қўллари беихтиёр томоғига бориб ёпишди. Шундан сўнг Маргарита хитоб қилди: “Менинг ўғлим қани? Ўғлимни нега кўрмаяпман?” Шундай дейишга улгурдию, ҳушидан кетди. Бизлар унга томон отилиб, ҳушига келтиришга уриндик. Ўзига келгач юпата бошладим: “Пол тирик, губернаторнинг буйруғи билан унга тиббий ёрдам кўрсатилмоқда”. Аранг ақлини йиғган Маргарита фаронга муш ҳолда бир йиғлаб, бир кулаётган дугонаси дардига ҳамдард бўлишга киришди. Оғир қайғуга ботган де Латур хоним туни билан тортган азобларини кўрганимда дунёда она ҳасратидан ортиқроқ доғ-ҳасрат йўқлигига яна бир қарра амин бўлдим. У ўзига келиб, ақлини йиғиб олган маҳал ҳам мотамсаро нигоҳини бир зумга ҳам кўкдан узай демасди. Дугонаси билан биргашунча унинг қўлини қисиб, энг нозик сўзлар ила юпатишга ҳаракат қилмайлик, бари бир уддасидан чиқолмасдик. У эса узоқ-узоқ бақрайганча қоғиб қолар, бирор оғиз сўз қоғиш ўрнига қандайдир тшуниб бўлмас анчли нидо кўкси остидан отилиб чиқарди, холос.

Тонг отиши билан Полни уйига олиб келишди. Унинг ҳам аҳли гоҳ худ, гоҳ бехуд, бирон сўз айтолмасди. Онаси ва де Латур хоним билан учрашуви

жараёнида менинг бирон кори бадлик содир бўлмаслиги учун уринишларим ёрдамида хиёл юпанч топди назаримда. Оналарининг ҳам озор чеккан юзларида андак нур югургандак бўлди. Улар ўгиллари билан ёнма-ён ўтириб, дам уни кучоқлаб, дам юзларидан ўпишга тушдилар. Шу чоққача қайғу-алам таъсирида ичларидагина туғён кўтараётган йиғи нидосига энди Полнинг кўзёшлари қўшилди. Ана шу йўсинда бу уч ҳокисорнинг диллари таскин топгандай тўйилди-ю, аммо ҳаддан ташқари узоқ мотамсароликка берилиш натижасида юракни қаттиқ гижимлаб, эзгувчи сокинлик ҳукм сурди уйда.

Жаноб де Лабурдонненинг буйруғига биноан Виржиния жасади шаҳарга олиб кетилгани, ундан кейин эса Пампельмусслар ибодатхонасига келтирилиши тўғрисида огоҳлантириш хати олдим. Шу заҳотиёқ марҳумнинг дафн маросимида қатнашмоқ мақсадида жуда кўп кўчманчилар йиғилган Людовик Порти томон чопдим. Дарҳақиқат, бутун орол аҳли ўзининг энг мўътабар ва энг қимматли, иззат-икромли кишисидан айрилгандай чуқур қайғу чекиб, мотам тутарди. Гаванда турган кемаларнинг байроқлари туширилган елкан боғланадиган устунларга хоч ўрнатиб, тўплардан дам-бадам ўқ отиш билан таъзия билдириларди. Дафн маросимини гренадёрлар очиб беришади. Улар қуролларини пастга туширган ҳолда саф тортганлар. Гардишлари узун-узун қора ҳошиялар билан безалган ноғоралардан мунгли товуш таралади. Кўп жанглarda ўлимларни кўравериб, дийдаси қотган аскарларнинг ҳам чехраси маъюс, оғир мотам акси намоён. Оролнинг энг эътиборли оилаларида тарбия топган саккиз нафар қиз оппоқ кийинишиб, қўлларида хурмо дарахти шохларидан ясалган чамбарлар кўтарганча хурдай пок дугоналарининг гулларга бурканган тобути ортидан юрадилар. Улар кетидан мадҳия куйлаган болалар хори, ундан сўнг оролнинг элга танилган ва машҳур кишилари, юқори мартабали шахслар одимлашади, энг охирида халойиқ тўдаси билан қуршалган губернаторнинг ўзи бошини қуйи эгганча одимлайди.

Буларнинг ҳаммаси марҳумнинг хурматини ўрнига қўйиш учун ҳокимият хоҳишига кўра уюштирилган маросим эди. Лекин жасадни ушбу тоғ этагидаги яқингача унинг ўзи файз ва шодиёналик бахш этиб турган ва охирида ғам-ғуссага тўлган қулба олдига олиб келиниши билан бутун тантанавор маросим жараёнига хотима берилади, мадҳия айтишлари дуо-сувохонликлар тўхтайтиди-да, унинг ўрнини фақат оҳ-воҳ чекишлар, хўнграб йиглаб-сиқташлар эгаллайди. Қўшни қишлоқ қизлари Виржиниянинг тобути томон чопиб келишиб, уни илоҳий маъбуда сифат санаб, бири рўмоли, иккинчиси гул шохчаси билан уриб, рози-ризалик тилаш удумларини адо этадилар. Оналар худодан худди шундай ҳур ва дилбар қиз инъом қилишини сўрайдилар, ёшлар шундай садоқатли маъшуқа, бева-бечоралар шундай саҳоватли ва жонкуяр дугона, қуллар эса ўзларига худди шундай қўли очиқ, дили пок соҳиба тилаш билан яратганга илтижо қиладилар.

Виржинияни қабр ёнига олиб келиб қўйилгач мадагаскарлик ва мозамбиклик негр қизлари ўз миллий урф-одатларига кўра тобут атрофига сават-сават турли мевалар қўйиб, ён теварак дарахт шохларига ҳар хил мато парчалари осадилар. Бенгалиялик ва Малабар соҳилларидан келган ҳиндилар эса сайрақи кушлар сақланган қафасларни олиб келиб, марҳумнинг жасади ёнида кушларни озодликка қўйиб юборадилар. Ҳар бир миллат вакилларининг диний эътиқоди бўйича марҳумага иззат ва хурмат, шунингдек, беқиёс меҳр-эътиқод билдирилганини тасвирлашга тил ожиз, уларни фақат кўриш керак, ҳис қила билиш керак, холос.

Қазилган қабр ёнига соқчилар қўйилишига мажбур бўлинди, чунки бир неча қашшоқ оилаларнинг қизлари ўзларини қабрга ташлаб, марҳума билан бирга кўмилишга интилишар ва уларни аранг нари ҳайдаб улгурилларди. Сайи-саҳоватли соҳибаларидан айрилганларидан кейин бу дунёнинг нима қизиги қолди, дея уввос солишарди улар.

Виржинияни Пампельмусслар ибодатхонасининг ғарб томонидаги бамбукзор қўйнига — унинг ўзи тириклигида онаси, Маргарита биргалашиб, ибодатдан қайтар чоғларида дунёдаги энг яқин кишиси саналмиш акаси билан ёнма-ён ўтириб, ҳордиқ оладиган жойга дафн қиладилар.

Дафн маросими тугагач, жаноб де Лабурдонне талайгина ҳамроҳлари билан уларнинг кулбаларига ташриф буюради ва бундан буён де Латур хоним билан Маргарита учун нимагаки эҳтиёж туғилса, қўлидан келганча ҳаммасини адо этишга ваъдалар беради. Қаҳр-ғазабли сўзлар билан бағритош франциялик холага нисбатан нафратини изҳор этади. Сўнг Полга далда бериш мақсадида, унга яқинлашиб дейди: “Худо шоҳид, мен фақат сиз ва сизнинг оилангиз манфаатини кўзлаб шу ишга аралашган эдим. Азиз дўстим, Францияга боринг, таниш-билишларим орқали сизни яхшироқ хизматга жойлаб қўяман. Онангиздан хавотир олманг, унга ўз онамга қарагандай қараб, ҳеч нарсадан зориқтирмайман”. Шундай дея ҳақиқий дўстлик рамзи тариқа унга қўлини чўзган эди, Пол унинг қўлини силтаб ташлаб, башарасини кўргани кўзи қолмаган одамдай тескари ўгирилиб олади.

Менга келганда, бахтиқаро де Латур хоним ва унинг ўғлини ёлғиз ташлаб кетишга кўнглим бўлмай, қўлимдан келганча дардига ҳамдардлик билдириш билан ёнларида қолдим. Орадан уч ҳафта ўтгач, Пол оёққа турди; аммо қанча жисмоний куч тўпламасин, қайғуси шунчалик ортиб бораётганга ўхшарди. Унинг ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳаммасига лоқайд, нигоҳи сўлгин, кимда ким савол билан мурожаат қилса — жавоб бергудай эмасди. Адойи тамом бўлган де Латур хоним дам-бадам унга шундай деб қўярди: “Ўғилжоним, ҳали менинг кўзим очик экан, сени кўрсам, жонажон Виржинияни кўраётгандай бўлавераман”. Пол Виржиниянинг номини эшитиши билан бутун вужуди қалтираб, ўрнидан сакраб турганча нари кетар, ўз онасининг овози ҳам қўлоғига кирмай қоларди. Бундай пайтларда у боғ сари йўл олар, Виржиниянинг кокос ёнғоғи тагида жилдираб оқаётган ариқчага тикилганча танҳо хаёл суриб ўтираверарди. Губернатор топшириғига биноан Пол ва икки аёл соғлиғидан сидқидил кўз-қулоқ бўлғувчи шифокор Полнинг маъюс ва ҳорғин вазиятдан фориг қилишнинг бирдан-бир давоси уни ўз ҳолига қўйиб, кўнгли тилаган нарсаси учун барча имкониятни яратиб беришликни уқдирди.

Мен шифокорнинг айтганлари бўйича иш тутишга қарор қилдим. Пол эса сихати тикланиб, қувватга кириши билан биринчи галда қишлоқни тарк этишни маъкул кўрди. Мен эсам уни ёлғиз қўймаслигим керак. Барча зарурий нарсалар ва емишларни ғамлаб, орқама-орқа юришликни Домингога тайинладим-да, Полнинг изидан кетдим. У мазкур тоғдан пастлик томон тушар экан, ўзини тетик ва танасида бардамлик сезаётгандай туюлди. Аввалига Пампельмусслар ибодатхонаси сари йўл олди, бамбукзор билан қуршалган хиёбонга етгач эса ҳали тупроғи совиб улгурмаган янги тепача томон бурилди-да, қабр ёнига чўкиб, кўкка боққанча узоқ дуо ўқиди. Бу машғулотини яхшиликка йўйдим, чунки тангрига сифиниб, ибодат қилишга майиллик туғилгани унинг ақли ёришиб, қалбида эзгу ниятлар уйғонаётганидан далолат эди. Ундан ибрат олиб, Доминго иккимиз ҳам унинг ёнига чўк тушиб, биргаликда дуо ўқидик. Пол ўрнидан сакраб турди, бизнинг бор-йўқлигимизга ҳам парво қилмай оролнинг шимолий қисми томон одимлади. Бизлар яна орқасидан тушдик.

У ҳеч қаерда тўхтамай ўрмоннинг энг четигача борган маҳал атрофни зимзиё қоронғилик қуршади. Мен уни тўхтатиб, биз билан бирга тамадди қилиб олишни сўрадим. Аранг кўнди. Сўнг уччовимиз катта дарахт остидаги ўтлоққа ўтириб оқратландик, шундоққина ўтирган жойимизга чўзилиб, ухлаб ҳам қолибмиз.

Эртасига уни уйга қайтса керак деб, ўйлаб тараддуд кўрдим, йўқ, у бир неча дақиқа Пампельмусслар ибодатхонаси жойлашган водий ўртасидаги бамбукзорлар ва унга туташ хиёбон томон тикилиб, узоқ муддат нигоҳини узолмай турди ва ўша ёққа бир неча қадам ташлади ҳам. Кейин яна шартта бурилди-да, ўрмоннинг шимол томони сари йўлида давом этди.

Унинг мақсадига тушундим, аммо қанча уринмай, йўлидан қайтаролмадим. Чошгоҳга яқин Олтин Кум округига етиб келдик. Лекин у яна тўхтамади. Тўппа-тўғри “Сен-Жеран” кемаси ҳалокатга учраган томон жадал юришда давом этди. Ёқут ороли ва бўғоз ўртасида сокинлик ҳукм сураб, кечаги тўлқинларнинг қутуришидан ном-нишон кўринмасди. Сув сатҳи бир маромда жил-

валаниб, тип-тиниқ ойна мисол ялтирарди. Пол ана шу манзарага кўзи тушган заҳоти: “Виржиния! Менинг азизам Виржиния!” деб хитоб қилди ва ҳушидан оғиб, йиқилди. Доминго иккаламиз уни ўрмон ичкарисигача кўтариб келиб, аранг ҳушига келтирдик. У яна денгиз томон интилди, бизлар унга ёлвориб, беҳуда ҳар хил хотираларга берилавермаслик, бизларни ҳам қийнайвермаслигини сўрадик, шундан сўнг ҳам у индамайгина бошқа томонга қараб йўл олди. Роппа-роса бир ҳафта ичи гўдаклик ва ўсмирлик дамларини бирга ўтказган ҳамма жойларни кезиб чиқади у. Қора дарё томондан келган негр қизи учун кечирим сўрагани борган сўқмоқларни кезди. Кейин қайтишда ҳориб-чарчаб дам олиш учун ўтиришган Уч Кўкрак тоғи этагидан оқиб ўтувчи дарёча соҳилида, ўрмонда адашиб, тентираб юрган жойларида бўлди. Қизнинг меҳнати синган, ўйин-кулгиси, ёмоқ тайёрлаш ташвиши билан юрган жойларини эслатувчи барча теваракни айланиб чиқди. Узун тоғ дарёчаси ҳам, менинг кулбам турган маскан ҳам, унинг яқинидаги шаршара ҳам, папайи дарахти ўтқазилган дала майдон, ўрмонни кесиб ўтган йўл чорраҳаси ҳам, ўзи қўшиқ тўқиб, ўзи куйлаган, шўх улоқчадай сақраб юришни ёқтирган даргоҳлар ҳам, харобага айланганини кўрганда кўзларидан тирқиратиб ёш тўққан хилватгоҳлар ҳам унинг қайта назаридан четда қолмади. Уларнинг шодиёна бақариш-чақаришлари янграб, акс-садолар берган барча манзилгоҳларда биргина Полнинг дардли нидоси такрорланарди энди: “Виржиния! Оҳ, менинг азизам Виржиния!”

Бунақа тутуриқсиз ва сарсонликда ўтаётган ҳаёт туфайли Полнинг кўзлари ич-ичига ботиб, юзлари сарғайиб, соғлиғи кундан кун ёмонлашиб борарди. Кувончли дамлари ўтган жойларни кўриш билан ғам-ғуссаси баттар авж олаётганига имони комил бўлгач, бечора ёш дўстимни узокроқ бирор ёқларга олиб кетишга қарор қилдим. Шу мақсадда у ҳеч қачон кўрмаган, аҳолиси гавжум бўлган Вильямс округининг тепаликлари сари бошладим. Оролнинг бу қисмида деҳқончилик ва савдо сотиқ ишлари анча ривож топиб, турмуш тарзи дурустгина шаклланаётган, фаровонлашиб бораётган эди. У ер-бу ерда дурадгорлар ширкати ташкил этилган; биров хода йўнса, иккинчиси ундан тахта қирқарди; йўлларда у ёқдан-бу ёққа аравалар қатнайди; яйловларда сизир, хўкизлар подаси, йилқилар ҳузур қилиб ўтлаб юради. Қаёққа қараманг, гавжумлашган қишлоқлар. Водийларда дала ишлари қизийди, дарахтлари кесилиб, ишлов берилган майдонларда кулупнайзорлар бор, йўл ёқалатиб ихота тариқа атир гуллар экилган. Энг муҳими, бу ерларнинг ҳавоси жуда тоза, асабингизни даволайди, шу боисдан оқ танлилар сихатларини тиклаш учун шу ёқларга гурра-гурра кўчиб келавердилар. Орол марказида қад тиклаган мазкур тепалик куюқ ўрмонлар билан куршалганлиги сабабли у ердан на денгиз ва на Людовик порти, на Пампельмусслар ибодатхонаси, хуллас, Полга Виржинияни эслатадиган биронта маскан кўринмасди. Ҳатто Людовик порти томондан яққол кўриниб турадиган қатор ўрқач-ўрқач тоғлар ҳам, куюқ булутлардан бошига тож илган бир неча пирамида шакл қоялар ҳам аранг кўзга ташланарди.

Худди ана шу пасттекислик сари Полни бошлаб келдим. Иложи борича у нима биландир машғул бўлишига ҳаракат қилдим. Шамол турган, ёмғирли куну тунларда ҳам бирга юрлишдан тўхтамадим. Атайин йўлдан адашган бўлиб, уни ўрмон, дала, ҳайдалган майдонлар сари етаклаб, бутунлай нотаниш жойларда тентираш билан ғамгин хаёлини бўлишга уринардим. Бироқ у қаерга бормасин, қаерларда юрмасин қалбидан севгилисининг хотирасини юлиб ташлашнинг иложи топилмасди. На кундузлари ва на тунлари, на кимсасиз жойлар, на гавжум қишлоқнинг шовқин-суронлари ва на қанча-қанча хотираларни сўндиришга қодир муддатлар ҳам мадад бермасди унга. Қибланоманинг милини қанчалик ҳаракатдан тўхтатиб қолишга уринманг бари бир ўша заҳоти шимолий кутб томон интилаверади. Вильямс ерлари атрофида адашиб юрган чоқларимиз бошим қотгандай бўлиб, Полга мурожаат қилардим: “Энди қаёққа йўл оламиз?” У менга жавобан дарров юзини шимол томон бурардида, “бизнинг тоғлар анави томонда, ўша ёққа қайтамиз”, дерди нуқул.

Минг хил усулларни ишга солиб, уни чалғитиш пайида уринишларим зое кетаётганини кўргач, охири ҳафсалам пир бўлиб, бундан буён ақлим етган-

ча унинг эҳтиросини сўндириш ниятида очиқчасига кураш бошлашдан бошқа иложим қолмаётганига тушундим: “Биламан, у ёқда сизнинг маъшуқангиз сайр қилган тоғлар мавжуд. Мана, сиз унга тухфа қилган туморча, буни сўнгги нафаси чиққунга қадар сиз учун асраган эди, мана бу сизга тегишли энди”. Шундай дедиму бир вақтлар кокос дарахти остидаги чашма ёнида Виржинияга берган совғасини қайтардим. Дафъатан йигитнинг кўзлари чиқнаб, унда мунгли қувонч акс этди. У қувватсиз қўлини чўзиб, авлиё акси тасвирланган туморни шартта тортиб олди-да, лабларига босди. Юраги бесаранжом ура бошлади, қон рангини олган кўзларида ёш пайдо бўлди-ю, аммо оқиб тушмади.

“Ўғилжоним, — дейман мен, — кулоқ солинг, сизнинг ҳамда Виржиниядай дилбар маъшуқангизнинг дўсти бўлган менга кулоқ солинг: намуноча ўзингизни қийнаб, эзилавермасангиз? Шахсий бахтсизлигингиздами ёки Виржиниянинг бахтсизлигига куйиб, йиғлаяпсизми?”

Ўзингизнинг бахтсизлигингиз учун бўлса, ҳақиқатан ҳам унинг поёни йўқ. Тўғри, у дунёда камдан-кам топиладиган аёл бўлиб етишиши мумкин бўлган ажойиб қиздан маҳрумсиз. Сизни деб у бутун борлигини қурбон қилди, севгида вафодор, ўзига энг муносиб сиздай йигитни деб бойликлардан ҳам воз кечди. Буни инкор этолмайсиз. Ким билади дейсиз, ким билан бахтиёр бўлишингизни кутганингиз — ўша хом сут эмган банда бўлмаганда, балки сиз шунчалик бесаноқ қулфатларни бошдан кечирмасдингиз. Тасаввур қилинг: унинг мол-мулки йўқ, меросдан маҳрум этилган, иложсиз, икковингиз фақат сизнинг қўл меҳнатингизгагина қараб турмуш кечиришингизга тўғри келарди. Азалдан яхши тарбия топиб, ҳеч қандай меҳнатдан қочмайдиган, ҳаётнинг турли зарбаларига бардош беришга қодир аёл сизнинг ташвишларингизга шерик бўлиш масадида кундан-кун бир етишмовчилик устига белини меҳнатчи етишмовчилик ёғилиб турса ҳам нафасини ичига ютиб, белини меҳнатдан кўтаролмай қолишларини кўрганингизда ўзингизни бахтлиман, деб ҳисоблармидингиз? Борди-ю, бирин-кетин туғиб берса, болаларингиз кўпайиб, ташвишларингиз камаярмиди ё? Бунинг устига ёшлари бир ерга етиб қолган оналарингизга қараш, уларнинг талабларини қондириш оила аъзоларингиз кўпайиши орқасида рўзғор тебратишнинг ўзига хос андуқлари ошгани ошган бўларди.

Балки губернатордан ёрдам сўрардик, дерсиз. Буёғи қандай бўлишлигини ким билади яна? Колонияларда жаноб де Лабурдонне сингари вазифадор шахслар тез-тез ўзгариб туришларини биласиз. Борди-ю, унинг ўрнига инсонни қадрлаш нималигини билмайдиган, ахлоқсизроғи бошлиғ бўлиб қолса-чи? Хотинингиз арзиманган бировга ёрдам сўраб бориб, етти букилишига тўғри келса, нима қилардингиз? У ҳаммасига чидаши мумкин, аммо сиз номусдан бош кўтаролмай аттанг, деб тилингизни тишлаб қолмасмидингиз? Мабодо, у йўлдан оздирилишига кўнмаса, сиз бояги-боягидай бошингиз қашшоқликдан чиқмай яшайверардингиз. Унинг хуснижамоли, кўнгли очиқлигига маҳлиё бўлиб, ўз манфаати йўлида бировга зиён-заҳмат етказишдан ҳам тоймайдиган ўша кўмак кутаётганларингиз сизнинг ўзингизнинг пайингизга тушишмасиди ё?

Лекин бекам-кўстсиз яшаб бўлмайди. Қани, ўзингиз айтинг, бойликсиз бахтга эришиш, бойликсиз энг яхши кўрганингизни ҳимояга олишингиз мумкинми ҳозир? Бойликнинг тағи қанча мўл бўлса, бизни ўзига шунча кўп мафтун қилаверади. Унинг ҳақида фикрлаш билан овунч топамиз, ўзаро муҳаббатимизни мустаҳкамлаймиз. Лекин мен бунга мутлақо қаршиман, не иложки, замон шундай тузилган асли. Сиз билан биз бунга қўшилолмаймиз, би-роқ ўз-ўзидан маълумки, эзгулик ҳам, муҳаббат ҳам ана шундай аччиқ қисматлари билан ширин. Тўғри, Виржиния орамизда йўқ, хўш, уни сиз каби жонидан ортиқ кўрганлар бор-ку? Булар сизнинг онангиз, унинг онаси. Бунчалик надоматлар чекиб, ўзингизни ҳар ён ураверишингиз билан уларни адо-йитамом қиласиз-ку. Кун битмай туриб, гўрга тикасиз-ку? Агар сиз уларга раҳм-шафқат билдириб, белларига қувват бўлсангизгина севгилингизнинг руҳини шод қиласиз, кўнглингиз ёришади, овунч топасиз. Ўғилгинам, ҳамма

яxши ишлар эзгулик яратиш билан хайрлидир ва ер юзида эзгуликдан ор-тиқ, эзгуликдан буюкроқ нарсанинг ўзи йўқдир. Инсон хоҳишига ён босиш, ожизга бир нафаслик қувонч бахш этиш, эртанги кунига умид уйғота би-лиш олдида ҳар қандай дабдабозлик, шон-шарафлар ҳам бир чақачалик баҳоси йўқ гап. Бойлик сари бир қадам қўйиш билан аёвсиз фалокатлар гир-добига учраб, тортган азобларимизни кўрдингиз-ку! Тўғри, бунга сиз аввал-дан қарши эдингиз, аммо Виржиниянинг сафари сизларнинг умумий толе-ингизга чанг солиб, бу даражада бахтсиз қилади, деб ким ўйларди. Бадавлат ва кексайиб қолган қариндошининг ҳузурига таклифи, эътиборли губерна-торнинг маслаҳатлари, бутун колониянинг қўллаб-қувватлаши, табаррук дин арбобининг насиҳатлари — ҳаммаси бир бўлиб, Виржиниянинг тақдирини ҳал қилди-қўйди. Шубҳасиз, уларнинг гапларига ишонмай, улуг мартаба эга-ларининг алдамчи панд-насиҳатларига қулоқ солмай, қандайдир бош оғриғи нарсаларга умид боғламасак яxши бўларди, албатта. Дарвоқе, қўллаб одамлар орасида, мана шу ялангликдаги жафокаш меҳнат аҳли ва бошқа талай-талай аҳли алаф ичида ҳам бойлик қидириб, Ҳиндистон томонларга қатнаб, умр ўтказувчилар камгина эмас, шу билан бирга, айниқса, Европа мамлакатла-рида яшовчи гуруҳ-гуруҳ шахслар ҳам шунчалик кўпки, улар фақат уйлари-да ўтириб, юқоридагиндай кишиларнинг ҳалол меҳнатидан ҳузур-ҳаловат то-падилар, бироқ ҳеч қачон, ҳеч қайсилари бирон марта биронта қимматли нарсалари — на лавозимлари-ю, бойликлари, хотин, бола-чақа ёки дўстла-ридан бемаҳал айриляётганликларини билмайсиз. Сиз юрагингизга бир назар солиб кўринг, унда ўзингизни айбситадиган ҳеч вақо тополмайсиз. Сиз ўз ишончингизга содиқсиз. Айнан балоғатга етган маҳалингиз табиат амрига да-дил бўйсуниб, ҳақиқий донишманднинг эҳтиёткорлик хислатларини намой-иш эта билдингиз. Сизнинг ниятингиз соф, оддий, бегараз, бўлгани учун ҳам ҳеч қандай мол-дунё билан тенглаштириб бўлмайдиган Виржиниянинг ўзи учун қуйиняпсиз, унинг унмаган бойлиги учун эмас! Бу жиҳатдан сиз-ни фақат қўллайман. Лекин унинг ўлими сизнинг бепарволигингиз туфайли содир бўлгани йўқ, бу жиҳатдан ўзингизни айблаб, ич-этингизни еявери-шингизда ноҳақсиз, ҳа, мазкур фожиа сизнинг таъмагарлигингиз, сизнинг қалбаки дунёқарашингиз сабабли, ҳатто анавиларнинг ихтиёри билан ҳам содир бўлгани йўқ асло, фақат биргина Худонинг ўзи уларнинг эҳтиросини кўзга-ди, муҳаббатингизнинг бирдан-бир манбаини ўзи сизга инъоми-эҳсон қилиб, яна қайтариб олди, холос; доим оёғимиз остида бўлган ва кўпинча ўзимиз-нинг айбимиз билан юзма-юз келиб қолишимизга амр қилган ҳам тангри-нинг марҳамати туфайлидир. Шу боисдан сизга афсусланиш, ўкиниш ва умид-сизликка берилавериш учун асос йўқ, асло!

Сиз ўзингизнинг қайғу-аламингизни рўқач қилиб, мен бунга лойиқ эмас-дим-ку, дейишингиз мумкин. Виржиниянинг ўлимига ачиниб йиғеляпсиз ну-қул, бу ҳам кўргулик-да, ахир, қисмат шундай бўлгач, нима қила олардин-гиз? Ҳамманинг бошида бор нарса: ўлим одам танламайди — юқори табақа вакилларини ҳам, оқ-қизилларни ҳам ва ҳатто бутун-бутун подшолар авлод-ларини ҳам истаган маҳали домига тортаверади. Инсон умри минора учиди осилиб тургандай, ўлим эса унинг бошидаги тож мисол. Виржиния туғилган соатдан бошлаб ўлимга маҳкум эди. Афсуски, уни ёруғ дунё билан боғлаб турган умр ипи эртароқ узилди.

Ўлим деган нарса, ўлим, барчанинг бошида бор хайрли жараён-дир. Бу ҳаёт деб аталмиш суронли куннинг осойишта тун саналади. Ўлим уйқусига ботган одамни бетоб бўлишлардан, изтироб чекишлардан, қайғу-аламдан, кўрқув-вахмадан, жони тирикларга хос бахтиқаролик, хавф-хатарлардан аба-дулабад Худо соқит қилади. Агар сиз бахтлиман деганларнинг юзига тикил-сангиз, уларнинг бахти нақадар қимматга тушаётганини кўриб, имон келти-рардингиз. Умум томонидан билдирилган иззат-икром — оилавий мусибатлар билан, бойлик-соғлиқни йўқотиш билан, камдан-кам учрайдигн қувонч жа-раёни ҳисобланган севилиш эса муттасил қурбон бериш билан қўлга кири-тилиши азалдан маълумдир. Кўпинча умр охирига бориб, бошқалар манфаа-ти йўлида қурбон бўлганлар ўз ёнларида фақат риёкор дўстларию, нонтепки

уруғ-аймоғларини кўрадилар. Виржинияни эса сўнгги нафасига қадар ҳам бахтиёрлик тарк этмади. Улимни у очиқ чехра билан кутиб олаётганини олисдан кўриб турдик.

Ўғилгинам, Худо саховат соҳибини жуда кўп ҳаётий синовлардан ўтказиш орқали шакллантиради, яхшилик таратувчи бахт ва шарафга шундайларгина муяссар бўлишлиги мумкинлигига бандасининг эътиборини тортади. Саховат соҳибининг кўп қиррали фазилатларини тўлароқ ва ёрқинроқ намоён этиш жараёнида уни ўлим билан юзма-юз қўяди. Шундагина унинг жасорати ҳамма-ҳамма учун ибрат тариқа хизмат қилади, шунингдек, ёрқин хотираси ҳам авлоддан авлодга ўтиб, кўзёши билан эсланади доим. Худди ана шундай абадий қоладиган ҳайкаллардан бўлак ҳамма нарса ва ҳатто манман деган ҳукмдорларнинг сиймоси ҳам бора-бора хотирадан кўтарилишга маҳкумдир.

Аммо Виржиния ҳали тирик! Фараз қилинг, ўғлим, ер юзида ҳамма нарса ўзгариши мумкин, аммо бирортаси беиз йўқолмайди. Энг майда заррачани ҳам бутунлай йўқотиб юбориш қобилиятига ҳали инсон зоти қодир эмас. Кечагина фикрлаш, ҳис қилиш, севиш, севилиш қобилиятига эга бўлган мавжудлик ўзгариши, янги тусга кириши мумкин, лекин қандай қилиб бутунлай номи ўчиб кетолсин, ахир? Виржиния биз ила бирга яшаб, ўзини бахтиёр ҳис қилган бўлса, энди янада бахтиёрроқдир. Ҳа, худо бор, ўғлим, буни бутун табиий борлиқ исботлаб турибди ва сизга буни исбот қилиб беришимга ҳожат ҳам йўқ. Фақат қаҳри қаттиқ одамларгина уни тан олишмайди, яқкаш адолат суди мавжудлигидан ҳайиқишни билишади, холос. Сиз эса унинг барҳақлигини бутун юрагингиз билан сезиб турасиз, кароматлари кўз олдингизда-ю, наҳотки, Виржинияни худо ўз даргоҳига қабул қилмаган деб ўйласангиз? Дарвоқе, шундай қудрат эгаси бўла туриб, ўзи яратган ҳурлиқодай қизни тўлқинлар хуружидан ҳам кутқариб ололмади-ку деб ҳам ўйларсиз. Лекин шуни билингки, бизларга нотаниш табиий қонунлар асосида бахт ато қилган илоҳ Виржиниянинг тақдирини шундан бошқачароқ ҳал этишни насиб этмаган. Чунки ҳамма нарса фақат унинг ҳоҳишига боғлиқ, ҳар бирининг қисматимиз ечими фақат унинг қўлида. Шунинг учун Виржиниянинг ҳақиқий бахтга эришганига шак келтирмасангиз ҳам бўлади. Оҳ, кошкйди, малоикалар қароргоҳидан Виржиния ўзи ҳақида сизга хабар беролса... Бордию, шундай бўлганда у дерди: “О, жонгинам, Пол! Ҳаёт фақат имтиҳон айёмидир. Мен табиат қонунига биноан муҳаббат ва эзулик соҳибаси тариқа тан олиндим. Қариндош-уруғларим иродасига бўйсуниб, у ёқдан-бу ёққа сафар қилдим, ваъдамга вафо қилиб, бойликлардан воз кечдим, аммо илоҳий талаб тақозоси билан ҳаётни тарк этишни афзал кўрдим. Тангрим ҳаётий йўлим охирига етганидан дарак берди. Энди мен абадул-абад қашшоқлик, ҳар хил иғво-сигволар, қалб тугёнлари, ўзгаларнинг озор чекишларини кўришлардан қутулдим. Доим қашшоқлик исқанжасига тушиб, алам чекишлари мумкинлигидан қўрқиб, юрагини чангаллаб умр ўтказаётганларга парвойим йўқ энди, сизлар эса менинг гамимда нега андуҳ тортасиз! Мен нурдай пок, илоҳий ёғдунинг бир заррасиман, сиз эса мени ҳаёт зулмати сари қайтармоқчи бўласизлар! Оҳ, Пол, оҳ, жонажон дўстим! Тонг отаротмас туриб, ложувард осмон саҳнига тикилганларимиз, қуёшнинг илк нурлари билан бирга қояларнинг қоқ чўққиларигача кўтарилганларимиз, унинг шуъласи теваракни зарга буркаб улгурмай ўрмон ичра одимлашларимиз, ҳамма нарсени севиб, ҳамма нарсадан лаззат олган кунларимизни эсла! Ҳеч қандай сабабу омилсиз фароғат гулшанида сармастликка берилганларимиз, табиатнинг ранг-баранг товланишию яшил гиёҳларнинг хушбўй ҳидларига тўйиб нафас олиш, қушларнинг бетиним сайрашларини тинглаш билан бари бахш этилган қувончлар учун ичдан миннатдорлик билдириб, турли орзулар оғушига фарқ бўлганларимизни хотирла доим. Мен эсам мўътабар заминимиз мавжудлиги учун бош оладиган беқиёс кўркам, мафтункор чашма-булоқ олдида туриб, фақат нозик-ниҳол тана аъзоларимиз орқалигина ҳис қилган нарсалар билан бевосита юзма-юзман, аниқ кўриб тураман барини, ҳамма-ҳаммасини ичимга туйиб, фароғат ила хушҳол бўламан. Оҳ, қанийди, абадий мени ўз қучоғига чорлаган, беғубор ушбу даргоҳим ҳаловатини таърифлаб бериш-

га тил топа олсам, барча чек-чегарасиз улуғворликлар, барча муҳайё шарт-шароиту қулайликлар ҳақида сўзлаб бериб, сендай банда бечоранинг кўнглини хуш этсам, дилини нурга тўлдирсам. Афсус, буларнинг бари яратгувчининг амрида. Шундай экан, тангрига шукр қилишдан бўлак иложинг йўқ. Унинг марҳаматли синовларга бардош бериш билан Виржиниянгнинг арвоҳининг тинчтини асра, ҳеч қачон яқун тополмас муҳаббатимиз хурмати ўзинга осойишта тиним топ. Мен эса бунда туриб, гуссангни юваман, қалбингга овунч ёғдусини қуйиб, кўзёшларингни тиндираман. Оҳ, азиз дўстим! Оҳ, менинг вафодор қайлиғим! Қалбингни бўшат, дилингни чоғ эт, беш кунлик ўткинчи дунёнинг қийноқларига мардона бардош бер!”

Ҳаяжонланиб кетдим шекилли, сўзим бўлинди. Полнинг ўзига келганда, у менга тик боқиб туриб, хитоб қилди: “У йўқ бу дунёда, у йўқ!” — шундай деб туриб, мунгайганча нафаси ўчди. Бир оздан кейин ўзига келгач, яна бундай деди: “Агар Виржиния ўлим орқали ҳаловат топиб ўзини бахтиёр ҳис қилаётган бўлса, мен у билан бирга бўлишим учун ўлишни истайман!” Шундай қилиб, уни юпатиш учун шунча қилган саъй-ҳаракатларим бола боёқишда умидсизлик туйғусининг кучайишига озика берди, холос. Дарё ўртасига бориб сузишдан тўхтаб, чўқаётган дўстимга қўл чўзиш билан уни қутқармоққа интилган одамга ўхшардим. Аммо Пол менга эътибор бермай қайғу дарёсига гарқ эди. Аттан! Бахтсиз одам гўдаклигидан буни ҳис қилиб, шунга ўзини тайёрлаб улғаяди. Пол эса буни ҳеч қачон ҳис қилмаган.

Мен уни уйига олиб келдим. Унинг онаси ва де Латур хоним аввалгидан ҳам баттар эзилган қиёфада бизни кутиб олишди. Айниқса, Маргаританинг аҳволи ҳавас қиладиган даражада эмасди. Майда-чуйда нохушликларни бошидан ўтказиб юрган тирик жон йирикроқ қайғуларни енгиб олишга ожизлик сезарди ўзида.

У мени кўрибоқ мурожаат қилди: “Вой, айланай қўшни, мен бугун тушимда Виржинияни кўрдим, оппоқ кийимда дарахтзорлар оралаб, боғ айланиб юрган экан. Мени кўриб, нима деди денг? “Мен хузур-ҳаловатнинг лаззатига қониб юрибман, ҳавас қилгудай жойларда”. Кейин мулойим кулиб, Полга яқинлашди-да, қўлидан тутиб, ўзи билан бирга олиб кетди. Ўғлимни тўхтатиб қолмоқчи бўлгандимки, беихтиёр оёғим ердан узилиб орқаларидан юрдим, бунинг устига жуда ҳам шодон эмишман. Мен дугонажоним билан хайрлашмоқчи бўлиб қарасам, у Мария ва Доминго билан бирга орқамиздан қолмай келаяпти. Энг қизиғи шундаки, де Латур хоним ҳам худди меникига ўхшаш туш кўрибди”. “Муҳтарам қўшнижоним, — дедим мен унга жавобан, — дунёда ҳеч нарса Оллоҳнинг иродасисиз содир бўлмайди, шунинг учун тушлар кўпинча тўғри чиқади”.

Де Латур хоним ҳам айнан Маргаританикига ўхшаш тушини ҳикоя қилиб берди. Бу иккала аёлда ирим-сиримларга шунчалик ихлос қўйиш одати борлигини илгарилари сезмагандим. Бунинг устига икковининг ҳам туши бир хилдалиги мени қаттиқ ажаблантирди. Юрагимнинг тўрида иккала туш ҳам албатта ҳақ чиқишига ишончим комил эди. Ҳамма халқларда ҳам бир хил фикр мавжуд: ҳақиқат кўпинча туш жараёнида намоён бўлади. Ақл-заковатда ном чиқариб, дунёга танилган кишилардан Искандар, Цезар, Сципион, ота-бола Катонлар ва Брут сингари буюк саркарда ва арбоблар ҳам тушга астойдил ишонганлар. Қадимий ва ундан кейинги ўғитларда ҳам тушнинг хосиятлари тўғрисида жуда кўп мисоллар билан исботлар келтирилган. Менинг ўзимга келганда, шахсий тажрибамдан маълумки, бир эмас, бир неча бор қандайдир оқилона қудрат ёрдамида туш бизни олдиндан огоҳлантирувчи восита эканлигига амин бўлганман. Инсон онги билан боғлиқ бўлмаган нарсалар устида мулоҳаза юритиш ёки баҳслашиш асло тўғри келмайди. Зеро инсон онги Оллоҳ марҳаматининг инъикоси экан, ўзининг сири ва яширин ниятларини кўзга кўринмас усуллар билан дунёнинг нариги бурчига ҳам юбориш қобилиятига эга экан, нега бутун оламни бошқаришга қодир онг муҳассас мақсадларни рўёбга чиқаришда ҳам худди шу усулдан фойдаланмасин? Дўст қанча-қанча давлатларни босиб ўтган хати билан дўстини юпатади-ку, бир-бирига душман бўлган халқлар ичида ночор қолган бирдан-бир

кимсага олиса туриб бетакрор кувонч ҳамда ҳаётига умид бахш эта олади-ку? Нима учун бир бегуноҳ бандани ўз ҳимоясига олган олий ҳомийкор мусаффо қалб сари бирор махфий йўл топиб, унда хайрли ишларга иштиёқ, орзу-умидлар уйғонишига кўмак бермасин? Унга ўз иродасини ишга солиши учун қалбимиз тўрида яширин ва бетўхтов фаолият белгиларини ташқи қиёфамиз орқали яққол кўриб туриши шарт эмас-ку?

Нима учун тушларимизга шубҳа қилишимиз керак? Ҳаётимизни ҳаракатга солиб турувчи қанча-қанча ҳар лаҳзалик ва ошиқишли ташвишларнинг ҳал этилиши ана шу тушлар туфайли эмасми?

Нима десангиз денгу, аммо тушнинг тўғри келиш ҳолларини инкор этиш инсофданмас: икки дугонанинг тушлари ҳам тўғри чиққанлиги бунга яна бир ёрқин мисолдир. Виржиниянинг вафотидан сўнг икки ой ўтгач севгилисининг номини тилдан қўймаган Пол дунёдан кўз юмди. Ўғлидан кейин бир ҳафта ўтгач Маргарита ҳам жон берди. Лекин у ўлимни қандайдир шодиёна кайфият билан кутиб олди. Ўлимни бундай қаршилаш фақат уларга ўхшаган чинакам эзгулик соҳибларигагина хосдир. Де Латур хоним билан у мулојим кулиб туриб видолашди. “Тотли ва мангу ҳаёт оқимиға қўшилиш ниятида улар олдиға ошиқшим керак, — деди ва қўшиб қўйди: — агар ўлим саодат рамзи бўлса, унга ошиқмоқ лозим. Ҳаёт азоб-укубатдан иборат экан, унинг тезроқ яқун топишини истаган маъқул, бордию, у синов ва имтиҳондан иборат деб саналса, унинг қисқароқ бўлишини Оллоҳдан тилаш мақсадға мувофиқдир”.

Оилада қолишга ўзларини ортиқча билган Мария билан Домингони ҳоқимият ўз ихтиёрига олади, лекин улар ўз соҳибаларидан айрилганларидан сўнг унча кўп яшамадилар. Фидел шўринг қурғур эса эгасининг ўлимиға дош беролмай оз вақтдан сўнг гинший-гинший тезда жон берди.

Де Латур хонимни уйимға олиб кетдим. Шунчалик йўқотишлардан кейин ҳам ўзини мардона тутиб, иродасини қўлга ололган битта шу аёл бўлди. Худди ўзининг ғам-андухи йўқ одамдай Пол ва Маргаританинг сўнгги нафасигача ёнидан жилмай дардига ҳамдард бўлиб, қўнглини тинчитиш, юпатишға ҳаракат қилди. Улардан айрилгач эса худди ҳамон уларни ёнгинасида юришгандай ҳис қилиб, кунига неча марталаб номларини тилға олар, мен билан суҳбат жараёнида бирма-бир уларнинг беқиёс ҳислатларини санаб, мақтагани мақтаган эди. Бироқ у шу йўсинда бир ойгина умр кўрди, холос. Унинг бойвучча холасига келсак, шунча кўрсатган жафоларию ва ҳатто энг оғир дамларда Виржиниядай норасиданинг жонига оро киришни ҳаёлиға келтирмай, кейинчалик билганимиздек, тошжоралик билан олдиға солиб ҳайдагани учун таъна қилиш ва ҳатто ўпқаланиш ўрниға Оллоҳдан унинг гуноҳларидан ўтиш, ёшини яшаб, ошини ошаб қолган кексаға тинчлик, осойишталик ато қилишини сўради.

Бу бешафқат қариндош учун ҳам қасосли кунларни узоқ кутишға тўғри келмади. Кемалардан бири менинг номимға олиб келган хабарда унинг тутқалоқ дардига учраб, анча муддат қийналиш билан охири қайтиш қилгани айтилган эди. Ўлими олдидан у дам ажойиб жиянчаси ва унинг онаси бевақт оламдан ўтганиға ўзини айбдор санаса, дам “иккала ярамас бутун насл-насабига иснод келтиргани учун қилмишиға яраша жазо олган”ликда айблаб, ғийбат қилибди. Париж тўла қашшоқларини кўрганда у раҳм-шафқат қилиш ўрниға доим жирканиб, уларни камситиш ва нафрат билан қарашға одатланган экан асли. “Ҳайронман, — дея бақираркан у, — нимаға шу ишқамасларни колония-малонияға юбориб, ўша ёқларда гумдон қилиб юборишмасмикин-а?” Умуминсонийлик, хайрхоҳлик, диний эътиқоддай ҳамма халқлар томонидан қабул қилинган бебурд, бемаъни нарсалар ўша халқнинг давлатпаноҳлари ўйлаб чиқарган сиёсий тарздаги уйдирма-суйдирмалардир, дея таъкидларкан доим. Баъзида эса тушқинликка берилиб, ўлим чанғалиға тушаётганлардан чўчиш билан ирим-сирим қилишларға ҳам юз тутар экан. Бундай пайтларда ўзига тўқ роҳибларға садақа тарқатиш, Оллоҳ йўлида бор-бисотини қурбон қилиш билан шуғулланар экан; камбағаллардан аяган пуллари танг-риға асқотадигандай гўё! Унинг тасавурида ўт-олов қуршаган далалар, аланга олган тоғлар даҳшат солиб гавдаланар, унда кезган бадбашара шарпа, қўлан-

калар нукул уни ўз қошига чорлайверар экан. Ана шундай маҳаллар у ўзининг руҳоний ҳалоскорига топиниб оёғига йиқилар, ўзига ўзи қандайдир жазо ва қийноқларни ўйлаб чиқарар, ҳар онда талвасага тушавераркан. Дарвоқе, бу дунёда ҳар ким қилмишига яраша жазо тортади, бунга шак келтириш гуноҳдир.

Шундай қилиб у бир неча йил худога ишониб ишонмаслик ва ирим-сиримлар ўртасида, ҳаётни ҳам, ўлимни ҳам баб-баробар лаънатлаб яшайди. Охир-оқибат бу худо қарғаган ожизанинг умри нимани эккан бўлса, шуни ўриш билан тугайди. Бутун йиққан бор бисоти ўлимидан кейин ўзи нафратланиб юрган қариндошларига ўтишини биларди. Шунинг учун кўпроқ қисмини бошқалар ихтиёрига топшириш илинжида эди, бироқ яқин-йироқлари унинг тутқаноқ касали туфайли ақли кирди-чиқди бўлиб қолганлигидан фойдаланиб, телбага чиқариши билан темир қафасга солишади-да, мол-мулкига васийлик қилишади. Шу йўсинда ўз бойлиги ўзининг бошига етади; уларнинг ҳақиқий эгаси бўлғувчидан қизғанганлари кўпдан пайига тушиб юрганлар ўртасида талон-тарож бўлади. Ақли-ҳуши йўқолишининг сўнгги дақиқасигача кимга ишониб, умр бўйи кимларнинг фикрига ихлос қўйиб юрган бўлса, айнан ўшалар томонидан ўгирланишини билмай жон таслим қилади у.

Пол ҳам бамбукзор остидаги Виржиния қабри ёнига дафн этилади, ундан кейин меҳрибон оналари ва содиқ хизматкорларининг қабрлари ҳам худди ўша ерда қад тиклайди. Оддийгина тупроқ уюмлари устига на мармар тош ва на эзгулик соҳибаларининг номлари ёзилган тахтача осилади, чунки уларнинг хотираси кимгаки доим яхшилик қилиб, меҳр-муҳаббатларини қозongan бўлсалар, ўшаларнинг юрагида мангу ўзига жой олиб қолади. Чунки кўланкалари ҳам шовқин-суронли мақтовларга муҳтож эмас, зеро, ўзлари тириклик паллаларида бундай муносабатда бўлишларини асло ёқтирмасдилар; бироқ марҳумлар арвоҳлари ҳали ер юзида мавжуд экан, шубҳасиз, кункеча шов-шувга тўлиб, ҳақиқий меҳнат аҳлининг режалари тузилган, тақдирларидан зорланиб, кўмак сўраб келганларга саховат кўлини чўзиш билан тасалли берган, дардига ҳамдард бўлганлар кулбасига ташриф буюришади, ёш ошиқ-маъшукларга далда беришади, муҳаббат чўғини ўт олдиришади, табиатга меҳр қўйиш, қалбларда ҳалол меҳнат қилиб, ҳалол кун кечиришга иштиёқ уйғотишади, бойлик орттиришнинг ёмон оқибатларидан барчани огоҳ этишади — бунга ишончим комил. Шу сабабдан бу ерга тез-тез келиб тураман, яхши одамларнинг арвоҳлари ҳам яхши ниятлар бахш этади, яхши фазилатлиларга чорлайди кишини. Мен уларни сезиб, ҳис қилиб ўтираман кўпинча.

Виржиния ҳалокати билан боғлиқ хотираларни абадийлаштириш мақсадида ҳалқ оролнинг айрим жойларини янги номлар билан атай бошлайди. Ёқут ороли яқинидаги Виржинияни Европадан олиб келар чоғда ҳалокатга учраган кема хотираси учун сув ости қоялари оралиғи “Сен-Жеран” йўли деб аталади ҳозир. Бу ердан уч милча узоқроқдан кўриниб турган қуруқликнинг денгиз ичига узун йўлак бўлиб кирган ва ярми сувостида қолган тумшук деб аталмиш “Сен-Жеран” тўфон кўтарилиши арафасида гаванга кириш пайти айланиб ўтолмаган жойга Бахтсизлик бурни деб ном берилган. Олдимизда, ҳов анави ерда кўзга ташланган водий — Қабрлар кўрфази; худди ўша ерда қум остидан Виржиниянинг жасади топилган; гўё денгизнинг ўзи унинг яқинлари марҳума олдидаги сўнгги бурчларини адо этиб қолишлари учун доим ҳусни жамоли билан ўзгача латофат бахш этиб, безаб, яшнатиб юрган жойларга атайин ирғитиб ташлагандай.

Оҳ, менинг қадрдонларим! Муштипар оналар! Серҳиммат, илтифотда тенгсиз бўлган хонадон аҳли! Доим бошингизга соя-салқин ёғдириб, ўз кўйнида яйратган мана шу ўрмон, зилол сувлар билан чанқоғингизни қондирган ирмоқлар, барчангиз йиғилиб, ҳордиқ олиб, роҳат топадиган ям-яшил қир-адирлар — бари-барчаси ҳалокатингиз қайғусига ботиб, аза чекади мудом. Сиз каби жонкуярларидан айрилиб, етим бўлиб қолган ерларингизга ишлов бергувчи йўқ, вайронага айланган кулбаларингиз мунғайишиб туради. Эчкиларингиз қаёққадир тарқалиб кетган, боғларингиз шипшийдам. Қушларингиз садосиз, қоялар билан қуршалган бу пастқамлик узра чарх урган қир-

Константин БАРАНОВСКИЙ

Мияни моғор босса...

Сухбатни Ирина Доронина олиб боради

2001 йилни келгуси аср ва келгуси мингйилликнинг боши деб ҳисобловчи фалакишунослар чўтига қарама-қарши ўлароқ 2000 рақами айнан 2000 йил арафасида ўтган аср ва ўтган мингйилликка яқун ясаш учун кўплаб одамларнинг кўнглига ўзгача гулгула солмоқда. Яқунлардан бири шундан иборатки, айнан XX асрда миллийлик (миллатчилик) ва байналмилаллик жаҳон тараққиётида ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлади. Бу янги элишунослик назарияларини ҳам ҳаётга татбиқ этишга даъват қилди. Нима учун шундай бўлди, тугаётган аср миллатлараро муаммоларни ҳал этишда қандай тажриба тўплади ва у келгуси асрга қандай мерос қолдирмоқда? “Дружба народов” журналининг 1999 йил 6-сонига босилган ушбу мақоли ана шу мавзуга бағишланади.

И.Д.: Ҳурматли Константин Юрьевич, XX аср миллатлараро муносабатлар тарихи, афсуски, Югославиядаги қонли урушнинг ташвишли асоратлари ила ниҳоясига етмоқда. Худодан тилаймизки, суҳбатимиз олам юзини кўргунча бу хунрезликка ўзи барҳам берсин, бир ҳисобдан у барҳам топди ҳам. Ўтган асрдаги воқеа-ҳодисаларга бирров назар ташланса ва унда юзага келган тамойилларни фикр тарозусига солиб қаралса, айтинг-чи, сизнингча бундай яқунни қонуний дейишга асос борми ёки бу кутилмаган ҳол бўлдими?

К.Б.: Билмадим, бу маънода “қонуний” сўзини қўллаш тўғри бўлармикан, чунки бу ерда ҳеч қанақа назарий қонунийликдан асар ҳам йўқ, бироқ амалий жиҳатдан бир-бирига зид тамойиллари албатта яққол кўзга ташланади. Келинг, модернизмни радикаллаш — яъни “замонавийликни ҳаётга чуқур татбиқ этиш” деган атамани таомилга киритайлик. Ушбу атаманинг агар суҳбат мавзуи нуқтаи назаридан олиб қаралса, санъатга, меъморчиликка, адабиётга ҳеч қандай дахли йўқ, балки мазкур ибора шаҳарларнинг ўсиши (урбанизация), айниқса йирик шаҳарларда халқларнинг аралашиб кетиши, маданият даражасининг ошиши, аралаш никоҳлар миқдорининг кўпайиши ва ҳоказоларни ўзида намоён этувчи ижтимоий модернизациядан келиб чиққан сунъий тушунчадир. Шу боисдан ҳам модернизм (замонавийлик) кенг қулоч ёйгани сайин элат ҳақидаги тушунча ҳам гўё тобора ўз аҳамиятини йўқотиб бориши лозимдек бўлиб туюлади. Бироқ ҳақиқатда эса бундай бўлмайди, ҳарҳолда катта-катта минтақаларда истиқомат қилувчи кўплаб эл-элатларнинг миллий онги барҳам топиб кетаётгани йўқ, балки, аксинча, тобора кескин тус олиб бормоқда ва миллийлик деган тушунча омма онгида янада теран маъно касб этмоқда. Нима бўлганда ҳам, амалиёт нуқтаи назаридан, дарҳақиқат, маълум бир қонунийлик кўзга ташланади: миллий ўз-ўзини англаш кескин тус олмоқда, айрим

ҳолларда элатлараро муносабатларнинг кескинлашуви юксак даражаларга етмоқда. Агар шу маънода Югославияни олиб қарайдиган бўлсак, ушбу асрда у ерда содир бўлган ва бўлаётган барча ҳодисалар мана шу қонунийлик замирида юзага келган. Югославияда элатлараро зиддиятлар бир қадар тарошлаб турилган эди — маълум меъёрда у ерда жамоавий ўз-ўзини англашнинг қандайдир югославча кўриниши мавжуд эди. Бу мамлакатда саксонинчи йилларнинг ўрталарида ўтказилган сўнгги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, аҳолининг ўн фоиздан ортиқроғи ўзини шунчаки “югослав” деб ёздирган (миллий мансублигини “совет” сўзи билан белгилашга рухсат этилмаганда СССРдан фарқли ўлароқ, у ерда бунга йўл қўйиб берилган эди). Яъни жамоавий югослав, элатчилик ватанпарварлигини ишлаб чиқиш тамойили кузатилар эди. Бироқ аср сўнггида бу тамойил “ишланмай” қолди. Албатта, ташқи омиллар, аммо энг аввало ички омиллар туфайли шундай бўлди. Элат миллатчилиги тантана қилди (элатдан устунроқ бўлган миллатчиликка ўхшаш умумюгославчиликдан фарқли ўлароқ).

Элатларни бир-биридан ажратувчи элат миллатчилиги аралашгач эса, тўхтаиб қолиш гоят қийин бўладиган силсилавий жараён ишга тушади. Худди шу маънода Югославиядаги воқеаларни қонуний деб қараш мумкин бўлади.

И.Д.: Шу муносабат билан назарий савол туғилади: айнан XX асрда гоҳо элатчилик замирида ҳарбий тўқнашувларга олиб келувчи миллатлараро кескинликни ифода қилган элшунослик назариясида на фақат жамият миқёсидаги, балки ҳар бир одамдаги “салбий қувват”ни ҳам ўз ичига олувчи миллий тенглик омилини аслида мавжуд ҳол деб қараш тамойили кишибилмас ҳолда юзага келди. Сиз шу фикрга қўшиласизми ёки XX асрда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий зиддиятларнинг кучайиши билан миллий омил ўз-ўзидан янада “муваффақиятлироқ” қўлланила бошланди деб ҳисоблайсизми?

К.Б.: Мен элатлараро миқёсдаги зиддиятли воқеаларни фақат ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий сабабларга олиб келиб тақаманган ҳолдагина, бу назарияни қўллаб-қувватлашим мумкин. Мазкур сабаблар, албатта, воқеалар жараёнига ўз таъсирини ўтказиб, у ёки бу томонга суриши мумкиндир, лекин мен бунини ташқи томондан бўлган таъсирот деб айтар эдим. Айни элатчилик онгини барқарор сақлаб турувчи доимий куч мавжуд. Гап кенг маънодаги омма психологиясининг моҳияти ҳақида кетаётир — на фақат омма онги ҳақида, балки у ёки бу элатнинг катта қисми учун хос бўлган иккинчи даражали оммавий онг ҳақида ҳам. Бу ўз элати одатдагидек ҳар доим мусбат белгиси билан қабул қилинувчи бир андозадаги элатлик афсонаси мавжудлигини кўзда тутати (айрим жужий камчиликларга йўл қўйган ҳолда). Муаммо шундан иборатки, ўзини тутиб туриш учун элатчилик онги манфий белгининг мавжудлигини ҳам тақозо этади. Мазкур элат ўз онгини бир жойга тўплаб олиши учун унга бошқа элатларга қарши туриши ҳақидаги ўз тарихий афсоналарини ўзлаштириб олиши зарур. Масалан, айтайлик, болқон халқлари учун бу ҳар доим турклар бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Бироқ масалага кенгроқ қарайдиган бўлсак, турклар мусулмон қавмига мансуб халқ. Босния ва албан мусулмонлари ўтмишда Болқондаги турк ҳукмронлигининг тираги бўлганлар. Мана шу тарихий далил ҳозирги замон элатлараро муносабатларни кескинлаштирувчи омил бўлиб қолмоқда. Босния мусулмонлари бошда “турклашган серблар” деб аталарди-да (бу ном рус тилида ҳам мавжуд эди). Табиийки, серблар уларга нисбатан на фақат душманларининг шериги, балки сотқин деб қарар эдилар.

Ёки, агар Болқон доирасида гапирадиган бўлсак, серб-хорват зиддиятини олайлик. Расмий жиҳатдан олганда, бу диний зиддият: ўз вақтида у бир қисми проваславлар, бир қисми католиклар ортидан кетган битта халқ эди. Кейин бориб-бориб нима бўлди? Бир вақтлар “границарлар” (“граница” — яъни “чегара” сўзидан) деб аталмиш хорватлардан Габсбург салтанати таркибида туркларни ушлаб турувчи қасаклар сифатида фойдаланганлар, — уларнинг табиатидаги жанговарлик, қасоскорлик, шафқатсизлик хислатлари шундан келиб

чиққан. Чегаранинг нариги ёғида эса серблар яшаган, улар орасида аввалига “турклашган”лар деярли бўлмаганди, турк ҳукмдорлари хорватларни кучли иттифоқдошдан сербларнинг муросасиз душманларига айлантириш учун уларнинг диний адоватлари оловига ёғ сепиб, диний тамойил бўйича бир-бирларидан ажратиб юборишда фойдаланганлар. XVII-XVIII асрлардаги тарихнинг маълум эврилишида чегаранинг ҳар икки томонида турган икки “казак қўшини” юзага келган ва улар доим бир-бирларига ҳужум уюштирганлар, одамларини ўғирлаганлар ва ҳоказо. Ана шунинг замирида омма онгида қатъий афсона юзага келган. “Афсона” (“миф”) сўзини мен кенг маънода айтаётиман, — гарчи асли моҳияти тўқимани билдирса-да, бу соф маънодаги тўқима эмас.

Серблар кўп оловлар ичида қолган шўрпешона миллат, бир томондан турклар ва албанлар билан “турклашган серблар”ни ўз ичига олган барча мусулмонлар, иккинчи томондан хорватлар ва венгрлар, кейинчалик эса XIX аср охирларидан серблар билан ҳаммаси бўлиб тўрт марта уруш қилган болгарлар ҳам уларга доим таҳдид қилиб туради. Шундай тарихий воқелик сербларнинг миллий онгини шакллантирди ва мана шу вазиятда мўъжазгина халқ “катта” дўстга жуда муҳтожликни бошидан кечирди. Серблар учун бундай дўст ким? Биз хоҳлаймизми-йўқми, бу, албатта, Россия эди. Боз устига, бу хатар пайтида юзага келадиган шунчаки туйғунинг ўзи эмасди. Бу миллий онг омили бўлган муҳаббат эди. Умуман барча синовларга қарамасдан биз улардан қўл узмаганимиз яхши нарса. Дўстликни қадрламоқ керак. Ҳозирги пайт дўст танлаб, дўст сайлаб турадиган пайт эмас, дўстларимиз ҳаддан ташқари кам экан, борини авайлашимиз лозим.

И.Д.: Бир нарсада мен сизнинг фикрингизга қўшиламан: у ёки бу серб ҳукмдори ҳақида эмас, гап халқ маъносидаги серблар ҳақида кетганда. Элатларда тозалаш ўтказаетган одамларни мен икки дунёда ҳам оқлай олмайман, уларга нисбатан дўстона муносабатда бўлишни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Бошқа халққа нисбатан нафрат “туйғусини” сингдириб, серблар онгини заҳарлаётганларини ўйласам, юрагим ачишиб кетади. Бу — ҳозир сербларга қарши жанг қилаётган халқларнинг раҳнамоларига ҳам бирдек тегишли экани ўз-ўзидан аён.

К.Б.: Югослав раҳнамоларининг у ёки бу хатти-ҳаракатларини маъқуллаш ёки қатъий равишда инкор этиш мумкиндир, аммо серб халқининг дўстлигини қадрлаш жоиз деб ўйлайман.

И.Д.: Константин Юрьевич, нима учун XX асрда миллатчилик ва унга қарама-қарши равишда байналмилалчилик жаҳон тараққиётида бу қадар муҳим омилларга айланди (бундай назария маддоҳи қисман академик Фоменко-дир): гўёки демографик портлаш сабабли одамларга Ер торлик қилиб қолганмиш ва ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун бир хил элатлар бошқалари учун товон тўлашлари керак эмиш — якка ўзи ёки оиласи ичида яшагандан кўра шуниси маъқулроқ эмиш. Хўш, сизнинг нуқтаи назарингизда, масалани бу тахлит ҳал этиш учун асос борми?

К.Б.: “Ҳа”дан кўра кўпроқ “йўқ” дегим келаяпти. Ер аҳолиси XX асрда дарҳақиқат шитоб билан ўсмоқда. Бироқ дунё харитасига назар ташласак, бу демографик портлаш энг аввало Африка, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатларида кузатилади. Россия эса, масалан, аҳоли зичлиги энг қуйи даражали мамлакатлардан биридир: бир квадрат километрга ўнтадан ҳам одам тўғри келмайди. Ҳаттоки, агар қутб орти ва яшаш учун яроқли бўлмаган айрим вилоятларни мустасно этганда ҳам барибир ер майдони анча катта бўлиб қолаверади. Чеченистонда аҳоли зичлиги юксак даражада-ку деб эътироз билдиришингиз мумкин, аммо Доғистонда бу кўрсаткич тагин ҳам юқорироқ, шундай бўлса-да, портлаш айнан Чеченистонда юз берди. Бу ўринда биз айтарлик тўлиқ маълумот бера олмайдиган оддий ҳисоб-китоблар билан хомчўт қилаётимиз.

Бундан ташқари, инсон ўз элатлик ҳамжамиятига таянмасдан яшай олмаслигини ҳеч ким исботлаган эмас. Биз бунга зид келувчи кўплаб мисолларни кўрганмиз. Инсоннинг элатчилик ҳамжамиятига кириб келиши гоҳо ҳақиқатан ҳам унинг катта маънодаги хавфсизлигини таъминлайди, аммо баъзида кўшимча қийинчиликлар ҳам келтириб чиқаради. АҚШда, дейлик, аҳолининг талай қисми элатчилик-қабилавий мансубликдан, ҳатто яҳудийлар сирасидаги кўпгина муҳожирларимиз яҳудий жамоаларидан четроқ юришга уринадилар. Бошқача айтганда, элатчилик жамоасига мансубликни яшаб қолишнинг кўптарафлама қонуни деб айтиб бўлмайди. Биз, афсуски, психологик нуқтаи назардан элатчилик масалалари билан кам шуғулланамиз, аслида эса бошқа йўллар билан тушунтириб бўлмайдиган айрим нарсалар психология даражасида тушунарлироқ бўлади.

XX асрда асабийлашув, ғашга тегувчи, ташвиш ва даҳшатга солувчи ахборотлар миқдори ҳаддан ташқари ортиб кетди. Бу одамлар кўнглида бегоналик, нотавонлик, ёлғизланиш туйғуларининг уя куриб олишига олиб келмоқда. Бу психологик омилларни сусайтириш учун инсон икки йўлдан бири сифатида “ўзиникини” топиши мумкин — бу ё элатчилик, ё диний жамоа, ёки яна бир бошқа гуруҳ бўлиши мумкин. Сайёранинг аҳолига тўлиб-тошиб кетаётганини тушунтиришдан кўра мана бундай талқин этиш назаримда тўғрироқдек кўрилади.

И.Д.: Айтинг-чи, XX асрда соф кўринишдаги миллий қарама-қаршиликлар содир бўлганми ёки миллий омилдан ҳар доим баҳона сифатида фойдаланиб келишадими?

К.Б.: Менимча, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий омиллардан ташқари элатчилик онги тушунчаси, оммавий элатчилик психологияси тушунчасини ҳам мустақил омил сифатида алоҳида олиб қарамоқ лозим, у, афсуски, табиий равишда элатчилик рақобатининг кучли қудратига эга, яъни айрим бошқа элатлар билан бемалол бас боғлаша олади. Масалан, агар мен одамшаванда серб бўлсам, туркларга нисбатан адоватда бўлишим керак, ва аксинча, Россияни яхши кўришим лозим. Бу менинг серб ватанпарварларига мансублигим сабабиюдан келиб чиқади. Бу, ўз-ўзидан аёнки, фақат сербларга дахлдор эмас, бундай туйғулар йўқ жойдан пайдо бўлмайди, балки улар аянчли тарихий тажриба самарасидир. Унинг юзага келишига ҳоким гуруҳлар, масалан, дейлик антисемитизм найранглари таъсир қилади. Бахтга қарши бу гоё мамлакатимизда кенг ёйилган. Бугина эмас, революциягача ва революциядан кейинги тарихимизнинг машҳур даврларидаги ҳоким гуруҳларнинг найрангларини айтмайсизми. Бироқ антисемитизм барибир бор нарса. Фақат шу нарсага умид боғлаш мумкинми, элатчилик онги ривожланишига оқ йўл берувчи хатарли дурагайлар воқеалар ривожини бир изга тушгандан кейин бадандаги зарарли хилтлар каби чиқариб ташланади.

Ушбу “зарарли дурагайлар”нинг нима бериши эса кундай равшан: кимнинг душманлиги аниқ, кимнинг айбдорлиги аниқ, ким билан курашиш ҳам аниқ. Менимча, ўз-ўзини англашнинг миллийлик омили ўз-ўзидан ошкора элатчилик тўқнашувларига ундамайди, аммо уни маълум йўналишга солиб юборишни мўлжаллаб қўяди.

И.Д.: Турли-туман тўқнашувларга мудом замин бўлиб хизмат қилувчи миллий омил тез орада маълум даражада мустақил равишда мавжуд бўлувчи мезон бўлиб қолар экан, уни ҳеч шубҳасиз салбий ҳолат деб ҳисоблаш ва унинг бутунлай йўқ бўлиб кетишини хоҳлаш жоизмикан? Бизнинг таҳририятимиз почтасида бир хат бор эди, унинг муаллифи миллий қарама-қаршиликларни тарошланининг ажойиб воситаси сифатида ҳамма жойда элатлараро никоҳлар тажрибасини қўллашни тавсия этган. Бошқа бир хат муаллифи эса масалани ҳал этишнинг ягона йўли элатларнинг иложи борича ўз насларини тоза тутишдир, деган тахминни айтганди.

К.Б.: Ҳаттоки агар миллий омилни ҳеч шубҳасиз салбий ҳодиса деб ҳисобламоқчи бўлганимиздаёқ, яқин минг йил ичида ҳам унинг йўқолиб кетиши бизни “хавф”га солмайди. Уни ҳеч ким йўқотолмайди. Шу боис, у билан бирга яшашга ўрганишимиз ва унинг бутун кўламини ҳисобга олишимиз керак. Энгелъс ўлимидан сал олдин миллий хурофотлар (у шундай деб атагани) иқтисоддан ҳам муҳимроқ бўлади, деб ёзганди. Ахир унинг ўзи ҳамма нарсани иқтисодий мезони билан ўлчовли диндор иқтисодчи пешволардан бири эди. Демак, ҳатто у ҳам миллий омилнинг муҳимлигини англаб етган экан, шунинг учун бизга Худонинг ўзи буюрган деса бўлади.

Миллий ўз-ўзини англашнинг салбий жиҳати шундан иборатки, вақти-вақти билан у муайян шароитларда элатлараро тўқнашувларни кўзда тутиши мумкин. Бироқ элатларнинг қўшилиб кетишига, жумладан буни элатлараро никоҳлар билан амалга оширишга даъво қилиши бўлмағур гап, чунки аралаш никоҳларнинг маҳсули кўпинча учинчи бир нарса келтириб чиқармайди, балки икки ўт орасида қолади — у ўзини қайси элатга кўпроқ мослаштирсам экан деб боши қотади, охир-оқибатда эса у икки элатдан бирини танлашга мажбур бўлади. Шу боис, такрор айтаман, вазифа элатларни “йўқ қилиш”дан эмас, балки элатлараро қарама-қаршиликни бартараф этишдан иборат. Борди-ю, ўзини элат деб англашда салбий ҳолат мавжуд бўлса, унинг айнан ўша жойидаги хатарли унсурларни йўқотишга ёрдам берувчи усул (психологик, психоаналитик...) ўйлаб топиш мақбулроқдир. Бундай вазифани кўндаланг қўйиш осон, аммо амалга ошириш ўта қийин, гоҳо умуман бажариб бўлмайдиган ишдек туюлади. Бироқ ҳеч бўлмаганда бундай вазифани кўндаланг қўйиш даркор.

И.Д.: Амалдаги ушбу нозик ҳолатда нима билан кўнгилга таскин берса бўлади?

К.Б.: Миллий ўзлигини англашда қарама-қарши нарса ҳам борлиги билан на фақат элатлараро зиддиятларни авж олдиришнинг кўп асрлик анъаналари, балки яшовчиликнинг ўшандай қадимги анъаналари ҳам бор-ку.

И.Д.: Элатчиликнинг ўз-ўзини сақлаб қолиш туйғусига таяниш керак димоқчимисиз?

К.Б.: Туб инсоний қадриятларга, диний қадриятларга ва шубҳасиз жамоавий ўз-ўзини сақлаб қолиш туйғусига таянмоқ керак. Ўз элатининг яшаб қолиши учун “ёмон” қўшни билан жанг қилиш эмас, балки у ҳар қанча ёқимсиз бўлмасин, у билан аҳилликда истиқомат қилиш лозимлиги кўпроқ ўқдирилади. Уни ўзимиз каби у қадар яхши деб тан олмасак-да, ўзаро хулқ-одоб қоидасига риоя этмоғимиз фарз-ку. Агар шу фикр кўпчиликнинг онгига етиб борса, шу ҳам катта гап.

К.Б.: Ҳа, Европада Германия теварагида шундай вазият бор. Германия томонидан ҳам, унинг қўшнилари томонидан ҳам хулқ-одоб қоидалари ишлаб чиқилган. Жуда бўлмаганда ақли расо сиёсатдонлар, шу жумладан, оппозициячилардан биронтаси, масалан, чегара масаласига тегмайди. Омманинг миясига ҳам бундай фикр келмаган. Бундай тажовузкорликнинг ҳалокатли даражада хатарли эканини ҳатто уй бекалари ҳам англаб етгандир. Ҳеч ким бир-бирини қаттиқ севишга мажбур этмайди, бироқ ўзини ҳурмат қилгандек кўрсатишга ва ўзаро одоб билан муомала қилишга мажбур, чунки ҳурматсизлик кўрсатиш дўқ-дағдага қилиш белгиси бўлиб ҳисобланади, иккала жаҳон урушининг аччиқ тажрибасидан сўнг ҳеч ким кескинликнинг янги яна шундай асосини яратишдан манфаатдор эмас. Қолаверса, иқтисодий омилни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади — на фақат савдо, балки айирбошланишнинг барча турларидаги манфаатдорлик ҳисобга олинади. Сиёсатчилар одатда шунга умид боғлайдилар, бироқ иқтисодий муносабатлар омили эса ўз-ўзидан ҳар доим ҳам ишлаб кетавермайди, унга албатта оммавий психология омили туртки бериб туриши керак.

И.Д.: Сизнинг назарингизда, XX асрда қайси мамлакатларда элатлараро барқарорликни сақлаб турувчи энг оқилона, лоақал самарадор усули топилган?

К.Б.: Ҳар бир муайян мисолни синчиклаб қараб чиқа бошлаганимда, унда талай камчиликлар мавжудлигини кўрасан, киши. Лекин шунга қарамай... Балки бу ортиқча сафсатадир, бироқ назаримда Ҳиндистон мисоли анча қизиқроқ туюлади. Ўз-ўзидан аёнки, бу ўзига хос моҳиятга эга ва унинг тажрибаси биз россияликлар воқелигига унчалик тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Шундай бўлсада, бу мисолнинг ўзи қизиқарли. Ҳиндистон — гоят қашшоқ, кўпмиллатли мамлакат, шу билан бир вақтда демократик ҳамдир. Умуман олганда демократия кўпинча айнан миллатчиликнинг салбий қудратини ёриб чиқиш йўлини кўрсатади, шунинг билан бир вақтда эллик йилдан кўпроқ вақт давомида Ҳиндистон ягона давлат сифатида яшаб келмоқда, ҳолбуки унда, кўпчиликка аёнки, ўзининг миллатлараро муаммолари ошиб-тошиб ётибди. Икки элат — ҳиндийлар ва бенгаллар (айнан шу бенгаллар аввал-бошданок инглизларнинг таянчи бўлган эди ва пойтахти Калькутта ҳисобланарди) — шимолий негизнинг икки табиий гегемони эди. Улар ҳинд федерацияси доирасида бир-бирига қарши адоватда яшашга маҳкум этилгандек туюларди. Уларнинг ҳар бирида икки юз миллион нафардан одамлар истиқомат қилади, ҳар бирининг ўз маданияти, ўз миллий-этник тафаккури, онги мавжуд. Ҳар бирининг ичида эса табақалар бор: браҳманлар табақаси, кшатрийлар табақаси (агар европача қилиб айтганда жангчилар ёки боёнлар), деҳқонлар табақаси ва ҳоказо. Расман табақалар 50-йилларда тақиқлаб кўйилган эди, ҳақиқатда эса улар ҳозир ҳам яшаб келмоқда ва жуда кўп нарсаларни белгиловчи хусусиятга эга: бу турмушда инсоннинг талаблар даражаси, унинг тараққиёти моҳияти, турмуш тарзи... Ҳинд миллатидан чиққан сиёсатдон ва бенгал халқидан чиққан сиёсатдонда элатчилик замиридаги ўзаро адоват пайдо бўлиши мумкин эди, бироқ шу билан бир вақтда кўпчилик ҳинд сиёсатдонлари сифатида улар бир табақа — кшатрийга мансубдирлар. Шу нарса уларни бир-бирига яқинлаштириб ҳам туради: на фақат ҳаёт, дунё ҳақидаги тасаввурларда, балки уларнинг манфаатларида ҳам умумийлик кўп. Шу тариқа улар орасида марказга кичик интилиш омили билан бир вақтда (турли элатларга мансублик) марказга катта интилиш омили (бир табақага мансублик) ҳам амал қилиб келмоқда. Кўпчилик ҳиндлар учун табақа — миллийликка қараганда анча муҳимроқ воқелик ҳисобланади. Бошқа бир воқелик — бу диний мансубликдир. Ўша бенгал кишиси ҳинду ҳам бўлиши мумкин. Борди-ю, у ҳинду бўлса, бу ҳам уни ҳинд элатига яқинлаштиради (дарвоқе мусулмон бенгал элатининг катта қисми Бангладешда яшайди). Шундай қилиб, ажратувчи чизиқлар кўпчилик ҳолларда бир-бирининг устига тортилмайди, балки бир-бирига “ҳалақит беради” ва менинг назаримда, бу миллатлараро посангини йўқотишга хизмат қилади ва ҳинд жамиятининг тарқалиб кетишига йўл қўймайди.

И.Д.: Ҳолбуки бир гал у тарқалиб кетганди ҳам — тагин қандай кўламда денг!...

К.Б.: Сиз Покистонни назарда тутмоқдасиз. Ҳа, бу ерда диний омил ўз ишини қилганди, ундан ҳам кўпроқ инглизларнинг иши эди бу. Бироқ шундан кейин, барча даҳшатли қароматларга қарамай, Ҳиндистон тарқалиб кетилишининг олдини олибгина қолмади, балки бус-бутунликни сақлаб ҳам қолди.

И.Д.: Сиз табақавий жамият тузишга даъват этмаётганингизни тушунаман, бироқ барқарорлик ва зиддиятлик тизими эҳтимоллигининг ўзиёқ дилда умид пайдо қилади. Ҳар бир муайян ҳолатда ўзига муносиб бўлган посангисини топа олса, нур устига аъло нур бўлар эди.

К.Б.: Албатта-да. Агар янада гарбона усулни оладиган бўлсак, бу Швейцариядир. Бир вақтлар маърифатчилар бекорга уни турли халқлар яшовчанлигининг намунаси деб аташмаганди. Дарҳақиқат, герман-швейцарлар, франк-швейцарлар, италян-швейцарлар ва ретороманликларнинг кўп асрлар мобайнида бирга яшаб келаётганлиги ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас туйғусини уйғотади. Бунда герман-швейцарлар мутлақ устунликка эга — улар аҳолининг учдан икки қисмидан ортиқроғини ташкил этади. Кўпинча бундай миллат федерация доирасида ҳокимлик имкониятларининг барча турларига даъвогарлик қилади. Швейцарияда эса бу ҳолни кўрмаймиз. У ерда миллий озчилик ҳуқуқига заррача ҳам тажовуз кузатилмайди. Аксинча, герман-швейцар элати, жуда бўлмаганда яқин вақтларгача Швейцариянинг бус-бутунлиги ва барқарорлигини сақлаш учун асосий масъулият зиммасида ётганлигини англаган ҳолда анчагина бир ёқлама ён бериб келди. Бу, масалан, 1979 йилда германзабон Базель кантонидан ажралиб чиққан франкзабон Юра кантони ташкил этилганлиги ҳақидаги масалани ҳал этишда билинди. Бунга рози бўлмаслик ҳам мумкин эди, статус-квони сақлаш ҳақидаги масалани кўндаланг кўйиш ҳам мумкин эди, ammo герман-швейцарлар зийраклик кўрсатишди.

И.Д.: Давлат бус-бутунлиги ва барқарорлигини сақлаш учун “катта” миллатнинг масъулиятлиги гоёси менга жудаям маъқул келди. Ammo уни ҳаётга татбиқ этиш учун келишувчилик борасидаги ўша одобликни, усталикни, виждонлиликни, оқилоналикни ва келишувга тайёр туришни талаб этади, ammo бундай саховатпешалик гоёт турли-туман одамларнинг катта жамоасига у қадар хос ва мос эмас. Бу ерда ҳам гоҳо ватанпарварлик ва фуқаро-парварлик муносабатлар ҳақидаги нозик масалани кўндаланг кўйишга тўғри келади.

К.Б.: Масала анча жиддий. Мамлакатимиздаги кўпчилик одамлар учун бу тушунча қарама-қарши маънога эга. Бизнинг “ватанпарварларимиз” “фуқаролик” сўзини сал бўлмаса ҳақорат деб биладилар, фуқаровий саховатпешалик (дейлик, инсон ҳуқуқи, ҳуқуқий давлат...) қаторига кўйиш мумкин бўлган тушунчаларнинг ашаддий тарафдорлари “ватанпарварлик” деганда саккиз газ сакраб тушадилар. Бу тескари таъсир, афсуски, бизнинг тарихий тажрибамиз оқибати бўлиб, униси ҳам, буниси ҳам ижобий тараққиёт андозасидан воз кечишни билдиради. У ёки бу сабаблар туфайли Швейцария жамияти ушбу онг бузилишини четлаб ўтди. Бу ерда ватанпарварлик ва фуқаролик тушунчалари баб-баравар ривожланмоқда, бир олманинг икки палласидек ўхшаш, шу боисдан ҳам швейцарлар тажовузкор этник миллатчиликдан йироқ. Бунинг акси ўлароқ герман-швейцарлари, франк-швейцарлар ва қолган барчалари ҳам бутун мамлакатлари, ҳам ўз элатзабон жамоасининг фидоқорлари деб ҳис этадилар. Улар бутун Швейцария манфаатида ҳам, ўзларининг шахсий манфаатларида ҳам тинчликни, барқарорликни, муроса-созликни сақлаш, этник муносабатлар кескинлашувининг олдини олишни маъқул биладилар. Бу — тушуниш, бу ўзаро манфаатдорлик, муроса-созликдан иборатдир.

Албатта, Горбачёв ва айрим арбоблар бизда шунга ўхшаш бирон нарсани “ишга солишни” хоҳлаб, катта хатога йўл кўйган эдилар. Маълумки, хайрли ниятлар билан дўзахга бориш осонроқ — биз ҳозир ўша йўлдан кетаяпмиз.

И.Д.: Яъни, ўз миллий онгига таяниб — гарчи асрлар давомида бўлса ҳам — оқилона муносабатлар юзага келган деб ҳисоблайсизми?

К.Б.: Улар юзага келади ҳам, фақат ҳар бир мамлакатда бундай юзага келишнинг ўз тажрибаси бўлади. Масалан, Швейцария баланд тоғ тепасидаги мўъжазгина давлат, у узоқ вақтлар мобайнида муайян ва кучли ташқи тажовузкордан ўз мустақиллигини ҳимоя қилишга мажбур бўлиб келди. Бу одамларни бир-бирига нисбатан элатчилик даъволари ва диний адоватлар (кальвинчилар — католиклар) билан, қурбон беришни талаб этди — акс ҳолда

яшаб қолиш амримаҳол эди. Бошқа сабабларни ҳам айтиб ўтиш мумкин, бироқ содир бўлган воқеалардан келиб чиқамиз — шундай бўлдики, Швейцария барқарор элатлараро тинчлик мамлакатига айланди. Бунда агар швейцарияликларнинг ўзлари гапига қулоқ солсак ва уларнинг ёзганларига ишонсак, била-сизми, ҳаммаси ҳам хамирдан қил суғургандек осон бўлмаган. Германия ва Франция жамоалари ўртасида ўзаро бегоналашувнинг муайян улуши мавжуд, — уларнинг гапича, “биз бир-биримизга орқа ўгириб яшаймиз”. Бироқ бунда ҳам мутлақо маълуму машхур умумий қоидага риоя қилиб ўйнаш керак деган тушунча бор, ўзаро ҳуқуқларни сўзсиз тан олиш бор. Мана шундай майдонда, улар бир-бирлари билан тотув-иноқ яшаб келмоқдалар, “юра можароси”дан кескин муаммо юзага келмаганлиги барчамизга кундай равшан.

И.Д.: Барча воқеа-ҳодисалар ичида бир ғаройиб нарса ҳақида гапирдингиз — бу Швейцария немис элатининг мамлакатдаги барқарорликни сақлаш ва унча кўп бўлмаган ўз “ватандошлари” учун мақтовга сазовор маъсулиятдир. Бир гал XX асрнинг жаҳонга қилган таклифидан келиб чиққан тажриба ҳақида эслатиб ўтмоқчиман. Мен биринчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган Миллатлар лигасига асосланган ғояни назарда тутаяпман: жаҳон ўзига хос кичик манфаатли зоналарга бўлиб ташланганди, уларнинг ҳар бирида йирик ва қудратли мамлакатлар тинчликни қўллаб-қувватлаш учун, аҳолиси кўпсонли бўлмаган ва у қадар кучли ҳам бўлмаган давлатларни ҳимоя қилиш учун жавоб беришга мажбур эдилар. Ҳа, тажриба чиппакка чиққанди, чунки кучлилар охир-оқибатда жавобгарлик доирасини бўлашида “муштлашиб” қолишганди (20-йилларнинг энг бошида Франция билан Испания урушиб қолди, бунда Мароккони ким “ҳимоя” қилиши хусусида келишмовчилик рўй берди, кейинчалик Манчжурия билан боғлиқ Япон-Хитой можароси содир бўлди...). Бироқ хатоларни ҳисобга олган ҳолда кўпқутбли жамоавий жавобгарлик тизimini ишлаб чиқишга мажбур қилиш керак бўлса, ягона мустабид ҳакам ҳукмронлик қилиб турувчи ва менимча бизлар деярли етиб келган якка қутбли оламдан кўра ўша маъкул эмасмикан?

К.Б.: Гарчанд бизнинг якка қутбли оламга деярли келиб қолганмиз деган фикр сизда қаёқдан пайдо бўлганини тушунмасам-да, гапларингизга қўшиламан. Биз ҳали у даражага етиб келганимиз йўқ. Бироқ, шубҳа йўқки, шу йўлга кириб қолганмиз ва бу йўл хатардан холи эмас. Ҳозир икки ғоя курашмоқда: яккақутбли ва кўпқутбли олам яратиш ғоялари. Улардан қайси бири енгиб чиқишини билмаймиз. Лекин шундай муаммолар борки, уларни АҚШ бир ўзи ҳал этолмайди. Дейлик, етарлилик тамойили бўйича ракета-ядровий тенглиги муаммоси. Бунда на фақат Россия билан, балки Франция, қисман Хитой каби мамлакатлар билан ядровий тенглик ҳақида гап кетаяпти... Россия ёки Хитойга сўзини ўтказиш учун АҚШ шундай кучли қурол яратиш керакки, бизнинг қуролларимиз унинг олдида бир уюм ахлатга ўхшаб қолсин, шунда ким томондан бўлмасин, АҚШга нисбатан таҳдид барҳам топади. Технологиялар ҳар қанча тараққий қилмасин, яқин келажакда бундай қурол яратиш эҳтимолдан ғоят узоқ. Борди-ю, ракета-ядровий ёмғири қуйиб берса борми, нақ йигирма фарзат зарар кўриши, унинг давлат сифатида яшаб қолиши ва у билан бирга бутун сайёранинг яшаб қолиши муаммо бўлиб қолади. Ҳозир бизда, дейлик, фуқаро урушини келтириб чиқариши учун қўлларидан ушлаб турган ипни тортиб юборишга АҚШ журъат этолмайди, — чунки бу ракета-ядровий тўқнашувга олиб келиши ҳеч гап эмас. Демак, у, гарчи кўрпани кўпроқ ўзи томонга тортиш ва Россияни янада бурчакка қисиб қўйиши истаги жўшиб турган бўлса-да, ўйиннинг айрим қоидаларига риоя қилишга мажбур бўлиб турибди, ҳолбуки унинг учун иқтисодий, молиявий, сиёсатчиларимиз писанд қилмайдиган аҳоли нуфуси сингари барча бошқа имкониятлар тўлиб-тошиб ётибди. Лекин ҳарбий соҳада масала анча оғир, шунинг учун ҳисоблашишга тўғри келади.

И.Д.: Лекин “Саҳродаги бўрон” вақтида Фарбда бундай яқдиллик йўқ эди-ку — гарчи иштирок этган бўлса-да; Франция у қадар рўйхушлик бермаганди, энди эса...

К.Б.: Ахир у ерда ўша Франциянинг қўлини қандай қайтаришаётганини биз билмаймиз-ку. Тўғри, Де Голл пайтидагидек Европа масъулияти юкини бир ўзи зиммасига олишга тайёр эмас. Ташқи бирлик ва Атлантика муносабатларидаги фаровонлик пардаси ортида ғоят мураккаб жараёнлар кечмоқда. Бир томондан — ягона Европа молия тизими яратиш йўлидан Европанинг Америкадан ошқора четлаштирилиши Американи ташвишга солмай иложи йўқ, иккинчи томондан ҳарбий-сиёсий ҳамкорликни чуқурлаштиришни олинг. Ким билсин, Фарбнинг ҳозирги яқдиллиги ўзига хос “чекиниш” эмасмикан? Бунда Европа мамлакатлари уларни европи татбиқ этишнинг ўтиш даврида тинч қўйишлари учун, ягона валюта яратишдаги муқаррар чайқалиш пайти учун, америкаликлар бу жараённи ўққа тутувчи яширин акцияларни ишга солмасликлари учун тўлов тўламаяптими экан? Лекин бу соф йўл қўйиб бериш доирасидан келиб чиққан, бу борада аниқ бир нарса дейишнинг ўзи амримаҳолдир.

Миллатлар лигаси тажрибасига келганда эса у шунчаки тарқалиб кетмаганди, балки ўзининг ичида йўл тополмай, чалкашиб кетганди. Ҳозир биз БМТнинг яшаб қолишини оқлайдиган ва буни заруриятга айлантирадиган мантиқнинг ўзига қандай зарба берилганини кузатмоқдамиз.

И.Д.: Лекин БМТ асосида бошқа тамойил ётибди: барча тенгдир ва ҳеч ким ҳеч кимнинг тарафини олмайди. Балки, тарафини олиш яхшидир?

К.Б.: Ўзига хос кондоминиум — биргаликдаги тасарруф, демоқчимисиз? Лекин инглиз тилидаги “кондомониум” (биргаликдаги тасарруф) иборасини кўпинча “пандемониум” сифатида ишлатиб келганлар. Дарвоқе, Хавфсизлик Кенгашининг мавжудлиги ҳам маълум куйининг юқорига бўйсунини (иерархияни) кўзда тутади.

И.Д.: У ҳам энди ишламай қўйган.

К.Б.: Ҳа, чунки америкаликлар бу тушунчани менсимайдилар.

И.Д.: Сиз бўлсангиз биз ҳали яккақутбли оламга етиб келганимиз йўқ деяпсиз-ку?

К.Б.: АҚШ биз билан ҳозир у серблар билан гаплашаётганидек гаплаша олганларидагина яккақутбли оламга етиб келамиз. Лекин бу на фақат биз учун, балки бутун дунё учун хатарлидир.

И.Д.: Жаҳон буни кеч бўлмасидан илгарироқ англаб етишга умид қилса бўладими?

К.Б.: Кўплар буни англаб етмоқда, фақат коалицияланиш (иттифоқлашув)нинг аниқ муаммолари ғоят мураккабдир. Ҳозир Россия — Хитой — Ҳиндистон учбурчагида иттифоқлашув ғояси ўртага чиқди. Ажойиб ғоя, мен иккала қўлимни баравар кўтариб маъқуллаймаман. Бироқ уни амалга татбиқ этишгани ҳамон кўплаб масалалар келиб чиқади. Ҳиндистон — Хитой чегараси масаласи. Бу ҳар иккала мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан бир-биридан кўра кўпроқ Фарбга боғлиқлиги масаласи. Сиёсатчиларимиз ва жамоатчилик фикрини доимий ва ҳақли равишда бир нарса ташвишга солади: Хитойнинг сераҳолилиги эртами-кечми бизнинг Сибирдаги камаҳолили ерларимизга даъвогарлик қилишига сабаб бўлади. Ва ҳоказо. Бу чигалликларни қандай ечиш мумкин? АҚШга бас қелувчи куч яратиш борасидаги ёлғиз хоҳишнинг ўзигина мустақкам иттифоқ барпо қилиш учун озлик қилади. Бироқ борди-ю, охири шундай қудратли ва барқарор иттифоқ юзага келгудек бўлса, бундай “посанги” куч— умидбахшдир.

И.Д.: Энди, келинг, нигоҳимизни жабрдийда давлатимизга ташлайлик ва тарихдан сўз очайлик. Совет Иттифоқида элатлараро ҳамжиҳатлик тизимининг асосий илллати нимада эди деб ўйлайсиз?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

101

К.Б.: Бу саволга академик тадқиқотлари орқали жавоб берилса яхши бўларди.

И.Д.: Унда академикларча синчковлик йўлидан бориб масалага чуқурроқ кириб борайлик: Россия империяси бошқача, давлатнинг элатчиликдан юқори-роқ андазасини таклиф этган эди.

К.Б.: Россия империяси биргина андозани таклиф этиб қўя қолган эмасди. Унда, бундоқ олиб қараганда, элатлараро муносабатларнинг равон расмий талқини мутлақо бўлмаган, ҳаммаси пойинтар-сойинтар бўлган. Туб аҳолининг миллий чекка ўлкалар ва хорижда ватан тутган чекланган гуруҳлар билан муносабатларининг хийла нотўғри шакллари бўлган — масалан, Буюк Екатерина даврида. Бундан ҳам шафқатсизроқ шакллари бўлган — айниқса Александр Учинчи даврида. Бу концепция юзага келганда, менимча, у аста ҳаракатга келувчи минадек бўлди. Айнан мана шу мина Николай иккинчи даврига келиб портлади. Бир фикрни дангал айта оламан, у — Александр Учинчи мамлакатни бирлаштирди, зиддиятлар кескинлигини бартараф этди, агар шу йўлдан бора-верганимизда ҳаммаси михдай бўлиб кетар эди, деб ҳисобловчи ҳозирги публицист-концептологларимизнинг кўпчилиги фикрига зид келади. Мен бундай ўйламайман. Тахминан 50 фоиз аҳоли рус элатига мансуб мамлакатда ассимиляция (халқларнинг бир-бирига қўшилиб кетиши) ва руслаштириш масаласини кўндаланг қўйиш мутлақо нотўғри бўлар эди. Боз устига империяга кирувчи кўп элатлар ниҳоят ўзларининг бой тарихи, маданияти ва ривожланган миллий онгига эга эдилар. Мураккаб империя тизимида улар ўзларининг махсус ҳуқуқларига эга эдилар — улар хоҳ поляк, хоҳ Болтиқбўйи немислари, хоҳ яҳудий, хоҳ Закавказье халқлари бўлсин, барибир... Яна тақидлайман, уларнинг барчаси ривожланган миллий онгга эга эди, бу нарса эса гоят бардошли, кучли бўлади. Яна бир аксилсамарали омил шундан иборатки, бу чоралар зўравонлик, қўполлик билан, унғача Россия империясида қабул қилинган ва турли халқларга берилган кўплаб маданий ва тил ҳуқуқлари, қонунлари баҳонасида амалга оширилган. Агар шунгача миллий чекка ўлкалар вакиллари-нинг катта қисми у ёки бу тарзда ўзларини Россия империясига монанд деб билган бўлса-да, чунки ўз маданиятлари, миллий анъаналари доирасида ажаб-товур ҳаёт кечириш имкониятига эга бўлганлар, кейинчалик жуда кўп ишлар “қасдма-қасдига” қилина бошлаган. Мен Держинский ҳақида бир қизиқ китобни ўқидим, унда Держинскийнинг қандай қилиб инқилобчи бўлганлиги ҳақидаги гаплар айтилган, у Вильнодаги ўқиш поляк тилида олиб бориладиган гимназияда ўқиган экан, аввалига умуман унда инқилобий кайфият бўлмаган — ксендз (руҳоний) бўлмоқчи экан. Кейин гимназияга ҳукумат кўрсатмаси (директива) келибди: ўқишлар ўта қисқа вақт ичида рус тилида ўтиладиган бўлсин! Қаршилиқ кўрсатганлар жазолансин. Икки оёқ бир этикка тиқилади: агар шундай мажбур қилинмаса, ҳаммаси остин-устин бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди. Мажбур қилишгандан кейин, боз устига бошингда калтак ўйнатиб туришгандан кейин ҳар бир виждонли одам аста-секин ғазабга мина бошлайди-да. Держинский дарғазаб бўлади, директорнинг хонасига отилиб киради ва шундай дейди: “Бориб айтинг хўжайинларингизга, улар шу кўрсатмалари билан бир кунда мингта одамни инқилобчи қилиб тайёрлаб беришди!”. У шундай дейди-да, инқилоб ишига аралашиб кетади. Аслида шундай бўлганми, йўқми, билмайман-у, бироқ мантиқий жиҳатдан ҳаммаси тўғри: айни ўша дақиқаларда уни ва унга ўхшаганларни анъанавий маданият билан, Россия империяси деб аталмиш бутун бир аъзо билан боғлаб турган ришта чўрт узилади. Ўз қадр туйғусини сақлаган ҳолда унда яшаб туриш имкони мавжуд бўлгунга қадар у шу империяда яшаб турган. Балки у империяга хизмат қилмаслиги ҳам мумкин эди, бироқ унга қарши ҳам чиқмаслиги аниқ эди. Бу ерда эса унинг ўз миллий қадр-қиймат туйғуси қаттиқ лат еганди.

И.Д.: Бироқ Совет Иттифоқида, ҳаммаси шунинг аксидек бўлган кўринади: миллий маданиятларнинг равнақ топиши, ўз ёзувчиси бўлмаган халқлар учун алифболар яратилиши...

К.Б.: Ўзининг Олий даражадаги барча бозорғирлиги билан “Равнақ топиш ва миллатларнинг яқинлашуви” ибораси — яхши шиор. Бироқ Совет Иттифоқида, менинг фикримча, икки катта камчиликка йўл кўйилганди. Биринчи босқичда — бу ўн беш йилча давом этди-ёв — бутун рус халқи, рус анъаналарини камситиш йўлига ўтилди. Жуда кўп нарсалар бошқа миллатларнинг тараққиёти учун қилинарди, лекин бунда русларнинг миллий туйғусига жуда қаттиқ зарбалар бериларди. Жароҳатлар ҳалигача битган эмас. Иккинчи босқичда, айниқса урушдан кейин, бошқа йўлга ўтиб олинди: мен фақатгина космополитлар (ватансизлик тарафдорлари)га қарши курашни эмас, балки миллий чекка ўлкаларда рўй берган ҳамма нарсани назарда тутаяпман, натижада жуда кўп ҳолларда биз миллатлараро муносабатларда Александр Уччинининг мафкурасига қайтиб келдик. Менинг миллий республикалардаги совет амалдорларининг кўплаб қалин қатлами вакиллари билан “норасмий вазиятлар” да яқиндан суҳбатлашишга тўғри келганди ва мен ўшандаёқ иш жойида “равнақ топиш ва яқинлашув” сиёсатини ўлда-жўлда ўтказаетганлари ҳақидаги гапларни эшитардим, Россиянинг советлар доирасидаги мамлакатлар билан муносабатларида энди ўша нарсаларнинг кўпчилиги “нозик нуқталар”га айланиб қолмоқда.

И.Д.: “Одамларнинг янги тарихий жамоалашуви” амалга ошмади.

К.Б.: Бундай жамоалашув аста-секин портлайдиган икки бомбага таянарди — русларнинг миллий нафсониятини лат едиришга ва бошқа халқларнинг миллий нафсониятларини лат едиришга. Демократия даври бошлангач, булар бари ташқарига чиқиш имкониятига эга бўлади, у ташқарига чиқди ҳам, — барчага берилган бу зарбалардан етган жароҳатлар эндиликда дарди бедавога айланиб қолганлигини кўриб турибмиз. Дард ҳаддан ташқари газак олиб кетган экан. Сабаб эса, ҳарҳолда, шундан иборат эдики, аввал-бошдаёқ, совет давлати энди қурила бошлаганда, миллий омилга нотўғри баҳо берилган эди — бу ҳақда биз даставвал гапириб ўтдик. Миллийликни синфий қарама-қаршиликнинг бузилган шакли деб билдик. Қарама-қаршилик олиб ташланса, миллатчилик ҳам “тарқаб” кетади дедик. Бироқ миллатчилик синфий қарама-қаршиликдан мутлақо бошқа нарсадир.

И.Д.: Модомики миллатлараро ўнқир-чўнқирликлардан биз ҳам, жаҳон ҳам четлаб ўтолмас экан, сизнингча, уни текислашнинг энг олий усули қандай деб биласиз (агар шундай қилиш мумкин бўлса) ва келажак асрдаги воқеаларнинг аниқ ривожини қандай бўлади деб ўйлайсиз?

К.Б.: Энг олий, бунинг устига ҳар тарафлама тайёр усулнинг бўлиши мумкин эмас, ҳарҳолда мен шундай деб ўйлайман. Фақат бундан баттар бўлмаслиги учун, қон тўкилишигача олиб бормаслик учун айрим йўллар бор, холос. Гарчи бир вақтлар ҳар қанча бемаъни тарзда ўтказилган бўлишига қарамай, сиёсий-маъмурий чегараларга тегинмаслик керакка ўхшайди. Кўпгина мамлакатларда жуда ҳам секинлик билан самара берадиган чоралар ишлаб чиқилган, мактаб таълими даражасида одоб билан, аммо қаттиқ туриб болаликдан, зимдан инсонда “ўзгалар”га нисбатан ҳурмат туйғусини ва ўзаро тўғри муносабатлар қондасига риоя қилиш мажбурияти ҳиссини тарбиялаш учун элатчилик онги ва элатлараро муносабатлар билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани тушунтириб бермоқ лозим. Болаликтан онгга “ватанпарварлик” ва “миллатчилик” тушунчалари ўртасидаги фарқни сингдирмоқ даркор. Ватанпарварлик — бу ватанга, ўз миллатига нисбатан шундай муҳаббатки, у бошқа миллатлар ва уларнинг ватанларига, уларнинг ҳуқуқларига, уларнинг ҳаётларига нисбатан ҳурмат билан йўғрилиб кетади. Миллатчилик — бу шундай муҳаббатки, у энг аввало гарчи ялписига бўлмаса-да, ўзини бошқа миллатларга қарши кўяди. Миллатчи-

ликнинг энг олий шакли — бу шовинизм бўлиб, муайян миллатларнинг яшаб қолишини буткул инкор этади. Шу нуқтаи назардан ватанпарварлик — бу келажакка мўлжалланган, кўпмиллатли жамиятда ва дунёда фаровон яшаш имкониятини яратувчи, тараққий этган миллатчиликдир. Шу маънода “россия ватанпарварлиги” тушунчаси устида ўйлаш ортиқчалик қилмасди. Матрешкалар тизими билан таққослаш беихтиёр хаёлга келади. Агар иложи бўлганда татар ватанпарварлиги, тува ватанпарварлиги, бошқирд, мордова ва ҳоказо ватанпарварлиги туйғуларини ҳис қилган ҳолда одамлар ўзларини энг катта бир “матрешка”нинг, яъни Россиянинг бир қисми деб билганларида эди, бу жуда зўр иш бўларди.

И.Д.: Қисмангина бўлса ҳам. Бунга қандай эришиш мумкин?

К.Б.: Хўш, агар очигини айтганда бугунги кундаги ҳолатдан келиб чиқиб фикр қилганда, бу, масалан, монархиядир. Албатта, мен бизникига келадиган кўп сонли Романовларни назарда тутаяпман. Эҳтимол, булар жуда яхши одамлардир, бироқ улар ҳозирги шароитга шу қадар ёпишмаётибди, шу қадар ўз ватанлари ва тупрогидан бегоналашиб кетишганки, улар бизлар учун ўта муҳим нарсалар ҳақида ғоят такаббурлик ва юзаки тарзда мулоҳаза юритадиган қорни тўқ жанобларга ўхшаб кўринадилар. Мен ушбу ўринда шахслар ҳақида эмас, балки тартиб (тузум) сифатидаги монархия ҳақида гапираяпман. Кўпмиллатли давлат учун унинг нима яхши томони бор? Яхши томони шундаки, монархиянинг шахси элатчилик муносабатлари бўлмаган жойда сулола муносабатини юзага келтиради. Ахир Россияда императорлар Буюк Финляндия князлари, Польша, Қозон шоҳлари... деб ҳам аталган-ку. Ҳолбуки бу тартибларнинг ўзи аллақачон беному нишон йўқолиб кетган (масалан, дастлабки поляк кўзғолонидан кейин Польша шоҳлиги йўқ бўлиб кетганди), аммо бу унвонлар императорнинг турли халқлар билан шахсий муносабатининг рамзи бўлиб турган. Шу билан бир вақтда муҳим мақсадга эришилган — қисмларнинг, шу билан бир қаторда майда-майда элат бўлиб яшайдиган қисмларнинг бутун мамлакат билан маънавий ва руҳий муносабати қарор топган. Шу маънода, эҳтимол, Россияга конституцион монархия бўлиш тақдир этилганди: халқ онги рамзларни жуда тез англайди, бу рамз эса марказга шиддат билан интилувчилар сирасига киради. Агар монарх ўзини оқилона тута, кўпмиллатли мамлакатда унинг вазифаларидан бири элатлараро муносабатларни барқарор тутиб туришдан иборатлигини англаса, бу олий мақсадларга эришувда бениҳоя ёрдам бериши мумкин.

И.Д.: Фикрингизга қўшиламан: бу айни кунларимиз учун ғоят ибратли фикр!

К.Б.: Бунда мен ҳеч нарсани атай ўйлаб топаётганим йўқ, балки жаҳон тажрибасига суянаяпман, холос. Буюк Британия Уэльсини Британия империясининг узвий бўлаги қилиб олишга муваффақ бўлди, чунки Уэльс шаҳзодасига валиаҳд шаҳзода унвони берилганди, шу тариқа монархиянинг ушбу минтақа билан алоҳида ишончли муносабати юзага келди. Маҳаллий ҳокимият намояндлари асрлар давомида “ўз шаҳзодаси” орқали олий ҳокимиятга яқинлашишни кўз тагига олиб келганлар. Анчагина ташқи оламдан узилиб қолган Уэльс миллатчилиги фақат ХХ асрдагина юзага чиқа олди. Шотландия Англиядан осмон билан ерча фарқ қиладиган мамлакат, боз устига неча асрлардан буён унга қарши жанг ҳам қилиб келди. Англия Шотландиядан Стюартлар сулоласини мерос қилиб олди. Шотландия оқсуяклари олий ҳокимиятга сулолавий жиҳатдан яқин бўлиб қолди. Шотландия миллатчилиги ҳам узоқ вақтгача бўғилиб ётган эди ва замона зайлига кўра эндигина эркинликка чиқишга ҳаракат қила бошлади. Ирландия билан эса сулолавий муносабатлар ҳеч қанақасига — белгилаб қўйилмаганди — натижа маълум. Испания монархиясини мисол келтириш

мумкин, ёки ундан анча “кичикроқ” мисол қилиб фарангзабон Вале д’Аоста вилоятини олайлик. У валиаҳд шаҳзодани д’Аоста герцоги деб эълон қилиб, Италия таркибида қолишга муваффақ бўлганди. Бунинг натижасида у энг монархияпараст руҳдаги Италия ери бўлиб қолди. Ва ҳоказо. Айтгандай, Русь империясида Александр Учинчи давригача бу тартиб ҳам беҳато ишлаб турди. Айниқса ўзини ғоят оқилона тутган Буюк Екатерина пайтида. Бунинг шарофати билан у на нафақат чексиз ерларни Россияга қўшиб олди, балки уларни кўпмиллатли монархия қилиб бир сафга тизди ҳам. Албатта, монархия ҳокимиятида шохнинг ўз вазифасини аъло даражада бажара олиши жуда катта аҳамият касб этади. Бир вақтлар Вольтер шундай деган эди: “Агар тасодифий таваллудлар рўй бермаса, ҳукмронликнинг энг яхши шакли — бу монархия бўлиб қолаверади”. Лекин бу соф назарий гаплар бўлиб, уни ҳаётга татбиқ этиш учун бизда тирноқча ҳам шароит йўқ, — мен шунчаки “энг аъло усул” ҳақидаги сизнинг саволингизга мутлақо истак майлида жавоб бераётирман.

И.Д.: Хўш, сизнинг фикрингизча, бизнинг шароитимизда Россияни нима муштараклаштириб тура олади?

К.Б.: Иқтисодий қурилмалар Россия муштараклиги фойдасига кўпроқ ишлаши мумкин. Чунки ҳозир бизда капитализмга протекцион тамойиллар эмас, фритредерлик тамойиллари ҳукмронлик қилиб турган шароитда ривожланаётгани учун қатор минтақалар ички бозордан кўра кўпроқ ташқи бозорга боғланиб қолмоқда. Биз замонавий иқтисодий назариялар етовига юриб кетдик. Бу назариялар соф иқтисодий, қиймат соҳаларида эркин савдонинг қулайликларини хийла ишонарли тарзда исботламоқда — чиқимларнинг қисқариши, меҳнат тақсимоти ва ҳоказоларда ютилар экан. Бироқ бунда сиёсий ва сиёсий-иқтисодий мулоҳазалар ҳисобга олинмайди. Шуниси чатоқ. Тарихан қарийб барча капиталистик мамлакатлар, шу жумладан АҚШ ҳам, протекционизм босқичи орқали ўтиб келганлар. У ягона ички бозорни шакллантириш, бозорда ҳукмронлик қилувчи ва миллий манфаатлар нуқтаи назаридан фикрловчи миллий сиёсий намояндаларни бир ёқадан бош чиқартириш учун муҳим ва зарурдир. Фақат шундан кейингина протекционизмдан воз кечиш, оламга чиқиш ва ҳалқаро рақобат шароитида ўзини қушдек энгил ҳис этиш мумкин. Жумладан, ҳеч ким иқтисодий дастаклар ёрдамида бўлақларга ажратиб, ўмариб кетмайди. Биз бўлсак “эски ҳаммом-эски тос” қабилида яшаётирмиз. Умумроссия бозорини шакллантириш учун бир дунё тўсиқлар мавжуд бўлиб турган бизнинг шароитимизда (масалан, ер майдонимизнинг ҳаддан ташқари чўзилиб кетганлиги), назаримда, иқтисодий сиёсатда протекционизм фойдасига кўплаб йўсинлар мавжуд. Гоҳо ташқи дунё билан савдо-сотиқ олиб боришнинг сира иложи қолмаган вақтда тақиқловчи ўта протекционизмнинг эмас (яқин вақтларгача бундай тақиқловчи тизим Ҳиндистонда бор эди, у ерда божлар миқдори тўрт фоизгача етар эди), балки ташқи пудратчилар олдида ватан ишлаб чиқарувчисига қулайликлар яратувчи оқилона божларни (10дан 30-35 фоизгача) кўзда тутган тарбиявий протекционизм фойдасига. Бундан агар ички ишлаб чиқарувчи жон-жаҳди билан ҳаракат қилмаса, у ташқи рақобат калтаги остида қолиб кетади. Россияни муштараклаштириш, унинг тарқалиб кетишига йўл қўймасликнинг ошқора зарурияти нуқтаи назаридан, менинг фикримча, келажакда унча узоқ бўлмаган муддатга шундай чораларни киритиш жуда муҳим бўлиши мумкин — БСТ (бугунжаҳон савдо ташкилоти)нинг жаҳли чиқса чиқар, барибир бизни унга қабул қилишмади-ку, хуллас бу ерда ҳам биз оралиқ вазиятда қолиб кетдик: протекцион йўл тутишдан воз кечдик, БСТга киролмадик, на у ёқлик, на бу ёқлик бўлолмай аросатдамиз. Шунинг унутмаслик керакки, мамлакат протекционистик чоралар жорий қилганда шовқин-сурон авжга чиқади, бироқ натижада чет эл капитали инвестицияга зўрроқ иштаҳа билан келади: чунки товарни олиб кириш мумкин эмас, фойда олишни эса жуда иштаҳади,

маҳаллий саноат ва қишлоқ хўжалигига капитал ташлай бошлайдилар. Бизнинг сиёсатдонларимиз соф иқтисодий масала сифатида уни алоҳида кўриб чиқадилар, аслида эса бу сиёсий-иқтисодий муаммодир, миллий хавфсизлик доктринаси учун, миллий ғоя учун муҳим муаммодир.

И.Д.: Мана сизга саволларнинг онаси — Россиянинг миллий ғояси ҳақида гапириб беринг.

К.Б.: Америкада миллий ғоя сифатида, масалан, тақдирнинг яққол кўрсаткичи деган тушунча мавжуд. Бу ғояни улар дастлабки қамоқхоналарга асос солган протестант маддоҳларидан олишган. Америка — бу Янги Исроилдир, сара, бутун дунёга йўл кўрсата оладиган, қандай яшаш керак, қандай яшаш керак эмаслигини тушунтириб берадиган давлатдир. Сурбетлик ва қабихлик билан ёндош турган бу ғоя, менимча, Америкага ҳам асло ярашмайди.

Менимча, миллий ғоя шундан иборат бўлиши керакки, давлатимиз барривож, кучли, маданиятли бўлсин, мавжуд чегаралар ичида ўз бус-бутунлигини сақлаб қолсин, тарқалиб кетмасин, таваккалчиликка бормасин, унинг қудрати ҳар бир одамнинг фаровонлиги йўлида ортиб борсин — мана шундай холис ва тушунарли ғоялар ва мақсадлар мажмуи, менинг назаримда, энг яхши миллий ғоя ҳисобланади.

И.Д.: Бироқ сиз ўзингиз мени миллий омил худди мушук сингари беғам-бепарво кезиниб юради, деб ишонтирган эдингиз, буни ҳам ҳисобга олиш лозим. Россияда рус этносининг зарарига элатчилик-демографик мутаносиблиги яққол ўзгаришга юз тутган вақтда буни қандай уйдalasа бўлади?

К.Б.: Ҳа, яқинда бўладиган аҳолини рўйхатга олиш буни тасдиқлайди деб ўйлайман. Рўйхат маълумотлари эса, маълумки, миллий қарама-қаршиликларни авж олдириш ёки бартараф этиш (назарий жиҳатдан)нинг ёрқин омили бўлади. Русларнинг мажруҳ онги, шубҳасиз, бу нарсага ғоят ташвишли тарзда ўз муносабатини билдиражак. Ҳозирданок мана шу асосда қандайдир хаёлий назариялар яратаётган мусулмон сиёсатдонлари топилмоқда.

И.Д.: Эҳтимол бу у қадар ҳам хаёлий бўлмаса керак?

К.Б.: Тарихда бунга мисоллар кўп бўлган, бирон-бир миллат шиддат билан кўпайган, ўсган, кейин йўлда тўсиқ учраб, ўсиш тўхтаган. Мисоллар учун узоққа боришнинг ҳожати йўқ. Фаранг-канадаликлар — бу борада рекордчи миллат. Икки юз йилдан сал кўпроқ вақт ичида у саксон мингдан саккиз миллионгача ўсган. Бир оилада ўн беш-ўн етти бола бўлиши оддий ҳол ҳисобланган. Шунинг ҳисобига улар бир қадар ассимиляция қутқуларига берилмасдан, ўзларини сақлаб келдилар. Етмишинчи йиллар бошида эса кутилмаганда бурилиш рўй берди ва ҳозир бу ерда оила учун бир-икки бола етарли деб ҳисобланади.

К.Б.: Гумилёв назарияси ҳаддан ташқари яхши, ғоят қизиқарли ва мароқли ёзилган. Жуда кўп ҳодисот (феномен)ни унинг назариясидаги атамалар билан тасвирлаш мумкин. Лекин гап шундаки, у нима учун қандайдир вақтда пассионарлик палласи бошланади, нима учун у кейин акмеик паллага ўтиб қолади — бундай нарсаларни мутлақо тушунтириб ўтирмайди... Модомики моҳияти номаълумлигича қолиб кетади ва биз қачон нимани кутишимиз ва нима қилишимиз кераклигини англаб ололмаймиз.

Умуман яқинда бошланадиган янги аср оламида, менинг нуқтаи назаримдан, аҳоли сони ҳеч ҳам асосий нарса бўлмайди, балки унинг ҳар бир унсурининг, яъни шунчаки ҳар бир одамнинг янги замонавий воқеликларга кўникиши муҳим ҳисобланади: компьютерни бемалол бошқара оладиган, Интернетда ўзини қориндаги боладай осойишта ҳис этадиган, ўз соҳасининг аъло даража-

даги устаси бўлиши керак... Шу боис, агар рус ватанпарварларига (ашаддийларига эмас, уларга умуман мурожаат қилиш фойдасиз), балки фикрлайдиган, салмоқлаб кўрадиган, вазиятларни солиштирадиган ватанпарварларга мурожаат қилингудек бўлса, мен дадил туриб шундай деган бўлардим: азалдан ватанпарварлик қон-қонимизга сингиб кетган. Энди у ёки бу миллатнинг жаҳон дарғаси ўрнига келиши ёки унинг у ерда йўқлиги на мамлакат майдонининг кенглиги, на табиий бойликлари ва ҳатто на аҳоли сони билан боғлиқдир. У янги технология билан боғлиқ — миллат уни қай даражада эгаллай олди, қай даражада иқтисодиётга ва кундалик ҳаётига татбиқ этди, кейинги тараққиётга қандай тайёрланди, замонавийлик билан белгиланган барча мураккабликлар ва имкониятларни қандай ўзлаштирди — шуларга боғлиқ. Шу боис миянгизни “ким айбдор, кимни жазолаш керак, кимдан нимани тортиб олиш лозим?” деган бўлмагур гаплар билан банд қилманг. Агар сиз ҳақиқий ватанпарвар бўлсангиз, билингки, мамлакатимиз учун энг асосий нарса — бу ҳар биримизнинг янги техникани эгаллай олишимиздир, бу ёруғ оламдаги энг керакли ва фойдали мутахассисликдир, шу тариқа у — агар миллий-сафарбарлик мезонлари билан мулоҳаза юритадиган бўлсак — ўз миллий кўшинининг энг фойдали аскарига айланган. Бу нарса бир вақтнинг ўзида сизнинг шахсий бюджетингиз ва имкониятларингизда яхши акс этишидан истиҳола қилиб юрманг — бу ўринда муҳтожлик саховатпешалик билан қўлни қўлга бериб юради, аҳмоқона қурбонлик эса одамга ҳам, миллатга ҳам, ватанга ҳам — ҳеч кимга керак эмас. Охир-оқибатда мана шу нарса бизнинг ҳалиги жаҳон дарғаси ўрнида қоламизми ёки бизнинг ковушимизни тўғрилаб қўйишадими — шуни бир ёқлик қилиб беради. Аҳмоқона, ашаддий ватанпарварлик яна шуниси билан хатарлики, унинг телба тарафдорлари тилда ватанамиз гуллаб-яшнасин дейди-ю, аммо амалда уни дарғалик супасидан шундай жойга туртиб юборишадими, кейин у билан ҳеч ким ҳисоблашмайди ҳам.

Албатта, мева тугишни ҳам унутмаслик керак. Бунда ҳам кундалик тинч ҳаётнинг ватанпарварлиги намоён бўлиб туради, фақатгина мияни моғор босганда одамлар у ҳақда унутиб қўядилар, холос.

Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.

Зикир МУҲАММАДЖОНОВ

Маънавиятимиз саҳнаси

Ўзбек Миллий академик драма театрининг ижодий йўлига бир назар

Куёш ўз сахийлиги билан вайронага ҳам, кошонага ҳам баб-баробар ўз нуруни сочгани каби буюк Алишер Навоий асарларидан жамики инсоният баҳра олаверади. Аммо шундай даврлар бўлдики, ўзбек тилини араб ва форс сўзларидан тозалаш баҳонасида буюк Навоийни биздан узоқлаштиришга уришиб кўрдилар. Аммо халқ ўз буюкларини, айниқса, ўз Навоийсини унута олмас эди.

Ана шундай пайтларда биринчи бўлиб, кишиларимизга театр ёрдамга келди. XX аср бошларидаёқ ташкил топа бошлаган ўзбек театри жамоалари Навоий асарларига мурожаат этиб, ул зотнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” асарларини саҳналаштирди. Бу буюк асарларнинг ҳар иккаласида ҳам ўзбек театр санъатининг буюк намояндалари катта ижодий иш олиб борганлиги театршунослиқда таърифланган.

Ҳанузгача театрларимиз репертуарларини Алишер Навоий асарлари бойитиб келмоқда. Бундан бир неча йил аввал ғазал мулкининг султони Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони асосида Аброр Ҳидоятлов номидаги республика драма театри жамоаси “Искандар” деб номланган спектаклни томошабинларга тақдим этган эди. Бу спектаклда буюк Навоийнинг дунёвий масалалардаги қарашлари ифодаланганлигини кўрамиз. Бу асар биринчи бор ўзбек саҳнасида машҳур режиссёр Баҳодир Йўлдошев ва ажойиб рассом Георгий Робертович Бримлар томонидан муваффақиятли амалга оширилди. Айниқса, ижодкорларнинг бу талқинида Навоий сиймоси билан “Искандар” ўртасидаги қарашлар ниҳоятда бадиий сайқалини топа олган. Бу борада ҳазрати Навоий сиймоси бутун спектакл давомида иштирок этиши асар таъсир кучини янада кўтариб юборган. Рассом Бримнинг саҳна безакларида тахт ва тобут масаласига доир деталлар катта маҳорат билан бажарилганлигини кўрамиз. Ажойиб хонанда Муножат Тешабоеванинг нолавий оҳангдаги овозининг жаранглаб туриши тингловчининг хаёлини узоқ-узоқларга олиб кетади.

Буюк зот сиймосини саҳнада намоён этиш 40-йиллардаёқ бошланганлигини биламиз. Маълумки, ўшанда бутун тараққийпарвар инсоният Алишер Навоийнинг таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш арафасида эди. Ҳамза театрининг жамоаси ўз саҳнасида буюк зотнинг сиймосини яратиш тараддудини ўшандаёқ бошлаган эди. Мен шу жараённинг иштирокчиси бўлганлигим туфайли қуйида ўз билганларимни баён этмоқчиман.

Қунлардан бир кун Иззат Султонов театр жамоасига келиб, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда мароқли суҳбат ўтказди. Иззат Султонов Навоийшунослар орасида ўша 40-йиллардаёқ жуда катта обрў қозонганди. Маннон Уйғур ва машҳур актёр Аброр Ҳидоятлов Алишердек буюк бир сиймо ҳақида саҳна асари яратишни кўпдан орзу қилиб юрардилар. Ана шу суҳбатдан кейин Маннон Уйғур билан Аброр Ҳидоятлов Иззат Султонга мурожаат этадилар ва ул зот ҳақида пьеса ёзиб беришни илтимос қилади-

лар. Иззат Султон шу давргача ҳам драматургия билан шуғулланиб юрганлиги туфайли дарҳол асарни ёзишга киришади. Шу асарни ёзиш жараёнида у кишининг маслаҳатгўйи Маннон Уйғур бўлган эди. Маннон Уйғур Иззат Султонга “Бу пьеса бевосита Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли. Бинобарин, Алишер Навоий ҳақида саҳна асари яратилар экан, унда шеърӣ мушоиралар бўлмоғи керак”, деб таклиф киритадилар. Иззат Султон бунга рози бўлиб, Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги раҳбари Ҳамид Олимжонга мурожаат қилади. Ҳамид Олимжон ўша йилларда “Муқанна” фожеасини ёзиш билан банд бўлгани туфайли шоир Уйғунга мурожаат қилади. Шундай қилиб, шоир Уйғун билан Иззат Султонлар пьеса ёзишга киришадилар. Албатта бу асарни ёзиш жараёнида муаллифлар Маннон Уйғур билан кўп маротаба маслаҳатлар қилишади. Аммо пьеса тугалланмай туриб “Мосфильм” киностудиясида Навоий ҳақида фильм яратиш ҳаракати бошланади. Бир гуруҳ киночилар Ҳамза театрига келиб, Алишер Навоий ҳақида олинандиган кинофильмда жамоа аъзоларининг деярлик ҳаммаси иштирок этишини билдиради.

1941 йил феврал ё март ойида бутун жамоа Маннон Уйғур бошчилигида Москвага йўл олади. Бизлар Москвага бориб, бир ойга яқин меҳмонхонада турдик. Маннон Уйғур поездда кетаётганда ҳам, “Москва” меҳмонхонасида турганимизда ҳам спектакл устидаги ишни давом эттирар эди. Орадан маълум фурсат ўтгач, ҳаммамизни Тошкентга қайтаришди. Кейин билсак, уруш хавфи борлиги туфайли Алишер Навоий фильмини суратга олиш тўхтатилган экан.

Алишер Навоий пьесаси авжи уруш давом этиб турган кунларда ўқилгани эсимда. Пьеса ўқилишига кўпроқ навоийшунос олимлар таклиф этилган эди. Пьесани шоир Уйғун ўқиди. Маълумингиз, у киши театримизга жуда кўп пьесалар ёзиб берган. Ва албатта, ўзи ёзган пьесаларини жамоа ичида ўзи ўқишни яхши кўрар эди. Бир актёр сифатида шуни ҳам айтишим керакки, шоир Уйғун пьесаларини яхши ўқирди. У киши пьеса ўқиётганда маълум роллар қиёфасига кириб кетган пайтлар ҳам бўларди. “Алишер Навоий” пьесаси асосан шеърӣ йўлда ёзилгани туфайли Уйғун бу асарни шоирона эҳтирос билан ўқиган эди. Пьеса уч соатга яқин ўқилди. Бундай пайтларда бериладиган одатдаги танаффус ҳам бўлмаган эди. Тингловчиларга пьеса маъқул бўлиб қолгани, уларни ўзига жалб қилгани учунми, ҳеч ким чекишга ҳам чиқмаган эди ўшанда. Асар ўқиб бўлингач, ўртага бироз жимлик чўкди. Тингловчилар турли хаёлларга берилиб кетишди, шекилли, бир оздан сўнг кимдир “Бир танаффус қилиб олайлик”, — деди. Бу гап одамларга маъқул бўлди. Маннон Уйғур олимларнинг тезда қайтишларини сўраб, ўзи ҳам сигаретасини олиб, тутата бошлади. Кўп ўтмай ҳамма йиғилиб бўлгач, Маннон Уйғур бошчилигида муҳокама бошланди. Алишер Навоий ҳақида саҳна асари тайёр бўлганидан ҳамма қувончини ичига сиғдира олмагани сезилиб турар эди. Мен пьеса ўқиладиган пайтда одамларни кузатиб ўтирган эдим. Кимлардир кўзёши ҳам қилди. Қаердандир бир бурчакдан “Э, қойил” деган сўзлар ҳам бўлган эди. Биринчи сўз бошлаган кимса (ҳозир унинг исми ёдимда йўқ) ўз сўзида Ҳамза театрига боп асар бўлибди Алишер Навоий ролини кечагина Гамлет ва Отелло роллари билан томошабинлар орасида доврўқ қозонган Абдор Ҳидояттов ижро этиши, Маннон Уйғур эса асарни саҳналаштириши лозим. Чунки у киши Навоий даврини, Алишер ҳаёти ва ижодини яхши биладиган санъаткор. Шундай спектакл яратилса, уни ўзбек халқи жуда катта мамнуният билан томоша қилади деган фикрни билдирди. Албатта, мунозара вақтида маълум танқидий мулоҳазалар ҳам айтилди. Хотирам адаштирмасам, Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабатлар маромига етказилса, уларнинг ўзаро ёрдам ва маслаҳатлари улўғ шоир ижодий фаолиятида ҳам, машҳур ўқумдорнинг давлатни бошқариш ишларида ҳам самарали бўлганлигини ишончлироқ кўрсатиб берилса, дуруст бўлар эди деган фикрлар ҳам билдирилди. Навоий билан Гули образи, муҳаббати ҳақида ҳам турлича гаплар бўлган эди. Кимдир пьесанинг ривожига бу муҳаббатнинг киритилиши жуда маъқул бўлибди, деса, кимдир унга қарши чиққан. Шунда академик Воҳид Зоҳидов

мен бу асарда Навоий билан Гули ўртасида муҳаббат бўлишига тарафдорман. Навоийнинг муҳаббати ҳақида турли ривоятлар борлиги маълум. Яна шуниси ҳам борки, ҳеч ким ишқ-муҳаббатни Навоийчалик тасвир этмаган кўринади менга. Нотиқнинг ишқ-муҳаббат ҳақидаги шунча ғазал битган одамнинг ўзи муҳаббатдан ҳоли бўлмаса керак деган сўзларини залда ўтирганлар чапак чалиб кутиб олишган эди.

Алишер Навоий пьесасида каттадур ёки кичикдур роллардан ҳар бирининг алоҳида аҳамияти борлиги туфайли энг кичик ролларда ҳам ниҳоятда истеъдодли, сўзларни раван талаффуз қиладиган артистлар танланди. Машҳур кулгу дарғаси Миршоҳид Мироқилов асардаги сарой қизиқчиси Абулвосе ролини ижро этган эди. Ана шу деярли эпизодик Абулвосе ролига ҳам ниҳоятда жиддий ёндошилгани асарга ниҳоятда масъулият билан қаралганини таъкидлаб турар эди. Одатда сарой қизиқчилари ўзларининг қилиқлари билан одамларни кулдириб туришса бўлди деган тушунча ҳукм сурар эди. Аммо бу пьесадаги Абулвосе унинг ижрочиси Миршоҳид Мироқилов ўзининг кулгули қилиқлари билан эмас, балки фикран атрофдагиларни кулдира оладиган саҳнани юзага келтирган эди.

Абулвосе: Мана омадингиз келди тақсир. Ассалому алайкум.

Маждиддин: Воалайкум ассалом. Келинг, Абулвосе.

Шайхулислом: Мавлоно кеч қолдилар. Латифаларингизга муштоқ бўлиб ўтирибмиз.

Абулвосе: Атрофингиз латифаларга тўлуғ бўлган чоғда, менинг латифаларимга муштоқ бўлиб ўтирганингиз қизиқ, тақсир.

Шайхулислом: Қизиқларнинг кўзига ҳамма нарса қизиқ бўлиб кўринади шекилли.

Абулвосе: Тақсирим қаромат қилдилар, қизиқларнинг кўзига тақсиримнинг май ичиб ўтириши ҳам қизиқ кўринади.

Мунажжим: Бу май тақсиримнинг муборак соқолларида сузилган, шаърий май! *(Кулишади).*

Шайхулислом: Бу гапларни қўйинг. Мен ҳаммадан ҳам улуғ шоиримиз, амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари ҳақидаги латифаларингизни завқ билан тинглайман.

Абулвосе: Ҳо, тақсир, биз Алишердан куламыз, Алишер биздан кулади, ким ҳақ, ким ноҳақ, тангрининг ўзи билади.

Маждиддин: Биз ҳақмиз. Бундан сўнг Алишер устидан кулабери-миз.

Абулвосе: Кула-кула ўлмангиз. Очилмасдан сўлмангиз. Юрагингиз тор экан, ҳассалари бор экан, қон ичишга зор экан, қилигингиз кор экан, ишингиз мурдор экан... *(Ҳамма кулади.)*

Маждиддин: Э, бўлди, фолбинга ўхшаб жаврамай ўлинг, нима бало, мени кўчиришга келдингизми? *(Кулги.)*

Абулвосе: Кўчир десангиз кўчиравераман, ранги-рўйингизни ўчиравераман.

Шу кичик саҳнадан ҳам спектакл тайёрланиш жараёни нақадар пухта бўлганини тушунса бўлар эди. Албатта кичик лавҳани ўзи ҳам режиссёр, актёрлар ва драматургларнинг бевосита бир-бирлари билан маслаҳатлашиши орқасидан юзага келган эди. Бунинг устига моҳир кулгу дарғасининг ижоди кўмакка келиб, Абулвосе образи ҳам саройдаги фитналарни ёқтирмайдиган Навоийнинг талабгори бўлган кимса образига айланган эди.

Умуман, Алишер Навоий пьесасида иштирок этувчилар драматик жиҳатидан пухта ёзилганидан улар ҳар бир образни тайёрлашда ўз ҳиссаларини қўшишни истар эдилар. Аммо ўша замон сиёсатидаги ҳар бир қўйилаётган спектаклга ташқаридан келиб баҳо бериб кетадиганлар ҳам кўпайиб қолганди. Бунда айниқса партия ташкилотларининг ўрни алоҳида деса бўларди. Ҳатто ижодий ташкилот бўлган театрларда ҳам партия ташкилотининг котиби ҳатто театрнинг раҳбари ҳам райкомлардан юборилар эди. Улар ҳар кунги ижодий ишни синчковлик билан текшириб турар ва ўзидан юқоридаги таш-

ижодий ишни синчковлик билан текшириб турар ва ўзидан юқоридаги ташкилотларга хабар бериб туришга мажбур эди. Буни қаранги, шу асарнинг тайёрлаш жараёнида атеистик пропаганда ҳам авж олган эди.

Кунлардан бир кун ўша пайтлар Свердлов номидаги музыкали театрда кўп йиллар қўйилган Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони асосидаги спектаклнинг бошланишида Лайли билан Қайс ўқийдиган мактабда “Алҳамдулullo, илоҳо омин. Ашҳади анно Муҳаммадин Расулуллоҳ”, деган сўзлар билан айтиладиган музыкали хор олиб ташланган эди. Бир репетицияда адабиётимизда машҳур бўлган Фарҳод билан Хусравнинг мунозарасида айтиладиган:

Деди, қай чоғдин ўлдинг ишқ аро маст,
Деди, руҳ эрмас эрди танга пайваст.

мисралар ҳам мунозарага сабаб бўлган эди. Яна бир лавҳада Навоий ижод қилаётган пайтида “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим”, деб ёзишга тутунгандаги ўша илоҳий сўзи ҳам олиб ташланган эди. Мана энди маълум бўлишича, Алишер Навоий ислом динига ниҳоятда эътиқодли кимса бўлганлиги таъриф этиляпти. Яқинда филология фанлари доктори, профессор Абуқодир Ҳайитметов ўзининг “Ислоний эътиқод ва буюк ижод маҳсули” мақоласида: “Алишер Навоий ижодининг ривожи ва шаклланишига энг катта таъсир кўрсатган омиллардан бири ислом ва унинг асосини ташкил этган Қуръон ҳамда пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам ҳадислари бўлган. Буни шoirнинг “Хамса”си мисолида, айниқса, яққол кўриш мумкин. Ушбу мажмуага киритилган достонлардан бирортасининг гоёвий йўналишини ҳам, бадииятини ҳам, адабий анъаналарга муносабатини ҳам бусиз тасаввур этиш қийин”, деб ёзган.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий Оллоҳ мадҳини қуйидаги мисраларда жуда юқори тасвир этган эди:

Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо.

Алишер Навоий ислом динини пухта эгаллаган ва уни бир умр тарғиб қилган, кези келганда ўша илмдан кўплаб мисоллар келтира олган. Аммо давр тақозоси билан Алишер Навоийдек бир сиймони яратганимизда у кишининг ислом илми ҳақида бир оғиз чурқ этмасликка мажбур бўлган эдик. Яхши ҳамки, ўша йиллари адабиётимизда ҳам, санъатимизда ҳам етук кимсалар бўлган. Акс ҳолда ўша давр талабига мажбуран суяниб иш кўрадиган бўлса, Навоийдек улуг бир зотни партия раҳбарларининг талаби билан коммунист қилиб қўйишимиз ҳеч гап эмас эди. Биздаги “Алишер Навоий” спектаклининг яратилишида Маннон Уйгур бошлик Аброр Ҳидояттов, Шукур Бурҳонов, Сора Эшонтўраева, Обид Жалилов, Лутфулла Назруллаев каби буюк санъаткорларнинг Навоий асарларини пухта билишлари ва чуқур маълумотга эга бўлишлари бош омил бўлганлиги эндиликда ҳеч кимга сир эмас.

Маннон Уйгурнинг режиссёрлик маҳорати яна шунда намоён бўлган эдики, бу асар иштирокчиларини ўша замоннинг энг етук артистлари билан бирга тайёрлаган эди. Ҳеч эсимдан чиқмайди, ҳатто Олим Хўжаевдек билимдон санъаткор Навоий ролини ижро этишга киришганида “Сен Аброр Ҳидояттовдан кейин бу ролни ижро этасан” деб алоҳида уқдирган эди. Шунини эътироф этиш жоизки, ўша даврдаги ёш ижодкорлар Навоий ғазаларидаги сўзларни талаффуз қилишда хийла қийналар эдилар. Режиссёр баъзи роллар учун ёшларни синаб кўрар экан, улар сўзни тўғри талаффуз қила олмаганида “тилингни қарға чўқисин” деб кўярдилар. Устознинг бу танбехлари бежиз эмасди. Аброр Ҳидояттов Алишер Навоий ролини, Шукур Бурҳонов эса Ҳусайн Бойқаро ролини ниҳоятда моҳирлик билан ижро эдилар. Бу асарда шундай саҳналар бор эдики, фожиавий лавҳаларни фақат ана шу икки актёрдек ди-апозони баркамол артистларгина юзага келтира олардилар.

Мен икки саҳнани мисол келтирмоқчиман:

Н а в о и й — Азизлар, сизларни соғинтириб қўйганим учун узр сўрайман. Аммо айб менда эмас. Шаҳаншоҳ орқамдан мактуб кўндириб, Балхда узоқроқ туриб адолат ўрнатишимни, сўнг мамлакатимизнинг бошқа

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

шаҳарларига ҳам ўтиб келмоқлигимни илтимос қилган эдилар. Балхдин Ма-
шҳадга, ундан бўлак шаҳарларга ўтдим, қишлоқларда бўлдим. Ў, қандай меҳ-
натсевар халқимиз бор. Фақат йўлларда кўзга ташланувчи қовжираган да-
лалар, қақраган қишлоқлар кўнгилларни ғамгин қилади... Қишлоқ аҳлла-
рига ариқлар чиқариб, халқни сувга маъмур қилмоқчи бўлганлигимизни
айтдим. Кўзлари севинч ёшларига тўлди. Ҳаққимга дуо қилдилар. Пирим,
шу соф кўзёшлари хўрмати ариқ қазиш ишларини кучайтирамиз. Ҳозир
барча имкониятлар мавжуд. Мамлакат тинчиди. Шоҳни зулм йўлига бош-
ламоқчи бўлган фитначи ўргимчак янчилди. Нечун жимсиз? Ташвишли
кўринасиз?

Ж о м и й — Алишер, бахтга қарши ҳали ўргимчак ҳаёт.

Н а в о и й — Нечук? Мажиддин ҳаётми? Шоҳ кўз олдиди жаллодга
бўйрган эди-ку!

Ж о м и й — Макр-ҳийла қаршисида шоҳлар ҳам бўйин эгади, Алишер.

Н а в о и й — Дарвишали қаерда?

Ж о м и й — Зиндонда!

Н а в о и й — Макр-ҳийла..., алдаш... яшашнинг нақадар ярамас усул-
лари. Макр-ҳийла ожизларга қурол, олчоқларга қалқон, юзсизликнинг ни-
қоби.

Ниҳони игна санчар, ёрлардин
Мунофиқ қалбаки дилдорлардин.
Яширмай найза санчар, ёвлар ортиқ,
Эмиш хўрлик, ҳақорат, ҳийла тортиқ,
Садоқатлар билан қилган ишимга,
Зарур деб, эзгу деб билган ишимга.

Соҳиб Дор:

Ҳаёсиз билмагай ҳеч вақт вафони,
Вафога алмашур шоҳлар жафони.

Н а в о и й:

Кўйинг, майли алар билгунча қилсун,
Зулим чақмоқлари, майли, чақилсин.
Ёвузлик денгизи майли қутурсин.
Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсин!
Муқаррар оқибат бизнингча бўлмай,
Адолат нурлари оламга тўлмай!
Халойиқ нафъидур, ҳар неки билдик,
Халойиқ билса бас, ҳар неки қилдик.
Қалай ишлар, ариқ битгандур албат?
Нечук жимсиз, нечук?

Ж о м и й — Юз берди кулфат!

Н а в о и й — Не кулфат?

Ж о м и й — Тинчланинг!

Н а в о и й — Сўзланг!

Ж о м и й — Шаҳаншоҳ ариқ қазмоқ ишин тўхтатди.

Н а в о и й — Эй, воҳ...

Ж о м и й — Ариқ ковловчилар дуч келди зарбга. Сафарбар бўлдилар,
майдони ҳарбга.

Н а в о и й — Оловга ташламуш шоҳ бизни алдаб. Нечун бу хилма-хил
найранг. Қизиқ гап! Жалолиддин қани, қаерда?

Ж о м и й — Сўрманг.

Н а в о и й — Нечун?

Ж о м и й — Айтай, фақат озурда бўлманг!

Н а в о и й — Қани тез сўзлангиз!

Ж о м и й — Қирқилди боши, хунар осмонининг сўнди куёши. Шаҳан-
шоҳ бирла Мажиддин баногоҳ, тўсатдан бошини олдириди.

Навоий:

Эй воҳ,
Бу хўрлик! Бу ситам! Бу қонли ваҳшат!
Бу зулмат! Бу жафо! Бу зулм! Бу даҳшат!
Гуноҳи не эрди у тилла бошнинг?
Гуноҳи не эрди порлоқ қуёшнинг?

Жомий:

— Ғазаб тигин чиқарса подшоҳлар,
Жиноятчи бўлурлар бегуноҳлар!

Навоий:

Жавоҳир сақлаган денгиз эди у,
Ҳунар-фан бобида тенгсиз эди у.
У санъат юртининг шунқори эрди,
У элнинг ифтихори, ори эрди.
Эди қилмишлари пок, ҳам ўзи пок,
Дили пок, ҳам тили пок, ҳам сўзи пок.

Жомий:

Кўнгил бўлса агар ҳар қанчаким пок,
Бўлур у шунчалар кўпроқ аламноҳ.

Навоий:

Ажал кўксингни пора-пора қилмуш,
Ачинмай бағрини сад-пора қилмуш.
Етилгунча яна ул сингари зот
Ва санъат бобида бўлгунча устод.
Қуёш юз йилча нур сочмоғи лозим,
Баҳор юз қарра гул очмоғи лозим.
(Шу пайт Қундуз кириб келади.)

Навоий — Не ҳол, бевақт юрибсан? Гапиргил не сабабдан жим ту-
рибсан?

Қундуз — Гули хаста.

Навоий — Нечук?

Қундуз — Йўқлайди сизни.

Навоий — Не кулфат қуршамуш бечора қизни?

Мана шу кичик бир лавҳада ҳам кўриниб турибдики, актёр учун кетма-кет тушган ташвишли ҳодисаларни ўзида ҳазм қилиб, муносабатини билдириш ва уни юрак орқали томошабинга етказа олиш, менинг назаримда, осон иш бўлмаган. Қаранг, бир лаҳзанинг ўзида Навоий бошига кетма-кет зарбалар келиб тушади. Буларнинг ичида энг даҳшатлиси севгилиси Гулининг ҳарамда бўлиши, унғача укаси Дарвишалининг ҳибсга олиниши, уста Жалолиддиннинг ўлдирилиши, ариқ қазиш ишларининг тўхтатилиши... яна бунинг устига Маждиддиндек бир маккорнинг ҳамон тирик қолишидек фожиавий ҳолатларни фақат Аброр Ҳидоятвондек актёр бажара олиши мумкин эди.

Энди Ҳусайн Бойқаронинг ижрочиси Шукур Бурҳоновга келсак, у ўзининг машҳур роллари билан томошабинлар орасида ниҳоятда кўп шуҳрат топган актёр эди. Актёрлар орасида “абаяния” деган сўз кўп ишлатилади. Камрови кенглигидан уни ўзбекчада бир сўз билан ифода қилиш қийин. Ана шу “абаяния” актёр Шукур Бурҳоновда ниҳоятда юқори даражада эди. Агар ўша даврнинг талаби билан Шукур Бурҳонов яратган Ҳусайн Бойқаро образига разм солсак, ижрога нисбатан томошабинларда салбий муносабат пайдо бўлиши мумкин. Аммо Шукур Бурҳоновдаги ана шу “абаяния” Ҳусайн Бойқародаги барча нуқсонларга чек қўйиб, бу образга нисбатан томошабинларда хайрхоҳлик туйғуси уйғонади. Мана, набираси Мўмин Мирзо ўлимига сабабчи бўлган

фармонга қўл қўйган актёрнинг хўнграб йиғлаши Ҳусайн Бойқаронинг барча гуноҳларини ювиб юборгандай бўлади.

(Алишер Навоий саройга кириб келади.)

— Ғам устига ғам... Аза устига аза... Дарвоқе, бу кимнинг азаси?

Ҳусайн *(кучоқ очиб)* — Алишер! Дўстим! Марҳабо! Сизни кутавериш кўзларимиз тешилди. Давлатимизнинг таянчи, ғариб мухлисингизга не хабар келтирдигиз?

Н а в о и й — Шодиёна хабар. Мен шаҳзода Бадиуззамонга урушнинг фалокатини, осойишталик ва адолатнинг маъносини англадим. Зийрак фарзандингиз шул куни хутбага номингизни қўшиб ўқиттирди. Бинобарин, ихтилоф тугади. Аммо мен, шундай хушxabар келтирганимда, шаҳаншоҳ саройининг мотамига ва бу мотамаро базмига боис нима?

Ҳ у с а й н — Азиз дўстим, бугун мен шодлигимдан эмас, аламимдан ичанам. Биз севишли фарзандимиз Мўмин Мирзодан ажралдик.

Н а в о и й — *(Ҳаяжонда)* Нечук?

(Ҳусайн Бойқаро жавоб беролмай хўнграб йиғлайди.)

Х о н д а м и р — Мўмин Мирзо ўлдирилди.

Н а в о и й — Ё раббий! Нечук? Ким ўлдирди?

Ҳ у с а й н — Мен ўлдирдим. Ўз қўлим билан ўлдирдим.

Алишер, мен тасбеҳ деб қўйнимга солиб юрган нарса илон бўлиб чиқди. Иблис Маждиддин Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақида фармон ёзиб, менга, мастлигимда қўл қўйдириб олибди. Кеча тонгда у мени ҳам набирамдан, ҳам ўғлимдан жудо қилди. Энди Бадиуззамон менга фарзанд эмас, хундор душман.

Н а в о и й — Ё раббий! Бу ҳодисалардан илгарироқ мени кўр ва қар қилиб қўйсанг бўлмасмиди? Қотил қани?

Ҳ у с а й н — Ўлдирдим... Дўстим! Сизнинг азиз жонингизга қасд қилган хоин Мансурни ҳам ўлдирдим... Алишер, ёвузлар жазоланди. Бир вақтлар сизнинг оёқларингиз безаган тахт покланди. Сиз яна ўз жойингизни эгалланг.

Юқорида келтирилган саҳналарда шундай мусиқа оҳанглари янграб турар эдики, бу, албатта, актёрлар илҳомига илҳом қўшар эди. Спектаклга ўша йиллардаёқ маълуми машҳур бўлган бастакоримиз Мутавакил Бурҳонов мусиқа ёзиб берган эди. Ҳақиқатан ҳам у ёзган мусиқа ўша замон муҳитини тўла тасаввур этишга ёрдам берар эди. Чунки, Мутавакил Бурҳонов ўша йилларда “Алишер Навоий” операси учун мусиқа ёзишга киришган эди. Лекин ҳали опера тайёр бўлмаган, аммо драма учун маълум саҳналарга мусиқа басталанган эди. Айниқса ҳали парда очилмасдан оркестр томонидан ижро этиладиган куй — увертюра томошабинларни ўша давр воқеалари ичига олиб кириб кетарди. Спектаклда эндиликда халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган “Шашмақом” усулларига ҳам ўрин берилган эди. Ҳусайн Бойқаро саройида Мўмин Мирзо ўлими муносабати билан мотам либосидаги кийган кимсалар пайдо бўлганида мақомнинг энг юқори пардаларида ижро этилган ашулалар жўр бўлиб турар эди. Маълумки, Астробод саҳнаси асарда алоҳида ўрин тутарди. Чунки ушбу саҳна Алишер Навоийнинг ҳарамда заҳар ичиб, ҳаётдан кўз юмган Гулисини эслашдан бошланади. Ўзбекистон халқ артисткаси Бертахоним Давидова ижросидаги:

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур

матлаъли ғазал саҳна давомида янграб турарди. Берта Давидованинг эътирофича, ашуланинг бу қадар таъсирчан чиқишига боис шу саҳнадаги воқеадан у қаттиқ таъсирланган экан.

Шу боис, “Ўн саккиз ёшиндадур” ашуласини ҳар сафар севиб айтгим келади, деган эди Берта Давидова. Дарҳақиқат, асардаги ҳар бир иштирокчи ўз ролини жони-дили билан том маънода янгидан ижод қилар эди. Бинобарин, режиссёрнинг хизмати ниҳоятда каттадир. Ана шу “Алишер Навоий” спек-

таклини ҳали репетицияси бошланмасданоқ постановкачи режиссёр Маннон Уйғур ўз иш режасини тавсия этганида, асосий эътиборни “Халқ ва Навоий” деган мавзуга қаратган эди. Мен шуни учта саҳна билан исботлашга ҳаракат этиб кўраман.

Иккинчи парданинг иккинчи кўринишида Ҳирот шаҳрида кўзғолон кўтарилди. Шоҳ ана шу кўзғолонни бостирмоқ учун Алишер Навоийни юборади. Алишер оломон орасига кириб қелганида, уста Жалолиддин халойиққа қарата: “Оғайнилар, бас қилинг! Алишер Навоий келдилар!” деганида тўполон бир оз юмшайди. Алишер Навоий халқнинг авзойи ниҳоятда бузуқлигини кўриб, шундай хулосага келади: халқ олдида асосий айбдор — беклар.

Ш а й х у л И с л о м — Амир Алишер! Ўйлаб иш қилинг.

Н а в о и й — Тақсир, халқнинг талаби ҳақ деб ўйлайман.

Ш а й х у л И с л о м — Шаҳаншоҳдан беижозат бундай масъул ишларни қилишга қандай журъат этасиз?

Н а в о и й — Шаҳаншоҳ Ҳиротда адолат ва осойишталик ўрнатиш учун менга ваколат бердилар.

М у з а ф ф а р — Бу адолат эмас!

Қ у т б и д д и н — Бу хиёнат!

У б а й д у л л о — Бу жинойт!

Н а в о и й — Мазлумнинг додига етиш ва золимни жазога мустаҳиқ қилишни адолат дейдилар, азизлар!

М у з а ф ф а р. — Менинг аслзода эканимни унутманг, Алишер!

Н а в о и й — Сиз умрингизда бирор савоб иш қилганмисиз? Бирор жойга ариқ чиқарганмисиз?

Ч о л — Йўқ, аксинча ариқларни бузган.

Н а в о и й — Бирор туп дарахт ўтказганмисиз?

Т у р д и б о й — Асло! Аксинча минглаб дарахтларни кестирган.

Н а в о и й — Бирор қудуқ қовлатганмисиз?

Ч о л — Йўқ, Мутлақо! Юзлаб қудуқларни қуритган.

Н а в о и й — Садқаи аслзода кетинг! Сиз аслзода эмассиз.

Охирги кўринишда Ҳусайн Бойқаро хайрлашар экан Навоий “ижодимга, халқимга” дейди.

Халқнинг узоқдан: “Улуғ Навоийга шарафлар бўлсин!”, “Шоир Навоийнинг умри боқий бўлсин!” деган овозлари баралла янграйди. Халқнинг Алишер Навоийни кутиб олиши бир неча бор машқ қилиб кўрилганди. Бир машқда Алишер Навоий саҳнадан поёндоз солишган йўлдан юриб томошабинлар ичига кириб боради. Бирида эса, Ҳусайн Бойқаро билан бир-бирларига тикилганича халққа таъзим қилган ҳолда хайрлашадилар. Яна бирида эса Алишер Навоий саройдан аста-секин орқа томонга қараб узун поёндоз солинган йўлдан саройдан узоқлашиб, халққа томон йўл олгани кўриниб туради. Маннон Уйғур мана шу учинчи йўлни танлайди. Бу билан режиссёр, Алишер Навоий ҳеч қачон халқдан узилмайди, деган фикрни олдинга сурган деб биламан.

Шу оммавий саҳналарни ишлашда, халқнинг кучи, унинг гайрати ва Навоийга бўлган муҳаббати ҳар бир лавҳада алоҳида кўзга ташланиб турар эди. Шу боисдан оммавий саҳналарни ишлашда унда иштирок этадиган ҳар бир актёрга алоҳида эътибор берилган. Унинг кийиниши, юриш-туриши, бир-бирига бўлган муносабати, хатти-ҳаракатлари режиссёр назаридан ўтган эди. Ўша йиллари мактаблардан ҳам ёш болалар спектакл ролларига жалб этилар эди. Тўғри, уларни кийинтириб, юзларига соқол-мўйлов ёпиштирилса, кулгили ҳолат келиб чиқиши ҳеч гап эмас эди. Шунини ўйлаб, режиссёр эндигина ташкил топган театр олийгоҳи талабаларига мурожаат қилганди. Маълумки, бу олийгоҳга қабул қилинишда сўз талаффузию, гавдасигача эътибор қилинарди. Ана шу кўрикдан ўтган талабалардан Навоий спектаклининг оммавий саҳналарига чиқишга лойиқлари танланганди. Булар ичида кўпроқ Туркманистондан келган йигитлар жалб этилгани эсимда. Улар билан ҳам режис-

сёримиз ойлаб машқ қилганди. Либослардан ташқари Навоий даври урф-одатлари дарс тариқасида ўтиларди. Ҳатто бир-бири билан кўришганда икки қўли кўксида бўлиши алоҳида ўргатилганди. Бир қўл билагига иккинчи қўлнинг панжаси қўйилади. Қўйилганда ҳам, катта бармоқ билан чимжилоқ биллакни ўрайди. Шунда қолган уч бармоқ биллак устида қолади. Қаранг, зукко режиссёрларимиз миллий урф-одатларга нечоғлик эътибор берар эдилар!

Шундай қилиб, спектакл тайёр бўлди. Энди асосий тўсиқни ошиб ўтиш керак эди. Райкомдан тортиб марказий ижроқўм вакиллари ҳам спектаклни томоша қилиб, саҳнага қўйишга рухсат беришлари шарт эди. Худди шундай қилинди ҳам. Яқин бир ойгача спектакл кўриги жараёни давом этди. Лекин ҳеч ким саҳнага чиқарилсин деб рухсат беришга журъат этолмасди. Не бахтки, спектакл “халққа кўрсатилсин, Алишер Навоий тимсолини халқ қандай қабул қиларкин, шунга қараб унинг келгуси тақдири белгилансин” деган кўрсатма бўлди. Алишер Навоий спектакли театр репертуарига киритилиши зарур деб топилди. Шундан бери “Алишер Навоий” спектакли ҳамон саҳнадан тушгани йўқ. Шунга ҳам нақд олтмиш йил бўлибди. Бу орада бир неча янги ижрочилар, янги талқинлар пайдо бўлди, албатта. Алишер Навоий ролини ижро этганлар ичида томошабинларимизга маъқул бўлган ижрочи, шубҳасиз, Олим Хўжаев эди. “Алишер Навоий” спектаклининг 700-намоёйиши Тожикистонда, Душанбе шаҳридаги Лоҳутий номли театрда бўлган Навоий ролида Олим Хўжаев, Жомий ролида Тожикистон халқ артисти Гурменч Завқибеков чиқишганди. Машҳур олим, академик Алишер Умаров Навоий ролида чиққан Олим Хўжаевни бағрига босиб, актёримизга таъзим қилгани эсимда. Мен кўп мулоҳазаларга таяниб шуни айтаманки, Аббор Ҳидояттов ижросида Алишер Навоий кўпроқ давлат раҳбари сифатида намоён бўлса, Олим Хўжаев ижросида эса асосан шоир бўлиб гавдаланади. Айниқса, у кишининг ижросидаги Навоий лирик талқинлари билан ўз сайқалини топган. Олтмиш йил ичида “Алишер Навоий” спектакли неча бор янги-янги ижрочиларни синовдан ўтказди. Жумладан, машҳур режиссёр Тошхўжа Хўжаев пьесани ўзи саҳналаштириб, ўзи бош ролни ижро этган эди. Лекин, тан олиш керакки, шундай улкан режиссёр бўлишига қарамасдан на постановкада, на Алишер Навоий ижросида у устозлар талқинига бирон-бир янгилик киритолмаганди. Учинчи бор бу спектаклни қайтадан саҳналаштириш мустақиллик йилларига тўғри келди. Режиссёр Турғун Азизов турли йўллари қидириб кўрди. У танлаган асосий йўллардан бири Гули билан Навоийнинг муҳаббатини янги ижрочилар талқинида янгича ҳал қилишга уриниш бўлди. У Навоийнинг йигитлик ва кексалик чоқларини икки ижрочи воситасида намоён этмоқчи бўлди. Ёш Гули ролида Мадина Мухторовани, ёш Алишер Навоий ролида эса Беҳзод Муҳаммадкаримовни кўрамиз. Кексалиги эса Ёқуб Аҳмедов билан менга топширилган эди. Буни, бир жиҳатдан, тўғри ҳал этилган деса бўлади. Ҳусайн Бойқаро образига ҳам бир оз бўлса-да, янгилик киритилди. Жумладан, бир саҳнада Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳақида илиқ сўзлар айтади.

Ойбек домланинг Алишер Навоийнинг беш юз йиллигига аталган романи ҳам, Уйғун ва Иzzат Султонларнинг “Алишер Навоий” пьесаси ҳам ниҳоятда пухта асарлардир. Мазкур асарлар давр синовларидан муваффақиятли ўтди. Аммо мустақиллик йилларида Алишер Навоий ҳақида яна кўпдан-кўп асарлар ёзилиши давр тақозосига айлангани ҳеч кимга сир эмас.

Тоталитар тузум даврининг сиқикларига қарамай, улуғ Навоий ҳақида ўлмас асар яратилишини яна бир бор эътироф этгим келади. Спектаклни беаҳамат сақлаб келинганининг ўзи бир қаҳрамонлик деса бўлади. Чунки, оёққа солинган кишандан фикрга солинган кишан юз чандон даҳшатли. Мана, худога шукр, тошқин тўхтаб, тиниқ сувлар оқа бошлади. Бир маҳаллар кўрқаписа айтилган яхши фикрлар ўз ижобатини топмоқда.

Дарҳақиқат, эндиликда Алишер Навоий ҳақида кўплаб саҳна асарлари яратиш учун кенг имкониятлар уфқи очилди.

Соҳибқирон салтанатида адолат ғояси

“Амир Темурни улуғлаш — тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажагимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.”

ИСЛОМ КАРИМОВ

Ўрта Осиё — Хоразм, Мовароуннаҳр, Эрон ва Ироқда мўғуллар истило-сига қадар босқинчи-истилочиларга нисбатан маданияти анча юксак халқлар яшаганлар. Бу мамлакатларда давлат ва фуқаролар ҳуқуқи ислом шариатига асосланарди ва шариат қонунлари Чингизхон ўрнатган ясоқ (йаса) қонунларига қараганда ижтимоий адолатни қарор топтиришда жуда катта афзалликларга эга эди. Ислом шариати ҳуқуқий қонунларининг адолатга ва инсонпарварликка асосланганини ҳатто мустамлакачи Россия империяси олимлари ҳам эътироф этгандилар. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарини нашрга тайёрлаган таникли ҳуқуқшунос олим Акмал Саидов рус исломшуноси Н.П.Остроумовнинг қуйидаги фикрига диққатимизни қаратади: “Шариат ўз тубида илоҳий ҳуқуқ (фикх) дурдоналарини яшириб ётган уммонга ўхшайдики, уларни юзага чиқармоқни истаган одам шариат донишманд-лигининг тубсиз қаърига тушмоғи лозим бўлади”.

Акмал Саидов таъкидлаганидек, “Фикх — мусулмон қонуншунослиги Шарқ халқлари ва ислом маданияти эришган буюк ютуқлардан ҳисобланади. У нафақат диний муаммоларни, балки мўмин-мусулмонларнинг бутун турмуш тарзини ҳам ўз ичига қамраб олган. У, Марказий Осиё халқлари, юнон ва рум, форс ва ҳинд маданияти намуналарини ифодалаган ҳолда умуминсоний ахлоқий-ҳуқуқий қадриятларни ҳам ўзида мужассам этган”.

Мовароуннаҳрлик ҳуқуқшунослар ўзларининг теран билимлари, маш-хур асарлари билан шариат алломалари орасида катта обрў топганлар. Уларнинг фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки бутун мусулмон дунёсининг маънавий, диний, ҳуқуқий ҳаётига таъсири улкан бўлган.

Шарқда ҳам, Фарбда ҳам Ўрта асрларда қудратли, мустаҳкам давлатларнинг вужудга келиши буюк тарихий шахсларнинг баҳодирлиги, адолатпарварлиги, мардлиги, оқилона бошқариш усуллари билан боғлиқ бўлган. Мовароуннаҳр, Хуросон, Марказий Осиёда қарор топган сомонийлар давлати (пойтахти Бухоро), газнавийлар давлати (пойтахти Газна), салжуқийлар давлати (пойтахти Марв), хоразмшоҳлар давлати (пойтахти Гурганж)нинг ташкил топиши мана шу йирик давлатларнинг асосчилари — Исмоил ибн Аҳмад Сомоний, султон Маҳмуд Газнавий, султон Санжар, Маликшоҳ, Алоуддин Отсиз, Алоуддин Муҳаммад каби йўлбошчиларнинг узоқ йиллик тинимсиз кураши, оқилона ҳарбий сиёсати ва иқтисодий фаолияти билан узвий боғлангандир. Шу жиҳатдан буюк салжуқийлар давлатининг доно вазири Низом ул-Мулкнинг “Сиёсатнома” асарида келтирилган кўпгина ибратли фикрлар эътиборга лойиқдир.

Мовароуннаҳр фикх олимлари халқнинг миллий анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларини умумислом, тўғрироғи, умуминсоният нуқтаи назаридан таҳлил қилганлар. Уларнинг шундай тарихий хизматлари натижаси ўлароқ, Мовароуннаҳр халқларининг маънавий, ҳуқуқий анъаналари ислом маданияти ва шариатида ўз аксини топди.

Шу тариқа, Амир Темур давлати ташкил топишидан бир неча асрлар аввал Марказий Осиёда адолатли давлат ғояси, шариат ҳуқуқи намоён бўлган эди...

Марказий Осиёда XI-XII асрларда таркиб топган буюк давлат — салжуқийлар давлатининг маърифатли вазири Абу Али Ҳасан ибн Али Низом ул-Мулк “Сиёсатнома” асарида давлат барқарорлигига эришмоқ учун халқни ҳурмат қилиш, унинг аҳволидан хабар олиш, адолат би-

лан иш тутиб, улусни золимлардан ҳимоя қилиш зарурлигини уқтиради: “Подшоҳ ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул айлаб, золимларнинг додини бериб, жазолаб раъият сўзларини бевосита ўзи эшитиб бормоғи лозим. Муҳим бўлгон аризаларни қабул этиб, ҳар бирга жавоб бермоғи даркор. Одил подшоҳ ҳафтада икки мартаба додхоҳларни (арзидод билан келганларни) ҳузурига чорлаб, сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини беради, демиш хабар мамлакатда тарқалса, анда золимлар оқибатини ўйлаб, ҳайиқиб халққа бедодлик қилмай-дурлар”.

Амир Темур ёшлик чоғларидан мактаб ва мадрасада ўқиб, фикр усуллари ва шариат қонунларидан сабоқ олган. У Куръони каримни ўрганишда кўпгина талабалардан пешкашлик қиларди. Шунга қарамай, у ёшлик йиллари мўғул хонлари ва амирларининг хизматида, жангу жадалларда юрган чоғларида Чингизхон ва унинг авлодларига тегишли бўлган ясоқ қонунларига ҳам амал қилишига тўғри келди. Бу пайтда ундан аввалги мусулмон амирлари ҳам шундай йўл тутган эдилар, албатта. Амир Қазоғон Чигатой улусининг сўнгги вакили Қозонхонни мағлубиятга учратиб, шариат қонунига кўра, уни ўлимга ҳукм этган. Ясоққа кўра, чингизий хонлар наслига мансуб бўлмаган бирорта амир мўғул хонини ўлимга ҳукм этиши мумкин эмас эди. Айни вақтда амир Қазоғон ясоқ қонунларига ҳам амал қилиб, Ўқтой наслидан бўлмиш Донишмандча ўғлонни хонлик тахтига лойиқ кўрган. Кейинроқ, ясоқ қоидаларига зид равишда, яна Донишмандча ўғлонни қатлга этказиб, ўрнига Чигатой наслига мансуб Баёнқули ўғлонни салтанат тахтига ўтказди.

Низомиддин Шомий ҳам, Шарафиддин Али Яздий ҳам, амир Қазоғонни раъиятга ғамхўр, адолатли ҳукмдор, деб таърифлайдилар: “Ул (амир Қазоғон)нинг адолати ва эҳсонидин олам аҳлига кўп фойдалар етурди. Шариат йўриғи ва ростлик йўлини тутғони боис, ҳамма мақбул ҳаёт кечирурди. Доимо мазлумларнинг додига етиб, элга адолат эшигини очиб, уламо ва шарафли зотларнинг хурматини сақларди. Раъият ва қўл остидагиларни фаровонликда тутурди”. Бу фикрларни Али Яздий ҳам тасдиқлайди: “Амир Қазоғон мамлакатни бошқариб, салтанат осойишталиги йўриқларига амал қилиб, эл-юрт ҳожатини чиқармоқ борасинда кўмак бермоққа астойдил бел боғлади. Натижада анинг фахрли ишлари шон-шавкатли султонлар тарихларининг безағи, эзгу хислатларининг баёни эса қудратли подшоҳлар ишларининг дебо-

часи бўлди”. Бу ўринда Али Яздий бўлғуси адолатли ҳукмдор Амир Темурдек қудратли подшоҳларнинг амалларига амир Қазоғон ишлари дебеча бўлгандир, де-моқчи эди.

Ана шу вақтда 25 яшар Темурбек амалқиси Ҳожи Барлоснинг эл-юртни эгасиз, ўз ҳолига ташлаб қочиб кетганини кўриб, чин раҳнамо сифатида ҳимматли иш қилади. У ёшлиғига қарамай, шариат қондасига кўра иш юритиб, машваратда амир Ҳожи Барлосга қуйидаги маслаҳатни ҳавола қилди: “Магар мамлакат (бу ерда Кеш вилояти назарда тutilади — С.Х.) ҳокимсиз қоладигон бўлса, анинг авзойига сўзсиз кўп заҳмат етгай, эл ва улус эрса ғанимлар қаҳри ва босқинчилиги зиёнидин бутунлай хонавайрон бўлгай... Яхши кенгаш улдириким, магар сиз Хуросон томон борур бўлсангиз, мен Кеш тарафга қайтсам, улусга таскин бериб, ул ердин хон хизматига ўтсам, амирлар ва аркони давлат ила кўришсам, токи вилоят хароб бўлмасин. Раъиятларким, яратқон Тангрининг омонати эрурлар, заҳмат ва ташвишга тушмасунлар”.

Уша вақтда Ҳожи Барлос ҳикимият эгаси эди, унга бундай маслаҳатни ошқора айтиш ва кучли ёв бостириб келатганида, чекинмасдан ва Тангри омонатига хиёнат қилмасдан, оқилона тadbир ишлайтиш жуда катта жасорат эди. Шунинг учун ҳам атоқли ислом муаррихлари бу воқеани “илоҳий илҳом натижаси”, деб юксак баҳолайдилар. Улар бу дадил маслаҳатга жаҳли чиқмасдан, уни қабул қилган амир Ҳожи Барлоснинг ҳам шариат ҳуқуқини яхши англайдиган ислом саркардаси, деб ижобий баҳо берадилар. “Амир Ҳожи Барлос илоҳий илҳом натижаси бўлмиш бу сўздин саодат ва иқбол ҳидлади ва ул фикрни маъқул, деб топди. Ҳазрат Соҳибқирон давлат жиловини (Кеш) вилояти томон буриб, равона бўлди” (Шарафиддин Али Яздий). Темурбек Хузур (Ғузур) мавзеига етганда, Жата лашкарининг манглайида келатган мўғул амирлари билан учрашади. “Алар тамаъ тишини ул вилоятни талон-тарож қилмоққа қайрагон, истак ва орзу қопларини ул ҳудуд ва навоҳи заҳиралари ва моллари учун тикгон эрдилар” (Низомиддин Шомий).

Амир Темурнинг юртни мўғуллар талон-тарожи ва вайроналикдан асраб қолишга интилиши унинг ёшлигиданок ватанпарварлик руҳида тарбия топгани, Ватан олдидаги бурчини яхши билиши ва бунга катта жасорат ва шижоат, оқилона тadbир билан амал қилишдан далолат бериб турибди. Ислom тарихчиларининг ёзишича: “Бутунлай самовий давлат

илҳоми талқинидан иборат бўлғони учун, тақдир ҳукми киби ҳеч бир соҳада асло рад этилмади. Шубҳасиз, алар (мўғул хони лашкарбошилари — С.Х.) вилоят устига юрмоққа қанчалик жазм этгон бўлсалар-да, аммо ўшул ерда тўхтадилар”. Мўғул амирлари Амир Темурнинг Хумоюн таширфини эъзоз-икром ила улуғ тутдилар ҳамда хон (Туғлуқ Темур)-га тобеълик изҳор қилгонлиги учун мақтовлар билан олқишладилар”.

Бу тарихий воқеа “Темур тузуқлари”-да ҳам акс этган ва унда баъзи муҳим аниқликлар киритилган: “Чунончи, Чингизхоннинг набираси (авлоди маъносидан — С.Х.) Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр мулкини босиб олмоқ қасдида кўшин тортиб, Хўжанд сувидин кечиб ўтғоч, менга, амир Ҳожи Барлос ва амир Боязид Жалойир номига ёрлик жўнатиб, анинг ҳузурига бормоғимни талаб қилгон эрди. Алар мен ила кенгашилди. Ўз эл-улуслари бирлан Хуросонга кетмоқ ёки Туғлуқ Темурхон қошига бормоқ ҳақинда маслаҳат сўрадилар. Мен аларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ Темурхон ҳузурларига борсангиз, икки фойда, бир зиён бордур. Хуросон томонга ўтиб кетмоқнинг икки зиёни, бир фойдаси бордур, дедим. Алар менинг кенгашимга кирмай, эл-юрти билан кўчиб, Хуросон томон кетдилар”.

Мовароуннаҳр (Чифатой улуси) ҳукмдори бўлиб турган амир Қазоғон давлат ҳудудини кенгайтириш мақсадида, ясоқ қонунларига мувофиқ, доимо Эрон ва Турон салтанатлари орасида баҳс манбаи бўлиб турган Хуросонга юриш қилди.

Эрон подшоҳи Элхон Абу Саййид вафотидан сўнг (1335), Хуросонда Малик Гиёсиддин авлоди Малик Музиддин Хусайн Курт мустақил давлат тузишга интилган эди. Амир Қазоғон Хуросонни Чифатой улусига — Мовароуннаҳрга бўйсиндириш мақсадида у ерга лашкар тортиб борди. Ҳиротни узоқ қамал қилиб, охири сулҳ тузиб қайтди.

Лекин Малик Хусайн, манбалар гувоҳлик беришича, шариат қоидаларига яхши амал қилмаган, раъиятга — фуқароларга жабр-зулм ўтказган. Улус амирлари Малик Хусайнни ёмон кўрар эдилар. Улар амир Қазоғонга уни қамоққа олиш ҳақида сўз очдилар. Амир Қазоғон уларнинг сўзига эътибор бермагач, улус амирлари ўзаро маслаҳатлашиб, Малик Хусайнни ўлдирамиз ва ҳеч ким бу ҳақда даъво қилмайди, деган қарорга келдилар.

Ўшанда улус амирлари шариат ҳуқуқидан фойдаланмоқчи бўлганлар, чунки шариат ҳуқуқига кўра, ҳукмдор, хоҳ подшоҳ, хоҳ малик бўлсин, раъиятга — фуқароларга адолатли, ғамхўр

бўлмаса, золим бўлса, ундай ҳукмдорни Тангри ҳимоя қилмайди, бундай золим ҳукмдорни жазолаш шариатда оқланади. Ясоққа амал қилинганида эса хон ёки бошқа ҳукмдор ҳар қанча золим бўлса ҳам унга ҳеч ким қаршилиқ қилмаслиги керак. Худди шу муҳим ҳаётий масалада ясоқ билан ислом шариати орасида жуда катта фарқ борлиги аён бўлиб қолади.

Тап шундаки, раъиятга адолатли, ғамхўр раҳбар бўлиш шариат ҳуқуқининг асосий қонунларидан бири эканлигини амир Темур ёшлигиданоқ биларди. Отаси Муҳаммад Тарағай ва Амир Темурнинг пирлари — устозлари асосан пайғамбарлар авлодлари — саййидлар доимо унга адолатпешаликдан сабоқ беришгани бежиз эмас эди.

Амир Темурнинг ўзи “Тузуқлар”да шу ҳақда бундай дейди: “(Амир Боязид Жалойир, амир Ҳожи Барлос маслаҳатга кирмай, Хуросон томонга кетишғоч)”, мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносинда пирим Тойободийдин маслаҳат сўраб нома битиб эдим, ушбу мазмунда жавоб битиб юборибдурлар: “Тўртламчи халифа (ҳазрат Али ибн Абу Толиб)дан” ...Бир киши сўрабдики, осмон — қамон, ер — қамон риштаси, ҳодисалар (офат кулфатлар) эса ўқ бўлса, инсонлар ул ўқларга нишон бўлса, отғувчи Худои таоло бўлса, одамлар қаён ҳам қочурлар?” Халифа (Али ибн Абу Толиб) жавоб қилиб: “Одамлар Тангрининг қошига қочсунлар”, дебдилар.

Амир Темур пирлари — устозлари башорат қилганидек, улуғ давлат раҳбари бўлиб етишганида шариат қонунларига амал қилди. Ҳуқуқшунос олимлардан бирининг “Амир Темур ва темурийлар даврида қонунчилик” мақоласида таъкидлаганидек, Амир Темур давлатни бошқариш тамойилларига амал қилганда биринчи галда — ислом динини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, шариатни ўрнатишни кўзда тутди. Соҳибқирон адолатпарвар ҳукмдор сифатида жамиятнинг барча ижтимоий тоифалари деҳқонлар, ҳунармандлар, уламолар, саййидлар ва бошқаларга давлатнинг таянчи сифатида қаради.

Темурийлар даврининг буюк мутафаккири Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” дostonида шариат раҳнамолари, қозиларнинг ҳуқуқ ва бурчларини таъкидлаб, бундай ёзади:

“Шайх ул-ислом — мусулмонлар пешвоси бўлиб, мумулмонлар анинг йўлидин бормоқлари лозим. Бундайин одам зўр олим бўлмоғи, ислом динини ҳимоя қил-

моғи ва анинг тарғиботчиси бўлмоғи даркор. Ул шоҳона даргоҳга яқин, шариат қонунидин чиқмайдиғон, фақирликка қаноат қилгувчи, поклик йўлини тутгувчи, кишиларга бирдайин шафқатли, катта-кичikka бир хил — фақат тўғри йўл кўрсатгувчи, ҳар сўзни сўзлагувчи, шариат қонунларинда мустаҳкам ва барқарор тургувчи, ҳар қандай бидъатчининг бидъатини йўққа чиқаргувчи, файзли ва обрўли одам бўлмоғи шарт”. Алишер Навоий яна қозилар ҳақида бундай дейди: “Қозининг маҳкамаси — шариат илмининг хазиnasi бўлмоғи, ҳукм вақтинда ошнога ҳам, бегонага ҳам бир савияда қарамоғи лозим. (Қозининг) кўнгли Ҳақ каломлари (Қуръони карим оятлари) била кучли, ҳукмлари ҳадислар била асосли”.

Адолатли давлат гоёси сомонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, салжукийлар, чингизийлар давлати ташкил этилмасдан аввалги даврларда ҳам Мовароуннаҳр тарихида, маданияти, илм-фанида, фалсафа ва ҳуқуқда анча пухта ишланган эди. Бу фикримизнинг далили учун Абу Наср Фаробийнинг “Арасту фалсафаси”, “Афлотун қонунлар моҳияти ҳақида”, “Фозил шаҳар одамлари” асарларидаги адолатли давлат қандай бунёд этилиши ҳақида айтган қимматли мулоҳазаларини келтирамыз.

“Чинакам қонун ўрнатгувчи, — дейди Фаробий устози аввал Арастунинг фикрларини шарҳлар экан, — янги қонун қабул қилаётганида анинг мамлакатдаги барча (ижтимоий) табақалар ва авлодларга, жамики вилоятларнинг нуфузига бахт-саодат, шод-хуррамлик келтирмоғини ҳисобга олади. Улусларни бирма-бир мағлуб этмоққа қаратилгон қонун қабул қилгувчи раҳбарлар маърифатли соҳиби қонунлар қаторига кирмайдурлар”. Арасту ва Фаробийнинг бу доҳиёна фикрлари халқларга қирғин келтиргувчи урушларни қонунда оқлаш мумкин эмаслигини билдиради. Чингизхоннинг давлати дунёнинг жуда кўп муаррих, файласуф ва ҳуқуқшунос олимлари томонидан қиргин-барот урушларини касб этиб олган адолатсизлик давлати, деб аталган. Унинг ваҳшиёна истилолари оқибатида Ер юзидаги жуда кўп фаровон давлатлар ва обод шаҳарлар вайрона, култепага айланганлиги, миллион-миллион одамлар қирлиб, тирик қолганлари қулларга айлан-тирилгани бунинг исботидир. Аммо Амир Темурнинг йирик, марказлашган, қудратли ва адолатли давлат қуриш соҳасидаги фаолиятини мўғул истилочиларининг қонли қирғинларига таққослаб бўлмайди. Аксинча, Амир Темурнинг қуллуғ мақсади — мўғул истилочиларининг оммавий қирғинларига, ваҳшийликларига

га чек қўйиш, халқлар учун тинчлик ва осойишталик, бахт-саодат ва фаровонлик келтириш эди.

Абу Наср Фаробий “Ароу аҳли мадинат ул-фозила” (“Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг фикрлари”) асарида адолатли давлат ҳукмдорининг фазилатларига алоҳида аҳамият беради. Фаробийнинг ёзишича, бундай ҳукмдор ўн икки туғма табиий фазилатни ўзида мужассам этмоғи лозим: 1. Унинг етти мучаси (яъни баданидаги барча аъзолар) мукамал бўлиши ва бу аъзолар ёрдамида у осонлик билан ҳар қандай ҳаракатлар қилиши; 2. Табиатан ақл-идрокли бўлиши, унга айтилаётган гапни уқиб олиши ва бу гапнинг ҳақиқатга нечоғли мос тушишини идрок қилиши; 3. Яхши қуввайи ҳофизага эга бўлиши, кўргани, эшитгани ва ҳис этганини эсда сақлаб қолиши; 4. Тиниқ ва ўткир ақл эгаси бўлиши, токи бирор бир ҳодисанинг кичкинагина аломатига қараб, бу аломат нимага ишора бўлаётганини тезда уқиб олиши; 5. Ўз фикрини маънили ёзиши ва ўйлаганини аниқ-равшан ифода қила олиши; 6. Ўқиш-ўрганиш ва билишга меҳр қўйиши, буларга осонлик ила азоб-укубатсиз эришиши; 7. Таом ва ичимликлар истеъмولىда меъёрини билиши, ҳаётда сабр-қаноатли бўлиши, ўйинқароқликдан қочиши; 8. Адолатга ва унинг тарафдорларига меҳр-садоқатли бўлиши, ёлгон ва ёлгончилардан нафратланиши; 9. Мағрурлик (ўз иззат-нафсини билиши) ва номусни қадрлаши; 10. Бу фоний дунёда пул ва мол-дунёга ҳирс қўймаслиги; 11. Адолат ва унинг талабдорларига меҳр қўйиб, адолатсизлик ва зулмдан нафратланиши, ўз одамлари ва бегоналарга ҳам адолатли бўлиши; 12. Ўзи зарур деб билаётган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, кўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур.

“Темур тузуқлари” да ҳам, Фаробий да ҳам 12 қоида баён этилган. “Тузуқлар” мазкур ўн икки қоида баён этишдан бошланади. Темур тузган давлатнинг бўлажак ҳукмдорлари учун бу қоидалар дастуруламал бўлиши лозим эди: “Тангри таоло даргоҳидин умидим шулки, кўллаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўлтириб, мамлакатларни идора этгай... Шунинг учун салтанат қурмоқ, давлат тутмоқ амалларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқармоқ ҳақинда дастуруламал қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдин бўлгонларнинг ҳар бири анга мувофиқ иш юритсинлар”.

Шуниси эътиборга лойиқки, Амир Темурнинг фикрича, давлат ҳукмдори учун “Ҳар ерда ва ҳар қачон ислом динини қувватламоқ” биринчи қоида бўли-

ши лозим. Бу эса Фаробий фикри билан ҳамоҳангдир. Аллома Фаробий ҳукмдорнинг назарий ва амалий тафаккур қобилияти борасида мулоҳаза юритар экан: “Ҳукмдор фаол ақли туфайли Оллоҳ марҳаматига сазовор бўлади, анинг шарофати ила доно файласуф, кейинчалик башоратпеша бўлади ҳамда кундалик ҳодисалар муаббирига айланади” деб уқтиради.

Амир Темур худди ана шу қонданинг муҳимлигига катта эътибор бериб, буни устивор, деб билган эди. Айни вақтда бу қондани мутлақо ҳақиқат, деб ҳам қараган. Соҳибқироннинг қуйидаги мулоҳазасидан у аён кўриниб турибди: “Яна тажрибамдин кўриб билдимки, давлат агар дину ойин (ақоид) асосида қурилмас экан, тўра тузукка боғланмас экан, бундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва равиши йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, ани кўрган ҳар кимса назарини олиб қочур. Ёки касу нокас тап тортмай кириб чиқадиғон, эшиги, тўсиғи йўқ томсиз уйга ўхшайдур”. Шу боис ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосинда мустаҳкамладим. Салтанатимни бошқармоқ йўлинда учрағон ҳар қандай воқеа ва юмушни тўра ва тузук воситаси ила удалладим”.

Амир Темур фаолиятида шариат қоидалари ва дунёвий қонунларнинг ўза-

ро кўшилиб кетиши ва айни маҳалда буларнинг қатъий ижросининг талаб этилиши Соҳибқироннинг ушбу қоидаларга шак-шубҳасиз амал қилганлигидан далолат бериб турибди. Амир Темур қонунчилик ва ҳуқуқ тартиботига катта аҳамият берган. У, буларни давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг зарур шарт, деб билган. Соҳибқирон: “Қаерда қонун ҳукмрон бўлса, ушул жойда озодлик мавжуд” деган калимани зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйишни буюрган эди.

Амир Темур кучли ва йирик давлат тузиш йўлида бениҳоя оғир машаққатларни бошдан кечиргани, барча қийинчиликларни сабот, матонат билан енггани, ғоят кучли, ёрқин шахс сифатида энг хавфли ва таҳликали дақиқаларда ҳам ўзини йўқотмай, улуғ мақсад сари тинимсиз курашгани тарихий манбаларда ўз ифодасини топган.

Мустақил Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришдек эзгу ишда адолат мезони мустаҳкам бўлса, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш имкониятлари янада кенгайди. Жамиятда қонун устуворлиги таъминланади, фуқаро ўзларига юклатилган бурчларини виждонан адо этади. Халқимиз учун энг олий неъмат — тинчлик, осойишталик, хавфсизлик барқарор бўлади.

*Садриддин ХИДИРОВ,
Тошкент Давлат юридик
институтининг уқитувчиси*

“Жаҳон бастаи кушоди илм бирла...”

Фурқат ҳаёти ва ижодининг хорижда ўрганилиши

Фурқатшунослик, шоир ижодиёти унинг ҳаёт пайтидаёқ ўрганила бошлагани назарда тутилса, қарийб бир асрдан кўпроқ муддатни ўз ичига олади. Таъкидлаш жоизки, ўтган давр мобайнида шоир ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш борасида салмоқли тадқиқотлар яратилди. Айниқса, устоз олимлар И.Мўминов, В.Зоҳидов, Ғ.Каримов, М.Шайхзода, Холид Расул, А.Абдуғафуров, А.Қаюмов ва Ш.Юсуповларнинг бу борадаги самарали меҳнатлари таҳсинга сазовордир. Уларнинг фурқатшунослигимиз ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган тадқиқотлари наинки юртимиз ва ҳамдўстлик мамлакатларида, чет элларда ҳам маълум ва машҳурдир. Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолиятининг хорижда ўрганилиши юзасидан аниқлаганимиз — янги маълумотлар ушбу фикрни қувватлайди.

Дарҳақиқат, Фурқат ҳаёти ва ижодий мероси ҳақидаги устоз олимларимиз тадқиқотлари ҳар доим ҳам хорижлик мутахассислар эътиборини жалб қилиб келган. Лекин, муайян сабабларга кўра бизда Фурқат ҳақида хорижда яратилган тадқиқотлар мутлақо ўрганилган эмас. Хориж билан мустақил илмий алоқалар ўрнатиш қатъий тақиқланган, ҳар қандай эркин фикр йўлига ўтиб бўлмас гоёвий тўсиқлар қўйилган шўролар замонида, табиийки, бунинг иложи йўқ эди.

Бугун Шарқ ва Ғарбда, яқин ва олис хорижий мамлакатларда Фурқат ижодиётига бағишланган салмоқли тадқиқотлар яратилганлиги тўғрисида қимматли маълумотларга эгамиз. Бу, аввало, миллий истиқлол шарофати, мустақил Ўзбекистоннинг жаҳонга юз тутганлиги натижасидир.

АМЕРИКАДА ФУРҚАТШУНОСЛИК

Америкалик таниқли адабиётшунос, Колумбия университети профессори Эдвард Оллвортнинг 1964 йили Лондон ва Париж нашриётлари ҳамкорлигида чоп этилган “Uzbek literary politics” (“Ўзбек адабий сиёсати”) номли йирик тадқиқотида Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолиятига салмоқли ўрин ажратилган. Жумладан, у Фурқатнинг ўша давр адабий ҳаётида тутган юксак мавқеини алоҳида таъкидлайди.

Эдвард Оллвортнинг мазкур тадқиқоти XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари ҳамда шўролар ҳукмронлиги даври ўзбек адабиёти тадқиқотига бағишланган. Мазкур асар ўзбек адабиёти буйича хорижда яратилган энг салмоқли тадқиқотлардан саналади. Табиийки, муаллиф тадқиқотни юзага келтириш учун ўзбек ва рус тилларидаги жуда кўп адабиётларни ўрганган. Асар — кўп йиллик заҳматли меҳнат натижаси. Шўролар замонида Америкада ўзбек адабиётига бағишланган шундай катта тадқиқотнинг яратилганлиги, айниқса, таҳсинга лойиқдир. Тадқиқотнинг қуйидаги жиҳатларини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

— унда тадқиқот объекти сифатида жуда катта давр адабий жараёни олинган. Натижада, таҳлилдан кўра санок етакчилик қилган.

— ўзбек адабиёти тадқиқоти Ғарб дунёқараши ва манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашилган;

— тадқиқотда эстетик таҳлилдан кўра ижтимоий-сиёсий талқин етакчилик қилади. Бинобарин, асарнинг номланишиёқ муаллифнинг мақсади тўғрисида муайян тасаввур беради.

— ишда илк манбаларга эмас, рус ва ўзбек адабиётшунослиги материалларига таянилган.

Шунга қарамай, Эдвард Оллвортнинг мазкур асари ўзбек адабиётининг хорижда ўрганилиши нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга.

Таъкидланганидек, тадқиқотда Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолиятига салмоқли ўрин ажратилган. “Зокиржон Фурқатнинг таржимаи ҳоли бизни XIX аср сўнгидаги бутун бир адабий қатлам билан таништириши мумкин, — деб ёзади муаллиф. — Шоир таржимаи ҳолида фақатгина ўзининг шахсий ҳаётидаги қизиқарли воқеалар тўғрисида эмас, балки русларнинг қизиқувчан олами, ҳаёти, фаолияти, адабиёти ва санъати ҳақида фойдали маълумотлар беради. У русларнинг ижтимоий-маданий йиғинлари, ўзи ташриф буюрган мактаблар ҳақида ёзган”¹.

Шундан сўнг Эдвард Оллворт Фурқатнинг таржимаи ҳоли, ёшлигиданоқ Куръони карим ва “Чор китоб” мутлааси билан машғул бўлганлиги, 8 ёшда “Мантиқ ут-тайр” асарини ўқиб чиққанлиги, 9 га тўлганида Алишер Навоий, Ҳофиз, Фузулий каби Шарқ шеърляти дарғалари ижодидан баҳраманд бўлганлиги хусусида ёзади. Шоирнинг “Чор дарвеш”ни форс тилидан таржима қилганлигини таъкидлайди. Н.П.Остроумовнинг “Сарты” асари асосида Фурқатнинг қуйидаги сўзларини келтиради: “Чун ёшим соати умр шаб-рўзида йигирма тўрт шуморига етти, ул вақт Хўқанд вилоятидаги фозилу расотабъ кишилар бирла иттиҳод айлаб, аларнинг суҳбатидин кўп баҳралар топтим ва аср шуаролариким, чунончи мавлоно Муҳйи ва мавлоно Муқийм ва мавлоно Завқий ва мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи табыларимиздин” мушоира қилур эрдук ва бир ғазалда татаббуъ кўргузуб, бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди. Гоҳи ҳамд гулшанидин гул узуб, гоҳи наъб нахлстонидин самарчин ўлур эрдук ва баъзи вақт ишқ тавсифи ва ҳусн таърифида ғазал машқ айлаб ва гоҳи қадимий шуаролар девонларидин бир шўх ғазални топиб, анга ҳар қайсимиз алоҳида муҳаммас боғлар эрдук. Дигар шеър арбоблари бизлар суҳбатимизни орзу айлаб келур эрдилар”.

Эдвард Оллвортнинг таъкидлашича, Марғилонда яшаган пайтида “русия расмларини мутлақ билмаган” Фурқат Тошкентга келгач, “биз халқга русия халқи билан бир ерда турмоқ Ҳақ таоло иродаси бирлан бўлди. Анинг учун аларнинг расмларини яхши билмоқ бизларга зарур, чунки орамизда савдо бошқа тааллуқ робиталар кўбдур, ўз нафъимиз учун русия халқи умурига мулоҳаза қилсоқ лозимдур” деган мулоҳазага келади.

Фурқатнинг “Гимназия”, “Суворов ҳақида”, “Бал хусусида” каби асарлар ёзганлигини таъкидлаган Эдвард Оллворт унинг “самимий муҳаббат, нозик қалб ҳақида ҳам қатор шеърлар битган”лигини қайд этади. Шунингдек, у Фурқатнинг рус адабиётини оригиналда ўқиб ўрганганлигини ва рус адабиёти намуналарини ўзбек тилига ўтирган биринчи ўзбек адибларидан эканлигини алоҳида таъкидлайди ҳамда бу рўйхатга Муҳаммад Раҳимхони соний — Феруз, Гурбат ва Нодимларни ҳам қўшади.

Эдвард Оллворт Марказий Осиёнинг Чор Россияси томонидан босиб олиниши масаласига тўхталиб: “Руслар саводли сартлар (ўзбекларни у шундай атайди)га оддий халққа ўтказганчалик таъсир ўтказа олган эмас. Чунки улар маҳаллий аҳолининг дунёқарашини ривожланган табақаси вакиллари бўлган” — деб ёзади². Лекин, олим ҳар доим ҳам мана шундай холис нуқтаи назарни сақлаб қола олган эмас. Унинг айрим мулоҳазалари ва талқинлари миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг асл моҳиятига мувофиқ эмас. Мана у қандай ёзади: “XIX аср охири ва XX аср бошларида, Марказий Осиё Россия томонидан босиб олинганидан сўнг тараққий этган рус маданияти ўзбек демократик адабиёти ва унинг атоқли намояндлари санъат асарларига катта таъсир кўрсатди. Муҳаммад Амин Муқимий (1851-1903), Зокиржон Фурқат (1858-1909), Убайдулла Солиҳ Завқий (1853-1921), Аваз Утар ўғли (1884-1919), Ҳамза (1889-1929) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Зерикарли характерга эга бўлган диний-илоҳий адабиёт (Ҳазиний, Нисбатий, Улфат, Мирза ва бошқалар) ва сарой-феодал адабиёти (Феруз, Табибий, Алмаий, Камий ва бошқалар)га қарши ўлароқ демократик адабиёт ўзининг илғор намояндлари анъаналарини давом эттирди”³.

Кўришиб турибдики, Эдвард Оллвортнинг мазкур фикрлари коммунистик даҳрийликка асосланган мулоҳазалардан унчалик фарқ қилмайди. Социализм муҳитидан узоқда яшаган бўлишига қарамай, унинг ўзбек адабиёти тадқиқида шўроча талқин йўлини тутганлиги ажабланарли ҳол. У ҳам худди шўро адабиётшунослари каби XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиётини “зерикарли характерга эга

¹ Edward ALLWORTH. Uzbek literary politics. London-Paris, 1964, p.27.

² Edward ALLWORTH. Uzbek literary politics. London-Paris, p.29

³ Ўша тадқиқот, 257-бет.

бўлган диний-илоҳий, сарой-феодал ва демократик адабиёт” каби қисмларга бўлади. Табиийки, бундай талқин адабиётнинг асл моҳиятига зид ва ўзини оқламайди.

Бундан ташқари, Эдвард Оллворт адабиётшунос Ҳ.Раззоқовнинг “Шарқ юлдузи” журналининг 1955 йил 6-сонига эълон қилинган “Завқий сатираси” мақоласига таяниб; ўзбек адабиётида танқидий реализм методининг ибтидоси XIX аср бошларида Махмур ва Гулҳаний асарларида юз кўрсатиб, кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқалар томонидан ривожлантирилган, деган фикрга келади. Шунингдек, шўро танқидчилари Фурқат ва унинг замондошларини “ривожланган” рус маданияти таъсирида “демократик тенденция” ларни бойитган ўзбек ижодкорлари, дея баҳолашганини таъкидлайди. Оллворт “ривожланган” ҳамда “демократик тенденция” сўзларини айнан қўштирноқ ичида беради. Бундан у ё таъкидлаш ёхуд киноа мақсадини кўзда тутган, деб ҳисоблаш мумкин.

Оллвортнинг тадқиқотида Муҳаммад Аминхўжа Муқимий Фурқатнинг замондоши сифатида тилга олинади. Шоирнинг ўзбеклар ўртасида маълум ва машҳур бўлганлиги таъкидланади. Бек тахаллуси билан ижод қилган муҳожир ватандошимиз Азимзоданинг XX аср бошларида хорихда нашр этилган “Ёш Туркистон” журналида эълон қилинган “Ўткан кунларимиз” мақоласидан қуйидаги иқтибосни келтиради: “Муқимий ўзбек халқининг дардини, орзу-ҳавасларини гўзал ғазалларда тўла акс эттирган. Шунинг учун ҳам Фарғона водийси аҳли уни жуда ҳурмат қилади”.

Эдвард Оллворт “Фурқат давридаги шоирлардан бири” сифатида Убайдулла Солиҳ ўгли Завқий ҳақида ҳам қисқача маълумот беради. Унинг лирик ва сатирик шеърлар ёзганлигини қайд этади. Фурқатни бениҳоя ҳурмат қилганлигини таъкидлайди. Завқийни рус маданияти ва техникавий ютуқларидан ижобий таъсирилган шоир сифатида таърифлайди. Шоирнинг “Ҳасратим кўп”, “Калиш” каби ҳажвий асарларини санаб ўтади.

Тадқиқотда, шунингдек, Аҳмад Дониш номи ҳам зикр этилади. Уни Садриддин Айний ўзининг “Бухоро инқилоби тарихига оид материаллар” асарида “Бухоронинг қоронғу осмонидagi тонг юлдузи” дея таърифлагани таъкидланади. Унинг улкан мутафаккир, астроном ва мусиқашунос бўлганлиги қайд этилади.

Ўз тадқиқотининг бир қанча ўринларида Каримбек Камий номини тилга олган Оллворт уни “сарой-феодал адабиёти” вакиллари қаторига қўшади. Подшоҳ Александр III вафоти муносабати билан шоир Мафҳум ёзган шеърдан парча келтириб, бу ҳақда “Камий мусулмонлар ҳам руслар билан бир қаторда гам-гуссага чўкканларини ёзган эди” дея қайд этади. Таъкидлаш жоизки, Эдвард Оллворт масаланинг фақат юзаки жиҳатига эътибор берган, холос. Камий ижоди бўйича эътиборга молик изланишлар олиб бораётган тадқиқотчи Олим Олтинбек шоирнинг оқ подшо ҳақидаги шеърларини таҳлил этиб, уларнинг буюртма асосида ёзганлигини таъкидлайди ҳамда шеър кўчирилган варақнинг орқа бетидagi “Никўлай Уструумуф фармойишлари” билан ёзилганлиги тўғрисидаги қайдни бунга далил сифатида келтиради. “Камий ўзининг биринчи баёзида таърих-марсия жанридаги шеърига жой ажратгани ҳолда, 1902 йилги баёзига Александр III вафотига ёзган марсиясини киритмайди. Бу — шоирнинг мазкур марсияни ўзининг ижод намуналари қаторида санамаганлигидан далолат беради” — деб ёзади тадқиқотчи¹. Олим Олтинбек мазкур марсиянинг тағмазмунига эътибор қаратади ва унда “оқ подшонинг мадҳи” эмас, бутунлай тескари фикр ифодаланганлигини таъкидлайди.

Оллворт масаланинг асл моҳиятига эътибор бермаган, ҳатто буни мақсад ҳам қилмаган кўринади. Унинг бу борадаги фикрлари шўро тадқиқотчилари мулоҳазаларидан кўп ҳам узоққа кета олган эмас.

Эдвард Оллвортнинг жадидчилик ҳаракатига муносабати ҳам ижобий эмас. Унинг фикрича, гўё “Жадидлар ўзларини антиреволюционерлар ва совет кучларининг душманлари сифатида намоён этдилар. Демократик шоирлар (Завқий, Аваз, Ҳамза) жадидчилик ҳаракатининг реакциян моҳиятини англадилар ва фош этиш йўлидан бордилар”². Бу мулоҳазалар тадқиқотчининг жадид адабиётининг илк манбалари билан таниш эмаслиги, бу ҳаракат ва унинг намояндalари ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида шўро адабиётшунослари асарларидан келиб чиқиб хулоса чиқарилганлигини кўрсатади. “Жадид адабиёти ёмон, реакциян, демократик адабиёт яхши, прогрессив” деган эски ақиданинг таъсири сезилади ушбу хулосаларда.

Олимнинг демократик адабиёт хусусида билдирган қуйидаги хулосалари ҳам ушбу фикрни қувватлайди: “Ўзбек демократик адабиёти халқнинг ўзлигини англаши, уни миллат ва жамият озодлиги учун курашга уйғотиш каби масалаларни кўтариб чиқди. 1905-1917 йиллардаги инқилобий ҳаракат ва ҳодисалар таъсирида Завқий ва Аваз каби ижодкорлар инқилобий ўзгаришларнинг муқаррарлигини тушуна бошладилар”³.

¹ Олим Олтинбек. Камий оқ подшонинг маддоҳи эдими? “Ёшлик”, 2000, 4-сон, 32-бет.

² Edward ALLWORTH. Uzbek literary politics. London-Paris, 1964, p.257

³ Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

Ваҳоланки, бугун жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти айнан Фурқат, Муқимий, Завқий, Камий, Аваз каби миллат зиёлилари асос солган маърифатчилик адабиёти заминида вужудга келганлиги, унинг узвий давоми эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат эканлиги мутахассисларга аён. Уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш асл моҳиятга зид.

Эдвард Оллворт ўз тадқиқотида ўзбек олимларидан Т.Н.Қори Ниёзийнинг 1955 йили Москвада рус тилида нашр этилган “Очерки истории культуры советского Узбекистана”, И.О.Султоновнинг 1953 йили эълон қилинган “К вопросу о творческом методе узбекской советской литературы”, Ҳ.Раззоқовнинг “Завқий сатираси”, Н.М.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи”, С.Қосимов, О.Шарафидиновларнинг “Ўзбек адабиёти” каби илмий ишларидан, шунингдек, жадидчилик ҳаракатининг йирик арбоби Аҳмад Закий Валидий асарларидан иқтибослар келтирган, уларнинг фикр-мулоҳазаларига таянган. Бундан ташқари, Н.П.Остроумов, А.Н.Самойлович, Л.Климович, П.М.Мелиоранский каби рус олимлари асарларидан фойдаланган.

Умуман, Эдвард Оллвортнинг мазкур тадқиқоти ўзбек адабиётининг, жумладан, Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолиятининг Америкада ўрганилиши, Америка олимларининг тадқиқот услублари хусусида муайян хулосаларга келиш имконини беради. Демак, қандай мақсадларда ўрганилаётганидан қатъи назар, ўзбек адабиётига океан орти мамлакатларидаги тадқиқотчилар ҳам бефарқ эмаслар.

Америка қитъасида ўзбек адабиётига бағишланиб яратилган, ҳозирча бизга маълум бўлмаган бошқа тадқиқотларни ҳам аниқлаш, ўрганиш ва илмий истифодага киритиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

ТУРКИЯДА ФУРҚАТ ҲАҚИДА ТАДҚИҚОТЛАР

Ҳозирча Туркия нашрлари орасида Фурқат ижодига муносабат билдирилган икки тадқиқот бизга маълум. Лекин, буларнинг ҳар иккаласи ҳам турк олимларига тегишли эмас. Бири — Туркияда кўп йиллар яшаган, XX аср бошидаги жадидчилик ҳаракати раҳнамоларидан бўлган бошқирд олими Аҳмад Закий Валидий Тўғоннинг “Bugunku Turkili: Turkistan ve yakin tarihi” асари, иккинчиси — машҳур можар туркшунос олими Жанос Экман қаламига мансуб “Narezm, ki psakve sagatay turkcesi uzerine arastirmalar” (“Хоразм, қипчоқ ва чигатоӣ туркчасига оид тадқиқотлар”) асаридир. Ҳар иккала тадқиқотда Фурқат ҳаёти ва ижоди ҳақида муҳим хулосалар қилинган.

Закий Валидий ўз тадқиқотининг махсус бобини “Янги ўзбек адабиёти” деб номлайди. “Ўзбекларнинг Оврўпо ва рус маданияти таъсирида инкишоф этган янги адабиёти ҳануз жуда ёш” эканлигини таъкидлаган муаллиф ўз хулосаларида “Туркистон вилоятининг газети” материалларига таянади. Унинг таъкидлашича: “Газетанинг илк муҳаррирлари — қозонли таржимонлардан Ш.Иброҳимов ва Ҳ.Чалишов расмий хабарлар ва “Минг бир кеча” таржималарини бериш билан кифояланган бўлсалар, 1883 йилдан 1917 йилга қадар 35 йил муҳаррирлик қилган миссионер Николай Остроумов газета атрофида ўз қарашларига мувофиқ келадиган “Сарт адабиёти муҳити”ни вужудга келтиришга интилди¹”.

Олим XIX аср бошларида Кўқонда Амир Умархон ва Хивада Муҳаммад Раҳимхон даврларида худди Алишер Навоӣ замонасидаги каби шоирлар муҳити мавжуд бўлганлиги хусусида ёзиб, бу адабий ҳаёт Фарғонада Русия ҳукмронлиги пайтида ҳам яшаганлигини таъкидлайди. Закий Валидий нима учундир Фурқатни маргилонлик деб атайди ва шундай ёзади: “Кўқонда Мавлоно Муҳӣи, Муқимий, Завқий ва маргилонлик Зокиржон Фурқат 1890 йилдаёқ адабий бир муҳитни вужудга келтирдилар²”.

Шундан кейин Закий Валидий миссионер Н.П.Остроумовнинг Фурқатни ўз газетасига жалб қилганлигини, 1890 йил шоир Тошкентга келгач, Барон Вревский тарғибот йўлида фойдаланиш мақсадида уни рус аристократиясининг балига таклиф этганлигини қайд этади. “Тонгга қадар давом этган бу мажлис ҳақида шоирга шеърлар ёздириб, ўз газетасида нашр этди” — дея таъкидлайди олим. Кейин эса ўз фикрлари исботи учун Фурқатнинг “Тошканд шаҳрида бўлган нағма базми хусусида” манзумасидан қуйидаги парчани келтиради:

Соат ўн биргача базм эттилар,
Сўнгра эл ўз уйига азм эттилар.
Лек мандин кетмиш эрди ақлу ҳуш,

¹ A.Zeki Velidi Togan. Bugunku Turkili: Turkistan ve yakin tarihi. Istanbul — 1981, B-501.

² Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

Лаҳза-лаҳза шавқ ўти айларди жўш.
 Қайта кўрмоқ мумкин ўлсайди дебон,
 Музтариб дил сокин ўлсайди дебон.
 Алғараз, ул кеча, эй аҳбоблар,
 Тонггача учти кўзимдин хоблар.
 Дилда бордур ҳоли ҳам бу орзу
 Ким, яна кўрмак қилурман жустужў!

Аҳмад Закий Валидий руслар билан алоқада бўлган, Русия ва Оврупога саёҳат қилган ўзбекларнинг таржимаи ҳолларини Н.П.Остроумов газетада мунтазам бериб борганлигини таъкидлайди. Жумладан, 1887 йили Харьковда ўтказилган халқаро кўргазма иштирокчиси Мирза Бухорийнинг Боку-Харков-Москва-Петербурги йўналишидаги саёҳати хотиралари, тошкентлик машхур савдогар Тожи Муҳаммад Исмаҳмурдовнинг 1900 йилдаги Боку-Истанбул йўли орқали Париж саёҳати таассуротлари, газета муҳаррирларидан Зокиржон Фурқат, Сатторхон Абдуғаффаров, Худоёрхоннинг кичик ўғли Ибн Яминбек каби зиёлиларнинг ўз қўллари билан ёзилган таржимаи ҳоллари, уларнинг рус маданияти билан алоқалари ҳусусидаги мулоҳазалари “Туркистон вилоятининг газети” да эълон қилинганини қайд этади. Газетанинг қайси йил, қайси санадаги сониди чоп этилганини аниқ кўрсатади.

Маълумки, Аҳмад Закий Валидий замонасининг катта олимларидан эди. Шу боис фақат маълумотлар бериш билангина чекланмаган. “Туркистон вилоятининг газети” материаллари ва миссионер Н.П.Остроумов фаолиятига баҳо берар экан, олим масаланинг асл моҳиятига назар ташлайди, таҳлил этади, умумлашма хулосалар чиқаради. Масалага атрофлича ёндашади, ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларига холис илмий баҳо беради.

Жумладан, Н.П.Остроумовнинг мазкур саёҳатномаларни газетада нашр этишдан қандай мақсадни кўзланганлиги ҳақида шундай ёзади: “Бу каби саёҳатномаларда Остроумов, албатта рус маданиятини мақтаттирди. Ҳатто Оврупо саёҳатномаларини ҳам рус сиёсати манфаатларга мувофиқлаштирди”². Лекин, бу фикрлардан зинҳор-базинҳор номлари зикр этилган маърифатпарварлар чоризм манфаатларига хизмат қилган экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Буни Аҳмад Закий Валидийнинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлайди: “Лекин, (ушбу саёҳатномаларда — Н.Х.) миллий манфаатларга уйғун аҳамиятли фикрлар ҳам берилганлиги кузатилади”³.

Олим ушбу фикрига айнан Фурқат таржимаи ҳолида далил келтиради ва шундай ёзади: “Масалан, шоир Фурқат таржимаи ҳолида Алишер Навоий адабий анъанасининг Хўқандда қай даражада қувватли давом эттирилгани ва унинг янги адабиётга таъсири масалалари бениҳоя самимий акс этгандир”⁴.

Табиийки, мазкур мулоҳазасида Закий Валидий Алишер Навоий адабий анъанасининг қувватли давом этиши миллий маънавиятнинг юксалишига нечоғлик катта таъсир кўрсатиши мумкинлигини назарда тутган.

Умуман, Фурқат ва унга замондош зиёлилар матбуотдан, ҳатто генерал-губернаторлик нашри ҳисобланган “Туркистон вилоятининг газети” минбаридан миллий манфаатларда фойдаландилар⁵.

Закий Валидийнинг таъкидлашича, Остроумов ва унинг сафдошлари 35 йиллик фаолиятлари давомида ўзлари истаган муҳитни вужудга келтира олмадилар. “Газетага муштарий бўлмақ мусулмон маъмурлар учун мажбурий бўлса-да, — деб ёзади у, — 1890 йили 600, 1896 йилда эса 700 нусха чоп этилмишидир”⁶.

Демак, миллат зиёлилари “Туркистон вилоятининг газети” да фаол иштирок этган бўлсалар-да, уни миллий газета деб ҳисоблашмаган. Кўп ўтмай ўлкада миллий газеталар чиқа бошлагани ҳам ушбу фикрни қувватлайди. Лекин, ўзбек миллий матбуотнинг юзага келиши ва ривожланишида, шубҳасиз, зиёлиларнинг “Туркистон вилоятининг газети” да орттирган тажрибалари ўзига хос мактаб вазифасини бажарди.

Умуман, Аҳмад Закий Валидийнинг мазкур тадқиқоти фақат Фурқат ҳаёти ва фаолиятига муносабат билдиргани жиҳатидангина эмас, шоир ва унинг замондошлари

¹ Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

² A.Zeki Velidi Togan. Bugunku Turkili: Turkistan ve yakin tarihi. Istanbul — 1981, B-502.

³ Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

⁴ Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

⁵ Бу ҳақда яна қаралсин: *Муминов И.* Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. Тошкент, Ўзбекистон ФА нашриёти, 1960. 168-бет; *Каримов Ф.* Халқ, тарих, адабиёт. Тошкент, Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 112-бет; Юсупов Ш. Фурқат ва ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг янги босқичи. Фил. фан. доктори илмий даражаси учун диссертация, 134-бет

⁶ A.Zeki Velidi Togan. Bugunku Turkili: Turkistan ve yakin tarihi. Istanbul — 1981, B-503.

асос солган “Янги ўзбек адабиёти” хусусиятларининг ўзига хос таҳлил этилгани, унинг юзага келиш жараёнидаги тарихий вазиятга илмий баҳо берилгани билан ҳам аҳамиятлидир.

* * *

Фурқат ижодиётига оид Туркияда нашр этилган иккинчи тадқиқот таъкидлаганидек, можар (венгер) олими Жанос Экмман қаламига мансуб. Тадқиқотнинг махсус боби “Чигатой адабиётининг сўнг даври (1800-1920)” деб номланган бўлиб, қисқача мазкур давр адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Кейин эса шу давр адабий жараёнида муҳим ўрин тутган ижодкорлар фаолиятига махсус тўхталиниб, қимматли илмий хулосалар баён қилинади.

Қисқача муаллиф ҳақида. Жанос Экмман 1905 йил 21 августда Можаристон (Венгрия)да туғилган. Будапешт университетининг Адабиёт факультетида, кейинчалик Виана университетиде таҳсил олган. Можар, турк, немис ва араб филологияси бўйича етук мутахассис сифатида танилган. Тадқиқотлари дунё туркшунослари томонидан эътироф этилган олим 1971 йил 22 ноябрда 66 ёшида вафот этган. Турк олими Усмон Сиртқоянинг алоҳида таъкидлашича, Хоразм, Қипчоқ ва Чигатой туркчаси ҳамда Румоли ва Анадўли шеваларига оид юксак савиядаги тадқиқотлар муаллифи, Можар туркшунослик мактабининг забардаст вакили профессор Жанос Экмман ўзидан бебаҳо мерос қолдирди.

“Хоразм, қипчоқ ва чигатой туркчасига оид тадқиқотлар” асарининг мазкур бобида профессор Жанос Экмман ўз олдига XIX аср ўзбек адабиётини тадқиқ этиш, миллий маънавиятимизнинг бу даврдаги илғор намояндалари меросини таҳлил қилиш каби вазифаларни кўяди.

Жанос Экмман дастлаб Туркистоннинг Россия мустамлақасига айланиш сабаблари хусусида баҳс юритади. Олимнинг фикрича, улар қуйидагилардан иборат:

- ҳар бир хонлиқнинг ўз ичида бўлган фитна-фасодлар;
- хонлиқларнинг бир-бирлари билан бўлган битмас-туганмас ғавғолари;
- хонлар юртни юксалтирадиган, замон талабларига мос ислохотларни ўтказмадилар, парчаланиб кетган Туркистонни бирлаштира билмадилар;
- XIX асрда Туркистоннинг маданий ҳаётида янгиланиш бўлмади. Юртнинг маданий савияси паст даражада қолиб кетди. Кўплаб мадрасалар очилган бўлса-да, уларнинг ўқув дастурлари ва услубларида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.
- Туркистонни босиб олган Россия ерли халқни маданий ҳаётдан узоқда сақлашга интилди.

“XIX юзйилликда Бухоро амирлиги ҳудудида биронта ҳам диққатга сазовор чигатойча асар яратилмади, — деб ёзади муаллиф. — Бунинг акси ўлароқ, Хива ва Хўқонда чигатой тилида жонли бир адабий муҳит бор эди. Ишқ, шароб ва замонадан шикоят каби эски мавзуларда, Навоий ва Фузулий анъаналарига мувофиқ жуда кўп шеърлар ёзилди”¹.

Табийки, тадқиқотчининг “XIX юзйилликда Бухоро амирлиги ҳудудида биронта ҳам диққатга сазовор чигатойча асар яратилмади”, — деган сўзларига қўшилиб бўлмайди. Бинобарин, бу даврда мазкур ҳудудда Мужрим Обид, Олим Девона, Шавқий Каттақўргоний каби забардаст шоирлар етишиб чиқдилар ва айни “чигатой тили” деб юритилган классик ўзбек тилида кўплаб нодир асарлар яратдилар.

Жанос Экмман XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиётида рус ва ғарб маданияти таъсирида янги мавзуларга қўл урилганлигини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, олим бу давр адабиётида ҳам, аввалда бўлганидек, шеърият устун бир мавқеда эканлигини, тарихий асарларни ҳисобга олмаганда, насрда кам ёзилганлигини зикр этади. Бундан ташқари, адабий турларда ҳам янгиланиш бўлмаганлиги, ҳатто рус адабиётидан хабардор шоирлар ҳам адабиётни янгилаш борасида жасорат этмаганлари қайд қилинади.

Тадқиқотда Фурқат ижодига алоҳида ўрин ажратилган. Дастлаб шоирнинг таржимаи ҳоли, Қўқон мадрасасида ўқиши, тоғасининг таклифи билан Янги Марғилонга бориши, у ерда дўкон очиб, савдо билан шуғуллангани-ю, яна Қўқонга қайтиб келиши тўғрисида маълумот берилади.

Жанос Экмманнинг таъкидлашича, “Ўша пайтда Қўқонда модерн тушунишли бир шоирлар гуруҳи бор эди. Фурқат ҳам улар сафига қўшилди ва у шу гуруҳда бўлган Муқимий билан яқиндан дўст бўлди”².

Тадқиқотда 1889-1891 йиллар мобайнида Тошкентда яшаган Фурқатнинг

¹ Janos Eckmann. Harezm, kipcak ve cagatay turkcesi uzerine arastirmalar. Ankara, 1996, B-209

² Ўша тадқиқот, 232-бет

гимназия, театр, нашриёт каби рус маданий муассасаларини бориб кўрганлиги, рус адабиёти билан яқиндан танишганлиги алоҳида таъкидланади.

Шунингдек, тадқиқотчи шоирнинг Тошкентда рус миссионери, “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири Н.П.Остроумов билан танишганлиги хусусида ёзади. Тадқиқотда профессор Ф.Каримов томонидан Остроумов фондидан Фурқатнинг хориждан йўллаган 18 мактуби топилганлиги, улардан тўрттаси “Туркистон вилоятининг газети”да чоп этилганлиги, мазкур фондда, булардан ташқари, шоирнинг дўсти Муқимийга ва рус турколог В.П.Наливкинга йўллаган шеъринг мактублари ҳам сақланиши, булар Фурқат ҳаёти учун муҳим манбалар эканлиги алоҳида таъкидланади. Шу фикрларнинг ўзиёқ можар олимнинг Фурқат ҳаёти ва ижодий фаолиятига оид ўзигача яратилган тадқиқотлардан яхши хабардор эканлигини кўрсатади.

Жанос Экман Фурқатнинг хорижга кетиш сабаби ҳақида янги бир ривоятни илгари суради. Унинг ёзишича: “Грандук Николайни ҳажв қилган ва Русларнинг Туркистондаги сиёсатини танқид этган бир шеъри сабабли ўз юртини тарк этмоққа мажбур бўлди. Бир муддат Истанбулда яшагач, Миср, Арабистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кашмир йўли билан 1893 йилда Ёркентга келди ҳамда ерлашди. 1909 йили шу ерда вафот этди”¹⁷.

Олим Грандук Николай деганда кимни назарда тутганлиги ва Фурқатнинг шу номдаги рус амалдорини танқид этган шеъри бизга маълум эмас. Лекин, ушбу ривоятнинг иккинчи қисми, яъни, Фурқатнинг Чор Россиясининг Туркистондаги сиёсатини қоралагани тўғрисида бизда ҳам ишончли манбалар мавжуд.

Фурқатнинг “ўз юртини ҳеч бир замон унутмаган”лиги, уни соғиниб кўпгина асарлар ёзганлигини таъкидлаган олим ўз фикрининг далили сифатида шоирнинг ушбу мисраларини келтиради:

Келиб бу шаҳарга кўп ойу йиллар ўтди дарвоқе,
На келди ошнодин хат, на хешу ақраболардан...
Ватаннинг иштиёқини тортарам гурбат гами бирла,
Турибдурман қутулмай гусса-ю, ранжу инолардин.

Олим Фурқат асарларининг манбалари тўғрисида ҳам мулоҳаза юритади. Хусусан, у “Фурқат шеърларининг яхлит девон ҳолида тўпланмаганлиги”ни, уларнинг замонамизга қадар қўлёзма баёз ва мажмуалар, “Туркистон вилоятининг газети” саҳифалари орқали етиб келганлигини таъкидлайди. Бундан Фурқатнинг девон тузганлиги ҳақидаги маълумотлардан унинг хабардор эмаслиги маълум бўлади. Акс ҳолда у “Фурқат шеърларининг яхлит девон ҳолида тўпланмаганлиги” ҳақида эмас, шоир девонининг бизгача етиб келмаганлиги хусусида баҳс юритган бўларди.

Жанос Экман Фурқатнинг энг аввало лирик шоир эканлигини таъкидлар экан, унинг жуда кўп ғазаллар, бир неча мухаммас, мусаддас, мураббаъ ва бир мустазод ёзганлигини қайд этади. “Классик тарзда, арабча ва форсча сўзлар билан қоришиқ бир тилда ёзилган бу шеърларнинг бош мавзуи ишқдир”¹⁸ — деб ёзади олим ва фикрининг далили сифатида Фурқатнинг

Бир қамарсиймони кўрдум балдан Кашмирда,
Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда, —

матлаъли ғазалини тўлиқ келтиради.

Шундан кейин Фурқатнинг нисбатан содда услубда ҳам шеърлар ёзганлиги, “англатиш боқимидан аввалгилардан фарқли шеърлари” ҳам мавжуд эканлиги хусусида баҳс юритилади. Бунга далил сифатида шоирнинг “Иккимиз” радибли ғазалининг тўла матни ҳавола этилади.

Тадқиқотда Фурқатнинг “Сайдинг қўябер, сайёд” мусаддаси “шоирнинг энг кўп танилган лирик шеърларидан бири” сифатида талқин этилади. Етти банддан иборат бу шеърнинг аллегорик услубда ёзилганлиги, унда шоирнинг хуррият орзуси ифода этилганлиги таъкидланади. Мусаддаснинг биринчи банди намуна сифатида берилади.

Жанос Экман Фурқатнинг 1957 йили қўлёзма манбалардан аниқланиб, “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинган мустазодини “тахлилга арзирли асар” дея талқин этади. Олимнинг таъкидлашича: “Шоир бу шеърини мустазод ёзиладиган анъанавий вазнда эмас, ҳажаж ва музоре вазнларини бириктирув орқали ўзи яратган янги бир вазн (*мафъулу фоилотун мафойилун фоилотун // мафъулу фаълун*)да ёзган. Айрича узун

¹⁷ Ўша тадқиқот, ўша саҳифа.

¹⁸ Ўша тадқиқот, 223-бст.

мисрани беш ҳижоли сўзларга бўлиб, сўзларни бир-бири билан қофиялантирган”¹. Шундан кейин олим “ғоят оҳангли бўлган” бу мустазоддан икки байтини намуна сифатида беради.

Тадқиқотчи Фурқатнинг бир қанча ҳажвий шеърлар ҳам ёзганлигини қайд этади ва мисол тариқасида “Туф” радифли шеърни келтиради. Таъкидлаш жоизки, шоир Сайфийнинг Фурқат ҳақидаги дostonида келтирилган бу ғазалнинг шоир ижодига алоқадор эканлиги шубҳалидир. Чунки бирорта ҳам тадқиқотда ушбу ғазалнинг манбаи кўрсатилмаган.

Олим Фурқатнинг Оврупо маданияти билан руслар воситасида танишганлиги ва ундан ҳайратланганлиги ҳақида ёзади. Тошкентдаги рус гимназияси, ўзи иштирок этган рус бали, пианино, телеграф каби унинг учун янгилик ҳисобланган ҳодисалар тўғрисида ҳам жўшқин ғазал ва маснавийлар ёзганлигини таъкидлайди. Шоирнинг “Гимназия” ва “Нағма базми хусусида” манзумаларидан парчалар келтиради.

Олим яна шундай ёзади: “Кўз ўнгида содир бўлаётган янгиликлар шоирни илмнинг беқийс аҳамияти ва зарурлиги тўғрисидаги муҳим хулосага олиб келади”². Ушбу фикрига далил сифатида Фурқатнинг “Илм хосияти” маснавийсидан қуйидаги парчани келтиради:

Кўнгулларни сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур...
Керак ҳар илимдин бўлмоқ ҳабардор.
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Жанос Экман “Суворов ҳақида”, “Рус аскарлари таърифида” асарларини Фурқатнинг “Оврупо маданиятининг вакили бўлган русларга севгиси” рамзи сифатида талқин этади. Шоирнинг рус маданиятига оид шеърларига *фабрика, фойтун, газета, гимназия, лампа (ламбо), роял (пианино), театр (театро), зал (салон)* каби русча сўзлар ҳам қўлланганини таъкидлайди.

Тадқиқотда Фурқатнинг илмий фаолият билан ҳам шуғулланганлиги таъкидланади. Унинг илмий асарларидан бир қисми, хусусан, “Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни” номли ўзбек мумтоз адабиётига энг кўп қўлланган 55 вазн ҳақидаги рисоласи, “Гапнинг тавсифи”, “Аза тавсифи”, “Тўй тавсифи” каби этнографик асарлари Остроумов фондида сақланаётгани хусусида маълумот беради.

Умуман, ушбу мўъжаз тадқиқотда Фурқат ижодий меросининг барча жиҳатлари ҳақида мухтасар маълумот беришга ҳаракат қилинган.

Тадқиқотда Фурқатнинг “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилинган асарларидан, 1958 йилда чоп этилган бир жилдлик, 1959 йили нашр қилинган икки жилдлик “Танланган асарлар”идан, 1958-1959 йилларда аниқланиб, “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилинган шеърларидан, шоир асарларининг русча нашрларидан манба сифатида фойдаланилган. И.Мўминов, Ғ.Каримов, В.Зоҳидов, Ҳоди Зариф, Холид Расул, А.Абдуғафуров, С.Мирвалиев, А.Бобожонов каби ўзбек олимлари илмий ишларидан истифода этилган.

Бундан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: Биринчидан, Фурқат ижоди ҳар доим ҳам хорижлик мутахассислар эътиборини тортиб келган. Иккинчидан, ўзбек адабиётшуносларининг Фурқат меросига оид тадқиқотлари билан хорижлик олимлар яқиндан таниш. Улар ўз илмий ишларида ўзбек адабиётшунослари илмий хулосаларига таянадилар.

Табиийки, хорижда ушбу йўналишда кўплаб тадқиқотлар яратилган ва биз уларнинг аксариятидан хабардор эмасмиз. Галдаги вазифа эса шундай тадқиқотларни кўпроқ аниқлаш, ўзбек адабиёти тарихи билан шуғулланаётган хорижлик мутахассислар билан яқиндан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш, шу орқали миллий адабиётшунослигимиз ривожига баҳоликудрат ҳисса қўшмоқдан иборат.

Нурбой АБДУЛ ҲАКИМ,
Ўзбекистон Миллий университети
доценти, филология фанлари номзоди

¹ Ўша тадқиқот, 234-бет

² Ўша тадқиқот, 237-бет

Иосиф БРОДСКИЙ

Ишончли суҳбатдош

1

Халол одам учун, бу ҳалолликни ижтимоий рўлдан аъло билган одам учун ва бу аълолик йўлида жуда узоққа ҳатто ватандан узоққа қадам ташлаган одам учун (ахир, жоҳиллик ичида ўй-фикрлар ҳукмдори бўлиб яшагандан кўра демократия ичида энг омадсиз бўлиб юрган яхшироқ эмасми?) кўққисдан мана бу минбарда пайдо бўлиб қолиш жуда катта ўнғайсизлик ва синовдир.

Ҳиссиёт яна шу билан чуқурлашадики, бу ерда мендан олдин ҳам кимлардир туриб гапирган, ундан-да зўрроқ сабаби — бундай шарафга арзийдигану, лекин сазовор бўлолмай қолганлар, ушбу минбардан туриб “урби эт орби” деганларидек, сизларга муурожаат этолмай қолганлар бор, уларнинг яқдил сукунати сизларга етиб боролмай қийналади.

Сизларни бу ҳолатга кўниктира оладиган яккаю ягона нарса — стилистик сабабларга кўра ёзувчи ёзувчи учун, айниқса, шоир шоир учун гапира олмаслигидек оддий бир мушоҳададир. Масалан, бу минбарда Осип Манделъштам, Марина Цветаева, Роберт Фрост, Анна Ахматова, Уистон Оден пайдо бўлиб қолганларида эди, улар ҳам фақат ўзлари ҳақида гапиролган ва, эҳтимол, қандайдир ноқулай аҳволга тушган бўлардилар.

Бу зотларнинг руҳлари мени муттасил доводиратади, бугун ҳам шундай бўлаяпти. Нима бўлгандаям, улар менинг сўзамоллигимни мақтамаган бўлардилар. Энг бахтли онларимда мен ўзимни уларнинг тажассуми, тажассуми бўлгандаям, ҳатто ҳар бир нисбатан заиф ҳис қиламан. Чунки қоғозда улардан яхшироқ бўлиш мумкин эмас. Ҳаётда ҳам мумкин ва, қанчалик аччиқ ва фожеали бўлмасин, айни ўшаларнинг ҳаёти вақтнинг ўтиши ҳақида қайғуришга мажбур элади. Агар нариги дунё бор бўлса — улар бу дунёда яшаганларини унутиб юборишим мумкину, аммо нариги дунёда мангу ҳаёт кечириш имкониятларини рад этишга кучим ет-

майди — агар нариги дунё бор бўлса, улар, умид қиламанки, мен ҳозир сизларга айтмоқчи бўлган гаплар учун кечирдилар. Ахир, касбимизнинг обрў-эътибори минбарда ўзимизни тутишимиз билан ўлчанмайди-ку.

Мен фақат беш кишини тилга олдим. Уларнинг ижоди ва тақдири менга шунинг учун ҳам қимматлики, инсон ва ёзувчи сифатида улар бўлмаганларида эди, менинг қадрим бир пул бўлармиди? Ҳарҳолда бугун мана шу минбарга чиқмаган бўлардим. Бу зотларнинг руҳлари ёруғлик манбаи — чироқлардан зиёдми ё юлдузларданми? Улар бешовлон эмас, кўпроқ эди ва исталган ҳар бири одамни мутлақо гунг қилиб қўйишга қодир. Уларнинг сони ҳар қандай онгли адибнинг ҳаётида беқиёс кўп; менга қолганда эса, яна икки ҳисса ортиқ, чунки мен тақдир тақозосига кўра икки маданият одамиман. Бу икки маданиятга тегишли замондошлар ва касбдошларни, шоирлар ва носирларни ўйласам ҳам мушқулим осонлашмайди. Уларнинг иқтидорини ўзимникидан ортиқ кўраман, чунки улар менинг ҳозирги ўрним, шу минбарда пайдо бўлиб қолганларида борми, аллақачон асосий гапга ўтган бўлардилар. Сабаби, улар дунёга айтиши мумкин бўлган гаплар меникига қараганда анча кўп эди. Шунинг учун мен бу ерда бир қатор эътирозларни ўзимга раво кўраман. Улар, эҳтимол, узуқ-юлуқ, палапартиш бўлиб, ўзаро қовушмаслиги билан сизларни ҳайрон қолдириши мумкин. Бироқ ўй-хаёлларимни жамлаб олиш учун менга берилган вақт ва касб-коримнинг ўзи мени, ҳеч бўлмаганда бетартиблик маломатидан сақлаб қолади, деб ишонаман. Менинг касбимдаги одамлар фикрлаш изчиллигига камдан-кам даъвогарлик қила оладилар, жилла курси, фикрлаш тизимига даъво қиладилар. Лекин буниси ҳам, уларнинг одатига кўра, четдан олинган: муҳитдан, ижтимоий тузумдан, нозик ёшдаги пайтларда фалса-

фа билан шуғулланганидан. У ёки бу, майли, доимий бўлсин, мақсадларга эришиш учун у фойдаланадиган воситалар тасодифийлигига ижодий жараёнинг ўзидан бошқа, шеър тўқши жараёнидан бошқа ҳеч нима ортиқроқ даражада ишонтиролмайти. Ахматованинг сўзига қараганда, шеър ҳақиқатдан ҳам нажасдан ўсиб чиқади, насрнинг илдиэлари-да, ундан қолишмайдиган жойлардан озикланади.

2

Агар санъат нимагадир ўргатиши (биринчи навбатда — санъаткорни) рост бўлса, бу “нимагадир” — инсоний тирикчиликнинг хусусий кўринишлари бўлади. Улар хусусий тадбиркорликнинг энг қадимги ва энг асил шакли сифатида бемалол ёки беихтиёр, одамнинг айна индивидуаллик, бетакрорлик, ўзига хослик ҳисларини, уни ижтимоий ҳайвондан шахсга айлантирган ҳолда рағбатлантиради. Ҳаётда кўп нарсаларни: нон, тўшак, эътиқод, маъшуқа кабиларни биров билан баҳам кўриш мумкин, аммо шеърни, айтайлик, Мария Рилькенинг шеърларини эмас. Санъат асарлари, айниқса, бадиий адабиёт ва хусусан, шеър одам билан бевосита мулоқотга кириб, унга юзма-юз мурожаат этади. Шунинг учун ҳам умумий фаровонлик жонкуярлари, омманинг ҳукмдорлари, тарихий зарурат жарчилари умуман санъатни, айниқса, адабиётни ва хусусан, шеърятни ёмон кўрадилар. Чунки шеър ўқилган жойда кутилган келишувчилик ва яқдиллик ўрнига бефарқлик ва ҳар томонга тортиқлашни, қатъий ҳаракат ўрнига эътиборсизлик ва ирганишни кўрадилар. Бошқача айтганда, умумий фаровонлик жонкуярлари ва омманинг ҳукмдорлари яхши кўрадиган нўллар ичига санъат “нуқта-нуқта-вергул” кўйиб, ҳар бир нўлни жуда чиройли бўлмаса-да, одам башарасига айлантириб кўяди.

Улуғ Баратинский ўзининг илҳом париси ҳақида гапирганида уни “юз ифодаси умумий бўлмаган” деб таърифлаган эди. Индивидуал мажбудликнинг маъноси ана шунақа, умумий бўлмаган ифодага киришдан иборат бўлса керак, чунки шундай ноумумийликка биз ирсий жиҳатдан тайёрланганмиз. Одамким, бўлмасин, ёзувчими ё ўқувчи, вазифаси шундан иборатки, у, қанчалик фаровон кўринмасин мажбурлаб тиқиштирилган ёки четдан кўрсатилган ҳаётни эмас, ҳақиқий ўзининг ҳаётини яшаб ўтсин. Зеро у ҳар биримизга яккаю-ягона ва нима билан туғашини яхши биламиз. Ана шу ягона имкониятни бегона қиёфаларни, бегона тажрибаларни, ҳуда-беҳуда қайтариқлар-

ни такрорлашга сарфлаш зое бўларди. Ундан-да ачинарлиси, тарихий заруратлилик жарчиларининг васвасаси таъсирида қайтариқларга рози бўлган одамнинг тобути ёнида улар биргалашиб ётмайдилар ва рози бўлганлари учун раҳмат ҳам демайдилар.

Тил ва, ўйлайманки, адабиёт ҳам, ҳар қандай шаклдаги ижтимоий ташкилотга қараганда қадимроқ, муқаррарроқ ва узоққа чидамлироқдир. Адабиёт томонидан давлатга нисбатан билдириладиган қаҳр-ғазаб, пичинг ёки бефарқлик, аслида доимийликнинг, аниқроғи — чексизликнинг вақтинчаликка, чекланганликка нисбатан бўлган акс таъсири, аксиламалидир. Ҳеч бўлмаганда, модомики, давлат адабиёт ишларига аралашини кўймас экан, адабиёт ҳам давлат ишига аралашинишга ўзини ҳақли деб билади. Сиёсий тизим, ижтимоий қурилма шакли, булар умуман ҳар қандай тизим каби, таърифга кўра, ўзини ҳозирги замонга (гоҳ келажакка ҳам) зўрлаб ёндоштиришга интилаётган ўтган замоннинг шаклидир. Касб-кори тил билан боғлиқ бўлган одам буни унутишга журят этадиган энг сўнгги одамдир... Ёзувчи учун ҳақиқий хатар — давлат томонидан таъқиб этилиши эҳтимоллиги (кўпинча, реаллиги)дан кўра кўпроқ унинг устомонлик билан ёки доимо яхши томонга ўзгараётгандек қилиб кўрсатадиган, аммо ҳамма вақт муваққат чизгиларига сеҳрланиб қолиш эҳтимоллигидир.

Давлатнинг фалсафаси, ахлоқи — эстетикаси ҳақида гапирмасак ҳам — доимо “кеча”, тил ва адабиёт доимо — “бугун” ва кўпинча, айниқса, у ёки бу сиёсий тизим изчил бўлса, ҳатто — “эртага” ҳамдир. Адабиётнинг хизматларидан бири шундаки, у одамга яшаб турган вақтини аниқлашда, салафлар ва ўзига ўхшаганлар тўдаси орасидан ўзини ажратиб олишда, “тарих қурбони” деган фахрий ном билан аталувчи қайтариқлардан қочишда ёрдам беради. Санъат умуман, ва адабиёт хусусан, такрорланишдан доимо қочиши билан беназир ва ҳаётдан фарқ қилади. Оддий ҳаётда сиз битта латифани уч марта айтиб, одамларни уч марта қулдиришингиз ва уларнинг эътиборини қозонишингиз мумкин. Санъатдаги бундай муомала шакли “кўчирмачилик” деб аталади. Санъат мисоли орқага тепмайдиган қурол ва унинг ривожи санъаткорнинг индивидуаллиги билан эмас, материалнинг динамикаси ва мантиғи билан, ҳар сафар сифат жиҳатдан янги эстетик ечим топишни талаб этадиган (ёки айтиб турадиган) воситаларнинг олдинги тақдири билан белгиланади. Узининг насабнома-сига, динамикаси, мантиғи ва келажакига эга бўлган санъат тарихга синоним эмас, балки, энг яхши ҳолда, унга па-

раллелдир ва унинг мавжудлик усули ҳар сафар янги, эстетик реалликни яратишдан иборат. Мана, нима учун у “тараққидан олдинда” бўлиб қолади, асосий куроли “Марксни аниқлаштириб олсакмикин?” деганга ўхшаш андозага ёпишиб қолган тарихдан илгарилаб кетади.

Ҳозирги пайтда ёзувчи, айниқса, шоир ўз асарларида кўчабоп тилдан, оломон тилидан фойдаланиши керак, деган фикр кенг тарқалган. Бу даъво демократик ва шоир учун анча фойдали бўлиб кўрингани билан бемаънилик, ва санъатни, бу ҳолда эса, адабиётни тарихга бўйсундириб беришга уринишдан бошқа нарса эмас. Фақат, агар одамзот ўз тараққиётида тўхташи лозим, деб қарор қилган бўлса, адабиёт халқ тилида сўзлаши керак, акс ҳолда, халқ адабиёт тилида гаплашиши керак. Ҳар қандай янги эстетик реаллик унинг реал этиклогини одам учун аниқлаштириб беради. Чунки гўзаллик — ахлоқнинг онаси; “яхши” ва “ёмон” деган тушунчалар биринчи навбатда эстетик тушунчадир, улар “яхшилик” ва “ёвузлик” тушунчаларидан огоҳ қилади. Эстетикада “ҳамма нарса рухсат этилмаган”и учун ахлоқда ҳам шундай, чунки спектрдаги ранглар сони чекланган. Ҳеч нарса тушунмайдиган гўдак бегона одамни йиғлаб туриб, нари итарса ёки аксинча, унга талпинса, ахлоқий жиҳатдан эмас, инстинктив равишда, эстетик жиҳатдан танлаётди инкор этган ёки интилган бўлади.

Эстетик танлов ҳамма вақт индивидуал, ва эстетик қайғуриш — ҳамма вақт хусусийдир. Ҳар қандай янги эстетик реаллик қайғураётган одамни янада кўпроқ хусусийлаштиради ва бу хусусийлик баъзан бадиий дид (ёки бошқа қандайдир) шаклга кириб, ўз-ўзидан, қулга айланиб қолиш хавфидан сақланиш, балки кафолат омили бўлиб қолиши мумкин. Чунки дидли хусусан, бадиий дидли одам ҳар қандай сиёсий демагогияга хос бўлган қайтариқларни ва ритмик сеҳр-жодуларни қабул қилиши қийин. Гап фақат яхшилик фазилати дурдона яратишга кафолат бўлолмаслигида эмас, зулм, айниқса, сиёсий зулм доимо ёмон стилист эканлигидир. Индивидуумнинг тажрибаси қанчалик бой, диди қанчалар мустаҳкам бўлса, унинг ахлоқий танлови шунчалик аниқ, у шунчалик эркин, гарчи, эҳтимол, жудаям бахтли бўлолмас.

Достоевскийнинг “дунёни гўзаллик кутқаради” деган сўзини ёки Мэтью Арнолднинг “бизни поэзия кутқаради” деган фикрини соф руҳий маънодан кўра мана шунақа амалий нуқтаи-назардан тушуномок керак. Эҳтимол, дунёни кутқариб қолиш имкони энди йўқдир, лекин айрим одамни ҳар доим кутқариш мумкин. Одамнинг эстетик ҳисси шиддат би-

лан ривожланади, чунки у ўзининг кимлигию нимани истаётганини тўлиқ англаб етмай турибкоқ ўзига нима ёқаяптию, нима гашига тегаятганини ички туйғу билан сезади. Қайтараман: антропологик маънода одамнинг эстетиклиги ахлоқийликдан олдинда туради. (Ёзувчи Иван Ефремовнинг “Тиг устида” романи “Гўзаллик — биологик мақсад” деган тезис устига қурилган. — Тарж.). Шунинг учун санъат, хусусан, адабиёт турлар тараққиётининг иккиламчи маҳсули эмас, айни шунинг тескариси. Агар бизни жониворлар салтанатининг бошқа вакилларида ажратиб турадиган нарса — нутқ бўлса, адабиёт ва хусусан поэзия, ижодиётнинг энг олий шакли сифатида, кўполроқ қилиб айтганда, бизнинг турга тегишли мақсадни англатади.

Мен, ёппасига шеър тўқишу композицияга ўргатиш керак, деган фикрдан йироқман, шундай бўлса-да, жамиятни зиёлилар ва бошқа тоифаларга ажратиб ташлаш, менимча, мақбул эмас. Бундай бўлиниш ахлоқ жиҳатдан қараганда, жамиятни бойлар ва камбағалларга ажратиш билан баробар. Бироқ ижтимоий тенгсизлик мавжуд бўлиши учун яна қандайдир жисмоний, моддий асосларни тасаввур қилиш мумкин бўлса, ақлий тенгсизлик учун уларга ўрин йўқ. Тенгсизлик бошқа соҳаларда бўлиши мумкин, аммо ақлий соҳада тенглик табиат томонидан кафолатланган. Гап одамнинг маълумоти ҳақида эмас, балки нутқининг ҳосил бўлишида ва ундаги қиттайгина тахминийлик одам ҳаётига сохта танлов кириб келиши хатарини туғдиради. Адабиётнинг мавжудлиги адабиёт даражасидаги мавжудликни нафақат ахлоқан, балки — лексик жиҳатдан ҳам кўзда тутади. Агар мусикавий асар одамга тингловчи сифатида пассив ёки ижрочи сифатида актив бўлишдан бирини танлаш имкониятини берса, адабий асар — санъат эса, Монталенинг умидни узса бўладиган маънодаги сўзига қараганда, фақат ижрочилик рўлини талаб қилади.

Менимча, одам бошқа рўллардан кўра ана шунисини кўпроқ ўйнаши лозим. Ундан ҳам кўра, фаразимча, бу рўл популяцияли портлаш ва жамиятнинг у билан боғлиқ ўсиб борувчи майдалашуви, яъни индивидуумнинг борган сари изоляцияланиб бориши натижасида муқаррарлашиб боради. Мен, ўзим тенги одамларга нисбатан ҳаётни кўпроқ биламан, деб ўйламайман, бироқ, назаримда китоб дўстга ёки машуқага қараганда ишончлироқ суҳбатдош кўринади. Роман ёки шеър — монолог эмас, ёзувчининг ўқувчи билан суҳбати эса — суҳбат ва ўта хусусий, бошқа ҳаммаси бунга кирмайди, айтиш мумкинки, икки томонлама одамовилик. Ва, шундай суҳбат чоғида

ёзувчи ва ўқувчи иккови бир-бирига теп-па-тенг, ёзувчи улугми ё оддийми бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Бу тенглик — онгнинг тенглигидир ва у одам билан хотира сифатида аниқ ёки элас-элас, бир умрга қолади, индивидуумнинг хатги-ҳаракатини белгилайди. Ижрочининг рўли деганда айнан шуни назарда тутаман; роман ёки шеър ёзувчи ва ўқувчининг ўзаро ёлғизлик маҳсули сифатида янада табиийроқ кўринади.

Бизнинг тур тарихида, одамзот тарихида китоб — мазмун эътибори билан гилдирак ихтиро қилинишга ўхшаган антропологик фавкулда ҳодисадир. Бизнинг манбаларимиз ҳақида маълумот беришдан кўра кўпроқ, бу одамзод деганлари нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўйиш учун пайдо бўлган китоб, тажрибанинг фазода кўчиб юриш воситасидир. Кўчиб юриш тезлиги эса, китоб саҳифаларини очиш тезлигига боғлиқ. Бу кўчиш бошқа ҳар қандай кўчиш сингари бир умумий маҳраждан қочишга, бу маҳражини илгари белдан юқори чиқиб, юрагимизга, онгимизга, тасаввуримизга етиб бормасан чизиққа боғлаб қўйишга айланиб кетади. Бу қочиш — умумий бўлмаган юз ифодаси томонга, касрнинг сура-ти томонига, шахс томонга, хусусийлик томонга, қочишдир. Биз, кимдан андоза олиб яратилганимиздан қатъи назар беш миллиард киши бўлди ва, санъат чизиб кўрсатганидан бўлак келажак бизда йўқ. Акс ҳолда, бизни ўтмиш, аввало, ўзининг миршабона ҳамма “чиройи” билан сиёсий ўтмиш кутиб олади.

Нима бўлганда ҳам, умуман санъат, хусусан — адабиёт жамиятда камчиликнинг мулки бўлган ҳолат, назаримда, носоглом ва хатарли кўринади. Мен давлатни кутубхонага алмаштиришга чақирмайман — гарчи, шундай фикр менда кўп марта бўлган — бироқ, ишончим комилки, агар биз ҳукмдорларимизни сиёсий дастурига қараб эмас, ўқувчилик тажрибасига қараб танлаганимизда, ер куррасида ғам-андух камроқ бўларди. Уйлайманки, бўлажак ҳукмдордан дастлаб унинг ташқи сиёсат дастурини эмас, Стендалга, Диккенсга, Достоевскийга муносабатини сўраш керак. Ҳеч бўлмаса, шунинг учун ҳамки, инсоний хилма-хиллик ва бемаънилик адабиётининг кундалик нонидир, адабиёт эса, инсоний мавжудлик муаммоларини ечишда қўлланадиган маълум ва бўлажак тоталитар ёндошишга уринишлар йўлида ишончли тўғаноқ бўла олади. Адабиёт, жилла қурса, ахлоқий сўғурталаш тизими сифатида у ёки бу диний эътиқод ёки фалсафий доктринага қараганда анча самаралироқдир. Чунки бизни ўзимиздан сақлайдиган биронта қонуннинг бўлиши мумкин эмас, ҳеч бир жиноий кодекс адабиётга қарши қилин-

ган жиноят учун жазолашни кўзда тутмайди. Ва, бундай жиноятлар ичида энг оғири муаллифни таъқиб этиш, цензура чекловлари, китобни ўтга ташлаш эмас. Булардан оғирроқ жиноят борки, у китобни менсимаслик, уларни ўқимасликдир. Бу жиноят учун одам ўз ҳаёти билан товон тўлайди. Агар уни миллат содир этса, у ўз тарихи билан тўлов беради. Ҳозир мен бир мамлакатда яшаб туриб, одамнинг моддий фаровонлиги билан унинг бадиий нодонлиги ўртасида қандайдир муносабат бор, деб биринчилар қатори ишонган бўлардим, бироқ бундай фикрдан мен туғилиб ўсган мамлакат тарихи қайтариб турибди. Шунга кўра сабабоқибатлар минимумига, дағал формулага келтирилган рус фожеаси — жамият фожеасидир, ундаги адабиёт камчиликнинг — машҳур рус зиёлиларининг алоҳида ҳуқуқи, имтиёзи бўлиб қолди.

Мен бу мавзуда кўп тўхталмоқчи эмасман, бу кечада миллион одам томонидан сиёсий доктринанинг тантанаси йўлида хароб қилинган ўн миллионлаб одамларни эслатиб, сизларни қайғуга солмайман. XX асрнинг биринчи ярмида Россияда кечган бундай воқеалар автоматик ўқотар қурол ихтиро қилинмасидан олдин содир бўлганга эътиборингизни қаратмоқчиман, холос. Россиядаги сиёсий доктринанинг ночорлигини шундан ҳам билса бўлардики, уни амалга ошириш учун инсоний қурбонлар талаб қилинарди. Бир нарсани айтаман: тажрибадан эмас, афсус, фақат назарий жиҳатдан келиб чиқиб фараз қиламанки, ўзига ўхшаган бир кимсага, қандай бўлмасин, бир гоё йўлида ўқ отиш Диккенсни ўқиб туширган одам учун уни ўқимаганга қараганда оғирроқ. Мен саводлилик, маълумотли бўлиш ҳақида эмас, фақат ўқиш ҳақида, Диккенсни, Стендални, Достоевскийни, Флоберни, Балзак, Мелвилл ва шу қабиларни ўқишни назарда тутаяпман. Саводли, маълумотли одам эса, сиёсий трактатни ўқиб бўлгач, ўзига ўхшаган бир кимсага қўли қилт этмай ўқ отиши ва бундан, ҳатто эътиқод завқини туйиши мумкин.

Поэзияга ўтишдан олдин бир нарсани қўшимча қиламан: рус тажрибасини огоҳ сифатида қабул қилган маъқулроқ, чунки Фарбнинг ижтимоий тузилмаси ҳозиргача 1917 йилдан олдинги Россиядагига ўхшаш (Нафсиламримни айтганда, XIX аср рус психологик романининг Фарба оммабоп эканлиги ва замонавий рус прозаси нисбатан паст қадрланиши айнан шу сабаб билан изоҳланади. XX асрда Россияда юзага келган ижтимоий муносабатлар ўқувчига персонажларнинг исмидан кўра галатироқ туюлса, эҳтимол). Россиядаги сиёсий партияларнинг ўзигина, масалан, 1917 йилги октябр тўнтариши

арафасида, ҳозирги кунларда АҚШдаги ёки Буюкбританиядагидан кўп бўлса бор эдики, кам эмасди. Бошқача айтганда, эҳтиросга берилмаган одам Фарба XIX аср давом этаётганини сезган бўларди. Россияда эса у тугади. Агар мен, у фожеа билан тугади, десам, аввало шунинг учунки, юзага келган ижтимоий ва хронологик ўзгариш ўз ортидан кўплаб инсонлар қурбонини бошлаб келди. Ҳақиқий фожеада қаҳрамон эмас, омма ҳалок бўлади.

3

Она тили — рус тили бўлган одам учун сиёсий зулм ҳақида гапириш овқат ҳазм қилишдек табиий бўлса-да, мен энди сўзимнинг мавзусини ўзгартираман. Ўз-ўзидан аён нарсга ҳақидаги гапларнинг камчилиги шундаки, улар ўзининг енгиллиги, енгил эришиладиган ҳаққонийлик ҳиссиёти билан одамнинг онгини бузади. Уларнинг қизиқтирадиган нарсаси ана шунда, ва у ўз табиатига кўра, бундай зулмни келтириб чиқарадиган ижтимоий ислоҳотчининг васвасасига ўхшайди. Бу васвасани ҳис этиш ва ундан қочиш қандайдир даражада менинг замондошларим, қаламкаш маслакдошларим тақдирига бўлмаса ҳам, уларнинг қалами остидан чиққан адабиётга масъул. Бу адабиёт четдан туриб қузатгандагидек, тарихдан қочиш ҳам эмас, хотирани бўғиш ҳам эмас. “Аушвицдан кейин қандай қилиб мусиқа ёзиш мумкин?” — дейди Адорно, ва рус тарихи билан таниш одам бу гапни, фақат лагер номини ўзгартирган ҳолда такрорлаши мумкин. Такрорлаганда ҳам каттароқ ҳуқуқ билан айта олади, чунки сталинча лагерларда чириб кетганлар миқдори немис лагерларида қирилганлардан анча ўтиб тушади. “Аушвицдан кейин қандай қилиб ланч ейиш мумкин?” — деди бир вақт америкалик шоир Марк Стренд. Нима бўлгандаям, мен мансуб бўлган авлод шу мусиқани ёзишга қодир бўлиб чиқди. Бу авлод Аушвиц крематорийлари тўла қувват билан ишлаётганда, Сталин ўзининг худосифат, мутлақ, гуё табиат томонидан руҳсат этилган ҳокимият чўққисига кўтарилганда туғилган. Бу авлод крематорийларда, сталинча архипелагининг ном-нишонсиз, умумий қабрларида назарий жиҳатдан узилиб қолиши керак бўлган нарсани давом эттириш учун туғилган. Ҳамма нарсга узилиб битмагани — ҳеч бўлмаса, Россияда — кўп жиҳатдан шу авлодга боғлиқ ва мен ўша авлоддан эканлигимдан гурурланишим, бугун мана шу минбарда турганимдаги гуруримдан кам эмас. Мен бугун шу ерда туришим ўша авлоднинг маданиятга қўшган ҳиссасини тан олишдир. Ман-

дельштамни эсласам, дунё маданиятига қўшган ҳисса, дегим келади. Ортга назар ташлаб, айтишим мумкинки, биз бўм-бўш ердан, аниқроқ айтсам, вайроналиги билан одамни кўрқитадиган ердан бошлаганмиз, ва биз онгимиздан кўра тезроқ, ҳиссиётимиз билан тушуниб етдикки, маданиятнинг узлуксизлик самарасини қайта яратиш, унинг ҳавзалари ва сўқмоқларини тиклаш, унда-мунда бутун қолган ва обрўсизлантирилган ҳавзаларни ўзимиз яратган, янги ёки бизга шундай туюлган мазмун билан тўлдира бошлаш керак.

Балки, бошқа йўл ҳам бўлгандир. Бу — бузилишда давом этиш, парчалар ва вайроналар поэтикаси, минимализм, нафасларнинг бўғилиш йўли. Биз бундан воз кечган бўлсак, у ўзимизни ўзимиз драмлаштириш бўлиб туюлгани учун эмас, ёки хаёлимизда, инсоний қадр-қимматга тенг бўлган маданиятнинг бизга маълум ҳавзаларининг наслий олижаноблигини сақлаб қолиш ғоялари билан жуда руҳланиб кетганимиздан эмас. Биз ундан шунинг учун воз кечдикки, танлов биз томондан эмас, маданиятнинг ўзидан бўлди ва бу танлов яна ахлоқий эмас, эстетик жиҳатдан бўлди. Албатта, одам ўзини маданиятнинг қуроли сифатида эмас, уни яратувчиси ва сақловчиси сифатида тасаввур этиши табиий. Агар мен бугун, бунинг аксини тасдиқлаб турсам, сабаби — XX асрнинг сўнггида Плотинини, лорд Шефтсберини, Шеллинг ёки Новалисни бошқача ифодалашда бир сеҳр бор-йўқлигида эмас, балки сўзлашув тилида илҳом парисининг овози деб аталадиган нарсга аслида тилнинг ҳукмронлиги эканидадир. Яъни, тил шоирнинг қуроли эмас, аксинча — у тилнинг ўлмай қолиш воситасидир. Тил эса, ҳатто уни жонли мавжудот, деб тасаввур қилсак-да (шунда адолат қарор топган бўларди) ахлоқий танлашга қодир эмас.

Одам шеър ёзишга турли мулоҳазалар ила қўл уради: маъшуканинг юрагини забт этиш учун, теваракдаги борлиққа, у хоҳ манзара бўлсин, хоҳ давлат, муносабат билдириш учун, муайян бир онда ўз руҳия-аҳволини тасвирлаш учун, шу онда ўйлаётганидек, ер юзидан ўзидан бир из қолдириш учун. У шеърга онгсиз-тақлид мулоҳазалари билан қўл уради; оппоқ қоғоз ўртасида тепадан пастга қараб тушган ажи-бужи сўзлар устунни, одамга, унинг дунёда тутган ҳолатини, фазонинг ўзига муносабатини эслатса керак. Бироқ, қўлига қалам тутқизган мулоҳазаларга, қалами остидан чиқадиган нарсанинг катта-кичикми, аудиторияга таъсири қандай бўлишига боғлиқ бўлмаган ҳолда! Бу ишнинг изма-из келадиган натижаси — тил билан бевосита мулоқотга кириш ҳисси, аниқроқ айтганда, унга шу онда

қарам бўлиб қолиш ҳисси, у айтган ҳамма нарса ёзиб қолдирилди. Бу қарамлик — мутлақ ва золимдир, лекин ўзи озод этади. Чунки тил ёзувчидан катта ва ўтган замон томонидан берилган салоҳият — марказдан қочувчи жуда улкан қувватга эга. Бу салоҳият муайян тилда гаплашадиган миллат миқдори билан эмас, гарчи бунга ҳам боғлиқ, шу тилда ёзилган шеърнинг сифати билан аниқланади.

Қадимги юнон ва Рим муаллифларини, Дантени эсга олиш кифоя. Ҳозирги пайтда, айтайлик, рус ёки инглиз тилида яратилаётган асарлар бу тиллар яна минглаб йиллар яшаб қолишини кафолатлайди. Қайтараман: шоир тил ва мавжудлигининг воситасидир. Ёки, улуғ Оден айтганидек, у тилни тирик тутиб турадиган кимсадир. Ушбу сатрларни ёзаётган мен ўлиб кетсам ҳам, уларни ўқийдиган сизлар йўқликка риҳлат қилсангиз ҳам, сатрларни ифодалаган ва сиз ўқийдиган тил қолади. Тил одамдан узоқроқ яшаш қобилиятига эга эканлиги учунгина эмас, балки ўзгаришларга жуда яхши мослашгани учун сақланиб қолади.

Шеър ёзадиган одам ўлимидан кейинги шон-шуҳрат учун ёзмайди, гарчи шеърим ўзимдан узоқроқ яшаб қолади, де-

ган умидга тез-тез берилади. Унинг тили кейинги қаторни айтиб тургани учун шеър ёзади. Шеърни бошлаган вақтда у нима билан туғашини билмайди ва гоҳо натижадан ўзи ҳам ҳайрон қолади, чунки кўпинча ўзи ўйлаганидан кўра яхшироқ натижа чиқади, фикри ўзи ўйлаганидан ҳам теран кетган бўлади. Мана шу — тилнинг келажаги шоирнинг ҳозирги замонига аралашгани бўлади. Бизга маълумки, билишнинг учта усули бор: таҳлилий, ҳиссий ва пайгамбарларга хос усул — ваҳий. Поэзия адабиётнинг бошқа жанрларидан учала усулдан бараварига (биринчи ва иккинчисидан кўпроқ) фодаланиши билан фарқланади, чунки тилда учала усул бор. Ва, гоҳида шеър ёзадиган одам битта сўз ёрдамида бошқа ҳеч ким боролмаган, ҳатто ўзининг хаёлига келмаган жойларни забт этади. Одам шеърни шунинг учун ҳам ёзадики, шеър тўқиш онгнинг, мушоҳаданинг, дунёни тушунишнинг азим тезлатгичидир. Одам бундай тезланишни бир марта ҳис қилгандан кейин, бангивор ёки алкогольга боғланиб қолганларидек ўрганиб, боғланиб қолади. Тилга ана шу тарзда боғланиб қолган одамни, ўйлашимча, шоир деса бўлади.

Кудрат ДЎСТМУҲАММАД
таржимаси

В.КАРДИН

“Ривоятлар ва фактлар”

ЙИЛЛАР ЎТИБ...

Мазкур мақола биров билан қизишиб баҳсга киришмай ёзилди. Лекин уни ёзаётганда “мақола ўқувчиларда қизиқиш туғдиради” деган ишонч бор эди. Мақолада олға сурилган фикрлар ҳаддан ташқари равшан, тилга олинган воқеалар анчайин жўн, улар бугун анча хотирадан кўтарилган бўлиши ёки ўз давридагига нисбатан бир оз пардозланган бўлиши мумкин. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ: йиллар ўтгач, кўпинча фактларнинг оҳори тўкилади, баъзан уларни мифлардан ажратиб турадиган чегара йўқолиб кетади. Уларни пардозлаш ҳам шу даражада оддий воқеаки, бунга ҳайрон бўлишнинг ҳожати йўқ.

Муаллифларнинг дастлабки тасаввурлари ҳамма вақт ҳам уларнинг қаламидан чиққан асарлари тақдирга мос келавермайди. 1966 йилда “Новый мир” журналида босилган “Ривоятлар ва фактлар” деган мақолам турли босқичларда ўқтин-ўқтин юзага қалқиб чиқиб турди.

Орадан бир йил ўтгач 67-йилнинг 29 мартда “Правда” газетасида “СССР Ёзувчилар уюшмаси бошлангандан котибиятида” деган мақола эълон қилинди (гўё бошқа нарса қуриб қолгандай): котибият совет халқини “Новый мир” журналида уя қуриб олган хавфли ва зарарли муаллифлардан огоҳ қилган эди.

В.Кардиннинг “Ривоятлар ва фактлар” деган мақоласи ҳамма жойда жамонатчиликнинг кескин аралашувига сабаб бўлди. Мақола бошидан-оёқ сохта интилиш билан суғорилган. Бу — совет халқининг инқилобий ва қаҳрамонона анъаналарини асоссиз равишда қайта кўриб чиқишга ва камситишга уринишдир”.

Горбачев замонаси бошлангандан кейин эса қайта қуриш руҳи билан суғорилган “Огонёк” журнали ўзининг оммавий кутубхонасида “бошидан-оёқ сохта интилиш билан суғорилган” мақолани қайта босиб чиқарди.

Мен “ғалаба қозондим” деб тантана қилганим йўқ. Рост — яширишнинг ҳожати йўқ — кўнглимнинг бир чеккасида мамнуният туйғусини ҳис қилгандим. Лекин жиндай хавотир туйғуси ҳам бор эди; шак-шубҳасиз тўғридай кўринган нарсаларнинг ҳаммаси ҳам дастлабкидай кучли таассурот қолдиравермас эди.

Таржимон
Нодира
БОНУ

В.Кардин — 1921 йилда туғилган. Адабиётшунос, мунаққид, адиб. Кўплаб китоблар ва мақолалар муаллифи. Унинг китоблари орасида, айниқса, “Вақт номли ҳакам” (1964), “Санъатнинг қадри” (1967), “Ҳаққонийлик ҳудудлари” (1981), “Уйғониш дақиқаси” (1981), “Бахсларимизнинг моҳияти борми?” (1989) ажралиб туради. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган мақолада гап рус адабиётининг кечаги ва бугунги куни ҳақида борса-да, ундаги теран фикрлар ва жасоратли мулоҳазалар ҳар қандай адабиётшунос ва оддий китобхонни ўз муаммолари ҳақида ўйлашга ундайди.

Қайта қуриш замони ўтиб кетгач, эълон қилинган собиқ махфий ҳужжатлар оқидамида Леонид Ильичнинг сиёсий бюрода сўзлаган тарихий нутқларидан бири чиқиб қолди.

“Баъзи бир ёзувчиларимиз шунақа гапларни айтиш даражасига етдики, кўяверасиз! (Яна уларнинг гаплари матбуотда босилиб турипти). Уларнинг гапига қараганда, гўё Аврорадан тўп отилмаган эмиш, отилган бўлса ҳам, пахтавон ўк отилган эмиш, 28 та панфиловчилар бўлган эмасмиш, уларнинг сони кам бўлган эмиш, бу фактни тўқиб чиқарилган деса ҳам бўлаверармиш, гўё Ключков ҳам бўлган эмас эмиш ва у “ортимизда Москва, чекинадиган жой қолмади” деб хитоб ҳам қилмаганмиш”. (“Манба”, 1996 йил, 2-сон, 12 саҳифа).

Мен бир вақтлар қилган ишимнинг беҳуда эмаслигига яна бир карра амин бўлдим. Лекин шунга қарамай, ўша пайтда газеталардан бири “Кичик ер” муаллифининг гапларини голибликка изоҳлаб беришимни сўраганда рози бўлмадим.

Менинг бир замонлардаги мақолам тўғрисида айtilган гапларнинг ҳаммаси ҳам мен учун фарқсиз эмас. Уларнинг баъзи бирлари “Ривоятлар ва фактлар” доирасидан ташқарига ҳам чиқиб кетади ва улар баъзи бир изоҳлар беришни тақозо қилади. Масалан, менинг қадрдон ошноларимдан бири Алексей Симинов бир мақоламда нега ўша пайтларда “Ривоятлар ва фактлар” мақоласини ҳимоя қилиб матбуотда чиқмаганимга ҳайрон бўлипти. Ёки “Литературная газета” ўтган йилнинг охирида сўнгги панфиловчи тўғрисида мақола берди. Унда ҳам бу йигирма саккиз кишининг ўзлари кимлар? Нима учун уларга нисбатан гумонли муносабат мавжуд деган саволлар бор. Л.И.Брежневни ранжитган мақоладан бери ўтган салкам ўттиз беш йилдан кейин унда айtilган баъзи бир мулоҳазалар янги маъно касб этди. Баъзи бир эски мулоҳазалар эса маъносини йўқотди.

СЎЗ ЖОДУСИ

Москва вокзалининг тонгги перронида изғириндан баданлар зирқирайди. Ўша йили Ленинградда қиш Москвадагига қараганда беқиёс даражада қаттиқ келди. Такси шаҳар ташқарисидаги йўлга чиқиб олганида назаримизда биз ўзимизни муз саҳросига тушиб қолгандек ҳис қилдик. Автомобил мотори ҳам қийналгандай, йўталиб-йўталиб ишлар ва йўталнинг ҳар хуружидан кейин унинг овози пасайиб кетарди. Ниҳоят, мотор бутунлай ўчиб қолди. Қабристондагидай жимлик чўкди. Уни машина ичидаги алланечук сирли бир чиқиллаш бузиб турарди. Шофёр счетчик ишлаб турипти деб бизни хурсанд қилди. Бу унга далда бергандай бўлди. Машинани тепаликка итарадиган бўлдик. Қайтаётганимизда машинанинг ўзи тушиб келар эмиш-да, мотор гуриллаб ўт олиб кетармиш.

Комароводаги Ижод уйининг дарвозаси олдида мени Виктор Платонович Некрасов кутиб олди. Учрашиш ҳақида биз аввалдан келишиб олган эдик.

Бир ҳафта ўтгач камдир Некрасовга “Новый мир”нинг иккинчи сонини келтириб берди ва эртасига эрталаб у қовоғини уйиб мени огоҳлантирди: бу ривоятлар-у бу фактлар бошингга кўп ғавғоларни солади ҳали! Бир кундан сўнг ленинградлик бир кекса адабиётчи бизнинг ёнимизга келиб, овозини маънодор пасайтириб, ошхонада бошқа столга ўтиб ўтиришимизни маслаҳат берди. Негаки, биз билан бирга ўтирган одам тегишли ташкилотларга хабар етказиб турадиган чақимчи деб танилган экан.

Бошқа столга кўчиб ўтирдик. Икки кундан кейин яна бир кутилмаган воқеа рўй берди. Москвалик бир танқидчи аёл келди. У журналист А.Кривицкийнинг хотини эди. А.Кривицкий эса панфиловчилар бўйича бош мутахассис эди. Менинг мақоламда 28 аскарнинг 50 та душман танкига қарши жангининг тасвиридаги эриш жойлар тўғрисида гап борарди. Бундай олишув тасвирланган манзарага унча мос келмасди, лекин шундай бўлса-да, мақолада яккама-якка олишув масаласи шубҳа остига олинмаганди. А.К.нинг “Умрбод унутмайман” деган китобига қилинган муурожаатларда киноя бор эди-ю, лекин бу одоб сақлаган ҳолда қилинган эди (“Новый мир”нинг йўли шунақа эди-да!)

Комароводаги Ижод уйини москваликлар унча хуш кўришмасди, шунинг учун қишда А.К.нинг аёлининг бу ерда пайдо бўлиши бизни ажаблантирди. Бундан ҳам ортиқроқ унинг ўзига яқин олгандай шивирлаб айтган гапи бўлди: менинг мақолам важидан катта машмашалар бошланаётган эмиш, унинг нима билан тугаши қоронғи эмиш.

Наҳотки, бу аёл шу гапни бизга еказиш учун келган бўлса? Ёки айғоқчилик қилгани келдимикин? (бу ерда мен ким билан мулоқотда бўляпман? “Новый мир”нинг янги сонига одамлар қандай муносабатда бўлишяпти?)

Кўп ўтмай “Литгазета” келди — унда А.К.нинг кўполдан-кўпол, аҳмоқона мақоласи босилган эди.

Мен газетанинг бош муҳарририга кўнғироқ қилиб, бу мақолага жавоб бериш ниятида эканимни айтдим. А. Чаковский гапимни маъқул беб топди: Ҳа, албатта, албатта. Ёзувчилар газетаси — эркин минбар. Менинг мақолам унга унча маъқул эмас, айниқса, пахтавон замбарак ўқи масаласи. Лекин А.К.нинг мақоласи ҳам чакки эмас. Шу тарзда раҳматли Александр Борисовичга хос руҳда яна давом этди:

Бир ҳафтадан кейин менинг жавобим унинг ёзув столи устига қўйилганида, телефон гўшагидан “эркин минбар” тўғрисида лом-мим деган садо чиқмади. Муҳаррир жиндай хирпи овоз билан сирасини айтганда менинг эътирозларимни газетада ёритиш мумкинлигини айтди. Лекин муовини муталақо қарши эмас. У билан жанжал қилса бўлмайди-ку! (Уша пайтдаги муовин ҳозир ашаддий демократлар сафига кириб олган ва ҳар хил давраларга қўл қўйишдан қуруқ қолмайдиган кекса коммунист Ф.Петров ҳам бор эди. У 1896 йилдан, яъни партия ҳали таъсис этилмасдан аввал партияга аъзо бўлган эди. Айтганча, Ф.Петров билан маршал К.Рокоссовский “Ривоятлар ва фактлар”ни ўқишмаганини бир амаллаб менга хабар қилишди. Рокоссовский мендан узр сўради — менинг мақоламда отиб ташланган Борис Думенко муносиб баҳоланганди. Бу одам республиканинг “энг пешқадам қиличбози” бўлганди.)

Лекин асл сабаб бошқа ёқда эди. Чаковский ҳаммаёқни кунпаякун қиладиган бир нарса тайёрланаётганидан воқиф эди. Ҳадемай бу “нарса” тайёр ҳам бўлди ва кўпайтирилиб анча газеталар таҳририятига жўнатилиди. Бу — жамоатчилик номидан тайёрланган газабкор мактуб бўлиб, унга ҳамма табақаларнинг ҳам қиллари имзо чеккан эди. Қўл қўйганлар орасида ҳатто донгдор маршал ҳам бор эди. Улар орасида яна ҳар қандай хатларга қўл қўйишдан қуруқ қолмайдиган кекса коммунист Ф.Петров ҳам бор эди. У 1896 йилдан, яъни партия ҳали таъсис этилмасдан аввал партияга аъзо бўлган эди. Айтганча, Ф.Петров билан маршал К.Рокоссовский “Ривоятлар ва фактлар”ни ўқишмаганини бир амаллаб менга хабар қилишди. Рокоссовский мендан узр сўради — менинг мақоламда отиб ташланган Борис Думенко муносиб баҳоланганди. Бу одам республиканинг “энг пешқадам қиличбози” бўлганди.

Журналларда, газеталарда менга қарши газаб ва нафратга тўлиб-тошган мақолалар босила бошлади. Бу маъракадан “Қизил юлдуз” газетасининг собиқ муҳаррири Д.Ортенберг ҳам четда қолмади.

Баъзан уйимдаги почта кутисидан шеърлар ҳам чиқиб қолар эди (“Келаётир зиёли, паришондир хаёли, ёқтирмас ривоятни, тан олар фақат фактни!”)

Пичинг-у кинояси зўрроқ шеърлар ҳам учраб қоларди: “Майли, қилай мен сенга сажда, Ишонгим йўқ гапингга сира, пахтавонли тўп ўқин нега отар экан шонли Аврора?”

А.Твардовский бу воқеаларни юрагига яқин олди. У батафсил реакцион мақола тайёрлашни кўнғлига тугиб қўйди.

“Новый мир” ходимларидан бири архивга жўнтилди. Биз В.Лакшин билан икковимиз мақоланинг ҳамма нусхасини тайёрлай бошладик. “Ривоятлар ва фактлар”га нисбатан пишиқроқ ва ишонарлироқ бўлиб чиқди, янги хужумларга зарба берилди. Ҳақиқий жасоратлар ҳақидаги ҳақиқатнинг умри боқий. Тўқилган ёлғонларнинг эса умри қисқа бўлади.

60-йилларда “Новый мир”нинг сиёсати ана шунақа ҳавойироқ эди — биз ёлғон мағлубиятга маҳкум, ҳақиқат ҳаммиша ғолиб деб чиппа-чин ишонардик. Ҳолбуки, ёлғон ақлбодар қилмайдиган даражада яшовчан бўлар экан, ҳақиқатнинг умри эса ҳаммавақт ҳам боқий бўлавермас экан.

Лакшин билан яратган асаримиз цензурадан ўтмади. А.Твардовский буни кўриб лол қолди. “Бари бир, айтганимизга эришамиз! Журналнинг навбатдаги сони мақоласиз чиқмайди!”

Ёзувчилар союзининг котибияти бизни қўллашдан бош тортди. Эски майдондаги учрашувни шанба кунига тайинлашди. Александр Трифонович ҳамма ходимлардан ўз жойларида бўлиб туришни илтимос қилди.

Соат иккиларда Столешников тор кўчасидаги автомат-телефондан қўнғироқ қилди: “Журналнинг янги сонини босишга беринглар”. Шу бўйи таҳририятга бир ойдан кейин келди.

Бу воқеада алланечук голибликлар сезилиб туради. Мақолани мен аввал-бошданок “ўтадиган” қилиб ёзгандим. Кўпни кўрган муҳаррирлар К.Озерова ва В.Лакшинлар мақоланинг бир жумласидан ҳам ташвишга тушишмади. Бош муҳаррирнинг муовини эҳтиёткор А.Дементьев бўлса одатдагидек, “бунақа қилигингни қўй, оғайни” демади. Бу бизнинг назаримизда ҳаммага маълум бўлган ҳақиқатларни ҳимоя қилиб ёзилган бўшобгина мақола эди. Ҳатто ҳар қайси саҳифани уч мартадан ўқиб чиқадиған цензор ҳам мақолани ўқиб заррача шубҳага бормаслиги керак эди.

Биринчи бўлиб ўқиган Виктор Некрасов дарҳол унинг айбини топди — мақола чиқмайди деди. Бироқ унинг тажрибаси ўзгача — Киев тажрибаси. У ерда цензура қаттиқроқ, ёзувчи бошида синадиган калтак ҳам пишиқроқ.

Бироқ бизда ҳам ҳаёт бир жойда туриб қолгани йўқ эди. Бизнинг ёнимизга узунқулоқ айғоқчини ўтказиб қўйишипти. Москвадан А.К.нинг хотини етиб келди. Кейин эса мақолалар, меҳнаткашларнинг мактублари ва бошқа ҳар хил бемаза нарсалар...

Бу ерда алланарса бежо кўринади.

Жюль Ренаннинг “Кундалик”ларида шундай бир гап бор: “Агар иборада “эмчак” деган сўз бўлса, халойиқ ҳар қанча нозик таъб бўлмасин, фақат шу сўзни эшитади, холос”.

“Аврора” деган номга рўпара келиб ва ундан ҳеч қанақа тўп отилган эмас, бор-йўғи бир мартагина пахтавон ўқ отилган, холос, деган сўзларни ўқиб, одамлар бошқа нарсаларни пайқамай ҳам қўйишди. Ҳатто “кемадан росмана ўқ отилган” деган гапга қарши крейсер командаси билдирган норозиликка ҳам эътибор беришмади. Ҳолбуки, Крейсер командаси буни инқилобга қарши матбуотнинг бўҳтони деб атаган эди. Матрослар росмана ўқ отишни ишташмаган эмас, росмана тўп отишнинг ҳожати ҳам бўлган эмас. Агар шундай қилинган тақдирда Қишки сарой ер билан яксон бўлар, унинг теварагидаги кўчалар ҳам вайронага айланарди.

Мафкура ходимлари “эмчак” сўзи янграшини кутиб, ўз постларида ҳушёр туришарди. Бу сеҳрли сўз янграши биланок, унга дарҳол муносабат билдириб, сиёсатбозлик қилишга тайёр эдилар.

Бу ерда масалани фрейдча талқин қилса ҳам бўлади. Агар у вақт мияда ўша сабил ўйланадиган бўлса, Останкино телеминорасини ҳам, Шоҳ замбаракни ҳам олот деб талқин қилса бўлади. Айниқса, сексуал туйғулар қувғин остига олиниб, унинг ўрнига ҳамма жойда партиявий ҳушёрлик ҳукмрон бўлса, бундай қилиш анча қийин эди.

Мен беҳуда шовқин-сурон кўтарилди деяётган эканман, бу билан икки юзламалик қилаётганим йўқ. Пахтавон ўқ инқилобнинг обрўйини тўккани йўқ, балки аксинча. Мен бир нарсани дарҳол англаб етмаган эканман — қон тўкишсиз (ёки кам қон тўкиш йўли билан) ҳокимиятни эгаллашни афзал кўриш ўша пайтдаёқ инқилобнинг қуйи табақасида турганларни юқори табақада турганлардан ажрата бошлаган экан. Юқоридагилар инқилобнинг ленинча-троцкийча моделига амал қилишиб, шак-шубҳасиз биринчи ўринни бегоналарни қириб битиришга, баъзан эса ҳатто ўзимизникиларни ҳам отиб ташлайверишга беришган эканлар. Буни улар энг ишонарли чора деб билишар экан. Бунинг сабаби шунда эканки, бундай йўл нафақат галабага олиб борувчи масофани қисқартирар экан, (аслида, ҳамма вақт ҳам қисқартиравермайди), балки бундан ташқари янгича ахлоққа эга бўлган — тоталитар зўравонлик ахлоқига эга бўлган жамиятни шакллантирар экан. Бундай жамият замбараклар гумбури остида тутилса қандай яхши!

“Аврора” крейсери Қишки саройга йўналтирилган тўпларининг садоси билан 25 октябрда янги даврнинг — Улуғ социалистик инқилоб даврининг бошланишидан дарак берди”.

Фуқаролар уруши кунларида туғма саркардалар Б.Думенко, Ф.Мироновларнинг отилиши, атоқли ҳарбий назариячилар ва саркардалар А.Снесарев,

А.Свечинларнинг қамситилиши ва кейинчалик қатл қилиниши ҳеч қандай тасодиф бўлган эмас. Ҳозир ошкор бўлган маҳфий ҳужжатлар бу масалада ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмайди. В.Чапаев бир мўъжиза бўлиб, отувдан омон қолган.

Инқилоб турли-туман табақаларга мансуб турли хил шахсларнинг мададига таянган, одамлар ўз орзу-умидларининг рўёбга чиқишига ишонганлар. Ушанда ғоялар ранг-баранглиги, фикрлар хилма-хиллиги, орзулар эркинлиги мавжуд эди. Аммо бошдан-бош ўшқириб, қўмонда беришди: “Сўлга бир қадам, ўнгга бир қадам қўйган отилади!”

Сталин вафотидан кейин буровга олишлар сал-пал бўшашгандек бўлди. 60-йилларнинг айрим зиёлилари бир замонлардаги одамбашара инқилоб тарафдорларининг гапларини ўзларича такрорлай-такрорлай шу “башара”ни инқилобга қайтариш ҳаракатига тушиб қолдилар; улар шўро тарафдорлари ўртасидаги фикрий ранг-барангликни ҳимоя қилмоқчи, мавжуд ҳаётни қон тўкмасдан яхшиламоқчи бўлдилар. Оқланган “халқ душманлари” орасида уларни ҳаммадан кўра кўпроқ жиндай бўлса-да мустақил фикрлайдиган, мустақил иш юритишга қодир бўлган сиймолар қизиқтирар эдилар.

60-йилларнинг бурилиш нуқталарида ҳокимият эндигина қуртак ёзиб келаётган фикрлар ранг-баранглигига чек қўйишга ҳаракат қилди. Даставвал диссидентлар билан оғиз-бурун ўпишиб кетган олтмишинчи йилларнинг очиқ фикрли зиёлиларини бартараф қилишга интилди. Бундай шароитда мурасасизлик ва нафрат алангаларини гуриллатиш учун “Ривоятлар ва фактлар”ни баҳоналардан бирига айлантирадилар. Мурасасизлик ва нафрат эса совет воқеийлигининг мавжудлигини таъминлайдиган асосий шартлардан эди.

Таҳририят номидан ёзган мақоламиз муваффақиятсизликка учрагач, ёлғиз ўзим қамални ёриб чиқишга уриниб кўрмоқчи бўлдим. “Знамя” журналида босилган бир қиссага такриз ёзиб, уни “Кечирим сўраш керакми?” деб атадим. Бу ном муаллифнинг фамилияси билан бирга такриз босилиб чиққан “Новый мир” журналида уч бора такрорланди, умумий мундарижада, танқид бўлимида ва, ниҳоят, такризнинг сарлавҳаси сифатида берилган эди.

Таҳририятда ҳеч ким ҳеч нарсага пайқагани йўқ, лекин Марказқўмда дарҳол муносабат билдиришди. Бу тўғрида маъносиз жилмайиб туриб менга Твардовскийнинг ўзи гапириб берди. Китобхонлардан икки-уч мактуб келди, ошна-оғайнилардан икки-уч киши кўнғироқ қилди. Мақтанадиган жойи йўқ эди.

Албатта, бу тасодифан тўғри келиб қолганди. “Ривоятлар ва фактлар” босилиб чиққандан кейин бир мунча вақт ўтгач, Москва кўчаларида кўпдан-кўп афишалар пайдо бўлди. Афишаларда оловдек ловуллаб турган қизил ҳарфлар билан “Аврора”нинг ўқи” деган фильм ҳақида хабар берилган эди. Фильмни одамлар тузукроқ кўргани ҳам йўқ, лекин мен тайинлашган манзилга кетиб борар эканман, афишалар ҳар қадамда рўпара келавериб, роса асабимга тегди. “Директив органларнинг топшириғи билан” мени таклиф қилишган хона шунга ўхшаш ўнлаб хоналардан фарқ қилмас эди. Расмий мамнуният туйғусидан чехраси ёришиб турган суҳбатдошим ҳам гўё мансабпараст раҳбарлар тайёрлайдиган фабрикамининг қолипидан яқинда чиққанга ўхшаб кетарди. Баландбўйлик, кенг яғринли, сочлари калта тарашланган. Ҳар бир сўзида сохталик билиниб туради. Ясама хуррамлиги керагидан ортик даражада. Бундан ташқари гапини Ежов замонларига шама қилишдан бошламаса бўларди (“Худога шукр, ҳозир ўттиз еттинчи йил эмас”). Маълумки, матбуотда таъзирирингни беришаётган экан, демак, сени қамашмайди. Александр Галичнинг назариясига кўра, бизга ўхшаганларни бахтсиз тасодифлар ёрдамида даф қилишади.

Шўрпешона мақола босилиб чиққандан бери салкам икки ярим йил вақт ўтган эди. Енги калта қўйлак кийиб олган хона соҳиби одимлаб юриб мафкураравий бузғунчилик ҳақидаги, тавба-тазарру қилиш зарурлиги тўғрисидаги жонга тегиб кетган гапларни такрорларди. Унинг шакллари турфа хилдир. Лекин бу мен учун ажабланарли эмас.

Мен маҳлиё бўлиб деразага қараб ўтирдим. Кўз ўнгимда менга жуда яхши таниш ҳовли. Бизнинг подбездимиз ўнгдан учинчи. Ҳаммаси бўлиб бешта ёки олтита бино бор. Новослободская кўчасидаги етти қаватли магазини бор имо-

ратдан тортиб бизнинг уч қаватли биномизгача. Бу ҳовли бир замонлар Кур-никовский уйи деб шуҳрат топган уйга мансуб.

Бинологнинг бир қисми бузилган. Бизнинг уйимиз омон қолган. Уни қайта қуриб, босмахонага мослашган.

Мен бу ерда ўн йил яшаганман. Йўлақдан ўтиб, дарвозадан чиқилса, Сушчевская кўчасига чиқиларди. Мактаб уйимизга яқин эди. Шу ўртада трамвай бекати ҳам бор эди. Трамвайга тушиб, Сокольникига ИФЛИ (Фалсафа ва адабиёт институти)га бориш мумкин эди. Худди шу трамвай бекатидан шу бугунга ўхшаган дим, жазирама куни “аскарликка” кетганман. Бизнинг подьездимизда олти коммунал квартира бўлиб, ҳар бир квартирада бир неча оила яшарди. Уларнинг ҳар бирида оғайнилари бор эди. Урушдан фақат икки киши қайтиб келди. Хона соҳиби тазйиқ кўрсатиш чораларини қўллаш муқаррар экани тўғрисида жаврамоқда эди. Тайёрлаб қўйилган қўлзма босмахонага берилмайди... У ёнимда туриб дераза орқали нимага тикилиб ўтирганимни тусмоллаб топишга беҳуда уринарди. Унинг вужудидан норғул йигитнинг соғлом ҳиди бурқсиб турарди. Менинг ўз хаёлларимга берилиб, бепарвороқ ўтирганимга гаши келиб, шўрпешона мақоламдаги ноҳўя ўринлардан мисоллар келтира бошлади. Сиз Зоя Космодемьянская, Александр Матросовларнинг жасоратларини инкор этмоқдасиз...

Мен ҳовлидан кўз уздим. Зоя Космодемьянскаянинг номи мақоламда, умуман, тилга олинмаган эди. Хато қияпти — Зигмунд Фрейдга таҳсинлар бўлсин!

Мақолада Александр Матросов ҳақидаги қисқагина парча қуйидагича бошланар эди:

“Биз Александр Матросовнинг номини ва жасоратини тез-тез ҳурмат билан тилга олиб эслаб тураимиз. У душман дзотининг ўқ сочиб турган тешигини кўкраги билан тўсган эди”. Худди Матросовникига ўхшаш жасоратни тақрорлаган яна икки юзтача жангчи ҳақида ҳам гапирилган эди. Уларнинг номлари, шу жумладан, мўъжиза билан омон қолган уч кишининг исми-шарифи тилга олинмаётгани айтилганди. Матросовнинг номини афзал кўришди: у душман амбразурасини кўкси билан 23 февралда, яъни Қизил Армия кунини тўсган эди. Бунинг устига болалар уйида, отасиз ўсган. На анкетаси, на қариндошурувлари панд беради.

Зоя масаласида иши пачава бўлгач, “директив органлар”нинг элчиси гапларимга бўшашибгина эътироз билдирарди. Аммо тантана қилиб, шодланмоғи учун асос йўқ эди — ҳар қанча хижолатпазлик бўлса-да, тан олмоғим керакки, мен ўзим фақат ўша кунга келибгина бир нарсани узил-кесил билиб олдим — улар биздан фарқ қилароқ, одамларнинг олижаноблигига, руҳий парвозларига, жасорат кўрсатишлари мумкинлигига ишонмас эканлар. Менинг юқори лавозимлардаги суҳбатдошларимнинг на Матросовга, на Зоя Космодемьянскаяга, на панфиловчиларга заррача хайрхоҳлиги бор эди. Булар ҳақидаги гапларни у болалар ва катталар учун тўқиб чиқарилган чўпчак деб ҳисобларди. Лекин уларга тил теккизишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бунга ҳеч кимнинг ҳадди сифмайди.

Бугунги беҳаёлик ва сурбетликни фақат шўролар тузуми туғдирган иллат деб ҳисоблаб бўлмайди. Бироқ баъзан у ниятларга боғлиқ бўлгани ҳолда ўта беандиша тарзда, ёвузлик билан ёриб чиқади. Шунда унинг жамики ахлоқий қашшоқлиги ва бадийй ночорлиги ошқора бўлади-қолади. Масалан, С.Говорухиннинг “Ворошиловчи мерган” деган фильмининг эслайлик. Унинг ғояси нақадар чиркин: агар адолатли ҳакамлик қарор топмаса, ҳар ким ўз кучи билан адолат ўрнатаверсин эмиш...

Ҳавоси анча пасайиб қолган кабинет эгаси ҳар қанча уринмасин, бир нарсани тушунолмай роса хуноб бўлмоқда (ёки ўзини хуноб бўлган қилиб кўрсатишга уринмоқда) эди — ахир, нима учун мен тирхишлик қилишда давом этяпман, мурасага келиб қўя қолишга рози бўлмапман — унинг фикрича, бу — фахрли-ку! Чўзилиб кетган бу масхарабозлик меъдамга тегди. “Биласизми, туя нима учун пахтани емайди?.. Чунки ейишни истамайди”.

У менинг закийлигимга тан бериб, кулиб юборди. “Мен тўқиганим йўқ буни. Бу — арман радиосиники...”

Мени уйга олиб бориб қўйиш учун машина таклиф қилинди. Мен йўқ дедим. Совуққина хайрлашдик.

Унинг пўписалари ортиғи билан амалга ошди. Бу тушунарли эди. Роппароса бир ойдан кейин совет танклари Вацлав майдонига бостириб кирди. 45-йилларнинг майида қуёш нурларига чўмган Прага эсимда эди...

МАНГУЛИК УЧУН БЕРИЛГАН ҚИСҚА МУДДАТЛИ РУХСАТНОМА

Табиатига кўра келиб чиқиши азиз-авлиёлар ҳаётига бориб тақаладиган ривоят ашаддий атеизм даврида ҳам асқотиб қолди. Мен айни ривоятни айтяпман, унга жуда яқин турадиган, унинг яқин қариндоши бўлган эртакни айтаятган, унинг йўқ. Эртак халқ донишмандлиги поэтик ҳаёлотининг, киноясининг тажассумидир. Бирон оддий атоқли ё турдош отнинг олдига “афсонавий” деган сифатни қўшиб айтсангиз, бас, шу от билан ифодаланадиган нарса (ёки шахс) бирдан кўкларга парвоз қилади. Кўкда эса унга “рутбалар даражасига” мувофиқ тахтиравон тайёрлаб қўйилган бўлади. “Афсонавий учувчи”, “афсонавий сут соғувчи”дан юқори, “афсонавий разведқачи”, “афсонавий сапёр”дан, “афсонавий инқилобчи”, “афсонавий раққоса”дан баланд. “Афсонавий”ларнинг янги мавқеларини мустаҳкамлаб, уларга мукофотлар берилган, совға-саломлар топширилган, янги қурилган янши уйлардан турар-жойлар тўхфа этилган.

“Афсонадан чиққан одам” оддий одамга қараганда мағрурроқ жаранглаган. Унинг кўксига орден бўлмоғи, чўнтагида янги хонани, баъзан эса ҳатто бугун бошли квартирани эгаллашга ҳуқуқ берадиган ордер ҳам бўлмоғи керак эди.

Тарғибот ишлари бобидаги кенг кўламли машмашалар амалга оширила бошланди. Бу машмаша турли соҳаларга алоқадор эди. Синфий жамият қуришни шиор қилиб олган жамиятда имтиёзли табақалар барпо этила бошлади. Бу табақалар ўзларининг азалий илдиэларини сақлаб қолгандай кўринарди. Гуёки шундай эди. Имтиёзлар ишлаб чиқаришдаги муваффақиятлар, профессионал ютуқлар билан боғлиқ ҳолда бериларди. Баъзан чиндан-да рекордлар ўрнатилар, жасоратлар содир қилинарди. Инсонга хос бўлган мусобақалашуш туйғуси бошқаларга қараганда кўпроқ самарага интилиш. ишини яхшироқ бажаришга ҳаракат қилиш бугунлай йўқ бўлиб кетгани йўқ эди. Қўл учида хўжа-кўрсинга меҳнат қилиш ҳали ҳамма жойга ёйилиб улгурмаганди.

Аммо ҳақиқий муваффақиятлар ҳамма вақт ҳам етарли бўлган эмас. Қилинган ишлар “афсонавий” одам мавқеига мос келмоғи учун нималарнидир ўйлаб топиш, нималарнидир пуфлаб шишириш, нималарнидир рангларига эътибор бериш, пардозлаш, бежаш талаб қилинарди. Бунда ёлғоннинг усули кўпаярди, мансабпарастларга йўл очиларди. Очлик, қашшоқлик, ўзбошимчалик, адолатсизлик, бошпанасизлик нималигини билмайдиган ёлғон ҳаёт тўқиб чиқариларди. Гап йўқ — бундай афсонавий ҳаёт эса инсонлар онгидан кундалик турмушнинг аламли ва драматик таассуротларини сиқиб чиқарди. Агар мабодо сиқиб чиқарилмаган бўлса-да, уларга жиндай тасалли бахш этди. Бу тўқилган ҳаёт одамлар онгига қанчалик чуқур кириб борганини, уларнинг қалбида нечоғлик теран ўрнашиб қолганини катта авлод вакилларининг баъзи бир таъсирли хотираларидан ҳам билиб олса бўлади. Бундай одамлар ҳали-ҳануз ўша ҳаётнинг мафтуни бўлиб юрипти. Олис ўтмиш, ақл бовар қилмайдиган ютуқлар ҳақидаги сира тинмайдиган сафсаталар кўп минглаб одамлар қатнашадиган намойишлар, оммавий байрамлар, сайллар, физкультура парадлари, ҳарбий парадлар, “афсонавий” қаҳрамонларга Кремлда зиёфатлар бериш, ўша пайтлардаги халқнинг самимий завқ-шавқ, ғайрати ҳозирга қадар кишилар учун бениҳоя қадри ва азиз. Бугун уларнинг ҳазин кексалигини безаб турмаса ҳамки, ўқтин-ўқтин қалбларини иситиб туради.

Ўтмиш ҳали ўтмишга айланиб улгурмаган кезларда у юракларда завқ-шавқ, фидокорлик, орзу-умид тугдирарди. Бунга маҳлиё бўлиб, ийиб кетиш нақадар ножоиз бўлса, улардан юз ўгириш ҳам шунчалик беҳудадир. Бизнинг ўтмишимиз, ўтган кунларимиз ана шунақа гоёят зиддиятли, нур ва сояларга тўла.

Инсонни “афсонавийлар” тоифасига кўчириб, уни кундалик воқеийликдан узиб олишарди. Бу воқеийлик янги уйнинг остонасидан ташқарида қоларди. Юлдузлар ўлкасида яшамоқ ва ҳаракат қилмоқнинг ўз қоидалари бор, у ерда рутбалар пиллапоёси ўзгача муносабатлар асосига қурилган.

“Афсонавий” одамларнинг ножоиз сифатлари ёки уларга ярашмайдиган хусусиятлар махсус тарзда ёритилади. Бунинг ўрнига уларга ярашадиган, муносиб бўлган хусусиятлар ҳамда деталлар муболаға ёрдамида кучайтирилади.

Алоҳида олинган одамга нисбатан ҳам, тарих ҳодисаларига нисбатан ҳам шундай қилинади. “Афсонавий” деган унвонга муносиб бўлмоқ учун — “Аврора” Қишки саройга қараб, замбаракдан ўқ отмоғи лозим эди. Пахтванд ўқ билан афсона яратиб бўлмади.

Кўпинча “афсонавийлик”ка одамни аввалдан танлаб олишарди. Бунда нафақат унинг анкета маълумотлари, балки ташқи қиёфаси ҳам инobatга олинарди. Плакатларда, газета саҳифаларида унинг суврати кўрса кўргудек бўлмоғи шарт эди.

Яна бошқа бир тоифа бор эди — улар яхшиларнинг яхшиси, муносибларнинг муносиби эди, лекин уларнинг сувратлари ҳаммавақт ҳам эълон қилинмавмасди. Бундайларни ҳаддан ташқари синчковлик билан, минг чигириқдан ўтказиб танлаб олишарди. Уларни прожекторлар нури билан ёритиш, албатта, шарт эмасди. Уларнинг ўзлари ҳам ҳадеганда одамларнинг кўзига ташланаверишни маъқул кўришмас, кўздан нарироқ юрмоқни афзал билишарди. Аҳён-аҳёнда бирон-бир мажлиснинг ҳайъатида савлат тўкиб ўтириб қолишганини айтмаса... Улар иштирок этган мажлиснинг салобати ҳам бошқача бўларди...

Бу — “номенклатура” деб аталмиш ҳазрати олийлари эди. Совет жамиятининг энг қудратли, энг қўли узун қисми эди.

“Афсонавий”лар ҳаммага кўз-кўз қилиш учун мўлжалланган эди. Ҳаётдан мустаҳкам ўрин олган ва шиддат билан ҳукмронлик қиладиган номенклатура эса халойиқ олдида кўзга ташланишдан қочарди. Уларнинг халқ олдида ҳар бир чиқиши ҳисобда бўларди. “Афсонавий”лар ўз-ўзларига ҳисоб бермаган ҳолда ўзлари билан, номенклатурани пана қилиб турарди ва шу билан номенклатуранинг хизматини қиладиган хизматкор ролини бажарарди. Пана қилишга эҳтиёж қолмайдиган бўлса, “афсонавий”лар ҳам деярли ғойиб бўларди. Шўролардан кейинги жамиятда ҳаётга қайтган номенклатура ўзини сувда юрган балиқдек ҳис қилиб, мулкни қайта тақсимлаш билан, коррупцияни мисли кўрилмаган даражада авж олдириш билан шуғулланди ва бу борада мўъжизалар яратди. Дарров қаёқдан ўргана қолди экан? Қаёқдан шунақа малакага эришди? Қаерда, қандай қилиб, қўли чаққон, тили бурро бўлиб қолди?

Бироқ ҳозир бизни бу икки тоифанинг тарихи, мураккаблиқдан ва зиддиятлардан холи бўлмаган ўзаро муносабатлари қизиқтиради.

30-йилларга келиб, фуқаролар урушининг қаҳрамонлари аввалги шон-шуҳратларини анча йўқотиб улгурдилар — уларнинг “афсонавийлиги” анча хира тортиб қолди. Бу даврда энди “афсонавий” учувчилар азиз бўлиб қолишди. Ҳали ҳозир ўзларининг қўмондонлик ўринларини қўлдан бермай турган Перекоп ва Каховка қаҳрамонлари ўзларининг “юлдузли онлари” ўтиб кетганини англаб етишгани йўқ эди.

ВКП (б)нинг XV съездида (1927 йил) машҳур (“афсонавий”) партизан, довюрак, жасур ва ҳоказо, шу билан бирга фаол троцкийчи Дмитрий Шмидт ўзининг севган раҳнамоси партиядан ўчирилгани учун қаттиқ дарғазаб бўлиб, танаффус вақтида, бошида кавказча телпак, устида черкеслар киядиган чопонида Сталиннинг ёнига келади ва ўзича сўқиниб, бир қўлида хаёлан қиличини уйнатиб: “Хушёр бўл, Коба, кулоқларингни кесиб оламан!” дейди.

Сталин ўзининг тантана билан “афсонавий” саркардалар сафига кўшилишини кутди (1929), кейин яна бир оз сабр қилди ва 1936 йилда дивизия командири Шмидтни, шунчаки оддий дивизия командирини эмас, мамлакатдаги бирон-бир оғир танклар биргадасининг командирини қамоққа олди, шунчаки қамоққа олди эмас, “Қотилларнинг армия гуруҳи бошлиғи” деган унвон билан уни асфаласофилинга жўнатишга буйруқ берди.

Бошқа Шмидтнинг — Отто Юльевичнинг қисмати омадлироқ бўлди. Йирик олим бўлгани учун эмас ёхуд кутб тадқиқотчиси бўлгани, папанинчиларни кутқариш ишига раҳбарлик қилгани учун эмас. Унинг “афсонавий” лиги эскириб улгурмаган эди. Худди тажрибали кутбчи радист Эрнст Теодорович Кренкел каби. Лекин Кренкел қагагонлардан бенасиб қолгани йўқ — Улуғ Ватан уруши йилларида немислиги учунгина жазоланганлар қаторида у ҳам бор эди.

Номенклатура сафидагилар “афсонавий” лардан фарқли ўлароқ ярим ошкора тарзда ҳаёт кечиршиган. “Афсонавий” лар эса элу юртнинг кўз ўнгида эдилар. Уларга неъматларни ошкора ёғдиришар эди. Байрамларда айтиладиган сеvimли ҳикояларнинг мавзуи “афсонавий” токарнинг янги квартирага кўчиб кириши ҳақидаги ҳикоя бўларди. “Соҳилдаги уйда” истиқомат қилувчилар бунақа ошкора муваффақиятни хаёлларида ҳам келтирмасдилар. Бироқ “афсонавий” лар ҳам гилам тўшалган зиналар, давлат хавфсизлиги капитани унвонидаги консьержлар ҳақида орзу қилишмасди.

Фуқаролар уруши даврининг “афсонавий” қаҳрамонлари масаласида оғзи қуйган (Троцкийга бағишланган шеърлар ва дostonларни қайси гўрга гумдон қилмоқ керак, 37-йилдагига ўхшаш “жосуслар ва қотиллар” ни мадҳ этган асарларни нима қилса бўлади?) совет адабиёти маршаллар ва генералларни мадҳ этишга кўп шошилмади. Фақат генералиссимусгина мадҳ этишга лойиқ эди. Гарчи у ҳарбий ишнинг мураккаб масалаларида бўштоброқ бўлса-да, ойга миномасада ва ҳеч қачон ўқ отган бўлмаса-да, уни кўкларга кўтармаса бўлмас эди. (У киллер эмас эди, лекин буюртма қотилликнинг ашаддий тарафдори эди).

Сувсизликдан таяммум деганларидек, Б.Полевойнинг “Чин инсон ҳақида қисса” деган ўртамиёна асари ҳам иш бериб қолди. Унинг қаҳрамони ҳақиқий Совет Иттифоқи Қаҳрамони, синовчи-учувчи А.Маресьевдан нусха кўчириб яратилган. А.Маресьев самолёти уриб туширилгач, оғир ярадор ҳолда ўзимизникиларга етиб боради, иккала оёғи тўпигидан қирқиб ташлангандан кейин ясама оёқларда жанговар учишларини давом эттиради. “Афсонадан чиққан қаҳрамон” сифатида қолганича уруш фахрийлари Совет комитетида номенклатура ходими бўлиб олди.

Аллақандай халқаро конференциядан қайтаётганимда А.Маресьев билан битта халқаро вагонда бирга келишга тўғри келди. Ҳамроҳлари аллақандай ҳисоботларини кўрсатиб олиш учун унинг купеси олдига келиб, кўрқа-писа эшигини қоқишарди. Ҳарна бўлганда ҳам, бошлиқ бошлиқ-да!

Совет тузумининг емирилиши билан афсоналар ҳам емирилди. “Афсонавий” сут соувчини янги оғилга кўчириш номаълум муддатга кечиктирилди. Бирор ўртача фирманинг раҳбари Канар оролларида бориб дам олиб келиши мумкин, лекин у “афсонадан чиққан одам” ролига даъво қилаолмайди. У шу пайтгача даъво қилган ҳам эмас. Ҳукмрон мафкурага хизмат қилган мифологиянинг аллақачон кунни битди.

Бир вақтлар “Новый мир” да босилган мақола афсона ёхуд ривоятнинг ўзига даҳл қилган эмасди. Бундай қилиш адабиётга қўл кўтариш билан баробар бўларди. Мифларсиз, ривоятлар-у, афсоналарсиз адабиётнинг ўзи йўқ. Кимсан — Пушкиннинг ўзи уларни жуда ёқтирарди.

Бироқ афсоналарни фактларга қарама-қарши қўйиш ҳаммавақт ҳам ўзини оқлайдими? Факт бадиий ижод саҳифасига жалб қилиниши биланоқ ўзининг бирламчи бокиралигини йўқотади. Тарихий ҳодисалар туфайли воқеийлик билан чагишиб кетган чинакам адабиёт, албатта, ҳужжатли бўлиши шарт эмас. Ўтган асрнинг буюк романи “Тинч Дон” ҳамма жойда ҳам тарихий ҳодисалар оқимида мос келавермайди. Лекин уларга қарама-қарши ҳам келмайди.

Ҳали шўро замонларида А.Рибаклов “Арбат болалари” романи устида ишлар экан, узил-кесил бир хулосага келган эди: “С.Кировнинг ўлдирилиши Катта қирғинбарот даври бошланаётганидан хабар берган ҳодиса эди. Бироқ у “Улуғ фуқаро” деган машҳур фильмда исбот қилинмоқчи бўлгандай, муҳолифатнинг иши эмас, балки фитначиларнинг ишидир.

Навбатдаги авлодга мансуб адиб А.Азольский архив қоғозларидан кўра психологик таҳлилга кўпроқ ишонарди. Бу ёзувчи ҳеч қанақа фитна бўлмаганини

исбот қилишга уринади. Унингча, Кировга рашк ўтида эс-хушини йўқотган, асаби қақшаган одам ўқ узган.

Орадан яна бир неча йил ўтди ва Киров ҳалокатининг 65 йиллиги кунида “Известия” газетаси ҳужжатларга асосланган бир саҳифа эълон қилди. Улар архив ҳужжатларига лоақал бир бор назар ташламаган А.Азольскийнинг қарашлари тўғри эканини тасдиқлайди.

“Ривоятлар ва фактлар” ҳужжатларнинг қудратига таянган эди. Буни тушуниш мумкин — бизни ҳужжатлар билан танишиш имконидан маҳрум қилишган эди. Бироқ ҳужжат ҳаммавақт ҳам айна ҳақиқат бўлавермайди. Ҳужжат ва инсон қўлларининг самараси, инсоннинг холислиги эса кўпинча сохта бўлади. Агар сўроқлар қийноқ остида олиб борилган бўлса, айтайлик, қайдномаларнинг қиммати қанча бўларди?

Ю.Трифонов отаси ҳақидаги “Гулхан ёғдуси” қиссасини ёзишга киришар экан, сақланиб қолган қоғозларнинг ҳаммасини ўрганиб чиқди. У холис бўлишнинг уддасидан чиқа оларди. Лекин у ўз даврининг фарзанди, ўз отасининг ўғли эди. Майли, қай бир жиҳатлардан ота-онасидан ўзиб кетган ҳам бўлақолсин. Лекин асарнинг биринчи вариантда бир қатор масалаларда расмий қарашларга ён берган эди. Кейинчалик тақдирнинг баъзи бир тафсилотларини аниқлашга ўзида куч топади. Бироқ у ҳам шўро қолипларининг қудратини енгиб ўтолмади, натижада бу воқеани охиригача теран кўра олмади, “Гулхан”нинг ҳалокатли ёғдусини тўла ечиб беролмади.

Менинг назаримда бу қисса мақолам учун материал бера оладиган асар эди. Бу қараш қисман тўғри ҳам. Бироқ мен асар тўғрисида ўша пайтдаги қарашларимиздан келиб чиқиб фикр юритгандим. Хрущевдан сўнг сталинчилик тартибларини қайта тиклаш хавфи пайдо бўлиб қолди. Ҳар томонда турғунликнинг қўланса ҳиди анқий бошлади. Аммо чиркин турғунлик муҳитида цензура тўсиқларини енгиб ўтиб, В.Семин, Н.Эйдельман, А.Адамовичларнинг ҳужжатли-бадий асарлари дунё юзини кўрди. Шимолий флотда белгиланган муддатда хизмат қилган, сўнг бунинг мукофоти тариқасида турманинг қозонидан насибасини тотиган Ю.Давидов “Март” (1959) қиссаси билан битмас-туганмас бир мавзуга — ошкора ва яширин рус инқилобий мавзуга кўл урди. Бу мавзуда кўпинча ривоятлар ва афсоналар фактлардан устун келарди. У ўзини “архив курти” деб эълон қилган бўлса-да, бадий тўқимага бўлган муқаддас ҳуқуқидан воз кечгани йўқ.

“Март” қиссасидан қирқ йил ўтгач, Давидов “Бестселлер” деган романини ёзди. Унда муаллиф тасвирлаш чегараларини шу қадар кенгайтирганки, асар матнида нафақат Азеф, Бурцев, Ленин ва бошқа тарихий шахслар учун, балки ўзи учун, бу “бандаи осий”нинг янги мулоҳазалари учун ҳам жой топилган. “Бестселлер” цензурадан халос бўлишнинг нафи қандай эканини, умр бўйи зулм остида яшаган одамнинг ўз ичидаги тўсиқларни енгиб ўтиши қандай самара беришини яққол кўрсатиб берди.

Қадди-қоматни бемалол тиклаш фурсати келганда, турли-туман “бўри-жарлари”ни, “оқ доғлар”ни енгиб ўтиш пайти бошланганда бир воқеа содир бўлди. Бу воқеа аслида, анъаналар бой ва хилма-хил бўлганида изланишлар бобидаги тажриба ҳам кам бўлганида содир бўлмоғи керак эди. Бунинг устига ҳали Пикуль ҳам унут бўлиб кетганича йўқ. Адабиёт бозор ғалваларига рўпара келди. Бунда “тарихий қарорлар” эмас, талаб масалани ҳал қилар эди. “Дунёдаги энг китобхон халқ” (бу ҳам афсоналардан бири) алламбало китобларни хоҳлаб қолди, ўзининг “холмс”лари, район милициясидан чиққан “мисс Марпл”лари бўлишига истак билдирди. Авваллари инсон танасининг белидан пастини тасвирлаш қанчалик ман қилинган эди, энди тасвир мислсиз тезлик билан қуйи томонга йўналди.

Менимча, бунинг ваҳима қиладиган жойи йўқ. Совет адабиётида Бабаевский ҳам ўтди, шўродан кейинги давр адабиётида Пелевин ҳам ўтиб кетади. Ҳозирги телевидениедаги “мент”ларнинг умри “Терговни билимдонлар олиб боради” фильмидаги изкуварларнинг умридан узокроқ бўладиган кўринади.

Чор Россиясида адабиёт шунақа эркинликка эга эдики, бунақа эркинлик социалистик демократия салтанатида адабиётнинг тушига ҳам кирмаган эди. Бу салтанатда адабиёт зонада — алоҳида тартиблар исканжасида ушлаб туриларди

ва у шу зонада туриб, “хаёт қаърига ёриб кирмоғи” керак эди. Совет формулаларининг кучи уларнинг маънодордек бўлиб кўринадиган теран маъносизлигида эди. Бу формулалар юқоридан нозил қилинган ҳикматлар тарзида тақдим қилинарди.

Бу беъмаъниликдан халос бўлиш, сўзнинг асл моҳиятига қайтиш силлиқ содир бўлмоғи мумкин эмас эди. Адиб самоларда яшовчи одам эмас, у содир бўлаётган ҳодисалар иштирокчисидир. У Михайловскога бадарға қилинганми, Петербургдан Москвага саёхат қиладими ёхуд Сахалинда дарбадар кезиб юрадими — барибир.

Бироқ бизда мумтоз ёзувчиларни “яхшилаш”, орқаваротдан ҳайкалларни зарҳал бериб ялтиратиш одат тусига кириб қолди. Пушкин бир фалокат босиб “Жаброилнома” деган достонини яратиб қолган экан — шоир ватан тарихининг қонли саҳифаларини ўқиб чиқиб, улар ҳақида истехзоли эпиграммалар ёзган. Агар фалокат босмаганда у ўз умрини мутелик билан, қўлида шам тутиб яшаб ўтган ва ҳеч қанақа шумликларга йўл қўймаган бўларди.

Ахир, бир ўйлаб кўринг — Д.Писарев унинг тўғрисида жуда кескин мақолалар эълон қилган. Майли, улар баҳсталаб бўлсин, лекин ҳозир бизнинг илмий кутубхоналаримизни тўлдириб юборган диссертация ишлари каби уқувсиз, бесўнақаёй ёзилган эмас, балки ҳаммасида ёрқин истеъдоднинг муҳри бор. Бизнинг мағрур шоиримиз бошига тушган савдолар камдек, уни “подшонинг хизматкори” даражасига чиқариб қўйишди ва атрофига фахрий қоровулларни саф торттиришди. Сирасини айтганда, бизда Марков-у Сартаковларга ўхшаган ёзувчилар тўғрисида Писарев ҳадди сиғиб Пушкин тўғрисида ёзган гапларнинг юздан бирини ҳам ёзишга эрк беришгани йўқ.

Бир вақтлар оғизма-оғиз юрган “Анна Каренина” тўғрисида эпиграмма (“Эй, Толстой, исбот қилдинг сен, пухта бўлсин аёл ўзига, йўлларида учраган ҳар кас, кўринмасин ўтдек кўзига!”) бугун ҳаддан ташқари тийиқсиз бир нарсайи туюлади.

Совет кишисининг ахлоқ кодексида тиз чўкиб туриш ҳам бор эди. Айниқса, номенклатура қаршисида. (Классиклар ўзига хос номенклатура тарзида қараларди.) Нафақат ҳукмрон мафкура исканжасидан қутулиш, мутелик ахлоқидан халос бўлиш ҳам адабиётнинг миси чиқишининг асосий сабабларидан бири деб ҳисобланадиган бўлди. Матбуот сўзининг мавқе ўзгарди. Нимаси биландир маъқул бўлмаган оддий нарсаларни “фош қилиш” ёки шиор сифатида эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлган “номенклатура” нашрларининг ўзи йўқолди. Ишнинг бошланмасидаги тенглик янги истиқболлар очади. Шўролардан кейинги давр адабиётига аза тутилмайди. Аза тутиш орзусида юрганлар дастрўмолларини киссаларига солиб, юзларидан мотамсаро ифодани қувсинлар. Бу адабиёт ўлмай, омон қолади. Буни тасдиқлайдиган далиллардан бири ҳужжатли асарларнинг тўлқиндай ёпирилиб келаётганидир. Архив материалларидан таркиб топган тўпламлар шундай ҳодисаларни инкишоф қилмоқдаки, биз уларнинг кўламини ҳаммавақт ҳам тасаввур қилган эмасмиз. Сиёсий тарих, ҳарбий тарих, адабиёт тарихи бутунлай янгича қиёфада намоён бўлмоқда, уларни янгича идрок қилмоқ керак, елимдай ёпишиб олган ривоятлар ва афсоналардан қутулмоқ зарур. Адибларнинг хотиралари атрофида мунозара юритиш гоётда ўринлидир. Чунки уларда ҳаммавақт ҳам ҳақиқат намоён бўлавермайди, лекин одамларнинг чинакам тақдири ҳамиша қизиқиш уйғотади.

1812 йил урушидан кейин унинг тўғрисида турли одамлар томонидан яратилган бениҳоя бой хотирлар мажмуалари қолди. Улуғ Ватан урушидан кейинги биринчи ўн йилликда ҳарбий хотиралар ёзиш моҳият эътибори билан тақиқлаб қўйилган эди. Агар бизнинг аскарларимиз, поғонидаги юлдузлари кичик, лекин тажрибаси ниҳоятда катта пиёда зобитларимиз хотиралар ёзганида, 28 панфиловчилар тўғрисида ва унга ўхшаган афсоналар тонгги тумандай тарқаб кетган бўларди. Мангуликка ҳуқуқ фақат жонини фидо қилиб, бунга эришган одамларгагина инъом этилар эди. Унда биз ҳар чорраҳада “Номинг сенинг номаълум солдат” деб саннамас эдик.

Таассуфли кечикиш билан, ҳар томонга олазарак аланглаш билан (“мумкинми-йўқми”) командирларнинг хотиралари чиқа бошлади. Уларнинг кўпчилигининг ҳаққоний ва батафсиллиги ҳақида фикр юритиш қийин. Негаки, ҳатто маршал Г.Жуковнинг ҳам “Хотиралар ва мулоҳазалар” китоби ҳаддан

ташқари шафқатсизлик билан таҳрир қилинди. Китобнинг ҳар хил нашрлари ўртасидаги принципиал фарқлар бу фикрни исбот қилиб турибди.

Хотиралар ёрдамида ўтганларни ёритиш жараёни ўтган кунларни қоронғилаштириш жараёни билан ёнма-ён борди. Нимадир равшанлашса, нимадир сояга тортиларди. Саркардаларнинг мансаб бобидаги чиқиб-тушишлари ҳам кишини узил-кесил чалғитиб ташлайди. Ҳатто Жуковнинг бир кўтарилиб, бир тушишларига нима дейсиз? “Хизматни ўташ” бобида маршал К.Рокоссовский босиб ўтган йўл ҳам сиру-асрорга тўла: маҳбус, армия кўмондони, ҳал қилувчи фронтларнинг кўмондони, икки марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Кейин кўққисдан Польшанинг миллий мудофаа министри, бир неча йил ўтгандан сўнг ғалаён кўтарган варшаваликлар томонидан ҳайдаб солиниши (“Костя, уйингга жўна!”) ва шон-шавкатсиз шалпайиб Москвага қайтиши.

Шунга ўхшаш эврилишлар фикрдаги парокандаликни чуқурлаштиради, холос. Уларни яна бир бора эслаётганимиздан мақсад шуки, ҳозир ҳам шулардан фойдаланиб қолишга, А.К.га ўхшаб, қонга беланган афсоналар тўқишга интиладиган чаққонлар бор.

“Новый мир”даги “Ривоятлар ва фактлар” ана шунга ўхшаган чайқовчиларга, тўқиб чиқарилган гапларни ҳақиқат ўрнида ўтказишга интилувчи чапдастларга қарши туриш борасидаги заиф бир уриниш эди. Бу борада “Суворов” деган камтарона таҳаллус билан иш юритувчи хоин-айғоқчи В.Резун деганлари чиқиб қолди. У чиқиб қолмаганда, шуҳратга ўч, бир йўла “кўкидан” ҳам қайтмайдиган бошқа бир абжир чиқарди.

Бу жангари нодонликни рад этиш, на биронта ҳужжатга эга бўлмай, на ўз билимларининг маҳдудлигини ҳис қилмай туриб иккинчи жаҳон уруши тарихини ўзича тўқиб-бичишга уринишни қоралаш — мутлақо самарасиз бир машғулотдир. Лекин одам ўзини тўхтатиб қолиши ҳам қийин. Мазкур сатрлар муаллифи аввалги афсоналар сабоқларини, мангуликка берилган рухсатномалар устида қилинган аввалги найранглар сабоқларини эсда тутган ҳолда, В.Суворовнинг нодонлигини, виждонсизлигини, матн парчалари билан қилган найрангларини фош қилган одамлардан биридир. “Октябрь” журналида босилган (1996 йил, 6-сон) мақола “Соялар ўз ўрнини унутиб қўйипти” деб аталарди. У Резун — Суворовни Сталинни муғомбирлик билан улуғлашда айбларди. Ҳар қанча ёвуз эканидан қатъи назар даҳога мангулик туҳфа қилинган эди.

“Октябрь” журналидаги мақола муаллифнинг обрўйига обрў қўшмайди. Резун бунақа мақолаларнинг босилишидан манфаатдор. Мақолалар танқидий йўналишда бўлса ҳам майли. Унга шов-шув керак, реклама зарур. Ўзининг этироф этишича, у мансабпараст. Устига-устак, албатта, ўтакетган бачкана одам. Созланган қаравот олдида қип-яланғоч бўлиб, сувратга ҳам тушаверади. (Семиз гавда, кўкраклари осилиб тушган. Қўлида телефон гўшаги.) Бироқ даставвал у учига чиққан корчалон — ўзининг ҳавас қилишга арзимайдиган биографиясини сотади. Бош разведка Бошқармаси ва “Аквариум”нинг сирларини сотади, отасининг ўтмишини, собиқ ҳамкасбларининг фаолиятини сотади, ҳақиқатга ва халққа сохта муҳаббатини пул қилади, Сталин қатлиомлари қурбонларининг қонларини бозорга солади. Бу замонавий суллоҳ бойвачча ўз салафларига эга. Шундайлардан бири тоталитар тузум шароитидан фойдаланган — бу тузум ривоятсиз озиб-тўзиб кетади, унинг давомчилари бўлмоғи керак. У фойдаланган муҳит жуда ҳавойи, арзон-гаров муҳит эди, унда шов-шув бўладиган воқеа-ҳодисаларнинг бозори чаққон эди.

О, ДАЛА, О, ДАЛА, КИМЛАР УРУҒ ҚАДАГАН СЕНГА

Дубосекова разъезди ёнидаги жанг ўзига хослиги билан ажралиб турмайди, унинг эсда қоладиган тафсилотлари ҳам йўқ. Дастлаб бу жанг фақат рақамлари билан кўзга ташланган эди: Панфиловнинг гвардиячи дивизиясидан 28 та пиеда аскар қамалда қолган Москва остоналарини мудофаа қилган, 50 та немис танкига қарши жанг қилган, тўрт соатлик жангда 18 та танкни шикастлантирган. Жангда ҳамма аскарларимиз нобуд бўлган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу яккама-якка олишув иштирокчиларидан биронтаси ҳам тирик қолмаган бўлса, А.К.нинг қўлида тўрт сатрлик маълумотномадан бошқа ҳеч нарса бўлмаса, жанг тафсилотлари қаёқдан ҳам пайдо бўларди? Аммо ана шу тўрт сатр унга “Қизил юлдуз” газетасидаги бош мақола учун кифоя қилди. Мақолада йигирма тўққизинчи — қўрқоқ, сотқин жангчи учун ҳам жой топилди. Ҳуртоқлари томонидан отиб ташланган салбий шахс “афсонавий” сюжетларни жонлантиришда жуда асқотадиган детал-да. Рост, сотқин (нафақат сотқин) “Ёш гвардия” асарида А.Фадеевга жуда жиддий панд берган эди.

Очеркдан очеркка, мақоладан мақолага, қиссадан қиссага кўчиб юрувчи зараркундалар, қўрқоқ хоинлар ҳамма соҳаларда ақл бовар қилмайдиган мислсиз муваффақиятларимизга қарамай, нима учун аҳволимиз чатоқ, ишларимиз расво эканини англашга имкон берарди. Мана ҳозир ҳам ҳарбий саноат бошига ёғдирилган олтин ёмғирга қарамай, дабдабали намойишлар, карнай-сурнайлар ва бошқа тарақа-туруқларга қарамай, чегараларимизнинг дахлсизлиги тўғрисидаги ҳайқириқларга қарамай, душман бутун фронт бўйлаб ҳужум қилишда давом этмоқда, биқинига оқ-қора салб сурати чизилган танклари Москва остоналарида изғиб юрипти.

Кейин ҳар нима десалар ҳам, йигирма тўққизинчи панфиловчисиз Дубосеково яқинидаги жанг манзараси кўнгил тўладиган даражада бўлмаётган эди. Менинг тахмин қилишимча, бунини биринчи сиёсий маълумотнома тузган одам ҳам, матбуотда босилган материалларнинг (аввал бош мақола, кейин очерк) муаллифлари ҳам яхши тушунишган. Аммо сиёсий маълумотноманинг тузувчилари “мендан кетгунча, эгасига етгунча” қабилда иш тутган бўлса, ўзига ортиқча ишониб юборган журналист миналаштирилган майдонга қадам қўйган. У дивизияга бориб, ҳалок бўлган йигирма саккиз жангчининг фамилиясини аниқлаган. Уларнинг орасида қўрқоқлик қилган бирон одам ҳам бўлиши мумкин эди. Журналист хаёлига ҳам келмаганки, ҳалок бўлган деб рўйхатга олинганлардан биронтаси кейинчалик асирга тушиб қолганлар орасидан чиқиб қолиши ёки ярадор бўлиб госпиталга тушган, бирон қўшни қисмга бориб қолган бўлиши ҳам мумкин. Сиёсий маълумотномада фақат бир кишининг — политрук Диевнинг фамилияси тилга олинган, лекин у ҳам тўқиб чиқарилган экан. Бунақа одам, умуман, йўқ экан. Бу лақаб бўлиши мумкин. Политрук тиниб-тинчимас фаол одам бўлган экан. Бир украин жангчи унинг тўғрисида “Ҳамиша дие” (украинча “ҳаракатда” маъносида) депти. Шундан Диев деган фамилия чиқиб келган бўлса ажаб эмас.

Ҳалок бўлганлар орасида политрук Василий Ключков деган бор экан. Шу одамга “Диев” деб ном қўйишган бўлишлари ҳам мумкин.

Бу тўқилган гаплар унчалик ишонарли эмас эди. Лекин вазият бунақа томонларини ўйлаб ўтиришга йўл қўймасди. Шу боисдан Ключков жангчиларга хитоб қилади: — “Россия бепоён, лекин чекиниб бўлмайди. Оптимизда Москва бор!”

Жанг қизиб турган вазиятда баландпарвоз хитоблар ортиқча экани журналистнинг хаёлига ҳам келмаган. Айтиладиган қисқа буйруқ ҳам ҳаммавақт жангчиларнинг қулоғига етиб бормади; ҳаммавақт ҳам бажарилавермайди. Жанг майдонида сурон, қасир-қусур, инграшлар ва фарёдлар, бўралаб сўкишлар ҳукмон бўлади.

Дубосеково воқеасига қизиқиб қолишди. Сиёсий бошқарма бошлиқлари А.К.ни ҳузурларига чақиривади, мақола матнига кўз югуртиришади ва Ключковнинг “Россия бепоён...” деган сўзлари қаердан маълум эканини суриштиришади.

Мен жавоб бердим.

— У билан бирга бўлганларнинг ҳаммаси ўлдирилган. Жанг майдони, охир оқибат, немисларнинг қўлида қолган...

— Ҳа, тўғри, чекинадиган жой йўқ — оптимизда Москва! Биз ҳаммамиз шундай деб ўйлаймиз, бутун халқ шундай ўйлайди... Бориб, вазифангизни бажараверинг, ўртоқ, Хайр!

Эгасига очерк босилиб чиқди.

Очерк-ку босилиб чиққан-а, лекин юксак рутбали бошлиқ билан учрашув бўлганми-бўлмаганми — бунга ишонч йўқ. Бош Сиёсий бошқарманинг на

бош муҳаррирни, на унинг муовинини чақириш одати бор. Очеркни ёзган адабий котибни эса... инчунун. Афтидан, очеркининг таги бўшлигини ҳис қилган А.К. шу йўл билан унинг ишонарлироқ чиқишига эришмоқчи бўлган кўринади.

Бизда, яъни 1941 йил қишининг бошланишида биринчи жанговар чини-қишидан ўтган аскарлар қалбида панфиловчилар ҳақидаги ривоятнинг ростлигига шубҳа пайдо бўлди. Лекин кейинчалик бошқа кўпгина воқеалар сингари Дубосеково ҳам эсдан чиқиб кетди ва фақат 1965 йилдагина — яна ҳаммаёқ совуқ изғирин босиб, ҳақиқатни тақиқлаш кучайганида қайта эсга тушди. Лекин шунда ҳам Дубосеководаги жангнинг ўзи шубҳа тугдиргани йўқ эди, фақат рақамлар; ҳалок бўлганларнинг рўйхати, Клочковнинг сўзларигина эриш туюлганди. Очеркда билинар-билинемас тарзда бир мақсад мавжуддек туюларди — муаллиф нима қилиб бўлса-да, одамларнинг эътиборини фронтдаги ҳалокатли вазиятнинг ҳақиқий сабабчиларидан чалғитишга урингандай туюларди. Шу кўнгилини анча хижил қилиб турарди.

А.К.нинг очерки ҳар гал номини ўзгартириб яшашда давом этар, қайта-қайта нашр қилинар ва шу тарзда журналист ижодидаги етакчи асарга айланиб борарди. 1964 йилдаги “Умрбод унутмайман” деган китобда йигирма саккизлар мавзуи асар бошида тилга олинади, асар ўртасида ривожлантирилади, асар охирида яна эсланади. Муаллиф ҳаётидаги энг катта воқеа-да! Шу муаллифнинг саъй-ҳаракати билан йигирма саккиз нафар номаълум йигитнинг номлари тикланди, жасорати шарафланди, ўлимидан кейин улар Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган унвонга сазовор бўлди. Бироқ аста-секин аён бўла бошладики, жангчиларнинг ҳаммаси ҳам ҳалок бўлмаган экан, тирик қолганлардан бири — Васильев тўғрисида Р.Бершадский “Ўлгани бекор деб ҳисоблансин” деган ном билан ҳикоя ёзади. Унда А.К.га таъна ҳам қилинган — Васильев билан Шемякин тирик қолган экан. А.К. эса ўжарлик билан ҳозирга қадар улар ҳақида лом-мим деб оғиз очмайди. Эҳтимол, ўлган деб ҳисобланиб келаётганлар ичида омон қолганлар яна бордир. Бир йилдан кейин А.К. хотиралар китобида бу икки одамнинг номларини келтиради. Аммо аввалги қарашларига зиғирдек ҳам янгилик киритмайди, тирик қолган жангчилар билан учрашишга ошиқмайди, ғалати аҳволга тушиб қолган бу одамларга ёрдам кўлини чўзмайди. Маҳаллий бошлиқлар уларни нима қилишни билмай хуноб. Шунинг учун уларнинг бошқалар билан мулоқотга киришишини чеклаб қўя қоладилар. Биринчи журналистлар билан учрашишни тақиқлашади, иккинчисини қозонхонага гўлахи қилиб ишга жойлаб, ўша ерда тутиб туришга ҳаракат қилишади.

1999 йилнинг охирларига келиб, Иван Еветафьевич Добробабиннинг дараги чиқиб қолади — ўлимидан кейин қаҳрамонлик унвони бериш ҳақидаги Фармонда шу одамнинг фамилияси биринчи ўринда турарди. Фахрий рўйхатда биринчи эди, тириклари қаторида сўнггиси бўлди. У саксондан ошиб қолганди.

“Афсонавий” жасорат ҳақидаги унинг ҳикояси анча мужмал. Нималардир бундай бўлган, нималардир бошқача бўлган. Унинг ҳикоясида политрук Клочков бутунлай йўқ. Жанг тасвири ҳам айтарлик даражада ишонарли эмас. Ҳикоячи афсонани сақлаб қолишдан манфаатдор. Душманнинг ҳамма танклари ўт ичида қолган. Уларни артиллериячилар рўпарадан ўққа тутиб ёндириб юборишпти. Бироқ аввалги маълумотларда замбараклар ҳақида ҳеч гап йўқ эди. Агар батальон ихтиёрида бўладиган 45 миллиметрли тўплар батареяси назарда тутилган бўлса, сон жиҳатидан шу даражада катта устунликка эга бўлган немис танклари писта пўчоғидай осонлик билан мажақлаб ташлар эди.

Добробабиннинг иқрорномаси биринчи сатрларданок кишини сергаклантиради.

Урушнинг охирида генерал кўққисдан Добробабиннинг Совет Иттифоқи Қаҳрамони эканини билиб қолиб (қаёқдан била қолдйкин?) уни кучоқлайди-да, ёнига политрукни кўшиб Москвага Кремлга жўнатади.

Дивизия билан Кремль ўртасида масофа шу қадар каттаки, дивизия командирининг бирор одамни ўз ташаббуси билан Кремлга жўнатишга зинҳор ҳадди сиғмайди.

Бу пайтларга келиб, армияда политруклик хизмати тугатилган эди.

Добробабиннинг ҳикоясига ишонмаслик учун муайян сабаблар бор. Аммо бу тўғрида кейинроқ тўхтаимиз.

Ҳозирча Добробабинга ёрдамга келган тарғиботчилик ҳуружларини айтмай. Достонлар битилди, қўшиқлар куйланди. Ҳатто ўзининг ибтидоийлиги, яланғочлиги билан кишини лол қолдирадиган воқеаларни ҳам назмбозлар мислсиз кашфиёт сифатида қабул қилишди.

А.К. шундай тасвирлайди: Кужебергенов қўлларини кўксига қовуштириб, ўқ сочиб турган пулемётга қарши тўппа-тўғри бостириб боради ва охири жонсиз йиқилади. (Адабий котиб урушни шунақа тасаввур қилган-да.)

Н.Тихонов достонида бир саҳнани кўрсатган — унда жангчининг энг сўнгги кучи қолгунча жанг қилишга қасам ичгани тасдиқланади. Аммо Даниил Кужебергенов қасам ҳам ичмаган, пулемётга қарши ҳам бормаган, ерга қуламаган ҳам. У қўлини юқори кўтариб асир тушган.

У қамоққа олингандан кейин 1942 йилнинг май ойида сўроқда “Қизил юлдуз”даги очеркнинг мазмунини гапириб берган. Кейинчалик ўзи Дубосеково ёнидаги жангда умуман қатнашмаганини тан олган.

1075-ўқчи полкнинг командири полковник И.Карпов ўзидан юқорига рапорт ёзиб, Даниил Кужебергенов масаласида хатога йўл қўйилганини маълум қилади ва уни Асқар Котебергенов билан алмаштиришни илтимос қилади. Асқар гўёки ўша жангда ҳалок бўлган экан. Гарчи Асқарнинг номи Дубосеково ёнида ҳимояда турган рўйхатида қайд қилинган бўлмаса-да, уни Фармонга қўшадилар.

Газетачи жанг тўғрисидаги маълумотномаларни маълумотномадан, бировнинг гапларидан олган бўлса, ундан жанг тафсилотларини аниқ тасвирлаб беришни кутиб ҳам бўлмайди, талаб қилиб ҳам бўлмайди. Бироқ нима учун баландпарвоз руҳ, сохта саҳналар, ёлгон хатти-ҳаракатлар ҳеч кимни сергаклантирмади? Мақтанчоқлик билан ёзилган мақолага ишонмаслик учун Дубосеково ёнидаги жанг тўғрисидаги ҳақиқатни билиш шарт эмас эди.

Бизнинг кунларимизда Алексей Симонов шундай хотирлайди: “Кардинга қарши нафақат ашаддий мафкурачилар, балки шахсан менга яхши таниш бўлган, отам билан қадрдон дўст бўлган Александр Юльевич Кривицкийга ўхшаган одамлар ҳам қаҳру ғазаб билан ҳужумга ташланди. Бунинг менга қаттиқ ботганига яна бир қўшимча сабаб шу бўлдики, ҳамиша ҳар қандай одамдан кўпроқ даражада уруш ҳақидаги ҳақиқат учун олишган отам ҳам Кардинни ҳимоя қилишга уринмади”.

Азизим Леша, Константин Михайлович нафақат бутун тарихни, балки унинг авра-астарини ҳам биздан кўра яхшироқ биларди. У чиндан ҳам уруш кўрган одам, лекин кўрган нарсаларини “ашаддий” мафкурачиларнинг кўрсатмаларига мослаб қабул қилган. Панфиловчилар ҳақидаги афсона унинг учун бу афсонанинг мисини чиқаришга уринувчилардан қадрлироқ. “Литературная газета”нинг ўша пайтдаги муҳаррири Р.Б.Чаковский ҳам шу тоифага мансуб. Уларнинг икковлари ҳам муқаррар тарзда “мафкурачи”ларнинг ёнини олишарди. Баъзан Симонов бунинг учун аллақандай иккиланишларини енгиб ўтган бўлса ҳам ажаб эмас. Чаковский шамол қай томонга эсаётганини беҳато биларди, шунинг учун дабдурустдан иккиланмасдан қўшилаверарди.

К.Симонов аслида иқтисодли одам эди ва шу сабабдан ҳамиша виждон амри билан иш юритишга ҳаракат қиларди, А.Чаковский эса аслида бетабсирроқ одам бўлган. К.Симонов А.К.ни яқин дўсти қаторида кўрган, Чаковский эса унинг тўғрисида гапирганда менсимаслигини яшириб ҳам ўтирмаган. Лекин на Симонов, на Чаковский А.К.ни хафа қилдириб қўйишмаган. Шахсий муносабатлари қандай бўлганидан қатъи назар уларнинг икковлари ҳам ҳақиқат “Умрбод унутилмайман” китобининг муаллиф томонида деб ҳисоблашган.

“Ривоятлар ва фактлар” мафқурани бизнинг чайқовчилигимиздан ажратишга, яъни уни яхшилашга бўлган уриниш эди. Мен А.К.нинг сиймосида Москвада “28 панфиловчи” деган ном остида гуллаб-яшнаётган дўкон очган чапдаст чайқовчини кўргандим. Аммо унинг “ашаддий мафкурачилар” томонидан қадрланадиган даракчи эканини кўрмагандим. Фақат бир нарса билангина ўзимга тасалли бериш қолади, холос — бунақа хатони нафақат мен ўзимгина қилганим йўқ ва мен йўл қўйган хатолар ичида бу яғонаси эмас.

Яқинда ҳарбий комиссарликда ўзимнинг қалингина “Шахсий ишим”ни ва-рақлаб ўтириб, бир замонлар мени мукофотга тавсия этиб ёзилган тақдимномани кўрдим. Тақдимнома машинкада ёзилган бўлиб, иккинчи нусха эди ва унда муҳр ва имзо йўқ эди. Унга эътибор беришимга икки нарса сабаб бўлди. Биринчидан, “оғир ярадор ҳолида қисмга қайтиб келди” деган сўзлар гашимни келтирди; иккинчидан, биринчи нусханинг қай важдан ғойиб бўлиб қолганини эсладим.

“Биринчидан” масаласида шуни айтмоқ керакки, оғир ярадор бўлган одам қисмга қайтиб келолмайди. Мабодо қайтиб келса ҳам, ажаб эмас бир амаллаб лақиллатсам деган ниятда “оғир ярадорман” деб лоф уради. Бунда ҳеч қанақа жасорат йўқ, балки орден беришга арзимайдиган олифталик бор, холос.

“Иккинчидан” эса тақдимноманинг биринчи нусхасини менинг кўз ўнгимда 38-армия сиёсий бўлимнинг бошлиғи Д.Ортенберг майда-майда қилиб йиртиб ташлаган эди.

У жуда иқтидорли муҳаррир эди, аммо кейинроқ ўртагиёна сиёсий ходимга айланди. Мен 38-армиянинг дивизияларидан бирида хизмат қилар эдим. Мутлақо тасодифий равишда бу генералга ғазаби кўзиб турган пайтда рўпара келиб қолдим. Менинг айбим бормиди-йўқмиди — гап бунда эмас. Шу маънода “бунда эмас”ки, мен ўзимни айбисиз деб ҳисоблаганим учун, унвони ўзимдан катта одамга — генералга кўрслик қилдим ва шу билан ғазабини янада алангалатдим. Армияда кимнинг ҳуқуқи катта бўлса, ўша ҳақ бўлади. Генерал мени чангитиб сўқар экан, адъютанти келтириб берган папкадаги қоғозларни асабий ҳолда титкилаб, мен мукофотга тавсия этилган тақдимномани юлиб олиб ва тарбиявий мақсадларни кўзда тутиб, уни майда-майда қилиб йиртиб ташлади.

Шу воқеа туфайли Ортенберг менинг хотирамда ўрнашиб қолди ва 1984 йили босмадан чиққан унинг “1941 йил июн-декабр ойлари” деган китоби бу хотирага зидлиги билан мени ажаблантирди: китоб бошдан-оёқ унинг қўли остида ишлаган таҳририят ходимларига — улар техник ходимларни ёхуд ши-нел кийишга мажбур бўлган атоқли ёзувчиларми, бари бир жуда теран хайр-хоҳлик билан суғорилган эди.

60-йилларда биз ўқтин-ўқтин учрашиб турардик. Д.Ортенберг ўртамизда бўлиб ўтган можаро эсида эканига шама қилар, лекин ўзини унга эътибор беришга майли йўқдай тутар эди. Кейин у қаттиқ тазйиқ остида “Ривоятлар ва фактлар” мақоласига қарши чиқишга мажбур бўлди. Лекин буни ҳовлиқ-масдан, кўполликка берилмай қилди.

“Қирқ биринчи йил — июн-декабр” китобида у газетанинг ёзда ва қишда босилган ҳар бир сонининг тарихини тиклайди ва қайбир тарзда бу ишга та-аллуқли одамларнинг ҳаммасини миннатдорлик билан тилга олади. Бироқ со-биқ муҳаррирнинг таҳририятнинг адабий котибларидан бири бўлган А.К. тўғри-сида очилиброқ гапиришни истамаганини кўриб мен жуда ҳам ажабланардим. Бу газетанинг 1941 йил 27-ноябрдаги сонига тааллуқли тафсилотларни қис-ман изоҳлайди. Гвардиячи панфиловчилар тўғрисидаги мақола газетанинг ана шу сонидан эълон қилинган эди.

“Бу жасорат тўғрисида биринчи бўлиб бизнинг муҳбиримиз Василий Ко-ротеев ёзган эди” (Д.Ортенберг.” ... Июнь-декабр). Шундан сўнг газетанинг учин-чи саҳифасида берилган ахборот тўлалигича келтирилади. У деталларга бойли-ги билан ажралиб турмайди, у келтирилган рақамларнинг аниқлигига даъво қилмайди: сўнгги кунларда дивизия душманнинг 70 га яқин танқини мажақ-лаб ташлаган, 4000 дан ортиқ солдат ва офицерни маҳв этган. Йўл-йўлакай бешинчи ротанинг политруки Диев тилга олинган.

— Бизга чекинмаслик буюрилган, — деди уларга политрук Диев.

— Чекинмаймиз! — деб жавоб беришди жангчилар.

Жангчиларнинг сони кўрсатилмаган.

“Бир ҳовуч” дейилган. Жанг қаерда содир бўлгани ҳам айтилмаган. Кўрқоқ ва хоин ҳам тилга олинмаган. “Жанг натижасида душман 600 солдат ва офи-церини ҳамда 18 та танқини йўқотди”.

В.Коротеев бу маълумотларни зинҳор-базинҳор биринчи манбадан олган эмас. У ўзини воқеаларнинг шоҳиди деб ҳам кўрсатмайди. Муҳаррир унинг хабарига

дурустроқ аҳамият ҳам бергани йўқ. У пайтларда бунақа ахборотлар оз эълон қилинганми дейсиз?

Эртаси куни ГлавПУРда Ортенберг — унинг сўзларига қараганда, сиёсий маълумотномаларни варақлаб ўтириб, яна ўша 16-ноябр куни Дубосеково разъезди ёнида содир бўлган воқеага рўпара бўлади: йигирма тўққизта пиёда аскар, битта хоин, ўн саккизта шикастланган танк.

В.Коротеевнинг ахбороти билан сиёсий маълумотномани шошмай бирлаштириб, Д.Ортенберг бу жангномани охирига етказиб қўймоқчи бўлди.

Юқорига мунтазам равишда етказиб турилдиган “ижобий ва салбий фактлар” ҳақидаги сиёсий маълумотномаларнинг тусмоллаб ёзилишини у мендан кўра кам билмас эди. Яна устига-устак бу жангда бошқа жангчилар билан бирга политрук ҳам ҳалок бўлган. Бинобарин, сиёсий маълумотнома дастлаб батальонда ёки полкда тайёрланган.

Мухаррир адабий котиблардан бири А.К.ни ҳузурига чақириб, унга зудлик билан бош мақола тайёрлашни топширади. Унга бошқалардан аввал М.Калинин акс-садо билдиради. Бош мақола Сталинга маъқул бўлганини хабар қилишади.

Абжир газетачи Ортенберг “яхши бошлаган бағоят хайрли ишни” давом эттиришга аҳд қилади.

Ўша пайтдаги муҳитни ич-ичидан ҳис этиб, муҳаррирнинг аҳволини тушуна билмоқ керак. Ўша пайтда фронтдаги аҳвол ҳаддан ташқари оғир бўлганини ва аскарнинг фидокорлигига эҳтиёж бениҳоя катта бўлганини эсламоқ зарур. Албатта, ўртак олиш мумкин бўлган ижобий ҳодиса ҳамманинг ҳам қулоғига етиб боравермайди, бироқ кимда-ким бундан хабар топса, ҳодисанинг ишончилиги унга ҳам таъсир қилмай қолмайди.

Матбуот сўзининг қудратига астойдил ишонган бош муҳаррир тахминан шу тарзда фикр юритган бўлса керак. Лекин у жанг майдонида олинган факт билан тўқиб чиқарилган гапнинг нисбати тўғрисида ўз-ўзига ҳисоб бериб ўтирмаган. Бош мақола билан фронтнинг олдинги марраси бошқа-бошқа нарсалар эканини эътиборга олмаган.

Нима учундир В. Коротеевга Дубосеково яқинидаги ҳодисанинг тафсилотларини тиклашни топшириш ўрнига бош муҳаррир панфиловчилар ҳузурига махсус мухбирни жўнатади, лекин одатга хилоф ўлароқ унинг фамилиясини кўрсатмайди. Камтарлик сабаб — унинг нобуд бўлмаслигига муҳаррирнинг ишончи комил эди.

Бош муҳаррир ўз ходимининг ишига — “28 та ҳалок бўлган қаҳрамон тўғрисида” деган очеркига намойишкорона тарзда эътибор бермайди. Ҳаяжон билан корректурани ўқиб чиққан А.К.нинг олий қўмондонлик билан учрашуви тўғрисида лом-мим демайди. Фақат йўл-йўлакайгина йигирма саккиз кишининг исми ва фамилиялари аниқлангани, ўлимидан кейин уларга олий унвон берилгани ҳақида Фармон чиққанини айтади.

Ортенбергнинг китобидаги бу парча аниқ гаплар билан тугайди: “Шундай қилиб, бизнинг халқимиз учун 28 панфиловчининг жасоратини биринчи бўлиб Василий Коротеев кашф этди, лекин у камсукумлиги туфайли ҳеч қачон ўзини кашшоф деб атаган эмас, аксинча, буни бир одамнинг хизмати эмас, “Қизил юлдуз” газетаси бутун жамоасининг хизмати деб билган”.

Нега энди “бутун жамоа”ники бўларкан? Номлар маълум, улар унчалик кўп ҳам эмас. Бу масала теварагида А.К.нинг тadbиркорларникига ўхшаш гафво кўтаргани Д.Ортенбергни хижолатга қўйган эди. У А.К.нинг ошкора кўриниб турган ёлгонидан В.Коротеевнинг ошкора кўриниб турган гумонларини афзал кўрди. Гумонларни оқласа бўларди, ёлгонни ҳеч қачон оқлаб бўлмайди. Қора итни ҳар қанча ювма, қоралигича қолаверади...

Бир вақтлар орамизда гап қочганига қарамай, генерал менга китобини дастхат ёзиб тақдим қилган экан, бу бежиз эмас эди, албатта.

“Новый мир”даги мақола эмас, йиллар ўтиб, журналистлар, адиблар томонидан яхшими-ёмонми тўқилган афсоналар ўз-ўзидан миси чиқиб қадрсизланди.

Фаройиб бир қонуният кўзга ташланади. Ўз вақтида сахийлик билан газетага ўлпон тўлаган ёзувчилар, мухбирлик қилган адиблар урушдан кейинги йил-

ларда насрий асарлар яратишга уриниб кўришганда бу уринишлари муваффақият қозонмади.

Ҳарбий йиллардаги “Қизил юлдуз” газетасини И.Эренбургнинг оташин публицистикасисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тинчлик йилларида у “Бўрон”, “Пўртана” деган романлар эълон қилди. Бу романлар анча-мунча зерикарли чиққан эди. “Кунлар илиганда” деган қиссаси эса факт билангина эсда қолди. Ҳаёлий-публицистик урушни барпо этишда иштирок этган ёзувчилар бу урушнинг асирларига айланиб қолишди.

Аммо И.Эренбург охир-оқибатда бу асирликдан халос бўлишга муваффақ бўлди. Ундан хотира бўлиб, “Одамлар, йиллар, ҳаёт” деган жуда ёрқин мемуарлар қолди.

Уруш ҳақидаги адабиёт ертўлалар ва ҳандақлардан чиқиб келган муаллифларнинг, газеталардаги афсона ва ривоятларга даҳли йўқ адибларнинг асарлари билан бошланди. Бу борада полк муҳандиси В.Некрасовнинг ярадор қўлини машқ билан чиниқтириш мақсадида ёзган қиссаси бошловчилик ролини ўтади. Некрасовнинг “Ҳандақлар”идан “лейтенантлар прозаси” тугилди (Г.Бакланов, В.Биков, Ю.Бондарев).

“Қизил юлдуз” газетасининг собиқ муҳбири Василий Гроссман журналистик ўтмишидаги нуқсонларни енгиб ўтиб, совет романнавислигининг тамойилларидан устун келиб, жуда катта тарихий даврни қамраб олган “Ҳаёт ва тақдир” деган эпопеясини яратди. Муаллифнинг қўлёмасини ҳибсга олдилар, ўзи таъқибга учради, бўхтон-у тўхматларга қолди. Узлуксиз таъқиблар уни ҳалок қилди — у бугун умрини бағишлаб яратган асарининг тантанасини кўрмай оламдан ўтди.

Албатта, бу ердаги шунчаки санаб ўтишлар мутлақо кифоя эмас. Гроссманнинг “Асосий зарбанинг йўналиши”, “Треблин жаҳаннами” деган очерклари; Сталинград туркумига кирадиган асарлари ўша пайтдаги газета асарлари қаторида ажралиб турарди. 1943 йилда ёзила бошланган ва 1952 йилда эълон қилинган “Ҳақ иш учун” романи (китобхонларнинг мамнунияти, кўплаб ижобий тақризлар, юқори доираларнинг мададига таянувчи адабий иқтидорсиз одамларнинг қаҳр-ғазаби) “Ҳаёт ва тақдир” деган, ёзилганидан кейин салкам чорак аср ўтгандан кейингина 1988 йилда муаллиф вафотидан сўнг эълон қилинган роман сари кўтарилиш йўлида муҳим довон бўлган эди.

Буларнинг барини афсоналарнинг зил юкига олиб келиб боғлаш бемаънилик бўлар эди. Лекин ундан юз ўгириш ҳам гуноҳи азимдир. Нафақат ёлгон гапларни рост деб ишонтирмоқчи бўлгани учун эмас, тарихий ҳақиқатга енгил-елпи муносабат уйғотгани учунгина эмас. Эҳтимол, бир замонларда айрим афсоналар ва ривоятларнинг қай бир даражада ўрни бўлгандир (ҳақиқатга эришиш ҳаддан ташқари амримаҳол бўлган), лекин ҳар нима бўлганда ҳам, уларнинг бир чеккаси “афсонавий”лар даражасига кўтарилган одамларнинг ўзига шикаст етказган.

Маънавий қадриятлар қимматини ҳеч қанақа афсоналар бекор қилолмайди.

28 ҚАҲРАМОН, 2 ХОИН ВА 3 ЖАСУР ГАЗЕТАЧИ

66-йилнинг баҳорида менга бир одам кўнғироқ қилди. Фамилиясини илғаб ололмадим. Гапирган гапларининг ҳам кўп қисмини яхши англамадим. У ўзини ҳуқуқшунослик генерали деб атади.

Асаби анча чатоқ бўлса ҳам, Фемидага хизмат қилар экан.

Бири тоғдан, бири боғдан келган, кўп жойлари ямлаб ютилган иборалардан маълум бўлдики, у панфиловчиларнинг аллақайсиси устидан бўлган судда шахсан иштирок этипти. Умуман, бу панфиловчиларнинг бари... Гапига роса сўкиш аралаштириб, А.К.ни ёмонлай кетди.

Генералнинг столи устида бир томонда панфиловчиларнинг қай бири тўғрисида даҳшатли материаллар ётар экан, иккинчи томонда эса А.К.нинг бир даста китоби тахланган.

Бундан ташқари яна англаганим шу бўлдики, генералнинг қўлида йигирма саккиз кишининг қилган жангги ҳақида аллақандай материаллар бор. У Марказқўмга ёзипти. Уни қабул қилишипти. Ва уни ишонтириб айтишиптики, бундан буён ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қерда бу ҳодисани тилга олмайди. Энди бўлса, мана, ўзингиз кўринг...

Мен телефон орқали бўлган гап-сўзга керагидан камроқ аҳамият бердим. Менинг тахминимча, генерал Иван Евстафьевич Добробабиннинг ишини назарда тутган эди, шекилли. Ўша ўлимидан кейин фахрий унвон билан тақдирланганлар рўйхатида биринчи турган одам.

Қизиқ устида “ўлимидан сўнг” деб ёзиб юборишган экан. Лекин “Қизил юлдуз” газетасида эълон қилинган материалнинг ва олий Фармоннинг замирида ҳақиқатда қандай гап ётипти ўзи?

Афсонани тўқиганлар буни жуда яхши билишган. Улар 1948-йилдаги И.Добробабиннинг иши бўйича бўлган суд жараёнида гувоҳ сифатида иштирок этишган ва махфий материаллар ҳеч қачон одамларнинг қулоғига етиб бормаслигига ишониб, бор гапни очик-ойдин айтишган. Аммо, шундай замон келдики, яширин нарсалар ошкор бўлди. Архивдаги қоғозлар тилга кирди.

“1941 йилнинг 16 ноябрида Дубосеково разъезди яқинида 28 та панфиловчи немис танкларига қарши ҳеч қанақа жанг олиб борган эмас — бунинг турган-битгани ғирт ёлғон”, — дея кўрсатма беради 1075-ўқчи полкининг собиқ командири И.В.Карпов (РФ Давлат архиви. ФР — 8131 сч.Оп.37.Д.-041.саҳифалар 310-320). “28 панфиловчи ҳақида” деб номланган мутлақо махфий маълумотнома-маърузасини тугалламасдан олдин СССР Ҳарбий судининг Бош ҳарбий прокурори юстиция генерал-лейтенанти Н.Афанасьев шундай якун чикаради:

“Шундай қилиб, тергов материаллари шуни аниқлайдики, матбуотда кенг ёритилган 28 гвардиячи-панфиловчининг жасорати муҳбир Коротеев, “Қизил юлдуз” газетасининг муҳаррири Ортенберг ва, айниқса газетанинг адабий котиби томонидан тўқиб чиқарилган ёлғондир... (Маълумотнома — маъруза М.Петров ва О.Эдельманнинг “Совет қаҳрамонлари ҳақидаги янгиликлар” деган мақоласида келтирилган. Мақола “Новый мир” журналида 1997-йил, олтинчи сонида босилган).

В.Коротеев судда кўрсатма бериб, 1941-йилнинг ноябрида 16-армиянинг штабида Панфилов дивизиясининг комиссарини учратиб қолганини ва ундан бир ротанинг 54 та танкка қарши жанг қилганини эшитганини айтади. Рота бир неча танкни мажақлаб, ҳужумни қайтариб қолган. Бу тўғрида штабга Егоров маълумот берган. Полк комиссари сингари Егоров ҳам жангда иштирок этмаган. Сиёсий маълумотномада рота сўнгги томчи қони қолгунча жанг қилган, ҳаммалари ҳалок бўлган, лекин ҳеч ким таслим бўлмаган. Фақат икки кишигина асир тушмоқ учун қўл кўтаришган, бироқ тирик бўлган жангчилар уларни отиб ташлашган.

“Диев” қаёқдан келиб қолганини тушуниб бўлмайди, лекин нега “28 та жангчи” эканини тушунса бўлади.

Ортенберг Коротеевдан дабдала бўлган ротада қанча одам қолган бўлиши мумкинлигини суриштирган. Коротеев “ўтгизгача одам қолади” деб жавоб берган. Иккитасини олиб ташласа, 28 та қолади. Лекин иккита хоин ҳаддан зиёд кўплик қилади деб ўйлаган муҳаррир ва бош мақолада фақат битта хоин ҳақида гапирилган. Энди дастлабки рақам 29 бўлган. Биттаси олиб ташланса, йигирма саккизга қолади.

Рақамларни қай тарзда чийлаган — бу Ортенбергнинг виждонига ҳавола. Йўқ сиёсий маълумотномадан қандай парча олганини ҳам унинг ўзи билади. Ҳалок бўлганларнинг рўйхатини А.К. полк мирзасининг ихтиёридаги аллақандай рўйхатлардан олган.

ГлавПУРда Ортенберг, албатта, фронтдаги ҳалокатли вазият тўғрисида эшитган, жанговар руҳни кўтариш зарурияти ҳақида гаплашган. Шунда Коротеевнинг хабарчиси ёдига тушиб, бош мақола ҳақида фармоиш берган. Шундан кейин А.К.ни дивизияга жўнатган. Афсонани ҳақиқатга яқинлаштириш керак-да! А.К. ўзининг кашфиёти тўғрисида ҳар муюлишда қарнай чала бошлагандан кейин бу, афтидан, Ортенбергнинг ҳамиятига теккан. Аммо у қўли

остидаги ўзбошимча ходимнинг жиловидан тортиб, ўрнига қўйиб қўйишликни иложини топмаган ва у кўзини бақрайтириб, унга бўйсунмай қўйган. Рос-тини айтадиган бўлсак у тоғ-тоғ олтин ваъда қилинганда ҳам ўзи бунақа шак-кокликка журъат қилаолмас эди.

Шак-шубҳа йўқки, Ортенберг билан А.К.нинг кўп йиллик қадрдон дўсти К.Симонов ҳам ҳақиқатдан бохабар бўлган.

Ватанни ҳалокатдан сақлаб қолиш йўлида қўлланган ёлгон йиллар ўтиб, ўз-ўзларини сақлаб қолиш мақсадига хизмат қила бошлаган.

Судда кўрсатма берар экан, Д.Ортенберг матонатнинг аҳамияти тўғрисида, “Ўлим ёки галаба!” деган шоир ҳақида мулоҳаза юритади. Унинг фикрига кўра, ўттизта жангчи орасида иккита кўрқоқ хоин бўлганини тан олиш мақсадга мувофиқдир. Амалда бу афсонани яратишда ўзининг етакчи роль ўйнаганини даъво қилиб чиқди.

Холбуки, А.К. кашшофлик ҳақ-ҳуқуқидан фойдаланиб, йигирма саккизлар ҳақидаги китобларни устма-уст қалаштириш билан банд эди. Ёлгонлари фош бўлгандан кейин ҳам улар сохтакорлик йўлидан қайтмадилар. Бирлари қаҳр-ғазаб билан, яна бирлари бўшашибгина, учинчилари эса камтарлик билан имида-жимида ўзларини панага олишди.

Менга кўнғироқ қилган юстиция генерали суд жараёнига дахлдор бўлган бўлса керак деб тахмин қилиш қолади, холос. Ёки шу руҳдаги бошқа бир суд жараёнига дахлдор бўлгандир. Унинг гапига қараганда овлоқ вилоятлардан бирида ҳам худди шунақа иш судда кўрилган экан.

И.Добробабинни 1947 йилнинг декабрида қамоққа олишган эди. Харьков гарнизонининг ҳарбий прокуратураси уни жиноий жавобгарликка тортди. Уни Ватанга хиёнат қилишда айблаш учун асослар етарли эди.

Асирликдан халос бўлгандан кейин Добробабин ўз ихтиёри билан полицияга хизматга кирган, Перекоп қишлоғида полиция бўлимининг бошлиғи бўлиб ишлаган. 43-йилнинг мартада Қизил Армия келгандан кейин уни қамоққа олишган, лекин у қамоқдан қочиб, немислар томонига ўтган ва яна полицияга жойлашиб олган. Кейин яна Қизил Армия сафига тушиб қолган ва олдинги марраларда жанг қилган. Тергов материаллари асосида ҳукм қилганда, полицай Добробабин кўли кўлига тегмай меҳнат қилган — у одамларни қаманга, ёшларни Германияга оғир ишларга жўнатишда иштирок этган ва ҳоказо. Қилган кирдикорларини ўзи тан олиб айтиб берган.

Аммо ундан бу кўрсатмаларни қай тарзда олишганини ким айтиб бера олади? Бундай ҳолларда терговга қай даражада ишонмоқ мумкин?

Ҳозир энди Добробабин бутунлай бошқа гапларни гапириб юрибди — у ҳеч кимга ёмонлик қилмаган экан, Германияга олиб кетилиши мумкин бўлган одамларни хавфдан огоҳ қилиб турган.

Шунақами, шунақа эмасми?

1942 йилнинг баҳорида мен хизмат қилган отрядни душманнинг орқа томонига ташламоқчи бўлишган. Бизнинг маълумотларимизга қараганда, Харьков областига. У ернинг полициячилари худди “Вологда соқчилари” каби ўзларининг ўта ваҳшийликлари билан ном чиқарган эдилар. Харьков областида бизнинг бир неча гуруҳимиз нобуд бўлган эди.

Қайта куриш йилларида Добробабиннинг қаҳрамонлиги тўғрисида қатор мақолалар пайдо бўлганида, уларнинг муаллифлари йигирма саккизларнинг афсонавий жасоратлари тўғрисида заррача ҳам шубҳага боришган эмас. Бироқ жангнинг ўзи бўлмаган бўлса, жасорат қаёқдан пайдо бўлиб қолди?

“...Бу тарихдаги ҳал қилувчи нуқтани юстиция генерал-лейтенанти А.Ф. Катусов қўйди, — деб ёзишди Н.Петров ва О.Эдельман. Лекин ўзларига ўзлари зид равишда Катусов асосий гапдан ўзини олиб қочади дея тасдиқлашади. Ва уларнинг бу фикрлари тўғри эди — ҳақиқатан ҳам, Катусов афсонанинг чинлигини шубҳа остига олмайди, Добробабинга бировнинг шухратига кўз олайтирган одам сифатида қарайди ва собиқ полициячиларни, эсэсчиларни, власовчиларни ҳамда кўпдан-кўп аксилкоммунистларни ва аксилшўравийларни қаҳрамон даражасига кўтармоқчи бўлганларга зарба беради”.

Ҳуқуқшунос одам бунақа ҳавойилик билан, далил-исботсиз рўйхатлар келтириб, эсэсчилар билан диссидентларни аралаш-қуралаш қилиб ёзмаслиги ке-

рак. Бундай усуллар ҳам афсоналар тўқишга ёрдам берган, рақамларни чийлашга йўл очган, одамларнинг тақдирига таъсир кўрсатган.

Менга қолса, Добрабабиннинг бўйнида оғир жиноятлар йўқлиги исботини топган бўлса, уни оқламоқ керак. Лекин у Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига арзимайди. Ана шу тўғрида баралла айтмоқ керак эди, йигирма саккизлар жасорати бир афсона эканини тан олмоқ зарур эди, лекин жангларда ҳалок бўлганларнинг хотирасини муносиб қадрламоқ ҳам жоиз эди.

Бизнинг оммавий-ахборот воситаларимиз бир ҳақиқатни ўзлаштириб олсалар яхши бўлар эди: ёлғон ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди, ундан эса ёвузлик тарқалиши муқаррар.

Шунинг учун И.Добрабабинни оқлаш учун озми-кўпми далиллар бор деб ҳисоблайман. В.Резун-Суворовни оқлаш учун ҳеч қанақа баҳона-ю, сабаб йўқ деб биламан.

* * *

XX аср коммунизм ҳақидаги жуда улкан ривоят тантана қилган ва емирилган аср — коммунизм деганлари унинг ашаддий мухлисларидан бири айтганидек, ўз жиноятларининг юкини кўтаролмай қулади. Тўғри, бу фикр шу асрнинг яна бир бошқа ривояти — фашизм тўғрисида айтилган эди. Ҳар иккала ривоят ҳам қонли воқеликда тажассум топди ва бир-бирига қон-қариндош эканини намоян қилиб, ўзининг ҳалокатли қисматини ўзи белгилаб берди. Лекин улар кўпдан-кўп майда ривоятлар ҳамда афсоналар яратишга улгурди. (“Генерал доҳий ва устоз”, “мангу фюрер”, “биз енга олмайдиган тўсиқ йўқ”, “минг йиллик рейх” синфий ёхуд ирқий устунлик ҳақидаги сафсата ва одамларни гаранг қиладиган шу руҳдаги яна кўпгина бошқа ривоятлар).

Оламшумул ривоятларга ишониш натижасида маҳаллий аҳамиятга молик ривоятлар барпо этиларди. Улардан баъзи бирларини мазкур мақоламизда тилга олиб ўтдик.

Ўтган асрнинг афсоналари ва ривоятларини бўрттириб шишириш нечоғлик бемаъни бўлса, уни писанд қилмай, ундан кўз юмиш ҳам, шунчалик бемаъниликдир. Лекин кечаги кундаги бошимизга ёғилган кулфатлардан муайян сабоқлар чиқариб олдик деб ишониш ҳам унчалик ақлдан эмас. Ҳарҳолда, мен буни ўзимдан Мосуво қиламан. Худди шунингдек, эртага қандай ривоятлар ва афсоналар пайдо бўлишини ҳам башорат қила олмайман. Бунақа башоратнинг ўзидан ҳам куфроналик билан яратилган ривоятнинг ҳиди келиб туради.

*“Вопросы литературы” журналининг
2000 йил 6-сонидан олинди.*

Абдуғафур РАСУЛОВ

Бадийлик — эскирмай- диган янгилик

Халқимизнинг эзгу ниятни ифодаловчи шундай бир иримнамо одати бор: янги оҳорли кийим кийилаётганда, “сен — чирик, мен — тирик” деб қўйилади. Аслида-ку, “мен” нинг тириклиги ҳам муваққат. Чунки туғилмоқ борми, ўлмоқ муқаррар. Лекин “мен” умри давомида қанчадан-қанча янгини эскиртиради, эскираётган янгидаги ўзгаришларни кузатади. Ҳаётнинг моҳияти — янгининг эскириши, эскининг эса йўқолишидан иборат. Шундай экан, яшашнинг маъноси нимада? Одам ўзини қуршаган олам билан алоқага киришиш эҳтиёжи-ла туғилади. Ҳаракат — одам ва олам аро узлуксиз боғлиқлик. Моҳиятан олганда эса одамнинг ўзи ҳам тугал бир олам. Фақат катта оламга нисбатан кичик олам, холос. У мана шу олами кабирга қўшилиб, сингигани сайин мукаммаллашиб боради. Ажабки, инсон дунёнинг янги жиҳатини кашф этса, бу кашфиёт “калити” азалдан ўзида бўлганини ич-ичидан ҳис этиб боради. Бошқача айтганда, одам ғайришуурий ҳолда, қалб кўзи билан янгиликларни аллақачон билган, ҳатто уларни қай бир усулда белгилаб ҳам қўйган бўлади. Икки олам — одам ва борлиқ ўртасидаги мўъжизаларни сўз ёрдамида акс эттиришга уриниб келаётган шоир Эркин Воҳидов бу ҳақда шундай дейди: “Ерни гўзал қилгани сайин, гўзал бўлар ўзи ҳам инсон”. Албатта, бу фикр кўпчиликка янгилик бўлиб туюлмаслиги мумкин. Чунки шоири даврон Ғафур Ғулом ундан салкам чоракам аср бурун “унган иш” гўзал эканини мафкура “матоси”дан тикилган либосда — торроқ миқёсда баён этган эди. Ундан-да илгарироқ шоир Чўлпон кўнглидаги гўзални улкан олам мўъжизалари ой, куюш, юлдуз, тонг елига қиёслаган ва шундай хулосага келган: “Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал...”. Утган XX асрда инсон табиатнинг руҳ-руҳига, ич-ичига чуқур кириб борди: фанда мисли кўрилмаган кашфиётлар қўлга киритилди. Қизиги шундаки, табиий фанлар соҳасида яратилган ҳар қандай кашфиёт муайян кўринишда инсонда акс этади. Заррининг заррасини кашф этиш физика ва кимё соҳаси билан бирга биология ҳамда генетикада ҳам буюк ўзгариш ясади. Ота билан боланинг ўхшашлиги, қалбан бир-бирига интилиши дostonу эртакларда, бахшилар ижодида азалдан айтилиб келинади. Ана шу ирсий боғлиқлик қонунияти XX асрга келиб, ДНК — дезоксирибонуклейн ишқорлари молекуласи ҳақидаги назария сифатида кашф этилди. Натижада тириклик қонуниятлари ва “жон” ҳақидаги қарашлар ушбу назарияда мужассамлашди. Бошқача айтганда, инсон ирсий боғлиқлик алоқаларини тушуна бошлаган, “жон”нинг моҳияти сари янги бир қадам ташлаган бўлса, фан мазкур қарашларни ғайришуурийликдан онглилик — фанний кўринишга айлантирди. Инсоннинг иқтидори ҳақида кўп гапирилган, ёзилган, афсоналар тўқилган. Иқтидорнинг ноёб инъом эканини кўпчилик биларди-ю, аммо ҳеч ким уни кўрмаган, қўл билан ушламаган эди. XX асрнинг ўртасида бельгиялик олим Илья Пригожин термодинамика

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

157

назариясини ихтиро қилди. Табиий фанларга оид бўлган бу назария вақт ўтиши билан ижтимоий соҳага кириб кела бошлади. Ҳозир фалсафа илмида синергетика номи билан юритиладиган янги таълимот мавжуд. У мураккаб тизимнинг нотекис, тартибсиз табиатиға (хаос) асосланади. Тартибсизлик, палапартишликни англагувчи нотекис емирилиш, бузилиш ҳолатида ўзини тиклайди, нотекисликда тартибни яратади. Бошқача айтганда, яралиш, бунёдкорлик эҳтиёж фарзанди сифатида юзага келади. Хўш, буларнинг истеъдогга алоқадорлиги қандай деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, инсонда ленто — энергомагнит кучлари мавжуд бўлиб, улар зарур вазиятда ишга тушади: кутилмаганда янгилик — гўзаллик ва кашфиёт яратади. ЛЭМ ҳолати моддийлик билан маънавийлик чегарасида рўй беради. ЛЭМ — ўта энгил оҳанрабо мисолидаги тортилиш кучи бўлиб, моддий ҳолат ҳисобланади. Агар шу ҳолат инсонда пайдо бўлса, унинг ҳаётида фавқулодда янгилик вужудга келиши, умргузаронликнинг туссиз ва бефайз кўриниши гўзаллик ва улугворлик касб этиши мумкин.

Нафсламбирини айтганда, фан соҳасидаги кашфиётларга одам тез кўникади — улар вақт гирдобиди оддий кундалик зарурий эҳтиёж воситасига айланиб қолади. Радио, электр қуввати, телевидение сингари кашфиётлар ўз вақтида ақл бовар қилмас мўъжиза ҳисобланган. Ҳозир одамлар уларга оддий буюм деб қарайди. Чунки одатий эҳтиёжга айланган янгиликнинг қизиқтириш кучи камаяди. Ваҳоланки, бир қанча муддат чироқ (ток) бўлмай қолса, одамни зулмат ютиб юборадигандай туюлади. Ўтмишда инсонларга қирон келтирган касалликлар XX аср тиббиёти ютуқлари олдида чекинганини ҳамма вақт ҳам ўйлаб ўтирмаймиз. Одатий нарсанинг мўъжизалик сири йўқолади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достонини ўқигансиз, XX асрга келиб, инсон қўлига киритган ютуқларни баён этилганига гувоҳ бўласиз “Компьютер ва электрон хатлар замонида Искандар бундан икки ярим минг йиллар аввал илк бора ойнадан батискаф ясатиб, неча минг кемаларни баҳри муҳит сари йўллаб, сув тагига тушгани, одамзотдан биринчи бўлиб номаълум дунё ва унинг махлуқларини кўргани эндиликда гаройиб бир нарса бўлиб туюлмаслиги мумкин”, деб ёзади адабиётшунос Иброҳим Ғофуров “Ҳозир Навоийни ким ўқийди?” (“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2001, 12 январ) мақоласида. Хўш, замондошларимизни Навоий ижодининг нимаси қизиқтиради, деган саволга олим бундай жавоб беради: “...инсоннинг доим безовта бўлишга, ўз ақл мўъжизаларини намоён қилишга интилганлиги, тўхтовсиз фожиали изланишларда бўлганлиги нуқтаи назаридан қарасак, афсона ва мифологиялар тагида туганмас инсон ҳақиқатлари ётганлигини кўраимиз... Навоий сиз билан биздан қанчалар узоққа кетмасин, унинг одамийлик ғоялари, буюк изланишлари, фусункор муҳаббати — муҳаббат Оллоҳдан! — ҳамиша сизу бизга нурафшон бағрини очиб яқинлашиб қолаверади”. Бу ўринда Навоий асарларининг эскирмайдиган янгилиги — бадиийлиги ҳақида сўз борапти.

Иброҳим Ғофуров Навоийнинг “одамийлик ғоялари, буюк изланишлари, фусункор муҳаббати” деганда нималарни назарда тутаяпти. Жавоб тайин: гапнинг пўсткаллеси шуки, бадиий асар қачон, қаерда ва ким томонидан яратилганидан қатъи назар унинг моҳиятини эскирмайдиган янгилик эгаллаган бўлса, у асрлар оша яшайверади, олам кезади, аждодлардан ўтаверади. Нега “бадиий асар” деймиз? “Бадиийлик”нинг ўзи нима?

Заҳматқаш олим Уммат Тўйчиев “Бадиийлик такомилли” мақоласида бадиийлик сўзининг моҳияти ва мазмунига эътибор қаратган: “IX асрда яшаган араб филологи Ибн ал-Муътаз суянган фикрга қараганда, бадиийлик арабча “бадаа” масдари (фёъли)дан бўлиб, “янгилик” деган маънони билдиради. Шу сабабли “бадиийлик” атамаси адабиётнинг энг нозик жиҳати билан алоқадор — шунга эътиборимизни тортади, чунки асарда янгилик бўлмаса, унинг ўрнида такрор бўлса, бундай асар адабиётга кераксиздир” (“Миллий тикланиш” газетаси, 31 декабр, 1996 йил).

Сўз илми ва араб тилидан сал-пал хабардор одам ўзбек тилида “бадаа” дан пайдо бўлган сўз, атамалар кўплигини дарҳол англайди. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатида “бадиъ” сўзининг ажойиб, нафис, нодир, камёб, тоза деган маънолари берилган. “Бадиъ йўқ” бирикмаси “янгилик эмас”, “таажжуб эмас” (1 жилд 187-бет) тарзида ифодаланган. Демак, бадиъ — тоза, янги, таажжубли маъносини англатади.

Аввалроқ ҳар қандай “тоза” бора-бора кирланишини, “янгилик” эскиришини айтган эдик. Энди янги бир олам — бадий адабиёт ҳақида фикр юриштиш мавриди келди. Мўъжаз олам — инсон руҳи, маънавияти, ўзлигини кашф этиш бадий адабиётнинг бирдан-бир мақсадидир. Ўзига хос, тажрибдор олам ҳисобланмиш инсон руҳида, маънавиятида, қарашларида эса узлуксиз ҳолатда ўзгаришлар содир бўлади. Инсон табиатидаги ана шу янгиликлар ҳақида кўплаб бадий асарлар яратилган. Лекин тирик одамдаги янгиликлар ҳаммиша турланиб, товланиб, замон таъсирида ўзгариб бораверади. Истеъдод соҳиби инсон руҳи, маънавиятидаги янгиликларни вақтида кўра билиши, асарларида акс эттира олиши муҳим аҳамиятга эга. Ижодкор бадий олампан баҳабар бўлса, машҳур санъаткорларнинг (миллати, қарданлигидан қатъи назар) асарларини ўқиган бўлса, инсон руҳи, табиатидаги янгиликларни ва уларнинг қай даражада акс эттирилганини яхши тушунади. Шу маънода бадийлик — инсон руҳидаги янгиликни чуқур ҳис этиш, уни мангу эскирмайдиган қилиб тасвирлашдир. Демак, гап улкан санъаткор ва унинг кўриш, ҳис этиш, тасвирлаш санъати ҳусусида борапти. Ундан эса шундай маъно келиб чиқадики, инсон руҳи ва табиатидаги янгиликлар ҳам дарҳол ҳис этилиши, тасвирланишини тақозо этар экан. Чунки, инсондаги янгилик ҳам эскириб, тозаланиши йўқотиб қўйиши мумкин. Бадийлик аслида, умуман янгиликни эмас, унинг “ноз” ҳолатини акс эттириш, тасвирлашдир. Тилимизда ноз сўзи от, сифатловчи кўринишида кенг қўлланилади. Ноз-неъмат: ноз-қарашма, нозик-ниҳол, ноз-истиғно деймиз... Бу ўринда у тоза, барра каби маъноларни англатади. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатида ҳам бу сўз тоза, янги нарсалар маъносини англатиши битилган. (II жилд, 471-бет). Бадий адабиёт инсон борлиги ва меҳварида содир бўладиган янгиликлар акс эттирилган мўъжизадир. Унинг беағи эса тимсоллар ҳисобланади. XX аср ўзбек шеъриятида кашф этилган тимсоллар жуда кўп. Халқ дилидан жой олган шоир борки, унинг ўлмас, эскирмайдиган янгиликлари — тимсоллари бор. Мақсуд Шайхзода, масалан, мана бундай тимсолларни кашф этган: “Биласанми, бўса нима? У — сўзсиз ғазал”, “Ёндирмоқчи бўламан лабимдаги папиросни Осиё қуёшидан”, “Баҳри Ҳазар лабига холдай кўниб олган Озар пойтахти”.

Ноз — тимсоллар кашшофи Миртемир ҳақиқий (яъни эскирмайдиган янгилик, бадийлик) шеър ҳақида шундай ёзади: “Ҳолбуки, ҳақиқий шеър тимсоллар силсиласидан дунёга келади. Ҳолбуки, ҳақиқий шеър ўқигувчи дилидан шундай жой оладики, уни суғуриб ташлаш қийин. Ҳақиқий шеър бой-бадавлат тил хазинасидан чертиб-чертиб, жонон пиёладай жанг берган сўзларнинг маржондай ўз ўрнида ярқирашидан таркиб топади. Ҳақиқий шеър рассом чизган лавҳадай ёрқин ҳаёт манзарасидир” (Асарлар. 4-том, 157-бет).

Миртемир шеъриятдан кўплаб мангу, эскирмайдиган янгилик бўлган тимсолларни мисол келтириш мумкин. Унинг ижод мактабидан баҳраманд бўлган ўнлаб шоирлар теша тегмаган тимсолларни кашф этмоқда. Миртемир мактабининг кенжа намоёндаларидан бири бўлган Фахриёр “Аёлгу” тўпламида ажойиб тимсолларни кашф этган. Мана, улардан айримлари: “Ой — болта”, “Ой — арши аълонинг фаромуш фаришталари ёпмай кетган туйнуги”, “”Эрк — энг жафокаш сўз”, “Ой — пўстлари арчилик, занглаб қолган олма”, “Қарсак — шоҳнинг мулозими, саройда яшар”, “Одамни қамаб қўйса бўлар бе-малол, сургун қилса бўлур ҳаттоки ўзига, “Менинг эса киссамда умр — бир мартага берилган ойлик”, “Илон — дунёдаги энг кичик, узунлиги бир қулоч дарё...”

Булар шеърнинг эскирмас безакларидир. Шеър эса шоирнинг ўзлиги демаскидир. Шу боис, ҳар бир асарда ижодкор услуби яққол сезилади. Услуб — шоирнинг дунёни кўриши, тасвирлаши ва инсонларни англашдаги эскирмас янгиллиги. Яъни, бадиийлик — бетакрор услуб. Шеърятда услуб тимсол, ташбеҳ ҳамда санъатларда сезилади. Шоир борки, теран мушоҳада юритади; шоир борки, сўзлар латофатини кўз-кўз қилади; шоир борки, шеърятга фикр дарёсига чўккандай кириб кетади. Насрий асарларда, хусусан, катта насрий жанрларда бадиийлик — эскирмайдиган янгилек концепцияда — асарнинг илдиз-илдизи, руҳи-руҳидан келиб чиқадиган улкан гояда англашилади.

Мана, “Ўткан кунлар” романини олайлик. Унда нозик кузатишлар, заҳаланмаган туйғулар, санъаткор кўз ўнгида намоён бўлган ажибликлар ниҳоятда кўп. Лекин “Ўткан кунлар” концепцияси — эскирмайдиган янгиллиги ўзбекнинг миллий бетакрорлигини маромига етказиб тасвирланганлигидадир. “Ўткан кунлар”, таъбир ўринли бўлса, ўзбекнинг бадииймангу ўзлиги. Аждодлар бу асарда ўзларини кўрди, авлодлар учун ҳам “Ўткан кунлар” кўзгулик вазифасини ўтайди.

“Кеча ва кундуз” — ўлмас асар. Унда Чўлпон гўзалликнинг ҳаётбахш руҳини кўрсатган. Инсон руҳидаги нур билан оламни ёритиши, гўзаллаштириши жоиз. Зеби — зулматда чақнаган чақмоқ. У Раззоқ сўфининг димикқан каталагига фойз киритди. Зеби ўз кўшиғи билан ўлик сукунатни уйғотди. Унинг кўшиғи Энахоннинг қашшоқ хонадонига аллақандай руҳий — маънавий бойлик ҳада этди. Акбарали мингбоши Зеби исми қизгагинамас, қалбида гўзаллик ёмбиси яширинган бойликни қўлга олмоқчи бўлди. “Итлик” табиатига сингиб кетаёзган шу кимса Зеби туфайли “уйғона бошлади” — дуторни тингиллатадиган, Зеби кўшиқларини тинглайдиган, миршабларини кўшиқ айтишга қистайдиган бўлиб қолди. Мирёқуб қалбининг ўпқонларига чўкиб кетган инсоний, гўзал туйғулар кўшиқ, куй туфайли юзага чиқа бошлади; у Акбарали мингбошига Зебига нисбатан “итлик” қилмасликни тайинлайди; Мариянинг маънос, дил рози сифатида айтилаётган кўшиқлари Мирёқубни ром этади; у поезддаги ҳамроҳи — жадиднинг миллат тақдири, истиқболи ҳақидаги суҳбатини жон кўлоғи билан тинглайди.

Ўтган асрнинг 10-йилларидаги ўзбеклар ҳаёти ва руҳияти “Кутлуг қон” романида ўта тиниқ, ўта миллий тасвирланган. Бу романинг эскирмайдиган янгиллиги увоқ тимсолларда ўзбекна руҳнинг синчковлик билан кузатилганлигида сезилади. “Кутлуг қон” романида ёзувчи шундай кенглик ярата олганки, китобхон унга сингиб кетади, ўзбек ҳаёти, удумлари, ҳатти-ҳаракатини бемалол кузатади; турли рангларни фарқлайди, беда исини, саратон тафтини, тўй кайфиятини, аза ҳолатини ҳис қилади. Муҳими, романдан ҳар бир китобхон ўз (руҳий-маънавий-маданий) эҳтиёжига кўра фойдаланади: кимнидир Мирзақаримбой хонадонидидаги мураккаб муносабатлар қизиқтиради; кимдир Шокир ота, Али охун, Ўроз сингари йўқсил, мусофирлар дардига дардкаш бўлар; яна биров Жаббор кўса, Қамбар чўлоқ, Ермат қуруқ ҳолатларини кузатар; баъзилар бозордаги жўшқин ҳаёт, чойхоналардаги руҳ, Салим ва Абдушукур маишат қилаётган ресторандаги ғала-ғувур, Тантибойвачча билан фоҳиша Гуландон орасида бўлаётган муносабатлар маҳлиёси бўлар... Хуллас, йирик асарлардаги бадиийлик — эскирмайдиган янгилек китобхон учун кузатув, фикрлов кенглигини, эркинлигини беради. Шундай гапни Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирозев, Саид Аҳмад, Шухрат, Ўткир Ҳошимов, Тоғай Мурод романлари ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бадиийликдан яратилган кенгликни асардаги қатламлар ҳам дейиш мумкин. Ҳар бир қатламда китобхон ўзини жамоа, миллат, халқ, ниҳоят, башарият бирлигида кўриб бораверади. Асардаги кенглик, қатламларнинг пайдо бўлиши бадиийликнинг кўринишидир. Бадиийлик асарнинг мангу тириклиги, эскиришдан йироқ янгилек эканлигини билдиради.

Бадиийлик — асарнинг руҳи, “жони”, борлиғи. Мана шу руҳ, “жон” асардаги ижтимоий муносабатларни, характерлар тўқнашувини, сиёсий қараш-

ларни, мафкуравий-ахлоқий ҳолатларни, — умуман, асарнинг макони, замонига оид маълумотларни акс эттиради. Бадиийликнинг маъни-маъноси ҳам замон, муҳит, замондошлар, турлича қарашлар ҳақида кенг ва мўл маълумот беришидир. Бадиий асардаги “юк” — ғоявий асос китобхонга малол келмаслиги учун нима қилиш керак? Асар фақат ва фақат бадиийликка асосланиши лозим, холос.

Бадиийлик — юксак истеъдоднинг ҳосиласи, шаклланишидир. Истеъдодни кўриш, вазнини ўлчаш мумкин бўлмаганидай, бадиийлик даражасини дафъатан белгилаш, таъсир кучини аниқ ифодалаш мушкул. Эътибор берганмисиз, ҳақиқий санъат шайдолари шеърятни, умуман, бадиий асарни асл ҳолида, таржимасиз тинглашни — бадиий кучини ҳис этишни ёқтиради. Бадиийлик — руҳ, уни ҳамиша ҳам таржимада мукамал, заҳа қилмасдан ифодалаб бўлмайди. Лекин таржимасиз адабий алоқа жараёнини ҳам тасаввур қилиш қийин. Таржимада ҳам “таржима” бор. Тилмочлар борки, асардаги руҳни, “жон”ни ўзга тилда ҳам акс эттиришга интилади! Шундай бўлса-да, ҳар қандай яхши таржимада ҳам бадиий асардаги асл руҳ тўла акс этган дейишга тўла ишонч йўқ. Ривоят қилишадикки, машҳур бир мухлисга ўзга адабиётда яратилган ноёб асар ҳақида хабар беришибди. Табиийки, ўша мухлис ноёб асар билан тезроқ танишмоқчи бўлибди, таржима қилиб беришларини сўрабди. Шунда донишманд бир зот мухлисга бундай маслаҳат берибди:

— Ноёб асарни таржима қилдиргандан кўра, ўша асар яратилган тилни ўргана қолсангиз дуруст бўлар эди.

Ривоятда, равшанки, асардаги бадиийликни авайлаш хусусида гап бора-япти. Энди XX аср китобхони ҳолатини кузатинг: бадиий асарнинг ашаддий мухлиси нечта тилни биледи ёхуд бадиий асарларни яратилган тилида ўқиш, завқланиш имкониятига эгами? Шўро даврида ўзбек китобхони таржиманинг “таржималарининг таржимасини” ўқиди. Ҳозир ҳам “Уиллис”, “Бир асрлик ёлғизлик”, “Ҳалокат” сингари асарлар “таржиманинг таржимаси”да ўқилмаяптими? Бошқача айтганда, асардаги асл бадиийлик йўл-йўлакай “тўкилиб”, “йўқолиб” қолмаяптими? Жеймс Жойс, Фолькнер, Камю, Кабо Абе, Лион Фейхтвайнгер асарларидаги бадиийлик асл ҳолида қандай экан?

Ўзбекистон мустақиллигининг фазилатлари бисёр. Шулардан бири сифатида жаҳон халқлари тилларини билувчи таржимонларнинг сони ортиб бораётганини айтиш мумкин. Энди ўзбек китобхони жаҳон халқлари адабиёти билан асл (она) тилидан ўгирилган таржима орқали танишиш имкониятига эга бўлаяпти: бадиийлик тўқислиги, нозик томонлари билан китобхонга етиб келишига шароит туғилди.

Бадиийликсиз гўзаллик, санъат бўлмаслигини айтдик. Хўш, бадиийликни пайдо қилувчи омиллар нималардан иборат? Умумлаштириб айтганда, бадиийлик — истеъдод даражасини кўрсатувчи меъёр. Даҳо санъаткор яратган асардаги бадиийликнинг миқёси кенг, таг замини чуқур бўлади. Даҳо санъаткор яратган бадиий кашфиётни асрлар давомида янги-янги тадқиқотчилар ўрганаверади. Фирдавсий, Низомий, Навоий, Бобур, Шекспир, Пушкин, Данте, Достоевский, Толстой, Тагор, Қодирий, Чўлпон сингари улкан истеъдодлар яратган асарлар — инсониятнинг мангу қадриятидир. У ҳамиша ардоқланади, талқин этилади, баҳоланади.

Бадиийлик омилларидан бири — янгиланган анъанадир. Ҳар бир санъаткор ўз замони, халқи, тузумининг вакили. У ўз истеъдодини она халқи характерини, ўз замони руҳини, ижтимоий-маънавий, маданий-мафкуравий иқлимни ифодалаш орқали намоён этади. Бадиийлик замон, макон доирасида намоён бўлади, лекин унинг фойдаси, таъсир кучи замон, маконга тобе бўлмайди. Бадиийлик — ҳаётнинг гўзалликка чулганган кўриниши. Ижодкор ҳаёт фожиаларини, иллатларини акс эттириши мумкин. Лекин бадиийлик воқеликни ич-ичидан ёритиб турадиган гўзалликдан холи бўлиши мумкин эмас. Бадиийлик — маҳорат меваси. Ижодкор ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, асар устида жиддий ишламоғи, тер тўкмоғи лозим. Озод сўз — хуркак оху, тоғларни макон этган лочин. Ёзувчи сўзни ўз инон-ихтиёрига бўйсундириши яратилаётган

гўзалликнинг таянч тиргагига айлантириши шарт. Ёзувчининг асар устидаги заҳмати ҳақида Озод Шарафиддиновнинг “Истеъдод жилोलари” мақоласида бундай дейилган: “Ёзувчининг шуҳрати ниҳоясиз машаққат эвазига келади. Билмадим, одамлар учун ҳар бир китоб, наинки китоб, ҳар бир саҳифа, ҳар бир жумла устида ёзувчи сарфлайдиган меҳнатни, тортадиган азобни ўз кўзлари билан кўрганда, эҳтимол, ёзувчиликни орзу қилиб юрганларнинг кўпчилиги бошқа тирикчиликнинг кетига тушиб кетарди. “Игна билан қудуқ қазिश” дегани ёзувчилик ҳақида айтилган бўлса, ажаб эмас” (А.Қаҳҳор. 6 томлик асарлар, 1 том. Тошкент — 1967, 28-бет). Бадиийлик — таъсирчанлик, шавқ-завқ манбаи. XXI асрга келиб бадиий адабиётда интеллектуал асос, ўта мураккаб санъатлар кучайиб бормоқда. Шундай асарлар борки, уларни бир ўқиб, икки ўқиб англамайсиз. Лекин мана шундай асарларда ўқувчини ром этадиган, ундаги савқитабий қизиқишни уйғотадиган алланима бўлади. Мана шу “алланима” китобхонни оҳанрабодай бадиий асарга торта бошлайди. Кези келганда айтиш жоизки, баъзи машҳур санъат асарлари таржимасида китобхонни ром этадиган оҳанрабо кучи сезилмайди, у тамоман таъсирсиз бўлиб қолади. Мураккаб, модерн асарларни бошқотирмалардан фарқлаб турадиган бош омил оҳанраболик вазифасини ўтувчи таъсирчанлик, жозиба кучидир. “Сал туртки” асарга жон, жозиба беради, деганда таъсирчанликни, шавқ-завқни назарда тутамиз.

Хуллас, бадиийлик барча турдаги, жанрдаги асарларнинг жон риштаси, асаб — ҳаракат калаваси, миллийлик тамғаси, қилинган меҳнатнинг сифат белгиси, шавқ-завқнинг туганмас қуввати.

Бадиий асар — қадрият. Ҳар бир китобхон қадрият қадрига етади. Шундай китобхонлар борки, уларга қадриятларни баҳолаш ҳуқуқи берилган. Баҳолаш — талқиннинг асосли натижаси. Асар устида ишлаш ёзувчи учун қанчалик заҳмат, тер тўкиш бўлса, талқин адабий танқидчи учун ҳам шунчалик руҳий-ақлий, илмий-тадқиқий меҳнатдир. Адабий талқин — ўзлаштириш эстетикасининг тескари кўриниши, яъни китобхон бадиий асарни ўқиш, ўқиш учун мураккаб жараённи бошдан кечиради. Бу ҳол илмда бадиий асар коммуникацияси дейилади. Ўзлаштириш қанчалик мураккаб жараён бўлса, ўзлаштирилган гўзалликни, хусусан, асарни қайтадан юзага келтириш — талқин этиб бериш шунчалик нозик, жиддий руҳий — ижодий, илмий — тадқиқий жараёндир.

Талқин онтология назариясини чуқур ўзлаштириш, уни амалиётда тадбиқ этишдан бошланади. Бадиийлик, уни ташкил этувчи омиллар онтологиянинг асосидир. Онтология — қадриятнинг тирик, мангу эканини кўрсатувчи таълимот. Ҳайвонот, набоботнинг тириклиги кўзга ташланиб туради. Қадриятнинг тирик, яшовчанлигини ҳис этиш эса уни қалб кўзи билан кўриш, санъатшунослик қонуниятлари билан исботлаб беришдир. Онтология фақат яшовчан асарлар ҳақидаги қараш эмас. Онтология назарияси асарнинг ўлик туғилиши сабабларини ҳам санъат қонуниятлари билан исботлаб беради. Матёқуб Қўшжонов 1976 йилда Иброҳим Раҳимнинг “Одам қандай тобланади” романининг адабий чиқит — ўлик асарлигини “Давр талаби ва ижод масъулияти” мақоласида, Сайёрнинг “Хулқар” қиссалари тўпламига кирган ижод маҳсулининг жонсизлигини “Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа” тадқиқотида исботлаб берган эди.

Адабий танқидда қайта, янги авлод талаблари даражасида баҳолаш ёхуд адабий асарнинг тарихий функцияси деган қараш мавжуд. Мумтоз ва жаҳон адабиётининг асарлари ҳозирги замон нуқтаи назаридан баҳоланади. Бадиий таржима — жаҳон адабиёти намуналарининг қайта баҳоланишининг бир кўриниши. Адабий танқид аксарият ҳолларда мумтоз адабиёт намуналарини талқин этади — қайта баҳолайди. Иброҳим Фафуровнинг “Ўттиз йил изҳори” тўпламида, Муҳаммадали Қўшмоқовнинг “Зоти қулзум Турди” асарида, Иброҳим Ҳаққулнинг “Шеърят — руҳий муносабат” китобида Алишер Навоий, Турди, Аҳмад Яссавий, Атоий, Огаҳий шеърларининг, асарларининг янгича талқинлари бор.

Бадиий асарни талқин этишда муҳим бир қоида бор: талқинчи асарнинг

ич-ичига кириб бориши, унинг ботинида туриб мулоҳаза юритиши лозим. Уни асарни синчиклаб текшириш ёхуд микроанализ қилиш дейдилар. Синчиклаб таҳлил қилинганда асар поэтикаси, ички ҳужайралари, сўзларнинг “қалб уриши”, “жони” англашилади. Синчиклаб таҳлил этиш танқидчилик бадиийлигини яратиш демакдир. Сўнгги йилларда Алишер Навоий ғазаллари сўзма-сўз, оҳангма-оҳанг, мазмуннинг ботиний силсиласи бўйича талқин этилмоқда. Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Нажмиддин Комилов сингари олимлар талқинида шу хусусият диққатни жалб этаётир.

Бадиий асар талқинида руҳиятни ҳис қилиш — талқинчи билан бадиий асар табиатидаги инплицитив (яширин, руҳдаги) ўқувчи билан алоқага киришиш муҳим аҳамиятга эга. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Фарбий Оврупа, Америка мамлакатлари танқидчилигида шундай ёндашув кўзга ташланмоқда. Ганс Яусс, Уилсон Найт, Томас Элиот, Вольфганг Изер, Роберт Уоррен каби адабиётшуносларнинг тадқиқотларида бадиий асар табиатидаги китобхон муаммоси жиддий ўрганилмоқда.

Ҳар қандай адабий талқинда уч турдаги характер ҳал қилувчи аҳамият қасб этади. Биринчиси, бадиий асардаги характер ёхуд характернинг ёрқин бир қирраси. Талқинчи характерга суяниб иш қўрса, таҳлил асосли, ишонарли чиқади. Иккинчидан, ҳар бир асарда ёзувчи характери — қарашлари, бетакрор белгиси, ҳолат-ҳаёти акс этади. Адабий талқин ана шу омиллар билан боғлиқ томонларга ҳам эътибор беришни тақозо этади. Улар адабиётшунослиқда биографик метод томонидан ўрганилади.

Ниҳоят, учинчидан, талқинда талқинчи характери — диди, фаросати, билими, замонга муносабати, иқтидори ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қолаверса, талқинчи услуби, бетакрор хусусиятлари ҳам диққатга молик. Масалан, Матёқуб Қўшжонов матнга боғланган ҳолда таҳлил этса, Иброҳим Ғафуров услубида назокат, нозик таҳлил, тимсоллар билан фикр юритиш китобхонларни ром этади. Найм Каримов эса кўпроқ тақдирлар, ундаги драмаларга эътибор беради. Нағижада, унинг ижодида биографик талқин етакчилиқ қилаётгани аниқ-равшан кўриниб қолади.

Шуни таъкидлаш жоизки, адабий танқид тарихи, талқин силсиласи — мунаққид тақдири демакдир.

Хуллас, адабий танқид тарихи — юзлаб талқинлар, бетакрор тақдирлар, мунтазам давом этган адабий-танқидий қарашлар ва баҳслар жамулжамидир.

Пол АНДРЕОТА

Хаёт сўқмоқлари

Роман

ХШ 6 0 6

Мен Крис тавсифлаган далилларга қайтдим ва ўша 4 апрел куни унинг қалбида кечган ҳиссиётлар: ҳаяжон, фикрига келган бўлмағур ҳаёллар, кўнгил сезишга, сўнг ишончга айланган кўрқинч ҳақида сўрадим. Бунинг ҳаммаси бирон бир аҳамиятга эга эмас эди, шу боис бизни ҳеч ким эътибор бериб эшитмасди. Баъзан қарта ўйнаётганларнинг ўйинини кузатганингизда шундай аҳволга тушасиз. Кўпинча томошабинларнинг эътибори қўли баланд келаётган карта ўйновчида бўлмасдан, балки қўлида тузик қартаси бўлмаган, лекин голибликни сақлаб қолишга ҳаракат этаётган ўйновчида бўлади. Хуллас, мени қўлимда ўйинни ютиши мумкин бўлган қарталар йўқ эди. Мен сўзлар эканман, маърузамдаги бўш ўринлар ўзимга аниқ сезилиб турарди. Криснинг саросимага тушгани ҳақида бу ўринда гапириш ўринсиз бўлса керак, пировардида у хато қилмаган эди. Чунки Ваджа у келганида ҳақиқатдан ҳам ўлган эди. Ажойиб тасодиф! Мен эътироз билдирилган нарса шу бўлди, холос. Лекин нима учун мен гувоҳни қарши сўроққа тутдим ҳайронман, чунки унинг ҳар битта жавоби менинг ҳимоям асоссиз, мўртлигини яна бир бор тасдиқларди. Бу борада раис жуда ўринли гапирди: Ленэ хоним буни хоҳлайдими, йўқми у гувоҳ бўлиб қолади.

— Сиз худди ҳўкизга ўхшаб уларга ҳамла қиляпсиз, - деб бўкирди Казарес танаффус пайтида, - худди ўзи ҳеч нарсадан кўрқмайдиган ҳўкиздек.

— У қўлидаги трубкасига тамаки тўлдириб, ҳимоячилар курсисида ўтиришни давом эттирарди, залда бўлса одам тобора камайиб бормоқда эди.

— Сиз овқатланасизми?

— Нимагадир овқат егим келмаяпти.

— Мен яна нима ҳам дейишим мумкин эди?

— Зарари йўқ, - деб сасиди у. Сиз Лантье томонидан моҳирлик билан қўйилган қопқонга тўғридан-тўғри тушдиз қўйдиз. Лекин сизнинг ўзга чорангиз ҳам йўқ эди.

— Тушунмадим.

У қўлидаги бармоқларини ёндирай деб турган гугуртни тамаки тўлдирилган трубкасига келтириб, уни тортарди.

— У ўйнашини ўлган деган ҳаёлга боради, бу ўринда у ҳақ, эрини айбдор деб фараз қилган бўлиши мумкин. Лекин айнан мана шу ўринда номувофиклик келиб чиқаяпти. Ва бизнинг далилларимиз ҳам умуман олганда мана шунга келиб тақалаяпти.

— Мен яна нима дейишим мумкин эди?

— Ҳеч нарса, хотиржам бўлинг. Лантьенинг кучи шундаки, у ўзи сурган эр-хотинининг шерикчилиги ҳақидаги тезиснинг бирон бир сўзига ўзи ишонмайди. Лекин, ўзининг мантикий фикрига сизни қарши чиқариб, сизни биз-

Охири. Боши ўтган сонда

нинг қарашларимизда туришга мажбур этди. Ундаги мана шу мажбур этиш бизнинг заиф томонимизни янада кучлироқ таъкидлайди.

— Жуда яхши дедим, мен. Лекин сиз нима учун сўзга чиқмадингиз.

Энди у мени ўзидаги катта кетиш билан жиғимга тега бошлади.

— Чунки мен ҳам сиз айтган нарсаларни айтган бўлардим. Лекин бошқа жиҳатдан, ... Жаккар, - деди у қутилмаганда жонланиб, ўткир нигоҳини ташлар экан, - қўлимиздаги ташаббусни бой бердик, гарчанд бошқа иложимиз бўлмаса-да. Бу воқеа суд жараёнининг охирида эмас, бошида содир бўлгани ҳам ёмон бўлмади. Росмана жанг биз учун танаффусдан сўнг бошланади. Бориб овқатланиб келинг, - деди у, - фақат қорнизи жуда тўйдириб юборманг. Бу тореадор билан бўлган жангга ўхшаш кураш бўлади, энди бизнинг навбатимиз келди қизил ёпинчиқни қўлда тутишга.

Шартномага ўтишга фақат куннинг охирига келиб имконият туғилди. Унга қадар оғир гаубица пушкаларидан артиллерия ўқ ўза бошлади. Лантёенинг бир одати бор эди, у суд маслаҳатчиларини томи кетганларнинг тўдаси деб қарамаса ҳам, ҳар қалай олигофренлар тўдаси деб биларди. У қоқаётган қозигини имкон қадар чуқурроқ қоқишга ҳаракат қиларди, қоқаётган жойи ўпирилиб кетаётгани уни қизиқтирмасди, унинг иш услуби шундай эди. У дам-бадам комитсар ё Дюффенни, ё суд-тиббийёт эксперти, ё профессор Лесьенни кўрсатма беришлиги учун чақиртирарди. У полиция-инспектори томонидан Пьер Ваджанинг уйи олдида ман этилган жойда машинасини қолдиргани учун тузилган жарима тўлаш ҳақидаги баённома нусхасини ишга тикди. Агар қўлидан келса, у автоинспекторни ҳам кўрсатма беришга мажбур этарди. Қайси мақсадда? Нима учун? Бор йўғи биз эътироз билдириш ҳаёлимизга ҳам келмаган далилларни тақдим этиш учун. Ахир биз қотиллик содир этилган қурол-қирғичнинг дастасидаги бармоқ изларини, Пьерни Ваджа билан дўппослашганидек сўнг чиқиб кетган вақтини тан олдик-ку. Тиббийёт экспертизасининг хулосаси — яъни, Ваджани ўлган соати борасида ҳам баҳшашмадик, орадаги 10-20 минут фарқи демаса, лекин бунга ҳеч ким эътироз ҳам билдирмади. Биз битта қисмдан бошқа ҳаммасига рози бўлдик, химоянинг етакчи тезиси сифатида бахтсиз фожеа деган қарашни илгари сурдик.

Ваджанинг Лемонэ исмли қандайдир ассистентининг гувоҳлик кўрсатмалари суд жараёнига бироз жонланиш киритди. Унинг чарчаган юзидаги совуқ қора қўзлари худди душманни қидираётганга ўхшарди. Ҳамма бошқа гувоҳлар каби у ҳам ўша кунги кун тартибини сўзлаб берди. У Ваджанинг олдидан соат иккилардан сал олдин у номи кетган ветчинасини еб ўтирган вақтида чиқиб кетган эди. Ваджанинг топшириғига кўра у Швейцария қишлоғи деб номланган жойга бориши, у ердан бўлса, Сен-Бенуа кўчасидаги антикварлар олдига Ваджага аёллар ҳафтаномаси буюртма бергани кўзга ташланадиган реклама учун керакли реквизитлар: ов анжомлари, қадимги милтиқлар, қишлоқ услубидаги идиш жовони ва инглиз услубидаги столни олиб келиш учун бориши керак эди. Соат уч билан тўртнинг ўртасида қайтиб келиши керак эди, излаган нарсаларини тополмагани учун соат уч яримда Де-Магонинг антиквар нарсаларни сотувчи дўкончасидан телефон қилган. Телефонни ҳеч ким кўтармагач, бир соатлардан сўнг яна телефон қилган, яна ҳеч ким жавоб бермаган. Соат беш яримгача боғланишга уринган, натижа бўлмагач, ишига қайтиб келса, эшик олдида полиция машинасига кўзи тушган. Юқорига кўтарилар экан, у хўжайинининг жасади, граждан кийимидаги полициячиларни, Крисни сўроқ қилаётганларни ва югур-югур қилиб юрган, расм олаётган бошқа полициячиларни ҳам кўрган ва ҳ.к. Мана шу ерда мен уни қўлга туширдим.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Тез ёрдам машинаси келди. Полициячилар, жасад олиб кетилган заҳоти устахона муҳрланиши ва мен улар билан бирга боришим кераклигини айтдилар.

— Хўш, бунга сиз нима деб жавоб бердингиз?

— Нима ҳам дердим? Менинг ҳушим ўзимда эмас эди.

— Хўш, ундан кейин нима қилдингиз?
 — Нарсаларимни йиғиштириб, кетдим.
 — Нарсалар, қанақа нарсалар?
 — Устахонадаги иккита-учта майда-чуйдаларни: иш халатим, ёқасиз жем-перимни...

— Суратга оладиган асбоб-анжомлар ҳамми?
 — Йигит жавобни оёқ кийимининг учидан излагандек, бошини қуйи солди. У Лантъенинг гувоҳи бўлганлиги учун, Лантъе унга ёрдамга ошиқди:

— Метр, сиз тилга олган далиллар махсус тергов учун мавзудир. Сиз бу ҳақида билмаслигингиз мумкин эмас.

— Маслаҳатчилар бунинг нозик томонларини билишлари шарт эмас, шунинг учун мен жаноб раисдан уларни хабардор этиш учун рухсат олдим. Суратга оладиган асбоб-анжомларнинг йўқолгани Ваджанинг ўлимидан сўнг, орадан маълум вақт ўтгач тасодифан маълум бўлди. Комисср Дюффен профессионал сураткашнинг устахонасида биронта ҳам фотоаппаратни кўрмай хайрон қолганларнинг биринчисидир. У ўша қотиллик содир этилган куни эрталаб ишга — суратга тушиш учун келган натуршицаларнинг иккаласини ҳам сўроқ қилган. Улар аппаратлар жойида турганини таъкидлашган. Тергов экспериментларини ўтказиш учун устахонанинг муҳри бузилганда аппаратлар ҳавога учиб кетгандек, жойида йўқ эди... Қотиллик содир этилганини қайд этган полиция офицерларидан бири ўша куни Ваджанинг ассисенти кетатуриб Эр-Франс ҳаво йўллари компаниясининг белгиси бор сумкани кўтариб чиқиб кетаётгани, кўзига сумканинг ичига анча оғир нарсалар солинганга ўхшаб кўринганини эслади. Лемонэ бунинг буткул инкор этди. Уйда тинтув ўтказилганда 5000 франкни ташкил этган битта «Хассельблад» фотоаппарати, битта «Контекст III» ва битта турли хил объективли «Роллейфлекс», жамми 12000 франкни ташкил этувчи мол топилган.

Ассисент мен тарафга одамни раҳмини келтирадиган аҳволда бир қараб қўйди.

— Мени тушунишга ҳаракат қилинг, - деди у. Бу воқеа менга қимматга тушди. Мен ишсиз кўчада, бир тийин пулсиз, олдиндан хабар топмасдан, бадал пулисиз қолиб кетдим.

— Шу боис, ўзини ўзиз пул билан таъминлаш ниятида бўлибсизда, а?

— Мен тўғри иш қилмадим, бунинг инкор этмайман. Лекин мени тушунишга ҳаракат қилишингиз лозим.

— Нимани тушунишимиз керак? Сиз иккинчи марта шундай деяпсиз.

— Мен янги иш топишим осон бўлмаслигини билардим.

— Нима бўлган тақдирда ҳам...- деб гап бошлаган эди Лантъе.

— Нима бўлган тақдирда ҳам бу иш бизнинг ишимиздан алоҳида кўрилиши лозим, деб биламан, — ҳужум қилдим мен. Айнан мана шу мени хайрон қолдирмоқда.

Лантъе елкасини қисди ва ўзини бошқа нарсалар қизитирмайдигандек тутди.

— Гувоҳга айбнома қўйилдими, -деб талаб этишни қўймасдим мен.

— Ҳа, - деди Лантъе афсус билан, - у ўғирликда айбланиб, унга нисбатан жиноят иши кўзғатилди. Иш суд томонидан кўрилмоқда.

— Жиноий жавобгорликка тортилган кишини вақтинча озодликда сақлашни табиий хол деб қабул қилса бўладими?

— Бу гал Лантъе ҳамма нарса унинг учун ўта кулгили бўлган кишидек тутди ўзини.

— Азизим, метр, турмаларда жой йўқлигини мenden ҳам яхши биласизку?

— Мен ҳақиқатдан ҳам бунинг яхши биламан. Баъзан шундай бўладики, айбдорларнинг ўрнини турмада айбсизлар банд этиб ўтиради. (Унинг охириги сўзлари залда шовқин кўтарилишига сабаб бўлди). Лекин мени бу қизиқтирмайди, - деб давом эттирдим мен. -Тергов, бу ўғирликнинг айнан ўша қотиллик содир этилган куни, яъни кечаси юз бергани ҳақида бирон далил келтирганми?

— Бу гал Лантъенинг кўринишидан у саросимага тушгани билиниб турарди. Унинг бутун важоҳати: « Бу билан у нима демоқчи» деб сўраётгандек эди.

— Мен инспекторлардан бири, Лемонэ устахонадан қўлида оғир сумкани кўтариб чиқиб кетаётганини эслаганини яхши биламан, - деб хужум қилишни қўймасдим мен. Аммо, содир этилган ўғирлик қотиллик юз бергунга қадарми ёки ундан кейинми, ёки, - мен ҳар бир сўзимни чертиб-чертиб гапиришига ҳаракат қилдим, - содир этилган қотиллик билан боғлиқми ҳалигача аниқланмаган.

— Бу мулоҳазаларингиз бирон бир натижага олиб келиши мумкин деб ўйламайман, - деди Лантье бўшашиб.

— У имкониятни бой берди ва мен бундан фойдаланиб қолиш пайида бўлдим.

— Мен жуда ҳайронман, - деб бақира кетдим мен қўлларимни пахса қилиб, ва бунга ҳақим бор деб ўйладим... Бу ишга прокуратурада енг учида қарашаётгани мени жуда хайрон қолдирыпти. Дарвоқе, мазкур нуқтаи назарни бундан кейинги кўрсатмалар ҳам тасдиқлайди. Ваджанинг ўлдирилиши иши бўйича воқеалар шундай содир бўлганки, худди полициянинг қўлида битта қотил бўлган-у, бошқаларини излашни лозим топмагандек. Хўш, бу нимага олиб келди? Мен бармоғим билан Лемонэни кўрсатиб, рўпарамизда ўғри туришига олиб келди, - дедим. Ким унинг кўрсатмаларини текшириб кўрди? Ҳеч ким. Менга маълум бўлишича, бирон бир терговчи Лемонэ 4 апрелда бўлган антиквар дўконлар эгасининг биронтасидан, у ҳақиқатдан ҳам у ерда бўлганми ё йўқми деб суриштирмаган. Хурматли, жаноб ва хонимлар, - деб мен яна суд маслаҳатчиларига мурожаат қилдим, - мен, хатто белгиланмаган жойда тўхтагани учун солинган жариманинг паттасидан олинган нусха ҳам мавжуд бўлган бу ишда қотиллик содир этилган кунини Жерар Лемонэ нима билан шуғуллангани ҳақида бирон бир, кичкинагина бўлса ҳам, ҳисоботни учратаманми деб роса қидирдим. Лекин беҳуда уриндим. Дарвоқе, бундан ҳам зарурроқ бўлган ҳужжатларни топаманми деган эдим, лекин уларни ҳам топмадим. Бу масалага яна кейинчалик қайтамыз. Ҳозир бўлса Лемонэ масаласига қайтсак. Суд жараёнида мен бирон кимса уни устахонага мен ҳимоя этаётган мижозим чиқиб кетгандан сўнг киргани ҳақидаги тахминни илгари сургани менга маълум эмас.

— Мен бироз сукут сақладим, сўнг яна гапимда давом этдим.

— Жаноб ва хоним суд маслаҳатчилари, мен ўзим бирон бир айбномани қўллаб-қувватламоқчи эмасман, уни устига бу менинг вазифамга кирмайди ҳам. Мен шунчаки тергов ишлари ўта эътиборсизлик билан олиб борилганини таъкидламоқчиман холос. Буни мен яхши биламан, чунки бундай хол биринчи бор юз бераётгани йўқ. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин, полиция билан прокуратура кўпчилик ҳолларда бундай олдиндан режалаштирилган хатога ўзаро келишиб қўл уради. Бизнинг воқеамизда ҳам кейинчалик хотини томонидан фош этилган, қотилликни юзага келтирган сабабларга, содир этилган жиноятнинг инкор этиб бўлмайдиган изларига кўра айбдор бор эди, шундай эмасми? Ҳаммаси рисоладагидек тайёр, фақат жиноятчи айбига иқрор бўлса бўлди. Шундай экан, бошқа сабабларни қидиришга нима хожат бор? Ваджа билан ассисентининг ўртасида ёки атрофдаги бошқа бир кимса билан Ваджа орасида бирон келишмовчилик бўлганми, йўқми аниқлашга нима хожат бор? Мен яна бир бор қайтараман, гап фақат Лемонэ устида эмас. Бундан кейинги муҳокамалар ҳали кўрсатади, ҳужжатларда бундан ҳам муҳимроқ камчиликлар учрайди. Ҳозир бўлса, мен фақат бир нарсани эслатиб ўтмоқчиман, бу, прокурор ёрдамчиларининг рухсатлари билан, менинг хулосам ҳамдир. Айбловчи томон гувоҳ сифатида судга ўғрини қақирган. Ўғри одамники, гувоҳликка тортишибдими, демак уларнинг айбномаларини таги бўш.

Мен жойимга ўтирдим. Залда сув қуйгандек жимжитлик эди. Залга назар ташлар эканман, менинг гапларим ўтирганларга, айниқса журналистларга кучли таъсир кўрсатганини ҳис этдим. Залдаги жимликни Лантьенинг қалам билан столни чертиши бузиб турарди. Раис Ла Ферте бўлса даҳанини қашиб қўйди.

— Метр, афсуски бугун биз бу масалани атрофлича кўриб чиқолмасак керак, деб кўрқаман. Вақт алламаҳал бўлиб кетди.

У Лантھے томонга ўгирилиб, бирон нарса қўшимча қиласизми, дегандек қаради. У йўқ дегандек бошини чайқади.

— Хоним ва жаноблар, суд мажлисини ёпиқ деб эълон қиламан...

— Кечкурун телевизорда Лавин суд раиси Ла Фарте обрўсининг баландлиги, бош прокурор ёрдамчиси месье Лантھенинг иқтидори ҳақида, бу суд жараёни уни келажакда мансаб поғонаси бўйлаб ўсишидан далолат берувчи муҳим ишлардан бири бўлганини оғзини кўпиртириб гапирди. Сўнг, ҳимоячилар суд охирида ишга бошқача тус беришга уриниб кўрганларини хабар қилди. «Метр Жаккарнинг, агар мен адашмасам, судда биринчи бор иштирок этиши, шундай қовун туширдик, бошқа ҳолатда бу унинг мижозига фойда келтирган бўлиши мумкин эди. Жаккарнинг далиллари асоссиз эди. Бой тажрибага эга метр Казарес қандай қилиб ёш ҳамкасбининг бир ўзини қўллаб-қувватламасдан майдонга чиқаргани одамни ҳайрон қолдиради. Сўнг Лавин хулосалаб, машҳур ҳимоячи ўз кучини бошқа кунга сақлаб ўтирганидан ҳамма ранжиганини айтди. Ҳарқалай Лавинь шундай бўлишини истар эди.

Мен ҳам бунга ишонар эдим, Казаресга ҳам ишонар эдим. Ва бу Лавин билан менинг фикрим бир жойдан чиққан ягона нуқта эди.

XIV б о б

Эрталабки рўзномалардаги хабарлардан унда Лавиннинг қўли борлиги сезилиб турарди. Фақат Куртуагина менга «лтифот кўрсатиб» прокурор ёрдамчиси месье Лантھенинг узоқ давом этган суд мажлиси давомида сабот билан ўтказмоқчи бўлган фикрини мендаги романтик жўшқинлик барбод этганини таъкидлади. Матбуот учун мўлжалланган трибунадан ўтиб кетаётганимда у худди мен билан тил бириктирган кимсадек кўзини қисиб қўйди. Мен тўхтаб, қўл беришиб, кўнгилни кўтарадиган бир-иккита гап қилишга ўзимни мажбур этишимга тўғри келди. Матбуот «мутахассис» ларини суд жараёнини олиб борувчи у ё бунинг моҳир, абжирлиги ҳақидаги фикрлари меъдамга теккан эди.

— Хўш, Авель, деди у истехзо билан, сендаги чуқур ишонч бугун қай аҳволда?

— Билмадим, деб чўрт кесдим мен. — Суд маслаҳатчилридан сўра.

— Мен шахсан сендаги ишонч ҳақида сўраяпман.

— Мен қасам ичмаганман.

— Бахтга қарши, Авель!

— Бу билан нима демоқчисан?

— Ҳеч нарса... сен тўғри йўлдасан. Кўпроқ шубҳага ўрин қолдирсанг, яхши натижага эришасан.

Шундай дея, Куртуа мени енгилгина туртиб қўйди. Мен ўз жойимга бориб ўрнимга ўтирдим ва олдимга «семириб» кетганидан камар билан тортиб қўйилган хужжатларни кўйдим. Йўлақларда чопиб юрганидан хаприқиб кетган Казарес келди ва менинг ёнимга ўтирди. Раис бугунги суд мажлиси ҳимоя томонидан тақдим этилаётган гувоҳларнинг кўрсатмаларини эшитишга бағишланишини эълон қилди. Раиснинг ўнг тарафида ўтирган маслаҳатчи уни елкасидан тутиб, қулоғига алланималарни шивирлади. Шунда, раиснинг эсига келди шекилл:

— Аниқроғи, гувоҳнинг кўрсатмаси, гувоҳ биттагина шекилли, шундай эмасми, метр?

Ризолик аломати сифатида мен бошимни қуйи эгдим ва суд ижрочиси Луиза Сико хонимни чақирди. Ён тарафдаги эшик очилди. Ҳамма қатори Пьер ҳам бошини ўгириб у томонга қаради ва уни кўрмаётган Луга жилмайиб қўйди.

Унинг кўзни қамаштирадиган даражадаги ёшлиги мени лол қолдирди. У эрта етилган ҳар битта мушаги спорт билан шуғулланиш натижасида қиёмига етган америкалик мактаб ўқувчисини эслатарди. У қишки курорт Сен-Моришдан келган гўзал, соғлиғи юзига уфириб турган ажойиб фигуристка-

ни эслатарди. Гувоҳлар учун белгиланган жойга келиб, Сико хоним ўнг қўлини баланд кўтариб, худди суд қасамёдини эмас, олимпия ўйинларидаги қасамёдни эслатувчи қасамни ичди.

— Илтмос, жаноб ва хоним маслаҳатчилар томонга ўгирилиб мазкур иш юзасидан биланларингизни гапириб беринг.

— У ҳеч ким томонга ўгирилмасдан, тўғри раиснинг кўзига қараб тезда жавоб берди:

— Иложи бўлса, менга саволлар берсангиз.

— Жаноблар, деди у бизга юзланиб, бу сизнинг гувоҳингиз.

Мен ўрнимдан турдим.

— Даставвал мен гувоҳ прокуратура терговчиси билан суҳбатда бўлдими, шуни билмоқчи эдим.

— Ҳа, мени чақиртиришган эди, -деди у соддалик билан.

— Суҳбатингиз қанча вақт давом этди?

— Бир соатлар чамаси.

Сико хоним оғирлигини бир оёғидан бошқа оёғига ўтказиб, гавдасининг ҳолатини ўзгартирди. Афтидан унга бу томоша ўта зерикарли ва кераги йўқдек кўринарди.

— Гувоҳнинг кўрсатмалари, - деб мурожаат қилдим мен суд маслаҳатчиларига, — ҳақиқатдан ҳам ишнинг 42-бетида машинкада икки интервалда бо-силган уч-у чорак бетни ташкил этган.

Сўнг, яна гувоҳга мурожаат этиб:

— Хоним, курсатмаларингизни батафсилроқ ўрганиб чиқсак қарши эмас-мисиз?

— Ҳа, деди у ва менга қаради.

— Қотиллик содир этилган кун марҳум билан учрашувингиз белгиланганмиди?

— Ҳа...

— Қайси пайтга?

— Соат учга.

— Сиз уникига соат нечада келдингиз?

— Учдан сал олдинроқ келдим.

— Яъни, чоракам учда.

— Ҳа, шундай бўлса керак. Чунки мен ишга ҳамиша сал олдинроқ келаман.

— Демак, сиз марҳумнинг олдига ишлаш учун келгансиз?

— Ҳа, ишлаш учун.

— Фақат ишлаш учунми?

— Сико менга узоқ вақт тикилиб қараб турди-да, гапиришга журъат қилмай раис томонга ўгирилиб:

— Бу саволга жавоб беришим шартми - деб сўради.

— Йўқ, агар савол кўрилатган ишга тааллуқли бўлмаса, - деди раис. Бу масалани ўзиз ҳал этишингиз лозим...

— Мен бу масалага аралашिशга ошиқдим. Расмий жиҳатдан шахсан сизнинг марҳум ҳақидаги фикрингизни ҳам менга айтишингиз шарт эмас. Лекин шунга қарамасдан, мен суд иштирокчиларининг бу ҳақдаги сизнинг фикрингизни билишларини истар эдим.

— О! — деб хитоб қилди у. -Ваджа ажойиб сураткаш эди. Эҳтимол, ҳозирги пайтда Париждаги энг яхши сураткашлардан эди. Энг яхши деганда мен журнал рекламасида энг яхши сураткашлигини назарда тутяпман.

— Раҳмат, мен тўғри тушундим. Инсон сифатидачи?

— У тенги йўқ инсон эди.

— «Тенги йўқ» деганда нимани назарда тутяпсиз.

— Тўғри сўз, ростгўй...

У саволга жавоб берар экан худди олмани тишлаб-тишлаб еяётган одамга ўхшаб гапирарди.

— Сиз берган тавсиф бизнинг қўлимиздаги у ҳақидаги маълумотларга тўғри келмаяпти.

— Ижозат берсангиз!, - деб хитоб қилди Лантье, ўрнидан туриб. У маслаҳатчилар томонга ўгирилиб қарар экан, овозини бироз пасайтирди. — Одатда, бундай суд жараёнларида фуқаролардан ҳам даъвогар иштирок этиши лозим. Ахир Ваджа муҳожир-ку, у ҳаммага маълум бўлган Венгриядаги қайғули воқеалар муносабати билан ўн йиллар бурун Парижга келиб қолган, унинг оила аъзоларининг барчаси темир парда ортида яшашининг ўзи ҳам бу бўшлиқдан далолат беради. Назаримда ҳимоячи, - у шундай дея туриб, менга қайрилиб қаради ва овозини баландлатиб, - марҳумни қоралаш мақсадида вазиятдан фойдаланиш ниятида. Бундай усулни қўллаш адолатнинг шаънига тўғри келмайди. Мен бундай ҳаракатга қарши менга маълум бўлган барча усуллар билан қаршилиқ билдиришимни судга билдириб кўйишни лозим кўраман.

Жаноб прокурор! ... — Ниҳоят, Казарес сўз олишга жазм қилди. У худди тумшугига барг тушиб кетган ва шу сабаб қишки уйқусидан безовта бўлган айиққа ўхшаб, эринчоқлик билан ўрнидан турди. — Сиз билдирган фикр эътиборга лойиқ, албатта, - деди у ва бир қанча вақт жим қолди. — Сиздан судга тақдим этилган айбномани ривожлантириб уни қўллаб-қувватлашингиз талаб этилади, қайсики юмшоқ қилиб айтилганда таги бўш. Масала жиддий, лекин сиз каби тажрибали прокуратура ходими учун бажариб бўлмайдиган даражада эмас. Сиз бўлсангиз ўзини марҳумнинг ҳимоячиси сифатида кўрсатиб, у масаланинг ёнига яна бу масалани ҳам тақаяпсиз. Мен сизни тинчлантирмоқчиман. Марҳумнинг хотирасига хилоф бир иш қилиш ҳимоянинг вазифасига кирмайди, далилларимизни қатъийлигини асослаш учун бундай иш тугишга ўзимизда зарурат ҳам сезмаймиз. Менинг ёш ҳамкасбим айтмоқчи бўлган фикр шундан иборатки, гарчанд у сиз кутган шаклда фикрини ифода қила олмаган бўлсада, гап ўз маъшуқаси билан бўлган муносабатларини узишга қарор қилган инсон ҳақида, бу одам бир неча ой ўтгач, аёл турмушга чиққач, у яна унга таъсир кўрсатиб, ўзи биринчи бўлиб аёл турмушга чиққунга қадар бузган муносабатларини яна қайтадан тиклай бошлайди, - шундай ишни қилишни лозим топган бундай одам ҳақида камида у бу ишга виждони қийналганидан эмас, балки истақдан келиб чиқиб қўл урган деб фикр билдириш мумкин.

Казарес жойига ўтирди. Бу гапларнинг ҳаммаси Сино хонимнинг боши узра учиб юрарди, у бўлса бошини дам чапга, дам ўнгга буриб, юзида: «буларнинг ҳаммасини қандай пашша чақди», - деган савол аломати билан қараб турарди. У худди катталар нима иш ихтиёр этаётганини тушунмай теварак-атрофга саросимада аланглаб турган ўқувчини эслатарди.

— Давом эттирамиз, - деб гапни илиб кетдим мен. — Джесс Ваджа яхши обрўга эга бўлган одам эди, мен буни тан оламан. Ва шу заҳотиёқ, бирон бир изоҳсиз: - Сиз уни севар эдингизми? — деб сўради.

Сико хоним яна раисга қаради. Афтидан бу англашилмовчилик, бу бетартибликлар ичида раис унинг кўзига отасидек кўринарди. Раис бўлса мавҳумлик гирдобада бўлиб, унинг ўрнига Лантье сўз олди.

— Метр,- деб мурожаат қилди у менга истамайгина, далилларга суяниб гапиришининг иложи борми, фақат жиддий далилларга?

Мен бу саволни кутган эдим ва нима учун улар бу саволни беришлиги, оёғим остига худди итга суяқ ташлагандек ташлашлари учун, бу қадар узоқ вақт талаб этилганига ҳайрон бўла бошладим. Берадиган жавобим тайёр эди. Лекин мен жавоб беришга улгурмадим, Казарес ўрнидан сапчиб туриб:

— Далиллар! — дейсизми, деб хитоб қилди у. — Мен фақат битта далилни биламан. Мана, қаршингизда шахсан ўзи иқдор бўлишига қараганда, суд тиббиёт экспертизасининг бераётган гувоҳлигига кўра жиноят содир этилган айни вақт, айни соатда қотиллик содир этилган жой -қурбоннинг олдида борган гувоҳ турибди. Терговчи бу гувоҳ билан суҳбатлашгани хужжатдаги сўроқ баённомасида акс эттирилган. Лекин суҳбатнинг давоми йўқ. Бирон бир савол берилмаган. Терговчи бирон бир текшириш ишларини ўтказишни талаб этмаган, ишда бирон бир полициячининг чақуви қайд этилмаган. Бирон бир кимсанинг ҳаёлига гувоҳ ёлгон гапираётган бўлиши мумкин деган фикр бир зумга бўлсада келмаяпти ҳам. Лекин бирон бир кимса ўзига бошқа саволлар сирасида гувоҳ билан марҳум ўртасида иш юзасидан ташқари. бирон бир

бошқа муносабатлар бўлганми деган саволни беришга уринмаяпти ҳам. Чунки жиноятни содир этган одам маълум, тўғри эмасми? Унда нима қилиб ўзимизни қийнаб ўтирибмиз? У кўпроқ раисга мурожаат этиб, гапида давом этди:

— Биз ҳимоячилар бўлса, тергов, текшириш, назорат этиш ишларини олиб бориш учун қўлимизда бирон бир имкониятга эга бўлмай туриб, мана саккиз ойдирки олдиндан тайинланган маълумотларга қарши туриб беришимиз керак бўляпти, гарчанд биз юқорида санаб ўтган қилинмаган ишларни олдини олиш ҳаракатида, терговчи Фуркад эътироф этган ҳақиқатига мос келиши шарт бўлмаган, - бу гап зинҳор сизни шанизга путур етказиш мақсадида айтилаётгани йўқ, жаноб Лантье, - судда адолат тантана қилиши ҳаракатида гувоҳга анча илгари берилиши лозим бўлган саволларни бермоқчи бўлсак, бизга қаршилиқ билдириб, биздан далил талаб этишмоқда. Лекин, жаноб раис, ижозатингиз билан бу жуда оддий...

Сезилар сезилмас бир сония сукут сақлаб, гапида давом этди:

— Хоним ва жаноб суд маслаҳатчилари масаласига келсак, мен уларни куйидаги нарсаларни билиб қўйишларини истардим: биз бу ерга бирон кимсани айбдор деб топиб ҳукм чиқариш ниятида йиғилган эмасмиз. Биз фақат ўз фикр мулоҳазаларимизни билдиришимизга рухсат беришингизни илтимос қиламиз, холос. Яхши текширув ишлари олиб борилмаган ишни ўрганар эканмиз, биз фақат жаноб терговчи Фуркад кўп ойлар мобайнида шуғулланган иш юзасидан қилиши лозим бўлган, лекин қилмаган ишларни бажаришга ҳаракат қиляпмиз. Ва биз топган янги маълумотлар барибир эртами кечми Пьер Ленэни оқлаганимиздан сўнг бошлашга тўғри келадиган тергов ишларида янги терговчига асқотади деган умиддамиз.

— Мана сизга бўлмас! У жойига ўтирди. Залда говур-ғувур бошланди. Лавинянинг истаги амалга ошмоқда эди, биз яна буюк метр Казаресни қўлга киритмоқда эдик. Мен ўзимда яна янги куч билан курашга шайланишга тайёр эканлигимни ҳис этдим. Мен афсус қилган ягона нарса бу менинг ўлжамнинг ўта муҳим эмаслиги эди. Лекин мен Сико хонимга қараганимда унинг ҳайратдан нима бўлаётганига тушунмай, кўрқиб турганини кўрдим. Мен унга нисбатан ўзимда ачиниш ҳиссини туйдим. Лекин ачиниш ё бошқа бир ҳиссиётларга берилишнинг вақти эмас эди, мен ҳали мушкул бир ўйинни охирига етказишим лозим эди. Бошланиши ёмон бўлмади, лекин суд жараёнининг тугашига ҳали анча-мунча вақт бор эди. Нимагалигини билмайман-у, лекин менда бу йигирма ёшли оҳудек гўзал, содда, катта — катта кўзли, самимий аёл мен тасаввур қилганимдан ҳам кўра хавфлироқ душмандир деган фикр хаёлимга келди. Эқтимол, бундай фикр онгли равишда ўлжани таъқиб қилишим учун ўзимга куч бағишлаш мақсадида хаёлимга келгандир.

— Гувоҳ айбланувчи билан таниш бўлганми? — деб биринчи зарбани бердим мен.

— Ҳа, албатта, - деди Лу.

— Қотиллик содир этилган кунда қадар қанча вақт таниш бўлгансиз?

— Тахминан, икки йил чамаси.

— У билан муносабатларингиз яхши бўлганми?

У бурнини бироз жийириб, ким ҳақида гап кетаётганини англашга уриниб, ниҳоят жилмайиб жавоб берди:

— Ҳа, бўлмасамчи.

— Муносабатларингиз яқин эдими?

— Ҳа, мен Пьернинг маъшуқаси бўлганман. У Пьерга бегараз жилмайиб, қараб қўйди ва сўнг фақат унга мурожаат этаётгандек ва ҳар сўзининг охирида «шундай эмасми?» дегандек гапира бошлади.

— Бир вақтлар бизнинг тўй қилиш ниятимиз ҳам бор эди...

— Сиз уни охириги сафар қачон кўрган эдингиз?

— Тўртинчи апрелда.

— Яъни, қотиллик содир этилган куни.

— Ҳа.

— Учрашувингиз қандай шароитда юз берганини бизга айтиб беролмай-сизми? У энди оғзини очган эди, раис жавоб беришдан олдин суд маслаҳат-

чиларига мурожаат этиш лозимлигини уқтиргани эсига тушиб, улар томонга — чапга бироз бурилди:

— Эрталаб, азонда. Пьер менга телефон қилиб Ваджанинг телефон рақами ва уй адресини сўради. Сўнг у билан бирга тушлик қилишимни сўради. Биз театр барида учрашдик. Тан оламан, у Ваджа билан нималар ҳақида гаплашмоқчи эканлиги мени жуда қизиқтирарди. У менга ҳамма ҳаммасини айтиб берди. Хотини унга хиёнат қилаётганини ва шу хусусида у Ваджа билан орани очиқ қилмоқчи эканлигини айтди.

— Унинг дил изҳори сизда қандай таассурот уйғотди?

У жавоб беролмай, қотиб қолди.

— Э, худо...- деди у шивирлаб.

Мен савол беришда давом этдим.

— Биз бу саволга яна қайтамыз. Сиз Пьер Ленэга турмушга чиқмоқчи эдим, деб айтингиз.

— Ҳа, бир вақтлар шундай гап бўлган эди.

— Тушунаман. Хўш, нима сабабдан режангиз амалга ошмади?

— Чунки режанинг амалга ошиши, турмуш қуриш учун икки киши бўлиши талаб этилади, Пьер бўлса мен билан муносабатларини узди.

— Сабабини тушунтириб бердими?

— Ҳа. У бошқа аёлни севиб қолган эди.

У бу ҳақида гапириб берар экан, афтидан энди буларнинг ҳаммаси унга кулгили кўринарди.

— Севиб қолгани аниқ бўлса керак, - деб қўшимча қилди у, - чунки кўп вақт ўтмай у ўша аёлга уйланди.

— Сизчи?

— Нима мен?

— Уйлашимча... мени мазур тутасиз хоним, уйлашимса сиз изтироб чеккан бўлсангиз керак.

— Ҳа, - деди у. — Изтироб чекканда ҳам, қаттиқ изтироб чекдим.

— Аммо... биз яна 4 апрель воқеаларига қайтдик... сиз руҳий мувозанатингизни тиклаб олган эдингиз. Ҳар қалай ўша куни Пьер Ленэга айнан шундай деб айтдингиз.

— Ҳа...

— Бу сўзларингизни энди сиз яна севиб қолганлигингиз, фақат бошқа кишини деб тушунса бўладими?

— Ҳа...

— Фақат севибгина қолмасдан, балки у билан унаштирилгансиз ҳам?

Лу яна доводирангизча нажот излаган одамдек, раисга қаради.

— Давом эттиринг, хоним! — деди жуда жиддий оҳангда раис.

— Ҳа, тўғри. Мен унаштирилган эдим.

— Бизга қуёвнинг исмини айтсангиз.

— Джесс Ваджа...

Унинг номини тилга олар экан овози титраб кетди ва у кўзларини ерга қадади. Бу маълумотлар залда ғала-ғовур кўтарилишига сабаб бўлди. Орқа тарафга ўгирилмасданоқ, келаётган овозлардан баъзи журналистлар телефон бор хоналарга газетанинг кечги сонига хабар бериб улгуриш учун чопиб кетишаётганини тасаввур этиш қийин эмас эди. Кимдир елкамдан туртаётганини сездим. Қайрилиб қарадим. Бу Пьер эди. У айбланувчилар ўтирадиган тахта орқасидан энгашиб:

— Авель, - деди у шивирлаб, нима кераги бор буларнинг ҳаммасини?

— Мен қўлимни қўлининг устига қўйдим, лекин жавоб бермадим. Сўнг Казаресга қарадим. У худди илгаригидек бамайлихотир, қоғозга шайтончаларнинг расмини чизиб ўтирарди. Афтидан, уни ҳеч нарса қизиқтирмайдигандек кўринарди. Қасам ичиб айтишни мумкинки, мен унга қараб турганимни сездим, лекин худди уялган одамдек кўзини ердан узмасди, менга бир қараб қўйишни ҳам лозим топмади. Нимасини айтасиз, мен ўзим ҳам уялиб ўтирибман, ахир мен ифлос бир ишни бажаришимга тўғри келяпти. Э, худо,-

деб ёлбордим мен, - ҳаётимнинг қийин дақиқаларида худодан илтижо қилиш мен олган католик тарбиядан қолган ягона нарса эди, - шундай қилгинки, кўлим баланд келсин, енгилмай!

Мен Луга қарадим, энди у ўзини тутиб олган эди. Мен ўзимга ўзим ҳаёлан энди имкон борица тезроқ буни тугатиш керак, токи менинг ички баҳсимга болаларни муҳофаза этувчилар келиб аралашмасидан.

— Шундай қилиб, хоним, ҳулосалаймиз. Бир эркакнинг айби билан сиз муҳаббатга бўлган ишончингизни йўқотгансиз. У етказган изтиробларни енгиб, келажакнинг бошқа бир эркак, ўзиз унга таъриф берганингиздек, ишончли, танти, виждонли эркак билан боғлагансиз. Демак, унинг сизга нисбатан бўлган ҳиссиётларининг самимий эканлигига ва у сизни ташлаб кетмаслигига сизда асос бўлган. Лекин, тасодифан, йўл-йўлақай, - биз бу масалага яна қайтамыз, - у ҳам сизнинг устингиздан, яна ўша рақиб аёл туфайли, кулаётганини билиб қоласиз.

Мен гапириш оҳангимни бироз ўзгартириб, сўзимда давом этдим.

— Бу хабарни эшитиб, анча ранжиган, саросимага тушган бўлсангиз керак деб ўйлайман.

Жавоб бўлмади.

Лекин сиз ҳиссиётингизни сездирмагансиз ёки деярлик сездирмагансиз... Сизни тушунса бўлади. Сизда ўзизга яраша гурур бор, буни мен ижобий маънода айтганман, ўзизни ерга урмаслик учун. Шунга қарамасдан, хоним, сиз ўта таъсирлангансиз ва шу даражада таъсирлангансиз-ки, қўлқопизни олишни ҳам унутиб, жаҳл билан чиқиб кетгансиз.

У ҳеч нарсани тушунмагандек менга қараб қолди, айтган гапимни яна бир бор қайтариш имконияти туғилгани мени тўлиқ қаноатлантирарди, яъни суд маслаҳатчиларининг онгида чуқур ўрнашиб қолиши учун мен келтирган далилларни яна бир бор таъкидлаш имконияти.

— Демак, сиз қўлқопизни унутиб қолдирдиз, шундайми? Шу боис ресторани бошига етганидан сўнг, уни олиш учун яна орқангизга қайтиб келдингиз.

— Эҳтимол...

— Эҳтимол. Бу муҳим. — Мен бироз сукут сақладим. Ундан сўнг нима қилганингизни бизга айтиб беролмайсизми?

Энди ҳатто Лантье ҳам ўта эътибор билан тинглай бошлади. Раис тирсагини столга тираб, мушти билан иягини тутиб турарди, Сико хоним бўлса, мендан кўзини узмасдан берилган саволга жавоб бермасди.

Ҳа, ҳаммаси айнан шундай бўлган, - деб давом эттирдим мен мулойим. Сиз авваллари севган киши, - мен орқамда турган Пьерни кўрсатдим, у шу заҳотиёқ унга қаради, сизга ўзининг бахтсизликлари ҳақида гапириб берган. Шу тариқа бир вақтнинг ўзида сиз ўзининг ҳам бахтсизлигингиздан воқиф бўлгансиз. Даставвал, бу янгиликни эшитгач, сиз шунчаки жаҳл қилиб ўрнидан туриб чиқиб кетгансиз. Хўш, ундан сўнг қаерга бордиз?

— Қаерга?

Ҳукм сурган тинчликни бузиб Лантье сўз олди.

— Тажрибада кўп кўрганман, қандай қилиб адвокатлар кишини чалғитувчи усуллардан фойдаланишини. Лекин жаноб Жаккар қўллаган усул, тан олиш керак жуда маҳорат билан ишлаб чиқилган.

Жаноб Лантье судда ўтирган маслаҳатчиларга энди ўта мулойим овоз билан, худди суҳбатлашаётган кишидек, мурожаат қиларди.

— Улар ҳамиша айнан битта мақсадни кўзда тутишади: воқеаларга шундай тус беришадики, дарахтлар ортидан ўрмон кўринмасин, ҳурматли хоним ва жаноблар, эсингизда бўлса, бу ерда...

Мен уни худди ўзига ўхшаб қатъий бир оҳангда гапини бўлдим.

— Прокурор ёрдамчиси жаноблари, ким кимнинг эътиборини чалғитапти? Менми ёки сизми? Мен бор йўғи муҳим бир аҳамиятга эга бўлган гувоҳнинг ўша кунги кун тартибини тикламоқчиман, холос. Бу саволларни мен биринчи бўлиб беришим менинг ваколатимга кирмаслигини мен тан оламан. Афсуски, шу бугунга қадар, бу саволларни гувоҳга беришни шунчаки унутишган. Мазкур ишда қанчадан қанча далиллар сочилиб ётганига ақл бо-

вар қилмайди. Ахир гувоҳ, - мен буни ҳозир исботлаб бердим, - икки киши – бир томондан жиноят қурбони ва иккинчи томондан тахмин қилинаётган қотил ўртасида боғловчи халқа вазифасини ўтайди-ку. Мен қотилни тахмин қилинаётган деб тасодифан айтганим йўқ. Мазкур гувоҳларнинг кўрсатмаларидан қандай хулосага келишингиздан қатъий назар, - бу ҳақида мен фикр билдиришим қийин, — лекин бир нарса аниқ маълумки, 327 бетни ташкил этган ишдаги баённомада жой берилган 17 қаторга нисбатан кўпроқ эътиборга лойиқдир. Жаноб раис бу фикримга қарши чиқадилар деб ўйламайман.

Раис хатто бошини чайқатиб қўйишни лозим топди. Худо ҳақи, ишим юриша бошлади. Лекин шу заҳотиёқ: «азобларинг ҳали ниҳоясига етгани йўқ, кўпам хом-ҳаёлга берилма», - деб ўзимни ўзим тўхтатдим. Тўсатдан, қарама-қарши фикрлар уммони ичидан, Лунинг овози келди:

— Ўша кун ажайиб ҳаво турган эди. Мен Сена бўйлаб сайр қилдим...соат учгача.

— Аниқроғи, - чоракам учгача.

Сўнг авеню Ламбалгача пиёда кетдим.

— Джесс Ваджа билан учрашувингиз белгиланган жойга.

— Ҳа.

— Ишлаш учунми?

— Ҳа.

— Мана сиз унинг устахонаси жойлашган кўчадаги уйнинг олдида турибсиз. Дарвоқе, нечанчи қаватда?

— Олтинчи.

— Ундан сўнг нима қилдингиз...

— Сўнг... сўнг, кўтарилдим.

— Лифтдами?

— Албатта.

— Танишларингиздан бирон кимса уйдан чиққанига кўзиз тушмадими?

— Йўқ, нима эди?

— Айнан ўша вақтда, хоним, ўн дақиқа уёқ-буёғи билан, ўша ердан Пьер Ленэ чиққан.

— Бундан мен беҳабарман.

— Эътиборга оламан. Ундан сўнг?

— Мен кўнғироқни босдим, лекин ҳеч ким жавоб бермади. Мен келишилган вақтдан илгарироқ келганим учун, бироз кутиб туришга қарор қилдим.

— Сиз уни қанча вақт кутдингиз?

— Ўн беш-йигирма дақиқача кутдим. Ваджа бирон ерга овқатлангани чиққан бўлса керак ва тез орада қайтса керак деб ўйладим.

— Кейинчи?

— Кейин кетдим.

— Соат нечада?

— Қаердан биламан? Ахир мен соатга қараганим йўқ-ку. У асабийлаша бошлади.

— Йўқ, хоним, - дедим мен хотиржам.- Сени таклиф қилган бирон кимсани унинг эшиги ёнида, белгиланган вақтда кутганингда, албатта соатга қарайсан киши.

— Тахминан соат учлардан беш минутча, ё ўн минутча ўтган эди.

— Ҳаёлизга уни яна бироз кутиш келмади-ми?

Ўтирган жойимдан унинг ғазаб тўла кўзларида ёш қалқигани, панжара устида турган қўллари мушт бўлиб тугилганини кўрдим.

— Агар билгиз келса, - деди у тўсатдан, - менда умуман уни кўриш истаги йўқ эди. Мен унинг олдида ишга жиддий қараганим учун бордим. Келишилган вақт соат учда жойида бўлмагани учун қайтиб кетдим. Мен учун бу ажайиб сабабли важ эди. Қайтиб кетишим мумкинлигидан ўзимни шундай энгил ҳис этдим-ки.

— Энди унинг кўз ёшлари қуйилиб оқа бошлади, у бурнини тортиб, сумкасидан дастрўмолчасини қидира бошлади. Мен унинг кўз ёшларини тўғри баҳоламаганман чоғи, афтидан унинг ёшлари аламдан эди. У йиғлаганида янада тажовузкор тус олар экан.

— Бўлдим? — деб бақирди у мен тарафга қараб. — Энди, ниҳоят мени ўз ҳолимга қўясизми?

— Ҳа, хоним, - дедим мен. Бўлди. Миннатдорман.

Мен жойимга ўтирдим. ўзимдан беадад мамнун эдим. Раис соатига қараб суд мажлиси соат учда ўз ишини давом эттиришини эълон қилди.

— Авель, тушунтириб бер менга. Мен тушунишни истайман, - хавотирлана бошлади Пьер.

Мен у билан мажлислар оралиғида уни олиб келишган кичкинагина хонада учрашдим. Назоратчи унга патнисда пиширилган гўшт, бир тишлам нон ва бир стакан вино келтириб берди.

— Чўчқа гўшти, деди у, - бурнини жийириб. — Мен бўлсам умримнинг охиригача чўчқа гўштини оғзимга олмайман деб қасам ичган эдим, деди у ва бир жилмайиб қўйиб иштаҳа билан совутилган чўчқа гўштини ейишга киришди. Сўнг бир қултим винодан ичди.

— Авель, сен бу воқеани жиддий қабул қилмайсан а?

— «Бу воқеа», - деб эътироз билдирдим мен, - сенга бугуннинг ўзидаёқ кечкурун соат олтиларда бу ердан қутилиб чиқиб кетиш имконини беради.

— Сен ҳақиқатдан ҳам шунинг ўзи етарли деб ўйлайсанми?

— Мен Казареснинг нутқи учун замин яратиб бердим. Биз у билан шундай келишиб олган эдик. Агар унинг ўрнига мен нутқ сўзлаганимда, эҳтимол бу воқанинг ўзи менга камлик қилган бўлар эди. Лекин Казареснинг қўлида оқловчи ҳукмга эришиш учун далиллар етарли. Ҳали ўзинг ҳам бу далиллар қандай иш берганини кўрасан, кўриб кайф қиласан Пьер. Энг муҳими, ваз ва ашъвий далилларга асосланиб киши устидан ҳукм чиқариш мумкин эмас, агар иккинчи кишида ҳам биринчидан қотилликни содир этиш учун ваз, иккинчидан у ҳам қотиллик содир этилган жойда бўлган бўлса ва учинчидан унга қарши ҳам ашъвий далиллар бўлса.

— Қандай далиллар?

— Қўлқоп. Ахир мен Лу қўлқопда бўлганини атайин, алоҳида таъкидладим-ку. Ахир Ваджанинг қирғичида фақат сенинг бармоқ изларинг топилганку, демак, қотил қўлқопда иш қилгани аниқ.

— Авель, бу шунчаки тахмин. У ҳеч қандай кучга эга эмас.

— Лекин Казарес нутқини айнан мана шу асосда қурмоқчи.

— Ахир бу ҳамма нарсани инкор этиш эвазига қурилган-ку...

— Нима, сиз муқаррар равишда қотилсиз, чунки қотилликни содир этиши мумкин бўлган бошқа одам йўқ, деб айтишадику. Бу ҳам шунга ўхшаш бир нарсда-да.

— Лу...- шивирлади у. — Лу... Йўқ, бундай тахмин куракда турмайди.

— Туради, куракда туради, фақат эпласак бўлди.

Пьер, олдига қўйилган овқатини чайнамасданоқ ютиб, кескин патнисни суриб қўйди. Сўнг ўрнидан туриб, сигаретасини тутатди ва менга диққат билан қаради.

— Агар Лу бўлмаса-чи?— деди у.

— Пьер, гап бунда эмас.

У хонанинг у бошидан бу бошига тез-тез юра бошлади.

— Мана шунақа, - деди у. Бу қиздан мен ҳаммиша виждонсизларча фойдаланиб келдим. Ўз манфаатим йўлида, хирсимни қондириш учун унга эгалик қилдим. Ва бу энди ҳам давом этиб келмоқда...

Унинг сўзлари қулоққа ёқарди, сўзларида шўхлик қилиб қўйган, аини бир пайтда бировдан хафа бўлган боланинг надомати эшитиларди.

— Менга қара, «қария»! — дедим мен секингина, - айбдор у бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

— Пьер яна менга диққат билан қаради. Биз узоқ вақт кўзимизни узмасдан бир-биримизга қараб турдик, орамизни фақат уёқ-буёққа сузиб юрган сигарета тутуни ажратиб турарди. Сўнг у кўзини олиб, яна хонанинг у бошидан бу бошига биланини ишқалаб юра бошлади.

— Қандай қабиҳлик бу занжирлар! Улар бу занжирни мени бу ерга олиб келиш учун қўлларимга кийдиришади. ... Унга бундан нима наф бўлиши мумкин?

— У яна бир бор ўгирилган эди, мен билан юзма-юз тўқнашди.

— Авель, улар уни хибсга олишади, қўлини занжир билан боғлашади, уни ҳам менга ўхшаб қийнашади. Дюффен деганлари ўта қайсар экан. У мени тик оёқда уч куну уч кеча туришга мажбур қилди. Ҳайронман, қандай қилиб ўша кезде айбни бўйнимга олмаганимга.

— Агар у айбдор бўлмаса, унинг кўрқадиган жойи йўқ.

— Бу гапларни сен менга айтяпсанми?

У шундай деб, қулиб юборди ва яна хонанинг у бошидан бу бошига қўллари кўча ҳаракатини секинлатишга ишора қилувчи мотоциклистга ўхшаб олдига қилиб юра бошлади.

— Шошма, шошма... ўйлашга вақт бер. Биласанми одам қамоқхонада телбага ўхшаб, мияси қовоқ бўлиб кетар экан. Баъзан энг оддий, арзимаган нарсани илғаб олиш учун икки соатча вақт керак бўлади. Демак, сенинг айтишингча, Лу Ваджанинг олдига келган, қўнғироқ қилган, у эшикни очган, — у менга қаради. — Шундайми?

— Ҳа, тахминимизга кўра шундай.

— Лекин мен ўзим Ваджанинг олдидан ўн минут олдин башарасини ясаб чиқиб кетдим. Тўғрими? Жин урсин, бир қадаҳ қаҳва беришса ҳам бўларди! Нима учун бу ерда қаҳва бериш мумкин эмас? Биласанми, менга ҳақиқатдан ҳам етишмайдиган ягона нарса- қаҳва.

— Давом эт.

— Шундай қилиб, у Ваджани ўта важоҳатли бир алпозда учратади ва уни бемаврид рашк қилиб жанжал чиқаради.

— Кейин, нима бўлади?

— Аёлларнинг жанжал, рашки жонига теккан одам унинг рўпарасида турарди ва у аёллардан зада бўлганини бекитмасдан унга очиқдан очиқ айтади ҳам... Шунда у ўзини тутолмай, қўлига қирғични олади ва уни ўлдиради. Воқеа айнан шундай бўлганми?

— Буни ҳеч ким ҳеч қачон билолмайди, - дедим мен иккиланиб, - агар ўзи айбини бўйнига олмаса.

— Тўхта, тўхта... деди у яна қўллари билан силкитиб. — Шошилма... Шундан сўнг у устахонадан чиқади. У ҳамон қўлқопда, шу боис унинг бармоқ излари бирон ерда қолмаган. — У бутун важоҳати билан мени гувоҳликка даъват этар эди ва мен буни маъқуллаб бошимни силкитар эдим. — Ажойиб! Шундай қилиб, давоми... У чиқади. Соат нечаларда чиқади? Соат учлардами? Пастда эшик олдига ўтирадиган қоровул йўқ. Бу кўчада ҳеч қачон, ҳеч кимни учратмайсан. Уни ҳеч ким кўрмайди. Сўнг у уйига қайтиб келади, вассалом. Эртасига у газеталардан Крис айбни бўйнига олганини билади. Тўғрими Авель?

— Ваджанинг ўлими, эҳтимол, Луни ларзага солгандир. Ахир у ўзининг ўрнига сени хибсга олишларини кутгани эҳтимолдан холи эмас.

— Мени? Нима учун мени?

— Чунки Лу сени ҳозиргина Ваджанинг олдидан чиққанингни билган, чунки Ваджа бу ҳақида унга айтмаган бўлиши мумкин эмас.

— Хўш, нима демоқчисан, сенинг тушунишингча Ваджанинг олдига борганим унга қўл келган демоқчимисан? Мен бутун айбни сенга ағдариш маъносида айтяпман.

— Тушунсангчи: Ваджа ва сен — иккалангиз, яъни эркалар унга азоб берувчи, унинг устидан кулган кимсаларсиз.

— Жудаям ошириб юбормадингми?

— Унинг устига иккала сафар ҳам у севиб қолган. Ва иккала сафар ҳам айни бир рақиб — Крисга тўғри келган. Мана шуларнинг ўзи... етади..... одам ўлдириш учун.

Бирдан ҳаёлига ярқ этиб бир фикр келди:

— Авель, ҳақиқатдан ҳам шундай бўлган бўлиши мумкин, - деди у. Унинг юзлари севинчдан ёнарди, лекин бу севинч ортида нима яширинган бўлиши мумкин:

Пьер тезда ёнимга келиб, мени кучоқлаб олди.

— Авель, деди у, - тантановор оҳангда, сен даҳосан! Қандай қилиб бу фикр илгарироқ ўзимнинг ҳаёлимга келмади. Ахир бу аниқ-ку! У айбдор! —

деди у бироз жимликдан сўнг. Фақат бир нарса ачинарли: ўтир, ўтириб эшит, азиз дўстим, Жаккар, фақат йиқилиб тушма. Ваджани мен ўлдирдим.

Аввалдан белгилангандек, суд мажлиси соат учда ўз ишини давом эттирди. Пьер менга берган кўрсатмаларнинг барчасини аниқ бажардим. Ўрнимдан туриб, суд ҳайъатини мижозимнинг муҳим кўрсатмаси борлигидан воқиф эдим. Сўзимни тугатишим билан Пьер ўрнидан турди.

— Мен 4 апрел куни Джесс Ваджани столининг устида турган ханжар билан ўлдирганимни бўйнимга оламан. Биз у билан, даставвал, отасининг молини бўлишолмаган кимсалардек муштлашдик, сўнг... мен... менинг адвокатим буни сизга мендан яхшироқ тушунтириб беради деб ўйлайман.

Шундай деб, у жойига ўтирди. Ундан кейинги дақиқаларда нима рўй берганини билмайман. Мен бошимни қўлларим билан тутиб, бошқа ҳеч нимани эшитмасдим. Мен, ақалли ўзимда кечаётган қарама-қарши ҳиссиётларни аниқлашга ҳам ҳаракат қилмадим. Назаримда енгилганим, ҳақоратланганим устунлик қилмоқда эди. Эҳтимол, шунчаки мендаги афсус-надомат устунлик қилаётгандир. Йиғлагим келди. Лекин кимга ачинганимдан, Пьергами ё ўзимга билмадим. Мен худди туш кўраётгандек, узоқдан танаффус талаб этаётган Казареснинг, тинчлик сақлашни талаб этаётган Лантьеннинг бақир-чақир овозини эшитдим: «Мен мажлисни бошқа кунга кўчириб ё танаффус эълон қилиш заруратини кўрмайман». Бақир-чақирдан унинг овози эшитилмай қолди. Қулоғимга чалинаётган овозлар ўша менга яхши таниш бўлган, аҳамияти бўлмаган ҳимоянинг, айбловчининг ... гувоҳнинг... овозлари эди. Мен умримни бағишлаган, худди шамол турганидан тап.. тап... тап... этиб дарахтдан тўкилиб тушаётган чириган олмаларга ўхшаш сўзлар эди.

XV б о б

Хушим ўзимга келганда мени ҳайратга солган биринчи нарса бу Казарес эди. У худди арслондек, Лантье, раис, барча адолатсизликлар билан курашарди. У айбсиз одамни ҳимоя этиш чоғида бу иш унинг гарданига юклатилган ортиқча юкдек туюларди, айбдор топилгандан сўнг бўлса, у енгини шимариб ишга киришди. «Айни муддао, - деб ўйладим мен, - яхшиям у айнан менинг қўлим ишга бормай қолганда ишга киришяпти». Энди Пьерга асқотиши мумкин бўлган биронта ҳам сўз айтолмаслигим аниқ эди. Саккиз ой мобайнида дунёда унинг айбсизлигига ишонувчи фақат иккита киши бор, уларнинг бири мен, бири унинг ўзи деб билар эдим. Аслида битта менинг ўзим ишонар эканман. Мен ўзимга келган пайтда, Казарес суддан ҳимоячининг ҳуқуқига ҳурмат билан қарашларини қаттиқ туриб талаб этаётган эди. Лантье бўлса қўлларини осмонга кўтариб, суд жараёнини бошдан бошламай-мизку деб бақирарди.

Лекин Казарес ишнинг бундай йўналиш олиши табиий хол эканлигига шама қилди. Албатта, унинг ўзи бу фикрда бўлмаса-да, у буни шундай ишонч билан айтардики, пировардида залдагилар бироз тинчланиб уни эшита бошлашди.

Биргина мисол келтирмоқчиман. Биз гувоҳларни эшитдик. Уларга ишдан келиб чиқиб, яъни судланувчи айбсиз деган ўйдан келиб чиққан ҳолда саволлар бердик. Лекин унинг айбдорлигини била туриб биз иккаламиз ҳам ногўфрий йўл тутдик.

— Нималар бўлаяпти ўзи! — деди Лантье ғазабланиб.

Бу сафар мен унинг фикрига тўла қўшиламан, гарчанд ҳуқуқ нуқтаи назаридан унинг далилларини таги бўш эди. У шунчаки вақтдан ютмоқчи бўлаётгандек таассурот қолдирмоқда эди. Лекин нима учун? Ниҳоят, раис ҳам шу ҳақида сўради.

— Қисқароқ қилинг мэтр, нимага шама қиляпсиз?

— Жаноб раис, мен ҳеч бўлмаганда, бу ерга на раис ёрдамчиси, на биз қақирмаган, яна битта гувоҳни эшитишингизни сўрайман, ҳар қалай беасос эмас...

— Унинг мана шу «беасос эмас» деб айтган сўзи кишини жалб этувчи шундай охангда жарангладики, бу ўз навбатида залда ўтирганларнинг барчасини, шу жумладан маслаҳатчиларни ҳам қизиқтириб қолди.

— Шунингдек, аввал кўрсатмаси тингланган гувоҳни чақириб имконини ҳам мен ўзимда қолдираман.

Энди залда тўла тинчликка эришилди. Раис Лантьега ўгирилиб қаради. Лантье, агар гувоҳлар залда ўтирган бўлса, уларнинг кўрсатмаларини эшитишга шахсан унинг ҳеч қандай қаршилиги йўқлигини билдирди. Лекин бу вақтни бекорга сарфлашдан бошқа нарса эмаслигини яна бир бор таъкидлаб ўтишни лозим топди.

— Мен яна бир нарсани айтмоқчиман... у бирдан, эғнидаги адвокатлар киядиган ёпичгининг кенг енглари орақага ташлаб, ўрнидан турди. Ҳозир ва бундан кейин ҳам айбдорга баъзи бир энгилликлар яратиш борасида унга рад жавобини бериш прокуратуранинг зиммасига кирмаслигини очиқ-ойдин айтмоқчиман.. Шу боис, гап нима ҳақида бораётгани маълум. Ниҳоят, жавобгар айбини бўйнига олди, масала равшан, келинг ҳукм чиқарайлик, нима қилиб ўтирибмиз?

— Бу - иш бўйича бор-йўғи иккинчи одам айбни бўйнига олиши, - деди овозининг борица Казарес.

— Хай, майли, - деди истеҳзо билан розилик билдирар экан Лантье, - бу галгиси, айнан исбот талаб айбнома деб тахмин қилсак бўлади.

— Жаноб прокурор ёрдамчиси, сиздаги бўлган қатъий ишончга шерик бўлишдан умидворман.

— Метр, — деб унинг гапини бўлди раис, фикрингизни очиқроқ тушунтирсангиз.

— Жаноб раис суд маслаҳатчиларининг аллақачон хаёлига келган фикрни мен овозимни чиқариб айтяпман: битта жиноят учун айбни бўйнига олганлар сони кўплик қилмасмикан. Ва бу ўринда мен эски халқ мақолини эслатмоқчиман: худо учликни севади.

Лекин унинг киноя тўла сўзларининг охири Лантьенинг хайқириви остида эшитилмай қолиб кетди. У, ҳимояни баландпарвоз, тутуруқсиз гаплар билан жанжал чиқариш нияти борлигида айблади. Қандай қилиб суддаги хоним ва жаноб маслаҳатчиларининг хаёлига келиши мумкин бўлган фикрни муҳокама этишга журъат этилди!

Залда ўтирганларда яна иккиланиш бошланди. Раис соатга бир қараб олиб, Казаресга судда яна қайси гувоҳ кўрсатма бериши кераклигини сўраб мурожаат этди. Казарес аллақандай бир ҳеч кимга, шу жумладан менга ҳам таниш бўлмаган фамилияни айтди.

У жойига ўтирганида, залдаги шовқин-сурон тинди. Фақат раиснинг шивирлаб, суд маслаҳатчилари билан маслаҳатлашаётгани эшитилиб турарди. Суд мажлиси эртага эрталаб соат тўққиз яримда ўз ишини давом эттиришини эълон қилиш учун эндиликда раисга кўпам овозини баландлатиш зарурати туғилмади.

Мен кийим ечадиган хонада устимдаги суд мажлисида киядиган иш кийимимни ечаётганимда ёнимдан Казарес ўтиб кетди. У худди ўйинчи қизлардек, эркакларга хос бўлмаган энгил бир юриш қилиб қадам ташларди.

— Хўш, ҳамкасб, — деди у хурсандчилик билан, буёғи қизиқ тус оляпти.

Ниҳоят мен адвокатлар киядиган ёпқични ечиб қутулдим.

— Хўш, қачон учрашамиз? — сўрадим мен. Ҳозир учрашишимизни истайсизми?

У мени мўлжалидаги ишларидан воқиф этади деб хаёл қилган эдим. Лекин унинг хафсаласи пир эди.

— Ҳамма нарса шундай мўртки, - деб шикоятини бошлади у. — Мен тараф тортилган арқон устида юриб кетаётган одамга ўхшайман. Агар сиз салгина бўлса ҳам мени туртиб юборсангиз, мен йиқилиб тушаман ва шунда сизнинг дўстингиз ҳам мен билан бирга йиқилиб тушади.

— Сиз судга чақирмоқчи бўлган Делан хоним дегани ким ўзи?

— Мижозимизнинг котибаси. Тушунтириш хатида ёзган Сюзаннаси-да...

- Унинг ишга нима даҳли бор?
- 4 апрел куни у куннинг кўп вақтини Пьер билан бирга ўтказган.
- Ҳўш, яна нима сабабдан?
- Тергов пайтида уни сўроқ қилишмаган.

Мен яна беришим мумкин бўлган саволларни олдини олиб, кўшиб қўйди:

— Жаккар, сизга бошқа бирон нима айтолмайман. Гап кичкинагина бир далил устида кетяпти, эҳтимол бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқдир.

— Унинг айбни бўйнига олиши хусусида қандай фикрдасиз? Сиз унга ишонасизми?

— Сиз-чи?

— Мен ҳамма вақт уни айбдор деб ҳисоблаганман, - дедим мен. Шу фикрда бўлганимга ҳозир яна бир бор амин бўлдим. Чунки мен аввал уни айбдор эмас деб ўйлашга ўзимни мажбур этганман.

— Эҳтимол, дедим мен. — Унда менга тушунтириб беринг, нима учун у кўрсатмасини ўзгартирди? Тўсатдан ўзгартирди? Нима учун бугун ўзгартирди? Нима учун айнан ўша дақиқада ўзгартирди, бошқа пайтда эмас?

— Даставвал, у бир амаллаб қутулиб чиқаман, деб ҳаёл қилган. Биз унга бир амаллаб ёрдам беришимизга ишонган. Лекин қарасаки, бошқа бир гувоҳни жиддий кўнгилсизликлар қутаётибди, шунда у тўғриси айтишга қарор қилади.

— Виждонли одам, - деб хулоса қилди Казарес. — Сиз у қизни назарда тутяпсизми?

— Ҳа, Луиза Сикони.

— Сизнингча, ўзининг ўрнига қизни айблашлари мумкинлигига тоқат қилиши мумкин эмас эдими?

— Ҳа.

— Ахир уни севмайди-ку?

— Буни иш билан боғлиқ жойи йўқ.

— Лекин, унинг хотини айбни бўйнига олганида, хотинини турмадан халос этиш учун узатган оёғини йиғмади-ку? Хотинини бўлса севади.

— Ҳўш, бундан қандай хулоса чиқаряпсиз?

— Ҳозирча, ҳеч қандай, - деди у хўрсиниб, - эртага кўришамиз. Мени яна ишларим бор.

— Бир дақиқа, шеф...

Кўп йиллар олдин унга шундай деб мурожаат этар эдим, ҳозир бўлса беҳосдан, табиий равишда оғзимдан чиқиб кетди, у ҳатто жилмайиб қўйди. Казарес ўзининг жовони олдида туриб, қўлидаги қумуш занжирга осилган калитлар орасидан япалоқ калитни қидирар эди. Жовонини кулфлар экан, менга ўгирилиб қаради.

— Бўтам, мана шундай бир масала устида бош қотириб кўрсангиз, - деди буйруқнома, - у одам ўлдирган; у севган ва у туфайли жиноятга қўл урган аёл унинг ўрнига ҳибсага олинган; у бўлса бунга эътибор ҳам бермайди. Кўп вақт ўтмай, у бутунлай бефарқ бўлган аёл жиддий хавф остида қолмоқда. Мана бунга келганда у чидаш беролмайди ва айбни бўйнига олади.

— Нима бўпти, - дедим мен жон ҳолатда.

— Кўнгилсиз воқеа, бўлган гап шу...

— Охир пировардида ...

— Унинг устига ўта бўш ёзилган сценарий. Сиз уни ҳеч қачон Голливуддаги продюсерларга сотолмаган бўлардингиз.

— Жилла бўлмаганда, масаланинг моҳияти нимада эканлигини айтинг.

— Мен одатда бу ҳақида ўйламайман. Мен олишаман. Яхши қолинг Жаккар.

Бу кеча тинмасдан алағ-чалағ туш кўрдим, уйғониб яна уйқуга кетсам, тушим тўхтаган жойдан яна туш кўришда давом этавердим. Тушимда мен судда мижозимни ҳимоя этаяпман эмиш, айна бир пайтда суддаги нутқим худди боши берк кўчага кириб қолган одамнинг ҳаракатини эслатарди. Мен ўнгга юрдим ва Ленэнинг иши бўйича хужжатларга тўқнаш келдим. Бошқа

тарафга қараб юрсам, яна йўлимни Ленэнинг иши бўйича хужжатлар тўсди. Орқага қайтсам хужжатлар яна рўпарамга туриб оларди. Энди қайси тарафга қараб юришимни билмай қолдим. Лекин жим ҳам туролмасдим. Айни бир пайтда ҳар бир қадамим ҳимоячи сифатидаги нутқим учун далил бўлмоқда эди. Лекин бу орада яна бошқа бир ҳаракат кучга кира бошлади: мен тинмасдан онг назоратидан четга чиқиб кетаётган сўзларни гапиргим келарди. Мен бирон бир гапни гапиршига киришардим, мулоҳаза юритишни бошлардим, лекин нутқ жараёнида фикрларим ўзидан ўзи ўзгариб, қутилмаган хулосалар мени ажаблантирарди. «Жаноб ва хоним суд маслаҳатчилари», - дердим мен голибона, - бу иш ойдек аниқ. Пьер Крисни севади, у бўлса Ваджани севади, Ваджа эса ўз навбатида Луни севади, Лу бўлса Пьерни севади, у бўлса яна ўша Крисни севади. Халос бўлиш мана шу олти сўзнинг замирида яширинган: уларнинг ҳаммаси бошқа бошқа одамни севишди». Йўқ, мен бундай демоқчи эмас эдим. Мисол учун, мен «ҳал этиш» нинг ўрнига «халос бўлиш» дедим. Шундай қилиб, ҳурматли жаноб ва хонимлар бир зумга ёш аёл — мадемуазель Лу Сиконинг аҳволини тушунишга ҳаракат қилиб кўринг. У икки марта севади ва ҳар гал айнан ўша ягона, голиблик нашидасини сурувчи рақибига дуч келади. Ва кунлардан бир кун Сико хоним бардоши чидамай Ленэ хонимнинг олдига боради. У киприк қоқмасдан унинг қоқ юрагига ханжарни санчади. Йўқ, йўқ, бундай бўлган эмас, мен жиноят содир этган қотилнинг исмини янглиш айтдим. Жаноб прокурор ёрдамчиси 1955 йилнинг октябрь ойида Сенў-и-Уази департамент судида эшитилган Деланюй хонимнинг ишлари ҳақида эслатиш керакми? Эсингизда бўлса Арман Деланюй ўз хотинини револьвердан бешта ўқ билан отиб ўлдирган, аммо тергов ва руҳий экспертиза қилинганда айни ўқ узаётган пайтида у ўқ узаётганини билмаган. Ҳуқуқий каналларда Родес шаҳар судида хотирани тўлиқ йўқотиш билан боғлиқ воқеа кўрилган иш ҳам сақланган... Йўқ, мен бундай демоқчи эмас эдим. Жаноб раис, ҳурматли ҳакамлар, жаноб ва хонимлар мен бу ерда айтмоқчи бўлган биринчи сўзим менинг гувоҳ тариқасидаги дўстона кўрсатмаларим бўлишини истайман. Мен Пьер Ленэни ўн ёшлик пайтидан бери биламан. У ҳеч қачон ютқазилган ишлар тарафдори бўлмаган, хатто бу унинг хусусий иши бўлса ҳам. Ўн беш ёшимизда қизил қалпоқча кийган қиз туфайли бир воқеа содир бўлган эди. Йўқ, йўқ, мен бошқа нарсани гапиряпман. Аслида гап ботаникадан бўлган контрол иш ҳақида эди. Ҳа, ҳурматли хоним ва жаноблар, контрол ишни кўчирган Дюпре эди, лекин мактабдан Ленэ ҳайдалди. Ушанда ҳам уни исботламасдан айблашган эди, у шунчаки асосиз шубҳалар асосида жазоланган эди. Ва бугун ундаги самимийлик ва тантилик ортида иккиюзламачилик яширинган бўлса, бунинг сабабини... Йўқ, мен бундай демоқчи эмас эдим. Жаноб раис, уларнинг биронтаси ҳам Ваджани ўлдирмаган. У ўзини ўзи ўлдирган. Энди мен сўзни машҳур ҳамкасбим мэтр Казаресга бераман. У сизга бу иш юзасидан далиллар келтиради ва бу жиноятни содир этишда айбдор бўлмаганлиги ҳақидаги фикрингизни янада мустаҳкамлайди.

Эрталаб суд мажлисига бошим қаттиқ оғриб келдим, унинг устига кечикиб ҳам қолдим. Тўсин орқасида Казарес номини тилга олган гувоҳ ҳақиқат ва фақат ҳақиқатни гапириб тўғрисида қасамд этишни тугатаётган эди. Бу ёши нечадалигини айтиш қийин бўлган, кўримсизгина, сочлари бўялган аёл эди, ҳаяжонланганидан унинг овози секин эшитиларди. Уни эшитиш учун суд маслаҳатчилари ўтирган жойларидан бироз олдинга энгашишларига тўғри келди. Раис гувоҳга кўрилатган иш юзасидан билганларини айтиб беришни сўраб мурожаат этганида, у бирон нима демасдан оғзини очганича турарди. У бошини дам чапга, дам ўнга буриб аланглар экан, суд хайъати қаерда ўтирганини ҳам англай олмасди. Ниҳоят унинг жаҳли чиқиб, Казаресга қаради ва у ўрнидан турди:

- Хоним, сиз Руссо фирмасининг бош бошқармасида ишлайсизми?
- Ҳа, ўн олти йил бўлди.
- Бизни қизиқтираётган воқеа содир бўлишидан бир неча ой аввал сизни янги лавозимга ўтказишдими?

- Ҳа, мен жаноб Ленэнинг котибаси бўлиб ишляпман.
- Бизга 4 апрел куни қандай воқеалар бўлиб ўтганлиги ҳақида гапириб беролмайсизми?
- Хўш... бу одатдаги кунлардан бири эди... Мени мазур тутасиз, - деб кўшиб кўйди у тезгина, мен бошқа нарсани айтмоқчи эди.
- Афтидан у ўша кунни эслашга уринмоқда эди.
- Мен эрталаб, соат тўққизда, ишга келганимда жаноб Ленэ кабинетда ўтирган эди. Бу менга ғалати кўринди.
- Сиз одатда қаерда ўтирасиз?
- Мен кабинетга тутуш бўлган ён хонада ўтираман.
- Сиз ўз хонангиздан жаноб Ленэ хонасида нима бўлаётганини кўришингиз мумкинми?
- Йўқ.
- Эшитишингиз-чи, мумкинми?
- Менда интерфон- ички гаплашиш қурилмасидан фойдаланиш имкони-яти бор, лекин мен ҳеч қачон ундан фойдаланмайман.
- Агар шаҳардан бирон кимса телефон қилиб жаноб Ленэни сўраса, унда айнан сиз кўнғироққа жавоб берасизми?
- Ҳа, мэтр. Сўнгра мен кўнғироқ қилган одамни Ленэ жанобларининг телефонлари билан улайман, фақат аввал уларни кўнғироқ қилаётган одам билан гаплашиш истаклари борлигига ишонч ҳосил қилиб оламан.
- Сиз уни телефонда нима ҳақида гаплашаётганини эшитишингиз мумкинми?
- У қизариб кетди ва кўзини ерга олди.
- Ҳа, телефон аппаратлари параллел ўрнатилган. Қисқаси... Мен қандай тушунтиришни билмаяпман, телефонлар ўзаро уланган, унисидан ҳам, бунисидан ҳам эшитса бўлади.
- Жуда яхши. Сўнги аниқликни киритиш учун, айтинчи: агар жаноб Ленэ шаҳарга телефон қилмоқчи бўлса, у ўзи мустақил қилиши мумкинми ёки сиздан улаб беришни илтимос қилишига тўғри келади?
- Сўраши ҳам мумкин, ўзи телефон қилиши ҳам мумкин. Кўпинча ўзи тўғридан тўғри телефон қилади.
- Киритган аниқликларингиз учун ташаккур. Энди сиздан 4 апрел куни эрталаб кимларга телефон қилингани ва кимлар телефон қилганини эслаб кўришингизни илтимос қилишим мумкинми?
- У яна жавоб бермасдан жим қолди. Вақти келганда ўзини ўта хушмуомала кўрсата оладиган Казарес ундан жавоб беришни талаб қила бошлади.
- Хусусан, бир кишининг кўнғироғи. У сизга одатдагидан ғалатироқ кўринмади-ми?
- Соат тўққиздан ўттиз дақиқа ўтганда, деди у. Мен бир маърузани босаётган эдим. Жаноб Ленэ мени интерфон орқали чақириб телефон линиясини банд этмаслигимни сўради. Бу билан у нимани назарда тутаётганини мен яхши тушунмадим Қисқаси...
- У жим қолди, афтидан қаттиқ изтироб чекаётган эди.
- Гапираверинг, гапираверинг, - деб, далда берарди Казарес. Ахир сиз ҳақиқатни гапиришга қасам ичдиз. Бирон бир тафсилотни ёки далилни яширмаслигингиз керак,
- Хай, майли, - давом этди у, - бу менинг табиатимга хос эмас, деб кўшиб кўйди у, - эрталаб ишга келсам, жаноб Ленэ кўзимга жуда ғалати кўринди. Ўзимга ўзим: - нима бўлди экан, -деб савол бердим шунда...
- ...Шунда сиздаги бўлган қизиқиш устун келди ва сиз олдингиздаги телефон аппаратини кўтариб унинг гапини эшита бошладингиз. Хўш, нима-ларни эшитдингиз?
- Ўн дақиқаларча ҳеч нима эшитилмади. Сўнг бир эркакнинг овози келди, у чет элликларга хос акцент билан гапирар эди. Жаноб Ленэ соат иккида учрашиш ҳақида келишиб олди. Чет элликларга хос акцент билан гаплашган киши: соат икки, икки яримларларда, - деди.
- Жуда яхши. Кейин нима бўлди?

— Кейин... -афтидан, у нималарнидир хотирасида тиклашга уринарди, - кейин ҳеч нима бўлмади... Жаноб Ленэ кундуз соат 12 да хонасидан чиқиб кетди.

— Сиз-чи?

— Мен тушликка соат ўн икки яримда чиқаман.

— Ўша кунни яна бошқа бирон кимса телефон қилдими?

— Телефон қилишди.

— Ким?

— Ленэ хоним.

— Бу соат нечаларда эди?

— Мен айна тушликка чиқиб кетишим олдидан эди. Эҳтимол, соат ўн иккидан йигирма беш дақиқаларча ўтган бўлиши мумкин.

— У нима учун телефон қилган экан?

— Эри билан гаплашмоқчи экан. Мен у чиқиб кетганини айтдим. Буни эшитиб у бироз хафа бўлгандек туюлди менга. Бироз ҳам эмас, астойидил хафа бўлди.

— Ҳайратга тушдимми?

— Эҳтимол, лекин, унчалик эмас. Ленэ хоним жуда асабий эди, сўнг у мендан Ленэ жанобларини қаердан топиши мумкинлигини суриштирди. Мен билмаслигимни айтдим. Шу ўринда бир нарсага аниқлик киритиб кетмоқчи эдим, жаноб Ленэ ҳамма вақт фирмада овқатланар эди, чунки ошхонамиз бор. Жаноб Ленэнинг бу вақтда чиқиб кетиши ғайри табиий эди.

— Тушунаман. Хўш, Ленэ хоним сизга айнан нима деди?

— У мендан жаноб Ленэнинг соат нечада қайтиб келишини билиш билмаслигимни сўради. Шунда менинг эсимга жаноб Ленэнинг телефонда гапланган гапи тушиб, уни шаҳарда соат иккиларда учрашуви борлигини айтдим. Шунда у ким билан деб сўради. Фамилиясини эслаб қолмадим, - дедим. У мендан эслашимни сўраб қаттиқ туриб олди. Шунда мен чет элликларга хос акцент билан гаплашадиган жаноб билан деб тушунтирдим. Шунда у мендан айнан қандай талаффуз билан гаплашганини сўради. Мен русча талаффузга ўхшатганимни айтдим.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейин хоним узоқ вақт жим қолди. Сўнг у мендан бу аниқми, - деб сўради. Назаримда у нимадан дир хавотирда, ҳайрон бўлгандек, билмадим...- умуман ғалати кўринди.

— Ҳаёлизга нима келди?

— Эрталабдан буён ғалати воқеалар содир бўлаётгани ҳаёлимга келди. Ленэ хоним билан у чет элликнинг ўртасида қандайдир бир боғлиқлик бордек туюлди.

— Сизнинг ҳаёлингизга келган фикрларнинг ҳаммаси тўғри чиқди, - деди мулоим жилмайиб Казарес. Раҳмат, сизга хоним.

Қизиги, Сюзанна кўрсатма берар экан қаттиқ изтироб чекаётгани билиниб турарди, шунга қарамасдан кўрсатма бериш жараёни тез тугагани унинг хафсаласини пир этди. Раис Лантье томонга ўгирилиб қаради, унинг ҳеч қандай саволи йўқ эди.

Делан хоним истамайгина кўрсатма бераётган жойидан тушиб кетди.

Энди мен суддан яна бир бор Ленэ хонимни эшитишларини илтимос қилардим, — деди Казарес.

Крис гувоҳлар кўрсатма берадиган жойга келиб турди. Унинг эгнида ўша кунни кийган костюми эди. Бугун бу костюми кўзимга эриш туюлди. Крис на раисга, на суд ҳайъатига эътибор берар, у Казаресдан кўзини узмас эди. Казарес бўлса, бармогини шиқиллатиб, менга иш бўйича ҳужжатларни узатиб юборишимни сўради. Гапиришдан олдин, у ўзига керакли бўлган саҳифани очиб олди:

— Мен, гувоҳдан, уни яна безовта этаётганимиз учун мени мазур тутишини илтимос қилишни ўз бурчим деб биламан. Гап баъзи бир далилларга аниқлик киритиб олиш ҳақида кетяпти. Ҳужжатларда гувоҳ томондан берил-

ган кўрсатмаларда икки хилликка йўл қўйилган. Бу кўрсатмаларнинг бири жинойт содир этилганда гувоҳ айбни бошқа бир кимсанинг ўрнига ўз бўйнига олган кези берилган. Табиийки, унда берилган кўрсатмаларнинг барчаси ёлғон эди. Кейинги кўрсатма Ленэ хоним ҳақиқатни бўйнига олган кезде берилган, эндиликда бўлса, хонимнинг ёлғон гапиришга ҳеч қандай зарурат йўқ эди. Тўғрими, хоним? — деб сўради у Крисга қараб.

— Тўғри, - деб, жавоб берди у.

— Шу тариқа, мен 14- ва ундан сўнгги бетларда жойлашган, биринчи берилган кўрсатмани четга суриб қўяман ва тўғридан тўғри иккинчи кўрсатмага ўтаман, яъни ҳақиқат аниқлангач берилган кўрсатмага, 172-бет.

Казарес худди моҳир қиморбоз карта тўпидан тузни топиб чиқаргани каби, у ҳам ҳужжатлар ичидан керакли саҳифани топиб олди.

— Ўқиб эшиттираман, -деди у. — «Мен биринчи гал Ваджага соат 11 да қўнғироқ қилдим. У менга тушдан сўнг эримни қутаётганини айтди. Шу дақиқадан бошлаб мен хавотирга тушдим. Мен Пьерга, ишхонасига телефон қилишга уриндим. У ерда унинг чиқиб кетганини айтишди.» Шундан сўнг, эслатаман — сизнинг кўрсатмаларингизда таъкидланишича, хавотирингиз оша борганлиги сабабли сиз куннинг иккинчи ярмида Ваджага бир неча бор телефон қилгансиз, лекин ҳеч ким жавоб бермаган. Шунда сиз хавотирдан изтироб чекканиз боис соат 17 дан 15 дақиқа ўтганида унинг уйига нима бўлганини билгани боргансиз...

Казарес қўлидаги варағини жойига солиб қўяр экан, Крисга қараб гапини хулосалади: «Кўрсатмаларингизни инкор этмайсизми, хоним? Энди бир масалага ойдинлик киритиш қолди, холос. Ваджа соат 11 да эрим билан учрашуви борлигини айтди, - деб терговчига кўрсатма беришингизга нима зарурат бор эди, аслида сизга бу ҳақида 12 дан 25 дақиқа ўтганда Делан хоним хабар берган.

— Билмадим, - деди у. Хотирамда йўқ, афтидан чалкаштириб юборган бўлсам керак. У ўта бамайлихотир эди.

— Бу етарли эмас. Қаранг... Сизнинг биринчи кўрсатмаларингиз, унда сиз ёлғон гапирасиз. Иккинчи кўрсатмангиз: унда сизнинг ёлғон гапиришингиз учун бирон асос йўқ. Лекин, сиз айна муҳим бўлган бир жойда ҳақиқатни бузиб кўрсатяпсиз.

— Муҳим?...

У бу сўзни илғади ва ҳавода муаллақ қолган қушдек қотиб қолди.

— Келинг, хоним, ўйлаб кўрамиз: иккаласидан биттаси. Ё сиз соат 12 дан ўн беш дақиқа ўтганда эрингизни учрашуви борлигидан хабардор бўлгансиз ва Делан хоним билан телефонда гаплашганда ўзини билмаганга олгансиз. Ё эрингизнинг учрашуви борлигидан хабардор бўлмагансиз, лекин бу ўринда ҳам терговчига ёлғон гапиргансиз. Лекин иккала ҳолнинг бирида ёлғон гапиргансиз, бу аниқ. Нега?

— Мен кўпам яхши тушунмадим, сизни? — деб жавоб берди Крис.

— Ваҳоланки, бу жуда оддий нарса...

Лантье Крисга ёрдам бермоқчи бўлди. Ахир нима бўлганда ҳам у ўзига тегишли гувоҳи-ку.

— Менга қаранг, мэтр, нима фарқи бор? Ленэ хоним эрининг Джесс Ваджа билан учрашуви борлигини Ваджанинг оғзидан эшитдими ё эрининг котибасидан эшитдими, бу нимани ўзгартириши мумкин?

— Фикригизга қўшиламан, жаноб прокурор ёрдамчиси, кўп нарсани ўзгартирмайди. Ҳозирча, гувоҳ фақат кўрсатмаларининг бир моддаси бўйича чалкаш кўрсатма берганини исботламоқда, холос. Лекин кўрсатмаларининг битта моддасида янглиш кўрсатма берган одам, бошқа кўрсатмаларида ҳам янглиш кўрсатма берган бўлиши ҳам мумкинлигини эътиборда тутсак зиён қилмайди.

Казарес ўта босиқ бир оҳангда гапирарди, гарчанд бу босиқлик ортида шиддатли бир куч яширингани сезилиб турса-да. У ўзини керакли янги бир ҳужжатни қидираётган кишидек тутиб, билдирган фикрини онгимизда ўрна-

шиб олиши учун вақт берди. Залда яна бир жонланиш сезилди. Раис бўлса нима қиларини билмай турарди.

— Гувоҳга яна саволларингиз борми?, - деди у ниҳоят.

— Шунда Казарес ойга ўхшаш юзини ўнга қаратиб, ҳузур қилиб жавоб берди:

— Э, бўлганда қандоқ, ахир биз савол беришни энди бошладик-ку...

XVI б о б

— Ҳўш, гувоҳ Джесс Ваджа билан айнан қачон танишганига аниқлик киритиши мумкинми?

— 1964 йилнинг охирида.

— У пайтда сиз турмуш қурган эдингизми?

— Ҳа, турмуш қурганимга бир йилча бўлган эди.

— Шундай қилиб сиз турмушингиздан ажралиб Ламбал авенюга кўчиб ўтдингиз.

— Йўқ, - деди Крис. — Мен бир ўзим Булони даҳасида яшар эдим.

— У худди аълочи қизларга ўхшаб ҳар бир гапни топиб-топиб гапирарди.

— Шунга қарамасдан сизда устахонанинг калити бўлган?

— Мен Джесснинг олдига деярлик ҳар куни борар эдим, баъзан ётиб ҳам қолардим. У пайтларда Ваджа уйда ишламасди, кўпинча кеч келарди. Мен кўчада кутиб қолмаслигим учун менга иккинчи калитни бериб қўйган эди.

— Жуда яхши, - деди Казарес. — Демак, муносабатларингиз тугаган ўша кезларда... у хужжатларга кўз югуртириб олди.

— 1967 йилнинг ноябр ойида... — шошилди аниқлик киритишга Крис.

— 1967 йилнинг ноябр ойида сиз ўзиз билан бирга калитни олиб кетгансиз.

— Ҳа, — деди Крис.

— Сиз, калитни ёзув столи тортмасининг энг чекка жойига ташлаб қўйгансиз ва бу ҳақида бутунлай унутгансиз. Аммо, ўша 4 апрель куни Ваджа кўрғироқларингизга жавоб бермаётганини била туриб, сиз яна калитдан фойдаланиб устахонага кирасиз.

— Ҳа, айнан шундай.

Казарес энди раисга қараб, гапида давом этарди: «Гувоҳ калит ҳозир қаердалигини айтиб бериши мумкинми?»

У жавоб бермагани учун Казарес унга яна бир бор қараб қўйди.

— Демак, агар мен сизни тўғри тушунган бўлсам, 4 апрель куни устахонага кириш учун калитдан фойдалангансиз. Устахонада мурданинг устидан чиққансиз. Шунда гўшакни кўтариб, полицияни чақиргансиз. Аммо, калитни нима қилдиз?

— Билмадим, - деди у. — Мен эътибор берганим йўқ.

— Менимча, сумкангизга қайтариб солган бўлсангиз керак.

— Эҳтимол.

Казарес ички чўнтагидан иккита букланган қоғозни чиқарди. Биттасини столнинг чеккасига қўйди, иккинчисини қўлида қолдирди.

— Жаноб раис, - деди у, - кеча кечқурун мен Петит-Рокетт турмасининг девонхонасига кирдим. 4 апрел куни Ленэ хоним хибсга олинганда унинг ёнида бўлган нарсалар кўрсатилган рўйхатдан кўчирма олдим. Ҳақиқатдан ҳам унинг ёнида бир шода калит бўлган: эри билан яшаётган уйининг калити, калитларнинг яна бири авлиё Кристофнинг қиёфаси акс эттирилган антиқа бир халқага ўрнатилган машинанинг калити. Лекин учинчи калит ҳақида бирон бир гап йўқ, у ҳеч қаерда тилга олинмайди.

— Эҳтимол, мен уни устахонада унутиб қолдиргандирман.

— Бўлиши мумкин.

У биров сукут сақлади, сўнг қўлидаги қоғозни қўйиб, бошқасини олди.

— Айтингчи, сиз Шафура исмли жанобни танийсизми?

Крис эслашга ҳаракат қилиб, яна бир бор унга қаради. Бир неча дақиқа ўтгач, у йўқ деб бошини чайқатди. Казарес бўлса қўлидаги қоғозга қаради.

— Уни танимаганидан ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Шафуранинг жаноб Вьей-де-Дам кўчасида темир-терсак тузатадиган устахонаси бор. Бу Сена тарафга қараб юрсангиз, Ламбал кўчасида 200-300 метрча нарида жойлашган боши берк тор кўча. Устахонанинг соҳиби шу даҳада яшовчилардан тушган буюртмалар ва улар билан боғлиқ ҳисоб-китоб ишларини дафтарчага қайд этиб боради. Унинг қайдномаларидан 1967 йилнинг 8 декабрида, сиз Джесс Ваджа билан айрилишганидан сўнг тахминан икки ҳафта ўтгач, у жаноб Шафурани уйига таклиф қилиб қулфни алмаштириб беришини сўрайди. Сизда иккинчи калит борлигини Ваджа шубҳасиз билар эди, у қутилмаганда сизда туғилиши мумкин бўлган қайтиб келиш истагидан сизни холис этиш учун қулфни алмаштиради.

Мен Крисга қардим. Унинг юзи докадек оқариб кетган, сергак тортиб Казаресга тикилиб қараб турар эди. Казарес бўлса унга эътибор бермасди.

— Агар суд лозим топса биз мана шу янги гувоҳнинг кўрсатмаларини эшитамиз. Лекин бу гувоҳни эшитишдан олдин мен Ленэ хонимга яна бир савол бермоқчиман, бу охириги саволим.

Казарес ўта секинлик билан у тарафга қайрилиб қаради.

— Сиз 4 апрель куни қандай қилиб қулфи ўзгартирилганига тўрт ой бўлган устахонага беш ойдан бери сизнинг қўлингизда бўлган калит билан кирдиз?

У индамади...

— Сизнинг ўрнингизга мен жавоб бераман. Сиз устахонага сизга эшикни кимдир очгани учун киргансиз. Ва мана шу кимдир- Ваджа эди.

— Ажойиб исбот! — деган Лантьенинг овози келди. Лекин унинг битта камчилиги бор, мэтр. Экспертиза жуда аниқлик билан соат бешда Ваджанинг ўлганига уч соат бўлганини кўрсатиб берди. Наҳот сиз суд-экспертизасининг ҳам хулосасини шубҳа остига қўйсангиз?

— Бундай қилишга менда журъат етишмаяпти, жаноб прокурор ёрдамчиси. Ваджа соат 14 дан 30 дақиқа ўтганда ўлдирилган эди. Мен Ленэ хонимнинг айнан шу вақтда устахонага бемалол кирган бўлиши мумкинлигини аниқлашга ҳаракат қилдим ҳолос. Аниқроғи, хонимнинг эри устахонадан чиқиб кетаётганида ва Сико хоним эшик кўнғироғини чалиб турган ва унга ҳеч ким жавоб бермаган вақтда.

— Фаразингизни қабул қилдим. Фақат уни тўлдиришимга руҳсат берсангиз. Демак, Ленэ хоним Ваджанинг олдига соат 14 дан 45 дақиқа ўтганда келади ва уни ўлдиради, шундай демоқчимисиз? Сўнг у бамайлихотир соат 17 дан 30 дақиқа ўтишини кутади ва сўнгра полицияга кўнғироқ қилади, шундайми? Унда мен сизга ўз навбатида яна учта савол бермоқчи эдим. Биринчиси, Ленэ хонимни соат 16 да ходимлар ишхонасида, соат 17 да уй хизматчиси уйда кўрганига нима дейсиз? Иккинчи савол: 4 апрел куни айбини бўйнига олиб иқроор бўлган одамга қотиллик содир этилган вақт масаласида ёлгон гапиришга нима зарурат бор? Ва ниҳоят муҳимликда қолишмайдиган учинчи савол: назаримда, сиз суд мажлиси бошлангандан буён мижозингиз қотиллик содир этганига иқроор бўлганини унутиб қўйяпсиз чоғи. Мижозингиз ўз айбини бўйнига олиши масаласига қандай қарайсиз.

— Берган ҳамма учта саволингизга вақт-соати етганда жавоб бераман. Айни пайтда биз калит ҳақида гаплашаётган эдик, шу масалага яна қайтсак. Аниқроғи Ленэ хонимнинг қандай қилиб устахонага киргани масаласига. Ахир у қандай бўлмасин устахонага кирган бўлиши керак эди-ку, чунки полициячилар келганида у ичкарида эди. Масаланинг шу бобида менинг фикримга қўшиласизми? Жуда яхши. Мен бўлсам, ҳозиргина уни устахонага кириши учун унга кимдир эшикни очган бўлиши кераклигини аниқлаб бердим. Бу одам Ваджанинг ассисенти бўлиши мумкин эмас, чунки у айни ўша пайтда устахонада бўлмаган. Демак, Ленэ хонимга эшикни Ваджанинг ўзи очган. Бинобарин, улар соат 14 дан 30 дақиқа ўтгандан сўнг учрашган бўлишлиги мумкин эмас...чунки Ваджа бу соатда ўлиб бўлган эди. Лекин сиз Ленэ хонимни соат учларга яқин иш жойида «Альгарик» фирмасида кўришган деб

менга эътироз билдиришингиз мумкин. Ҳйлашимча, у устахонадан чиқиб кетар экан, ўзи билан устахонанинг калитини — шахсан Ваджанинг калитини ўзи билан олиб кетган. Сўнг соат 17 дан 45 дақиқа ўтганда устахонага қайтиб кириш учун у айнан шу калитдан фойдаланган. Сўнгра калитни олган жойи— мурданинг чўнтагига солиб қўйиш қолади, холос. Терговчилар бўлса калитни мурданинг чўнтагидан топишган. Мана энди хоним ва жаноблар эътирозингизни эшитиш учун қулоғим сизда. Бу лўттибозликдан қўзланган мақсад нима? Далилларни бу каби чалкаштиришдан нима наф бор эди?

У бир неча дақиқа жим қолди, сўнг Крис томонга ўгирилиб:

— Бу ҳақида сиз сўрашингиз мумкин бўлган...

Инсон танаси ерга шу қадар енгил, шовқинсиз қулашини биринчи бор эшитишим. Унга суд мажлисида қатнашаётган стажер-адвокат биринчи бўлиб ёрдамга отилди. У Крис томон энгашиб, сўнг саросималаниб раисга қаради. Сўнг навбатчи етиб келди ва улар иккалашиб Криснинг жонсиз танасини кўтариб, ён тарафдаги эшик томон олиб ўтишди. Пьер қўллари билан юзини беркитиб олиб, бошини кўтармасди. У йиғларди.

Суд мажлисининг раиси танаффус эълон қилди...

XVII б о б

Куртуанинг маҳоратини тан олса арзийди. Матбуотчилар орасида фақат угина бўлиб ўтган воқеалар ҳақида батафсил, атрофлича ахборот бера олди.

Бу каби воқеаларни тез унутишади, — деб ёзарди у «Пари-Матч» нинг 17 декабрдаги сониди, — лекин бутун мамлакатдаги полиция маҳкамаларида ҳаракатдан тўхтатилган ишларга доир хужжатлар дунёда бекаму-кўст содир этилган қотилликлар аслида мавжудлигини эслатиб туради. Детектив роман муаллифлари бир — бирларини йўлда қолдириш ниятида бу масала — яқинидан қутилиш мақсадида таги очилмайдиган қотилликни содир этиш йўллари билан кўп шуғулланидилар, бунда ҳамини ягона бир усулга амал қилинади. Яъни, қотил учун терговни боши берк қўчага олиб кирадиган йўл. Бунинг энг оддий йўли бўлса, бу алибига эга бўлиш, эшикни очиқ ёпиқлиги, жисмонан имкониятсизлик қабилардир, улар ҳақиқатни топишга ва айбдор оладиган жазо муддатини чўзишга хизмат этади.

Бизга маълум воқеадаги сичқон-мушук ўйинида Крис топган антиқа усул — терговчининг синчковлигидир, унга қадар бу усулни кимса қўлламаган. Демак, истисно тариқасида сичқон мушукни қопқонга туширади, туширганда ҳам унинг ўз уйида туширади. Шунини тан олиш керакки, бу тузоқ жуда ақл билан ўйлаб топилган тузоқдир. Маълумки, бизнинг ҳозирги қонунчилик шароитида терговчи ҳамон кучли мавқега эга шахс ҳисобланади. У ўз хоҳиш истагидан келиб чиқиб, бирон кимсага ҳисобот бериб ҳам ўтирмасдан ҳар биримизнинг озодлигимизга эгалик қилиши мумкин. Гувоҳни айбдорга айланиб қолиши фақат унга боғлиқ. Терговчининг тўрига тушган фуқаро учун охир-оқибат ягона имконият бу прокуратура ходимининг маҳорати билан виждонлиликка умид қилишдан бошқа нарса қолмайди. Кристина Ленэ бундан яхши хабардор эди.

Шунингдек, у терговчилар айёр, синчков, гарчанд улар айбга иқрор этиришга устаси фаранг бўлсаларда, уларда фош этиш қобилияти кучли ривожланган бўлишини ҳам яхши биларди.

Биз айрим масалалар юзасидан қотил томонидан ишлаб чиқилган, йўлга қўйилган усул — механизмни аниқлаб олишимиз керак.

Биринчидан, қотилликка қўл уришга ундаган сабаб нима? Бу ишда аниқланиши лозим бўлган энг оддий халқа. Шундай қилиб Кристина Ленэнинг турмуш қурганига бир йил бўлган ва тўсатдан у Джесс Ваджани учратиш қолади, ўртада алангали муҳаббат тугилади. Ваджа деб у турмушидан, эркиндан, бахтидан воз кечади. Шунча нарсадан Ваджа туфайли воз кечар экан, у ўз навбатида Ваджадан ҳам бунинг эвазига бундан кам бўлмаган фидойиликни талаб этади. Энди сураткаш ҳақида бизга маълум бўлган ай-

рим маълумотлар ҳақида: бу одам енгил ва мослашувчан табиатга эга. Ишига ўта берилган. Муҳаббат можаролари унинг ҳаётида иккинчи даражали ўрин тутди.

Маълум вақт Ленэ хонимни эҳтирос билан севиб қолган Ваджа ундан чарчай бошлайди. Унинг маъшуқаси то эридан ажрашгунча бунга бир амаллаб чидаса бўларди, лекин суд уни эридан ажралгани ҳақидаги ҳукмни ўқиб эшиттиргандан сўнг, Ваджанинг пешонаси деворга тегди, чунки энди унда Крисга уйланмасликка баҳона қолмаган эди. Крисни эри билан ажралиш можароси судда икки йил давомида кўрилди. Ва ниқоят ажрим қоғози қўлга теккандан сўнг Ваджа унга уйланишнинг ўрнига уйланишдан бош тортади, бош тортадигина эмас, балки бу масалани узил-кесил ҳал этиш учун ваз қидира бошлайди. У кескин ва кўпол равишда ўрталаридаги муҳаббат ришталарини узади.

Ва мана шунда у рашк туфайли юзага келган қотиллик режасини туза бошлайди.

Лекин айнан мана шу босқичда ҳам унинг ўзини тутишида ғайритабиийлик бор. Одатда рашк туфайли содир этилган қотилликлар кучли ғазаб устида содир этилади. Буни олдиндан режалаштириш мумкин эмас.

Шундай қилиб, Кристина Ленэ уни камситган, устидан кулган, унга сотқинлик қилган одамдан бир умрга қутилишга қарор қилади. Лекин оладиган қасосининг эвазига умрининг қолган қисмини қамоқда ўтказиш нияти йўқ.

Муҳаббат азобидан ҳали қутилиб улгурмаган Кристина Ленэ кутилмаганда Пьер Ленэни учратади. Эҳтимол бошқа бир терговчи айнан қайси пайт-да қотилда қасос олиш нияти етилганига аниқлик кирита олар. Аммо шу нарса аниқки, Пьер Ленэ Кристинадан унга турмушга чиқишини сўраган куни, у Джесс Ваджанинг ўлими ҳақидаги қарорга ҳам қўл қўйган.

Шу сониядан бошлаб у тузган режасини аниқ амалга ошира бошлайди. У хатто Джес Ваджага нисбатан бўлган муҳаббатини эридан ҳам яширмайди. У ўзини эридан ҳеч нарсани сир тутмайдиган, муҳаббат азоби унга берган зарбдан ўзини энди ўнгланаётгандек, тузалаётгандек қилиб кўрсатади. Эри бўлса уни муҳаббат ва эътиборга кўмиб ташлайди. У меҳр-муҳаббат ёрдамида хотинининг «касали» билан курашади. Шунга қарамасдан кунлардан бир куни касалнинг иситмаси ошкор қилади. У эрига Ваджа жон ҳолига қўймагани учун у билан учраша бошлаганини айтади.

Бу — у ишлатган биринчи ёлғон эди.

Шунчалар маҳорат билан ўйлаб топилган, ажойиб ёлғон эди.

Чунки Ваджа у билан муносабатларини узгач, бирон марта ҳам учрашган эмас эди

Шундай қилиб Кристина эрига нисбатан содир этмаган хиёнатига иқдор бўлади. У ҳамма нарсани шундай уюштирган эдики, ўзини худди уни жиноят устида тутишгандек, Ваджа билан телефонда гаплашаётгандек қилиб кўрсатарди. Бу билан у, тузган режасига кўра, унинг ўрнига қотилликда айблашадиган одамни айблаш учун керак бўладиган ҳамма далилларни қўлга тутқизади.

Уша дақиқадан бошлаб у атайин ўзини шундай тутадими, токи эрида ўзининг рақиб билан уришиш истаги туғилсин. Бу учрашувдан у бирон манфат кўзламайди, чунки у Пьернинг одам ўлдиришга қодирлигини бир сонияга бўлсада тасаввур ҳам қилолмайди. Ахир унинг эри қотиллар ёки рашкчи эрлар тоифасидан эмас-ку. У жиддий, ишчан, босиқ одам. У Ваджанинг олдига қасос олиш учун, ҳатто ҳисобот олиш учун ҳам бормайди, балки юзага келган вазиятни босиқлик билан муҳокама этиб, ундан чиқиш йўллари топишга ҳаракат қилади.

Лекин жаноб Ленэ қандай воқеанинг устидан чиқади? У Крис билан муносабатлари узилгач, яқин муносабатда бўлиш у ёқда турсин, учраша бошлаганини буткул, ўта самимий инкор этувчи кишини учратади. Бу одам рост гапираётганини Пьер Ленэ қаердан ҳам билсин. Бундай вазиятда хотинини телефонда ўйнаши билан гаплашаётганини устидан чиққан эрнинг ҳаёлига

масъулликни ўз устига олишни истамаётган хотинининг ўйнашини гапларини таққослаш келмайди. Шу сонияда уни қопқонга туширишаётганлигини Ленэ қаердан ҳам билсин. Шу ерга етганда Ленэнинг сабр косаси тўлиб, рақибига ташланади. У рақибини номард деб биларди.

Кристина бўлса кўчада эрининг чиқишини пойлаб туради. Бу пайтда кўчадан кимса ўтмасди. Эри устахонадан чиқиши биланоқ, у яшириниб турган жойидан тезгина чиқиб, устахонага киради. Ваджа эшикни очади... Қанчалар газаб билан унга ташланганини фақат тасаввур қилиш мумкин. Крис Ваджани ўлдиради ва метр Казарес моҳирона исботлаб берганидек, устахонанинг калитини ўзи билан олиб кетади.

Шу сониягача Кристина Ленэ ўзининг нечоғлик усталлигини кўрсатиб келди. Ахир унинг тузган режаси ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Умуман олганда, шу ерга етганда Кристина Ленэ ўзини тўхтатиши мумкин эди. Чунки у кўп нарса йўқотмасди, гарчанд шунинг ўзи ҳам унга кўплик қилсада. Лекин шунини ҳам унутмайликки, воқеанинг бу босқичида у Пьер Ленэ куракчада бармоқларининг изини қолдирганидан беҳабар эди. Шу муносабат билан, албатта Пьерни ҳам, Крисни ҳам қотилликда гумон қилишади. Лекин бундай бўлишини у истамасди.

Шу боис Кристина Ленэ ишлаб чиққан режасидаги энг муҳим халқани ишга солади. У соат бешда Ваджанинг устахонасига қайтиб келади, сўнг полицияга хабар беради ва одам ўлдирганига иқрор бўлади. Аслида бу ҳақиқат эди. Лекин қотилликни содир этган вақти масаласига келганда ёлгон гапиради. Қолган масалалар бўйича терговчининг синчковлигига умид қилади.

Криснинг айбига иқрор бўлиши бу бежиз эмаслигини, айбланувчининг кўрсатмаларидаги бир-бирига зид кўрсатмаларни фош қилганида эса нечоғлик суюнганини фақат тасаввур қилиш мумкин, холос. Крис эксперимент пайтида Ваджани қандай ўлдирганини такроран кўрсатиб беролмаганида, унинг талаби билан иккинчи бор ўтказилган тиббий экспертиза таҳминларини тасдиқлаганида, у кечирган зафар тантанасини тушунишга ҳаракат қилиб кўринг. Қотиллик айбдор кўрсатган вақтдан уч соат олдин содир этилган эди.

Қисқаси Крис Ленэ мамлакатдаги адолат ўрнатувчилар томонидан қотилликни фош этишда шаблон усулларни қўллашидан умид қилган эди, унинг бу умидлари ўзини тўла оқлади. У онгли равишда ёлгон гапирарди. Юз берган фожидада фақат унинг бир ўзи айбдор эмасми? Лекин бирдан вазият ўзгаради. Энди Кристина қурбон, демак у айбдор бўлиши мумкин эмас. У 8 апрел куни турмадан қутилиб чиқар экан, энди уни ҳеч ким қотилликда гумон қилмаслигини у аниқ билади.

Шу нуқтагача антиқа тузилган режа яхши самара берапти. Унинг антиқалигини яна бир бор таъкидласа ҳам бўлади, чунки Кристина ўзининг ўрнига тайёрлаган айбдор ҳам маҳкум этилмайди. Суд жараёнининг иккинчи куниданоқ Пьер Ленэнинг адвокатлари уни оқлаб чиқиш учун етарли маълумотларни суд ҳайъати эътиборига хавола этди. Уларнинг суд жараёнида ютиб чиқишига имконият бор.

Воқеалар ривожини айнан мана шу ерга кетганда ёмон ном чиқарган ва унутилган, кичкинагина бир тафсилот юзага қалқиб чиқади ва Ленэ хоним ишга туширган бутун механизмни издан чиқаради. Бир қарашда Ленэ хоним ишни тоза қилган, бирон нарса эътибордан соқит қолмаган. Лекин унинг эри содир этмаган қотилликни бўйнига олишини у қаердан билсин, у буни кутмаган эди. Оқибатда у биров учун қазиган чоғига ўзи тушади.

Тўғриси айтганда, жамоатчилик ҳозиргача Пьер Ленэнинг айбни бўйнига олганининг асл сабабини билолмай гаранг. Пьер Ленэ озодликка чиқар экан нима учун ўзи содир этмаган жиноятга иқрор бўлгани хусусида матбуотга бирон бир гап айтишдан бош торти. Нима бўлганда ҳам, унинг айнан мана шу иқрори туфайли қаршилик кўрсатишга қодир бир кучли машинани ишга туширишга муваффақ бўлинди. Пьер Ленэнинг ҳимоячиси мэтр Казарес шу босқичгача ишни ланжлик билан олиб борди, чунки у Пьернинг айбсизлигига тўла ишонмасди. Лекин Пьернинг қутилмаганда содир этмаган

жиноятни бўйнига олиши ишни буткул ўзгартириб юборди, Казарес ҳаммаси ойнадек равшан бўлган қўлидаги суд ҳужжатларида Пьернинг айбсизлигини исботловчи ниманидир кўздан қочиргани ярақ этиб миясига урилди. Шунда у умуман олганда унча муҳим бўлмаган, кўрилаётган ишни ағдар тўнтар қилиб юбориши мумкин бўлмаган бир кичик нарсага ёпишиб олади, лекин бу нарса адвокатнинг қаттиқ туриб ишни ҳимоя этиши учун етарли асос берар эди. У куннинг иккинчи ярми ва туннинг маълум қисмини ҳужжатларни яна бирма-бир ўрганиб чиқишга бағишлайди. Джесс Ваджа яшаган даҳада баъзи бир текшириш ишларини ўтказди ва ниқоят суд жараёнининг учинчи кунини деганда муваффақият унга қулиб боқади. Мэтр Казарес Кристина Ленэда устахонанинг калити бўлмаганлиги ва унга эшикни кимдир очгани ва мана шу кимдир унинг қурбони Ваджа бўлганини исботловчи далилларни судга келтиришга қодир эди.

Мен Пьер билан анча кун кўришмадим. Кутилмаганда Рождествога уч кун қолганда унинг ўзи менга унинг олдида ўтишимни илтимос қилиб қўнғироқ қилиб қолди. Мен унинг олдида ўтганимда у қўлимга бир картон қутини тутди.

— Мени кечирасан, дўстим, буни уйингга олиб бориб беришим лозим эди, лекин жуда шошиляпман. Бир соатдан сўнг дам олгани кетяпман. Кетишим кутилмаганда ҳал бўлди.

Қутида 16 миллиметрлик плёнка ўралган иккита катта галтак бор эди. Қутининг устидаги «Круз Навигатора» ёзувини ўқиганимда юрагим шиғ этиб кетди.

— Менда Бастер Китоннинг айнан шу фильми йўқлигини сен қаердан билдинг?

— Бир пайтлар сен ўзинг бу ҳақида гапирган эдинг... Бор имкониятни ишга солишимга тўғри келди, ўзинг тушунасан.

У хонанинг ўртасида турган жомадонига кийимларини солиш учун хонанинг у бошидан бу бошига юришдан тўхтамасди.

— Мен тасмалардан нусха кўпайтириб, яшириб, хуфиёна сотадиган ҳақиқий бир тўданинг устидан чиқдим. Аслини олганда сен бу тасмаларни бировга кўйиб кўрсатишга ҳаққинг йўқ. Лекин сенда тасмаларни кўриш мумкин бўлган проектор йўқлигини инобатга олсак, демак биз қонунни бузмаган ҳисобланамиз.

У жомадонига охириги нарсаларини ташлаб, уни ёпди ва менинг олдимда тўхтади.

— Мен сенга кинопроектор ҳам совға қилмоқчи эдим, лекин аслини олганда уни сенга кераги йўқлигини биламан, шунинг учун олмадим. Сен эски фильмлар туширилган тасмаларни жовонда сақлашдан нарига ўтмайсан. Ахир сен уларни экранда кўрсанг, хафсаланг пир бўлишидан кўрқасан-ку. Биласанми Авель, сен кимсан? Сен париштасан. Хай майли, юр кетдик.

У жомадонига энгашиб, юра бошлаган эди мен уни тўхтатдим.

— Пьер, - дедим мен, совғанг учун раҳмат, лекин сен менга бошқа бир нарсани айтиб беришинг шарт.

— Мен сен деб кеч қоляпман...

Сўнг у бироз бўшашди, бироз иккиланиб турди, жавондан иккита стакан ва бир шиша виски олди. У вискидан бир кўтаришда бир стаканини ичиб олди, бу уни яна ўтмишга қайтарди.

— Саккиз оз қамоқда бўлиш, бу жуда катта муддат, - деди у. Ҳар гал Фуркадни кўрганимда ягона эшитадиган гапим, бу иборани Дюффен менга 72 соат — уч сутка давомида қулоғимга тинмасдан қуярди: «Ё у, ё сиз, у эмас, демак сиз...» Энди мени эътибор билан тингла дўстим, Жаккар. Кунлардан бир кун мен полициядагилар ҳақ эканлигини тушундим, ё - у, ё - мен. Мен ўлдирганим йўқ, демак — у.

— Буни тушуниб етганингга кўп бўлдими?

— Ҳа, анча бўлди.

— Нима учун ҳеч нарса демадинг?

— Менга ким ишонарди? Ахир менда бирон далил йўқ эди-ку. Сен бирон марта қопқонга тушган каламушни кўрганмисан. Қопқонни ташқаридан биров очмаса каламуш чиқиб кетолмайди. Мени қопқонга Крис туширган эди, қопқоннинг калити бўлса, унинг қўлида эди. Ва фақат угина мени қутқариши мумкин эди. Лекин бунинг учун мен уни бунга мажбур' этишим лозим эди. Сен ва Казарес ёрдамида оқланишим мумкинлигини тушунганимда, мен ҳалок бўлаётганимга, унинг режаси амалга ошганига ақлим етди, У ҳамма масала бўйича голиб чиқмоқда эди.

— Тушунмадим, - дедим мен. Ахир ғалаба барибир у томонда эди-ку.

— Ўзинг бир ўйлаб кўр. Унинг режасига кўра ҳамма нарса бошидан ягона бир принцип, одилона ҳукмга умид қилишга асосланган эди. Ахир айбсиз одамни озодликдан маҳрум этишмайди-ку. Уни бурчакка тақаш учун мен тескари иш тутишим керак эди.

— Нима, у сени маҳқум этишларига йўл қўймасди демоқчимисан?

— Мени бунга ишончим комил.

— Нима, у айбига иқрор бўлармиди?

— Ҳа, чунки у бундай зарбани кўтаролмасди.

— Шу гапларингдан кейин, яна сен мени парижтасан дейсанми?

— Жонингдан севган аёлингни бориб турган мутгаҳам деб фараз қилиш ҳам ярамайди.

— Бу фикрни кўпам чуқурлаштирмаган маъқул. Шу сабабдан ҳам менинг кинопроекторим йўқ ва ҳеч қачон бўлмайди ҳам.

Биз иккаламиз бир пайтлар Жонсон лицейида ўқиган кезларимиздаги каби хахолаб кулдик ва бу кулгидан ўзимизни енгил ҳис этдик. Бизнинг кулгимизни уйнинг эшиги уланган интерфоннинг жиринглаши бузди. Пьер деворга ўрнатилган микрофон олдида борди.

— Эшитаман, - деди у.

— Пьер, мен пастда турибман. Бизни такси кутяпти.

— Ҳозир, кетяпман.

— Тезроқ бўл, бўлмаса, кеч қоламиз.

— Хавотир бўлма, парижташ, самолет соат саккизда учади.

Мен овоз эгасини танидим, хайрон бўлганим Пьерга завқ бағишларди.

— Шу десанг, эски амалга ошмай қолган режалар. Рождествони денгиз бўйида ўтказиш. Бироз кейинга сурилган эди.

— Биласанми, Казареснинг гапи тўғри чиқди, у девор бўлмаса кўчани кўради.

— Казарес?

— У сени севган аёлини халос этиш учун айбига иқрор бўлмади, лекин севмаган аёлини қутқариш учун айбни бўйнига олди, - деб айтган эди. Бу унга учига чиққан беъманилик бўлиб кўринган эди. Лекин у адашган экан. Ахир сен аввал бошдан фақат Луни севар эдинг-ку. Бўлиб ўтган қолган воқеалар бўлса хасталиқдек ўтди кетди.

— Эҳтимол, менинг тушунишим учун бу жуда мураккаблик қилади. Ахир сен ҳаммаша психологияда мендан устун турардинг, - деди у мени эшик томон бошлар экан.

Зинага етганда мен тўхтаб қолдим.

— Пьер, у ёғига ўзинг тушиб кетавер, Лу билан кўришмаганим маъқул.

— Нима учун?

— Судда уни сўроқ қилган дақиқалар менинг ҳаётимдаги энг даҳшатли дақиқалар эканлигини имкон бўлганда унга тушунтириб қўй.

— Нима, уни сендан жаҳли чиққан деб ўйлайсанми?

Пьер, бироз иккиланиб тўхтаб қолди, сўнг жонланиб мени лифт томон итарди.

— Сенга бир нарсани тушунтирмоқчиман, у умуман хафа бўлишни билмайди, бу даҳшат.

— Мен унга ўхшаган яна биттасини биламан, - дедим мен. Иккалангиздан ғаройиб бир бутун одам чиқади.

Подъезднинг ичкаридаёқ мен уни такси олдида турганини кўрдим. У оппоқ узун юнгли шуба кийган эди. Лу бизга қараб самимий кулиб қўйди.

— Салом, - деди у кулиб, худди кеча теннис кортида у билан хайрлашиб, бугун учрашганимиздек, мен билан сўрашар экан. — Сиз биз билан Орлига борасизми?

— Йўқ, - дедим мен.

— Уни кўришга кўзинг йўқ, деб ўйлаяпти у сени, - деб тушинтира бошлади Пьер.

— Нима учун? — Сўнг бирдан ҳамма нарса эсига тушгандек... Ҳақиқатдан ҳам, қанчалик аблаҳсиз, — деди у...

Бу аёл ҳамма нарсадан кучли, хатто ёвузликка ҳам тенг келади, деб ўйлادим, мен такси орқасидан қараб қолар эканман. Томоғимга бир нарса келиб тикилгандек бўлди.

Бўлиб ўтган воқеаларда менга тинчлик бермаётган яна бир масала қолган эди. Суд жараёнида ҳеч ким эътибор бермаган битта деталь мени ҳайрон қолдирган эди. Тўғриси айтсам, бу ўзимнинг ҳам кўп вақтгача ҳаёлимга келмади. Лекин судда бўлиб ўтган айрим воқеаларни ҳаёлимдан ўтказар эканман бу масала мени яна қийнади. Нима учун мени қийнаётганини ўзим ҳам тушуниб етолмасдим.

Кунларнинг бирида, январнинг боши эди, мен тонг саҳар соат бешларда уйғондим ва қулогим остида «эврика!» деган сўз жаранглади.

Мен ишлашни янги бошлаган кезларим кўп йилгача Пасси даҳасида яшашимга тўғри келди. Мен бу даҳани жуда севаман ва кечкурунлари ёки шанба, якшанба кунлари унинг сокин кўчаларида айланиб юрардим. Мен даҳадаги ҳамма кўчаларни ёддан биламан, лекин Вьей-де-Дам деган кўча борлигини эшитмаган эканман.

Худди чаён чаққандек ўрнимдан сапсиб туриб Париж харитасини кўздан кечира бошладим. Бундай кўча умуман Парижда йўқ эди. Мен жовондан телефонлар рўйхатини олиб темир-терсак устахонаси бор Шафурани қидира бошладим. Шафура деган уста ҳақида бирон маълумот йўқ эди.

15-да суддаги таътиллар тугади, 16-да бўлса мен Адлия саройининг ошхонасида мэтр Казаресни учратдим. У овқатланиб бўлган эди. Мен у билан сўрашишга ҳам улгурмай:

— Калит устаси қанақа уста? - деб сўрадим.

— Қанақа калит устаси?

— 1967 йилнинг декабрида Ваджанинг қулфини ўзгартирган уста-да.

— Унинг исми Шафура, - деб жавоб берди у, - Шафура Вьей-де-Пари, йўқ ундай эмас, Вьей-де-Дам кўчасида яшайди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Эҳтимол... Лекин бундай кўчанинг ўзи йўқ, худди калит устаси ҳам бўлмагани каби.

Бу гапни эшитиб, у ҳузур қилаётгани билиниб турарди. У унча катта бўлмаган сигарани тутатиб чека бошлади, унинг жундор катта қўлида сигара гурт чўпидек кўринарди.

Сиздан ажойиб терговчи чиқиши мумкин, - деб мени мақтади у Фуркадга қараганда анча дурустроқ терговчи бўлардингиз.

— Судда қўлигизга ушлаб олиб кўрсатган қоғозингиз қандай қоғоз эди?

— Бу гаражга пул тўлаганлигим ҳақидаги эски ҳисоб қоғози эди. Мен уни уйдан чиқиш олдида олган эдим.

— Агар уни судда ўтирган маслаҳатчилар кўрсатишингизни сўрашганида нима бўларди?

— Кўрсатмасдим...

— Сиз судга қулф ўрнатган устани таклиф этилишини илтимос қилдингиз-ку. Раис унинг кўрсатмаларини эшитишни талаб қилганда нима бўларди?

— Бунга зарурат қолмаган эди, чунки гувоҳ ҳушидан кетиб, полга ағдарилиб тушган эди.

— Нима демоқчисиз, бу воқеани ҳаммасини ўйлаб топдим...демоқчимисиз?

— Бўтам, - деди у мени қўлимдан ушлаб етаклар экан, - мен аввал бошдан Кристина Ленэнинг айбдорлигига ишончим комил эди. Унга қарши менда фақат иккита далил бор эди, холос: биринчиси -Ленэнинг котибаси билан боғлиқ масалада ёлғон гапиргани ва иккинчиси иккинчи калитнинг топилмагани. Бу далиллар билан мен уни бироз саросимага солишим мумкин эди, лекин ишни ютиб чиқолмасдим. Кристина Ленэ иродаси кучли аёллардан. Мен унга кучли зарба беришим керак эди.

— Шунда сиз калит устаси билан боғлиқ уйдирмани ўйлаб топдингизми?

— Ҳа, ўйлаб топдим, -деб тан олди у. — Бироз ёлғон ишлатдим холос. Бизнинг ишда таваккал қилмаса бўлмайди. Лекин мен ҳеч нарса ютқизмасдим. Ўзиз ўйлаб кўринг. Биринчидан у Ваджа қулфни ўзгартирганми йўқми билмасди, чунки у Ваджа билан бошқа учрашмаган. Иккинчидан тузган режасини амалга ошириш учун унга калитнинг кераги йўқ эди, чунки эшикни унга Ваджанинг ўзи очиши керак эди. Агар сизга бу далиллар ҳам камлик қилса, мен унда устахонанинг калити бўлмаганини аниқ биламан, чунки калит ҳеч қаердан топилмади. Қисқаси, мен ҳеч нарса йўқотмасдим...

— Шеф, - дедим мен, ахир бу сурбетлик-ку.

— Жаккар, мен сизни бошидан огоҳлантирган эдим, айбсиз одамни оқлаш, айбдор одамни оқлашдан кўра мушкулроқ деб. Сизга берадиган яна бир маслаҳатим, балким бу сизга асқотиб қолар, душманни унинг ўз худудида даф қилмоқ керак. Энди мен сизни холи қолдираман. Соат иккида суднинг олтинчи палатасида ҳимоячи сифатида қатнашаман.

Мен уни суд йўлагидан қандай қилиб одим ташлаб бораётганини кузатиб қолдим. У бўлиқ гавдасини ўраб турган узун қора ёпқичини енгил силкитиб, бошини баланд кўтариб, фолибона қадам ташлаб борар эди. У ҳақиқатдан ҳам, бетакрор, тенги йўқ инсон эди.

Тамом

Раъно ИБРОҲИМОВА
таржимаси

Япон халқ мақоллари ва ҳикматлари

ТИЛ ОДОБИ

Ширин кулча билан ҳам оғизга урса бўлади.

Шухратга эришмоқдан кўра уни сақлаб қолиш қийин.

Куруқ дастурхон теварагидаги суҳбат зерикарли бўлади.

Талаффузига қараб ватанини билурлар.

Тиш қаттиғу чирийди. Тил юмшоғу узоқ яшайди.

Бировнинг оғзига қулф осиб бўлмайди.

Чин сўз қулоқда кўндаланг бўлади.

Оғиз — кулфатлар дарвозасидир.

Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади.

Тўрт арғумоқ ҳам тилни қувиб етолмайди.

Ривоятдан ривоят туғилади.

Бегонанинг тили хатарли.

Совуқ кузда оғзингни ортиқча очма.

Тинглашга моҳир, гапга уқуви йўқ.

Юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши.

Эшитсанг — жаннат, қарасанг — жаҳаннам.

Гийбат ҳам ҳақиқатга айланмоғи мумкин.

Йўлбарс ўлгач, териси қолади, одамдан номи қолади.

Тил кичкина, лекин катта танага зарар еткази.

Гийбатдан эшигингни ёпиб қўйиб қутула олмайсан.

Сукут — ажойиб чечакдир.

Гап кўп жойда иш кам бўлади.

Қоплон тирноғини эҳтиёт қилади, доно одам тилини асрайди.

Кўзинг кўрган нарсанигина тилинг гапирсин.
 Тиф яраси тузалур, тил яраси тузалмас.
 Тани қора одамни ёмон кўрмаслар, тили ёмон одамни ёмон кўрадилар.
 Гапирмоқ осон, бажармоқ қийин.
 Ёмон иш минг чақирим наридан билинади, яхши иш дарвозадан ташқари чиқмайди.
 Қалам қиличдан ўткир.
 Сарой сирларини ҳам қулоққа айтурлар.
 Сўзга чечан ёлғонни ҳам қайтаради.
 Сўз ўткир қиличга ўхшайди,
 Ҳамиша ярадор қилиши мумкин.
 Яхши дорининг таъми аччиқ.
 Кўп гапирган одам кам иш қилади.
 Ҳаққоний гап чиройли эмас, чиройли гап ҳаққоний эмас.
 Кўп мусибатларнинг онаси тилдир.
 Эшитган гапингнинг ярмига ишон.
 Ўзинг тўғрингда индамай турмоқ катта жасоратдир.
 Саволлар хатарли эмас, жавоблар нобуд қилади.
 Баъзан чечан ҳам дудуқланади.
 Тилини тийган одамнинг иши авжида.

МЕҲНАТ ҲАҚИДА

Фаровонликнинг онаси ғайрат.
 Ғайратнинг таги олтин.
 Танангда теринг борида бирор нарса қилишга шошил.
 Сабр қилсанг, тўлқин ҳам тинчийди.
 Сув томчилаб тошни кесар.
 Кум заррасидан қоя ҳосил бўлур.
 Уч йил тош устида ўтирсанг, тош ҳам исийди.
 Сабр-бардош — ҳаётдаги хазинанинг биридир.
 Болтани ҳам устарадай чархласа бўлади.
 Тўқмоқ урмасанг, буғдой янчилмайди.
 Бардошли дарахтда олтин унади.
 Бошидаги пашшани кўришга эринади.

Сабр-бардош билан сувоқчи ҳам одам бўлади.

Бесабр одамдан омад қочади.

Ялқов одам байрамда ишлайди.

Сабр қилсанг, данагидан хурмо унар.

Одамларнинг ғайратидан қоя қулайди.

Ғайратлига тангри ёр.

Ялқов овқатга эпчил.

Йўқ бўлса — сабр қил, бор бўлса эҳтиёт қил.

Эгри ётган нарсани тўғрилаб қўймайди (ялқов).

Ҳақиқий бардош — чидаб бўлмайдиган нарсага ҳам чидашдир.

Меҳнатдан қочиб қутуладиган фақирлик бўлмайди.

Ҳар дона гурунчга машаққатли меҳнат билан эришилади.

Бардошли одамга фақирлик ёпишмайди.

Бекорчи одам тоғдай бойлигини ҳам еб битиради. (“Ётиб еганга тоғ чидамайди”).

ИНСОН ВА ОДАМГАРЧИЛИК ҲАҚИДА

Отнинг бардоши узоқ йўлда, одамнинг феъли вақт мобайнида билинади.

Юзини уч мартадан ортиқ силасанг Будданинг ҳам аччиғи келади.

Кут — ёруғ кунлар ҳам келади.

Деҳқон уруғ сепади, қарға уни талаб кетади.

Қайда куч зўр келса, у ерда ҳуқуқ ожиздир.

Осмондаги жаннатга интилгандан кўра, ердаги ҳаётни дўзахга айлантирма.

Хушомад қилмоқ ҳали севмоқ эмасдир.

Дала далалар орасида, одам одамлар орасида яйрайди.

Йўлда гуноҳ қилиб қўйсанг, бу гуноҳни уйингга элтма.

Ким одамларни таласа, унинг боши кундада, ким мамлакатни таласа уни тахтга ўтқазадилар.

Одам вафот этгандан кейин унинг тўғрисида тўғрироқ фикр юритишади.

Истеъдодни мерос қолдирмайдилар.

Умр — шабададаги шамдир.

Минг чақиримли йўл ҳам биринчи қадамдан бошланади.

Кунда энг яхши кийимларини киядиган одамнинг байрамлиги бўлмайди.

Инсон ҳамма нарсанинг боши.
 Бировнинг сурнайига ўйнайди.
 Либоси чипта ямоқли бўлса-да, юраги олтиндан.
 Суратига қарасанг, Будда, сийратига қарасанг шайтоннинг ўзи.
 Мушглашганинг иккови ҳам айбдор.
 Доно одам ҳам мингтадан бирида адашади.
 Соғлом танда — соғлом руҳ.
 Тинглашга тинглайди-ю, қулоғига олмайди.
 Саркардани енгмоқчи бўлсанг, унинг минган отини ўлдир.
 Ҳеч ким қилмаган гуноҳи учун олдиндан тавба қилмайди.
 Изтироб чексанг-да, фароғатда ўтсанг-да, икки марта яшамайсан.
 Лочин каби мулозимни ҳам боқмоқ керак.
 Ёлғиз одам ҳаммага қарши чиқа олмайди.
 Насиҳат қулоққа ёқмас.
 Томошабиннинг кўзи саккизта.
 Пушаймон билан ўтмишни қайтариб бўлмайди.
 Бошқаларни эмас, ўзингни қорала.
 Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага тилама.
 Аёл истаса, қоянинг ичидан ҳам ўта олади.
 Қишлоқда турадиган одам қишлоқчасига яшамоғи керак.
 Астойдил тиласанг, мақсадингга етасан.
 Ҳар кимга ўзининг соябони қадрли, ҳар кимга ўзининг бахти муҳим.
 Ҳар кимнинг ўзининг қаҳрли худоси бор.
 Урф-одатлар ҳақида талашиб-тортишмайдилар.
 Қўрққанга шайтон ҳам кўринади.
 Ҳаёли одам бурчини ҳис қилади.
 Кийикнинг кетидан югурган қуёндан қуруқ қолади.
 Сувни фақат ўзининг даласига очади.
 Бировнинг боғчасида пойабзалингни тўғрилаш учун энгашма.
 Олисдаги одам тез унутилади.
 Жилмайишни билмаган одам дўкон очмасин.
 Бировни ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан.
 Қарз сўраб оғиз очгандан кўра тоққа бориб йўлбарс тутиб келиш осон.

Ёмғир ўтиб кетгач, соябонни унутадилар.
 Йиллар ўтиб, суюқ одам ҳам қуюлиб қолади.
 Тўғри одам тўғри ўсган бамбукка ўхшайди — жуда кам учрайди.
 Одам яхши бўлса, унинг ватани ҳам яхши бўлади.
 Одамни суратига қараб баҳолама.
 Олмоқни билган одам бермоқни ҳам билмоғи керак.
 Совуқ қотган одамга калта кўйлак ҳам асқотади.
 Игнани ўғирлаган одам аравани ҳам ўмаради.
 Одам синовларда билинади.
 Ҳамдардлилик — инсонни севишнинг ибтидосидир.
 Жаннат ҳам, дўзах ҳам одамнинг ичидадир.
 Хатони тузатмоқнинг айби йўқ.
 Ишонган одамингнинг қўлидан етакламайсан.
 Чиройли либос отбоқарга ҳам ярашади.
 Ўз қадрига етмайдиган одамни ўзгалар ҳам қадрламайди.
 Одам кўп жойда ҳамиша бир бурда насиба топилади.
 Одамларни яхши кўрганнинг умри узун бўлади.
 Тўққиз марта ўқигандан кўра бир марта ёзган яхши.
 Саккиз ҳовлилик қишлоқнинг ҳам ўз ватанпарвари бор.
 Йўлбарс ўз терисини эҳтиёт қилади, инсон ўз номини.
 Ўзгаларни кечир, лекин ўзингни кечирма.
 Ҳаддан зиёд итоаткорлик ҳали садоқат дегани эмас.
 Тақдир ҳаммага навбати билан кулиб боқади.
 Ўтмишни ўрганган одам ўз замонасини билади.
 Адиб адибни тан олмайди.
 Устарани ҳам вақтида қайраш керак, маслаҳатни ҳам вақтида бермоқ лозим.
 Аввал одам шаробни ичади, кейин шароб шаробни ичади, кейин эса шароб одамни ичади.
 Ўзинг одам қаторига кирай десанг, аввал ўзгаларга кўмаклаш.
 Яхши даволамоқ учун одамларни яхши кўрмоқ керак.
 Сўраб ўргангани орланма, нодонликдан орлан.
 Бировни кутдиргандан кўра ўзинг кутганинг яхши.
 Кутишни билган одамни муқофот кутади.

Қилични сотиб, ҳўкиз олмоқ жоиз.
 Боши аждарники, думи илонники.
 Худбин ҳамиша норози.
 Яланғоч сувдан тоймас.
 Аввал ўзингни чимчила, оғримаса ўзгани.
 Ўғри арқонни хуш кўрмас.
 Шуҳратпарастлик қизамиқдай гап — ҳаммага юқиши мумкин.
 Кекса одамга отангдай муомала қил.
 Одамни билай десанг, унинг дўстларини бил.
 Келажакни ўйламайдиган одамнинг бошига қора кунлар тушмоғи аниқ.
 Қиличдан ҳимояланасан-у, найзани кўрмайсан.
 Катта гулхан ёқмоқчи бўлсанг, аввал кичигини ёқ.
 Дўстлар билан муомалада ҳам одоб сақлаш керак.
 Сохта дўст ошкор душмандан ёмон.

ТАЖРИБА, БИЛИМ, КУЧ, НОДОНЛИК

Хаттот қалам танламайди.
 Куч ишлатса пўлат занжир ҳам узилади.
 Катта санъат камсуқум бўлади.
 Адашмайдиган одам ҳақиқатга етолмайди.
 Меванинг бўлиш-бўлмаслиги гулидан маълум.
 Дарахт ҳақида мевасига қараб ҳукм қилиш керак.
 Илон йўли илонга маълум.
 Юз одамни даволаб тузатмагунча яхши табиб бўлолмайсан.
 Билимсиз одамнинг ходадан фарқи йўқ.
 Ҳунар, ҳунардан унар.
 Юз ҳунарни чала билгунча бир ҳунарни мукамал билган яхши.
 Яхши қўлларда истаган ўқ-ёй яхши отади.
 Кўнглинг мойил бўлган ишни ўрган.
 Яхши чавандозга асов от ҳам бўйсунди.
 Устани ҳунар боқади.
 Сабр қилсанг, укув ҳам келади.
 Уқуви бор одамни кулфат четлаб ўтади.

Илмда яқин йўл йўқ.

Пул билимга интилишни бўғади.

Билимсиз тафаккур йўқ, тафаккурсиз — билим.

Иш бўлса қочар, ош бўлса ошар.

Олтмишда ҳам ўқиб-ўрганишнинг кечи йўқ.

Иш қандай бошланганига қарама, қандай тугаганига қара.

Тажриба ўқигандан аъло.

Шошган одам уста бўлмас.

Кўйлакнинг янгиси, одамнинг кўпни кўргани яхши.

Ўқимоқ аравани тоққа судраб олиб чиқиш билан баробар.

Олмосга жилвираш, одамга маърифат керак.

Тасодифга қарши даво йўқ.

БОЛАЛАР, ОИЛА, ҚАРИНДОШ-УРУҒ

Аввал рўзгорингни бутла, кейин уйлан.

Ота-онага қараб болалари.

Фарзандингни яхши кўрсанг, уни сафарга жўнат.

Ота-она топганини фарзандлар совурса, неваралар фақир бўлур.

Дунёдаги энг катта хазина фарзанддир.

Қайнотанинг уйида яшайдиган куёв умр бўйи диёда юради.

Фақирроқ аёлга уйлан.

Бўйранинг янгиси, хотиннинг ёши яхши.

Газмолни энига, эркакни хотинига қараб баҳолайдилар.

Қариндош-уруғлар дардлашгани, бегоналар қорин тўйдиргани келади.

Ота меҳри тоғдай юксак, она меҳри денгиздай тубсиз.

Эр-хотин уришган жойдан барака қочар.

Ҳомилани кўтариб юришдан кўра, туғиш осон.

Болани ким туққани унча муҳим эмас, ким тарбиялагани муҳим.

Эр бемор бўлса, оиладан путур кетади, хотин бемор бўлса севгидан путур кетади.

Пишган гурунч хотинга ўхшайди — ҳеч қачон меъдангга тегмайди.

Келин ҳам бир куни қайнона бўлади.

Ота-онангнинг овқатини есанг, уч кун тўқ юрасан.

Эру хотин ғамни ҳам, қувончни ҳам баробар баҳам кўришади.

Келинингни билмоқчи бўлсанг, унинг онасига разм сол.
 Болани туғиш осон, ўстириш қийин.
 Эру хотин кундузи уришсалар ҳам, тун уларни яраштиради.
 Ўзганинг хотинидан узоқроқ юр!
 Биров уч ёшида ҳам улғаяди, биров юз ёшда ҳам гўдаклигича қолади.
 Ота-она иноқ бўлмаса, оила тарқалиб кетади.
 Ота-она меҳри денгиздай бепоён.
 Бола тарбиясининг етти улуши онага, уч улуши — отага.
 Келин бўлмаса, қайнона ҳам йўқ.

ЗУККОЛИК, ФАЗИЛАТ ВА НУҚСОНЛАР

Долғали денгизга қайиқда чиқмайдилар.
 Қорни кўмирга қўшиб бўлмас.
 Ари кийикнинг шохини чақипти.
 Қалдирғоч турнанинг, чумчуқ рознинг тилини билмайди.
 Йўлбарсдан қутулиб, аждарга тутилади.
 Кўрга кўзойнак керак эмас.
 Булутлараро кўприк қурма.
 Сув сатҳига сурат чизиб бўлмас.
 Телбанинг қўлига пичоқ тутқазиб бўлмас.
 Шароб кирганда ақл қочади.
 Ўлмаган бўрсиқнинг терисини бўлишиб олишипти.
 Икки қадам олға, уч қадам орқага.
 Бошоқ етилганда, далага ўғит солмайдилар.
 Дераза пардасига суяниб бўлмас.
 Ҳазил ҳам меъёрида.
 Қирққа кириб қуйилмаган одамга кейин ҳам ақл кирмайди.
 Игна билан қудуқ қазиб бўлмайди.
 Бўйра устида сузишни ўрганиб бўлмайди.
 Тошни тухум билан ёриб бўлмас.
 Ақлли одам ёшлардан ўрганишга ор қилмайди.
 Ой чиққанда фонуснинг ҳожати йўқ.
 Зарбоф тўнга — чипта ямоқ.

Қишда қорни пулга сотади.

Бошида патнис кўтарган одам осмонга қарай олмайди.

Сувга тушмай дарёдан кечиб бўлмас.

Аҳмоқдан хавфлироқ душман йўқ.

Кўй кўзини эмизмоқ учун чўккалайди.

Қуриган дарахтнинг сояси йўқ.

Бурганинг бошини болта билан чопибди.

Ит эркаланганда уни урмайдилар.

Эгаси йўқ уйга меҳмон келмайди.

Чин истеъдод сояда қолмайди.

Очиқ ярага туз сепма.

Хизматкор кўп бўлса, ишдан путур кетади.

Кундузи фонусга не ҳожат?

Сен боғдан келсанг, у тоғдан келади.

Кўрпага энг керак эмас, аҳмоққа — калла.

Аҳмоқ билан баҳслашмоқдан фойда йўқ.

Аҳмоқнинг ҳам мингта фикридан биттаси тўғри бўлади.

Кўчани зулмат чулғамай уйга қайтиб бор.

Ақл-идрокинг — туман бойлигинг.

Ноннинг суратига қорин тўймайди.

ДОВЮРАКЛИК, АДОЛАТ, ЭҲТИЁТКОРЛИК

Кийикнинг кетидан югурган тоғни пайқамайди.

Довюракни ўқ ҳам четлаб ўтади.

Олдинда кетаётган арава ағдарилса, орқадагиларга қийин.

Ўғри ҳам уйининг эшигини беркитиб юради.

Қочган йўл танламайди.

Уй танлама, кўшни танла.

Далада гурунглашсанг, ёдингда бўлсинки, майсанинг ҳам қулоғи бор.

Деразанинг ҳам кўзи, деворнинг ҳам қулоғи бор.

Қалаштириб ваъда берадиган одамга ишонма.

Синамаган отнинг сиртидан ўтма.

Қонунга амал қил, лекин унинг қули бўлма.

Ўрофингни кечқурун қайраб қўй.

БАХТ, ҚУВОЧ ВА ҒАМ-ҒУССА

Қувонч билан ғам — умр йўлдоши.
 Қувонч бор жойда ғам ҳам бор.
 Мусибат бахтга элтувчи кўприк бўлмоғи ҳам мумкин.
 Чинакам бахт уч йилдан сўнг билинади.
 Кулги бор уйга бахт келади.
 Бахт кулиб боқса, қўлингдаги темир ҳам олтинга айланади.
 Фароғатда яшайдиган одам лаззат нималигини билмайди.
 Омади юришган одамни худо ҳам сийлайди.
 Ўлгиси келган сичқон мушук билан ўйнашар.
 Озига қаноат қиладиган одам бахтиёрдир.
 Бошига қоракун тушганда худо эсига келади.
 Омад келса эҳтиёт бўл, кулфат келса, бардош қил.
 Сахарлаб турган одамга бахт кулиб боқади.
 Бахт ҳаддан зиёд бўлса, умрни қисқартиради.
 Голибона уруш ҳам одамларга бахт келтирмайди.
 Конфуцийнинг ҳам омади ҳаммавақт келаверган эмас.
 Камбағалнинг хурмоси ҳам фақат данакдан иборат.
 Машаққатсиз бахт йўқ.
 Олисни кўзламаган одамга кулфат яқин бўлади.
 Қувонч кучга куч қўшади.

БОЙЛИК, САҲИЙЛИК ВА ХАСИСЛИК

Давлат ўткинчи, яхши ном боқий.
 Давлат уйни безайди, фазилат инсонни.
 Хасислик одамни нобуд қилади.
 Бой одам кулдонга ўхшайди — қанча тўла бўлса, шунча ифлос.
 Пул — қариндош-уруғнинг ҳам орасини бузади.
 Пулсиз одам — елкансиз қайиққа ўхшайди.
 Давлатнинг умри қисқа, ақл-идрок бойликдан қимматлироқ.
 Муҳтожлик босса, уруғлигингни ҳам еб битирасан.
 Пулинг бўлса дўзахда ҳам хор бўлмайсан.
 Фақирликда дўст бўлганни унутма.

Қашшоқ одамнинг бекорчи вақти йўқ.
 Қинғир бойлик булутдай гап, тез эриб битади.
 Хасисликнинг кўзи кўр.
 Хасисликнинг туби йўқ.
 Тўшагинг мингга бўлса ҳам, битгасида ўтирасан.
 Уйда учта келин бўлса, рўзгоринг торож бўлур.
 Пул пулга боқади.
 Олтиннинг шуъласида аҳмоқ ҳам доно кўринади.
 Қашшоқлик бардошга ўргатади.
 Қашшоқлик хасталиқдан ёмон.
 Мурдалар орасида бойлари йўқ.
 Давлат орттирсанг, фақир кунларингни унутма.
 Хасисдан апельсин уруғини ҳам ололмайсан.
 Пул — одамларни бир-бирига душман қилади.
 Бадавлат одамга муҳтожликдан гапирмоқ тиланчилик қилмоқдай гап.
 Пули борнинг дўсти кўп.
 Бузуқлик бойликдан ҳам, кучдан ҳам маҳрум этади.
 Худодан бойлик тилагандан кўра, хизматкорларни камайтир.
 Бойлик — шамолдаги чанг.
 Сомсапаз сомсага ёлчимапти.

ҲАҚИҚАТ, ЁЛҒОН, ХАТО ВА ҲАЁ

Оғзида шақар, дилида заҳар.
 Маймун ҳам дарахтдан йиқилади.
 Кийикни кутган эди, бўрсиқ келди.
 Кўп такрорланган ёлғонни ҳақиқат деб ўйлашади.
 Ҳар қандай ҳикоянинг ярмиси ёлғон.
 Гумондан ҳақиқат туғилади.
 Эрталаб ҳаққа эришган одам кечқурун ўлимдан қўрқмайди.
 Ибодатхонага бориб, Буддани тополмапти.
 Сени мақтаган одамдан эҳтиёт бўл.
 Соядан ҳам уялмоқ жоиз.
 Кўзингга қараб хушомад қилган орқангдан гийбат қилади.

Булоқ тоза бўлса, ирмоқ ҳам тоза.

Бир кўппак бехосдан вовилласа, кетидан юзта ит ростдан акиллайди.

Дулдул ҳам қоқилади.

Ўлим тўшагида одам рост гапирди.

ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК

Асов отга ҳам нўхта топилади.

Лоақал бировларга эргашиб бўлса-да, яхшилик қил.

Ёвуз махлуқлар ўзларига ўхшаганларни ёқтиради.

Нур борки, соя бор.

Яхшига рағбат қил, ёмонни қорала.

Яхшилик уруғини эк.

Яхшилик қилган одам эътибор топади.

Бошқаларга ёрдам берган ўзига ёрдам беради.

Хуфия қилинган яхшиликнинг инъоми ошкора бўлади.

Ёвузнинг голиблиги муваққатдир.

Дилингда ёвузлик бўлса, елкангда зилдек юк бўлади.

Жаннат ҳам, дўзах ҳам бу дунёда!

Худо покиза юракда яшайди.

Энг олис йўл ҳам яқинидан бошланади.

Бировнинг гуручи ҳаминиша оқроқ кўринади.

Ҳасадгўй — ўзига ўзи душман.

Бировнинг уни оқроқ кўринади.

Ўзганинг қусурини кўриб, ўзингникини тузат.

Бировнинг гули чиройлироқ кўринади.

Кичкина чумоли катта дарахтни қулатади.

Бировни ёмонлагандан кўра, тирсагингнинг кирини тозала.

Ўзганинг тақдирига қараб, ўзингникини ўйла.

Пўртанани кўл билан тўсиб бўлмас.

Кераксиз буюм уч йилдан сўнг зарур бўлипти.

Шеърятни ўргатиб бўлмайди.

Қарс икки кўлдан чиқади.

Калтак билан юлдузни уриб олиб бўлмайди.

Гуноҳни яшириб бўлмас.
 Дунё боқий, умр ўткинчи.
 Тирик кучук ўлик арслондан яхши.
 Ажалдан бошқа ҳамма нарсага чора топса бўлади.
 Туғилиш бор жойда ўлиш бор.
 Сўлиган гул қайта гулламайди.
 Ўлиш қийин эмас, яшамоқ қийин.
 Қариганда жираф ҳам қирчанғига айланади.
 Қариганда фарзандларингнинг гапини тингла.
 Одамни дори эмас, табиб нобуд қилади.
 Умр қисқа, истак кўп.
 Тулки ҳам инининг ёнида жон таслим қилади.
 Яхши отнинг ҳам ўз нуқсонлари бўлади.
 Фосих бўлгандан кўра мечкай бўлган афзал.
 Олисдан ҳамма нарса яхшироқ бўлиб кўринади.
 Яхши идишнинг чойи ҳам яхши.
 Хўкизнинг думи бўлгандан, хўрознинг тумшуғи бўлган яхши.
 Баҳорнинг бир лаҳзаси минг тилладан яхшироқ.
 Ўлимдан шармандалиқ ёмон.
 Қиммат бехосият, арзон беиллат бўлмас.
 Насияга олинган кўйлақдан ўзингнинг ювилган кўйлагинг яхши.
 Олис қариндошдан яқиндаги бегона афзал.
 Қуриган дарахт ҳам тоққа ҳусн беради.
 Муҳаббат оғуси кўз орқали таъсир қилади.
 Севганингга сирингни берма.
 Муҳаббат ўқи тошни ҳам тешади.
 Муҳаббатнинг кўзи кўр.
 Қиморнинг жазаваси муҳаббат эҳтиросдан кучли.
 Йўлда ҳамроҳ, турмушда дўст керак.
 Севганингнинг чўтири ҳам кулгичдай кўринади.
 Хунук аёллар ҳусндорларни ёқтирмайди.
 Муҳаббат ҳам уч йилдан сўнг совийди.
 Кичик ҳовузда катта балиқ бўлмайди.

Оқар сув айнамайди.
 Эҳромга яқин ботқоқда ҳам заҳарли илон бўлади.
 Куриган дарахтнинг япроғи бўлмайди.
 Ўтган кун қайтиб келмайди.
 Чириган дарахт таянч бўлмайди.
 Фикрдан ҳаракат туғилади.
 Фойда ва зарар доим ёнма-ён.
 Арзон олганинг — пулни совурганинг.
 Катта дарё ҳам кичик жилгадан бошланади.
 Нонни новвой ёпсин.
 Товуқ хўроз бўлиб қичқирса, бирон кулфатни кутавер.
 Оловсиз тутун бўлмайди.
 Халқ тинч бўлса, ҳукмдор ҳам хотиржам бўлади.
 Ўзгаларнинг айби тезроқ кўринади.
 Заҳарни заҳар кесади.
 Тўкилган сувни қайтиб челақка сололмайсан.
 Оч ит калтақдан кўрқмас.
 Кўп миёвлайдиган мушук кам сичқон овлайди.
 Нилуфар ботқоқликд ўсса ҳам, оппоқ.
 Тўйдан кейин совчи не лозим.
 Бошига тож кийган маймун ҳам — маймун-да!
 Табиб фақат ажали етмаган беморни даволай олади.
 Қиз бола ҳам бамисоли ҳамёндай, қаровсиз қолдирма.
 Кўзичоқ ҳам онасини чўккалаб эмади.
 Юрак — биллур идишга ўхшайди, синдирсанг — ямаёлмайсан.
 Шайтоннинг хотини ҳам алвасти.
 Шароб ичиш тақаллуфдан бошланиб, муштлашиш билан тугайди.
 Олим китоб тўғрисида, қассоб гўшт ҳақида фикрлайди.
 Халқнинг йўқотгани, давлатнинг йўқотгани.
 Водийда ҳамма ирмоқлар бир дарёга қуяди.
 Тоққа чиқиш пастдан бошланади.
 Битта дарахтдан ўрмон бўлмайди.
 Қўшлар йўқ жойда кўршапалак ҳам қуш.

Кўрни сўқир етакласа, чоғга тушишлари аниқ.

Адвокат бўёқчидай гап — оқни қорага айлантираверади.

Сабухийга сув ҳам шакардан ширин.

Будда ўзини ўзи тилло билан безамаган.

Шоир — шамоллар ва юлдузларнинг хўжаси.

Қафасдаги қуш осмонни орзу қилади.

Майда хурмонинг данаги ҳам майда бўлади.

Овқатнинг таъми оғизда билинади.

Ҳар қандай дарёнинг ҳам саёз жойи бор.

Ҳар қайси чўлоқ ўзича оқсайди.

Учкундан аланга чиқади.

Йўрғага ҳам қамчи керак.

Учар қушнинг изи йўқ.

Пулдорларга қонун йўқ.

АЗИЗХОН таржимаси.

SUMMARY

The August' issue of magazine opens with George Oruel's story "The Amazing farm".

Besides the readers can find the continuation of the novelist San Pier's "Paul and Virginia". The part of Gomer's "Oddey", Muhammadjonov's "The stage of spirit", Khidirov's "Faitifull ideas of the Amir Temur's reign", Khakimov's "How Furkat's creations are studied abroad", K. Baranov's "When a man is out of mind", Kardin's "Myths and facts", Genov's "XXth century's leading style" are included. The following articles "Reliable interlocutor", Rasulov's "Fiction remains young forever" are presented for readers.

We hope that the readers would find interesting the novel of Paul Andreot's "The pathe of life" and Japanese proverbs.

АЗИЗ МУШТАРИЙЛАР!

“Жаҳон адабиёти” журналига 2002 йил учун обуна давом этмоқда.

Дунё адабиётининг нодир номуналаридан, умумбашарий маънавий қадриятлар ва маданий ҳаёт янгликлари, шунингдек, тарихий-фалсафий, адабий-публицистик мақолалар, янги китобларга тақризлардан баҳраманд бўлишни истасангиз “Жаҳон адабиёти”га ёзилишни унутманг.

Журналимизга республиканинг барча алоқа бўлимларида обуна бўлишингиз мумкин.

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829